Aan vorst en vaderland gehecht, doch tevreden zijn zij niet : Limburgse politici in Den Haag 1839-1918

Citation for published version (APA):

Lemmens, E. W. G. (2004). *Aan vorst en vaderland gehecht, doch tevreden zijn zij niet : Limburgse politici in Den Haag 1839-1918*. [Doctoral Thesis, Maastricht University]. Wereldbibliotheek. <https://doi.org/10.26481/dis.20040116el>

Document status and date:

Published: 01/01/2004

DOI:

[10.26481/dis.20040116el](https://doi.org/10.26481/dis.20040116el)

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

Download date: 26 Apr. 2023

Aan vorst en vaderland gehecht, doch tevreden zijn zij niet

Aan vorst en vaderland gehecht, doch tevreden zijn zij niet

Limburgse politici in Den Haag 1839–1918

—

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR

AAN DE UNIVERSITEIT MAASTRICHT

OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS,

PROF. MR. G.P.M.F. MOLS,

VOLGENS HET BESLUIT VAN HET COLLEGE VAN DECANEN

IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN

OP VRIJDAG 16 JANUARI 2004 OM 16.00 UUR

DOOR

ERIC WILHELMUS GERARDUS LEMMENS

GEBOREN TE VENRAY

Promotor: prof. dr. A. Labrie

Co-promotor: dr. J. Talsma (Universiteit van Amsterdam)

Beoordelingscommissie: prof. dr. A. Knotter (voorzitter)

prof. dr. J.Th.J. van den Berg (Universiteit Leiden)

prof. dr. A.M.J.A. Berkvens

prof. dr. J.L.J. Bosmans (Katholieke Universiteit Nijmegen)

prof. dr. J.H.W. Kusters

Het onderzoeksprogramma De Natiestaat

Dit boek maakt deel uit van het onderzoeksprogramma 'De Natiestaat. Politiek in Nederland sinds 1815'. Dit programma wordt gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), zeven faculteiten Letteren en Geschiedenis en het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (ING). Het startte in 1995 en omvat zeventien projecten: negen proefschriften en acht onderzoeken op postdoctoraal niveau. De coördinatie van het programma is ondergebracht bij het Nederlands Centrum voor Contemporaine Geschiedenis te Groningen.

Het programma 'De Natiestaat' beoogt een impuls te geven aan de geschiedschrijving over politiek in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw. Naast de institutionele geschiedenis van wetgeving en partijvorming gaat de aandacht uit naar de ontwikkeling van politieke stijl, cultuur en omgangsvormen.

Omslagontwerp Volken Beck

© 2004 Eric Lemmens

en Uitgeverij Wereldbibliotheek bv, Amsterdam

Spuistraat 283 · 1012 VR Amsterdam

info@wereldbibliotheek.nl

ISBN 90 284 2031 2 (proefschrifteditie)

Inhoud

Voorwoord	9
Inleiding	11
<i>Het onderzoek</i>	13
<i>Het boek</i>	17
 1. Tussen Brussel en Den Haag. Limburgse afgevaardigden voor 1840	21
<i>Een zuidelijk gewest</i>	22
De Limburgse notabelen	24
Limburgse kamerleden in het Verenigd Koninkrijk . . .	26
De scheiding	33
<i>Naar Brussel</i>	37
Limburg in het Belgisch parlement	45
<i>Terugkeer in de Staten-Generaal</i>	52
 2. Vertegenwoordigers van het Nederlandse volk. Limburgse afgevaardigden en hun mandaat	61
<i>Kiesrecht in Limburg</i>	62
Limburgse kiesdistricten	67
Beperkt kiesrecht	68
Volwaardige Nederlanders?	70
<i>'Niet geheel vreemd aan Limburg'</i>	74
District Boxmeer	75
Gekozen, geboren en wonend in Limburg	78
Limburgers buiten de provincie	94
<i>Naar het Binnenhof</i>	95
Participatie	97
Parlementaire ervaring en sociale achtergrond	104

3. In de Nederlandse familie. Limburgse afgevaardigden en de	
band met Nederland	119
<i>De Limburgse kwestie(s)</i>	120
De kwestie geactualiseerd	126
'La question du Limbourg'	128
Kamerleden en de kwestie	131
<i>Afgevaardigden van het hertogdom</i>	134
'Eene meer Nederlandsche stemming'	146
'Als Limburgsch afgevaardigde'	156
<i>Een hernieuwde proeve van loyaliteit?</i>	161
<i>Vertegenwoordigers uit 'Limbourg cédé'</i>	167
'Als Limburger'	173
4. Beginselen en richtingen. Limburgse afgevaardigden en politieke	
groepsvorming	181
<i>Bondgenoten van Thorbecke</i>	181
Jaren vijftig	185
Thorbecke en Limburg	189
<i>Tussen Limburg en liberalen</i>	193
'De Limburgsche oppositie'	194
Liberalen en katholieken	208
Lager onderwijs	224
Romeinse kwestie	232
Conservatieven en katholieken	245
<i>Katholieke afgevaardigden</i>	252
Verkiezingen in een katholiek gewest	253
Limburgse katholieken en katholieke Limburgers	266
5. 'In een geheel exceptionelen toestand'. Limburgse	
afgevaardigden en de belastingen	281
<i>Een fiscale status aparte</i>	282
'Met meer versoepeling behandeld'	283
Provinciaal antagonisme	290
<i>'Effecten koopen kan hij niet'</i>	292
In het parlement	294
De middelenwet en het Limburgse ongenoegen	300
Tegenover 'Holland'	303

'... en thans moet ik spreken over het gewest mijner inwoning'	304
Gedachten, woorden en werken	309
Met last en ruggespraak	313
Slot. 'De naam van "Limburgsch vertegenwoordiger"'	321
Bijlagen	329
I. Uitslag van de stemming onder zuidelijke notabelen over de grondwet van 1815	329
II. Leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal uit Limburg, 1815-1830	330
III. Leden van Belgische nationaal-parlementaire organen uit Limburg, 1830-1839	331
IV. Leden van de Duitse Nationale Vergadering uit Limburg, 1848-1849	334
V. Indeling van Limburgse gemeenten in (hoofd)kiesdistricten ten behoeve van de Tweede Kamerverkiezingen, 1848-1918	335
VI. Leden van de Staten-Generaal geboren in of afgevaardigd uit Limburg, 1839-1918	339
VII. Zittingsperiode van de leden van de Staten-Generaal uit Limburg, 1839-1918	342
VIII. Tijdsbalk met de parlementaire zetels ingenomen door leden uit Limburg, 1839-1918	356
IX. Bezettingsgraad van parlementaire zetels, 1839-1918 (elk vijfde zittingsjaar)	361
X. Wereldlijke en kerkelijke autoriteiten, Limburg, 1815-1918	362
Afbeeldingen	367
Noten	371
Geraadpleegde bronnen	423
Archieven	423
Periodieken	425
Literatuur en uitgegeven bronnen	426
Register	441

Summary	449
Curriculum vitae	455

Voorwoord

Mijn belangstelling voor de geschiedenis van Limburg is vooral gevoed tijdens mijn studiejaren in Nijmegen. Opmerkingen en grappen van huisgenoten maakten duidelijk dat de provincie waar ik was geboren en getogen voor velen binnen Nederland een bijzondere positie innam. Geïntrigeerd dook ik in de Limburgse geschiedenis en ondervond dat die zeer de moeite van het bestuderen waard was. Nog altijd herinner ik me het vreugdevolle moment waarop ik te horen kreeg dat het Natiestaatonderzoek naar Limburgse kamerleden door mij mocht worden verricht.

Met veel genoegen kijk ik terug op de voorbije jaren in de Maastrichtse Kapoenstraat. De medewerkers van de Faculteit der Cultuurwetenschappen en het faculteitsgebouw boden een bijzonder plezierige – en in mijn geval zeer ruime – werkomgeving. Mijn promotor Arnold Labrie en co-promotor Jaap Talsma dank ik hartelijk voor hun steun en begeleiding. Zij lieten mij de vrijheid om het onderzoek op eigen wijze gestalte te geven, maar zorgden er met hun tijdige interventies gelukkig ook voor dat het tot voltooiing kwam. Verder dank ik Pieter Caljé die het manuscript voorzag van opbouwende kritiek en Jos Perry voor de nuttige opmerkingen en tips. De vele medewerkers van door mij bezochte archieven en bibliotheken ben ik dankbaar voor alle hulp. Hun enthousiasme en kennis gaf me telkens weer moed om het woud aan informatie te lijf te gaan.

De promovendi-bijeenkomsten die Arnold Labrie bij hem thuis organiseerde, hebben me erg geholpen het onderzoek zijn uiteindelijke vorm en inhoud te geven. Ik dank Sophie Bouwens, Guido Goossens, Amanda Kluvel, Nel Knols, Frederiek Lommen, Manuel Stoffers, Jessica Slijkhuis, Cécile aan de Stegge en Thijs Viertelhauzen heel hartelijk voor hun waardevolle commentaar. Daarnaast noem ik graag mijn collega-*AIIO*'s van de faculteit. Ondanks de zeer uiteenlopende onderzoeksonderwerpen zijn onze onderlinge contacten voor mij altijd van grote betekenis geweest en ik bewaar fijne herinneringen aan de gezamenlijke lunches en de regelmatige '*AIIO*-pizza/soep'-avonden. Een woord van dank aan Ruth Benschop, Marco Goud, David Hamers, Ruud Hendriks, Anique Hommels, Stine Jensen, Jessica Mesman, Ruth Mourik, Peter Peters, Jessica Slijkhuis en Cécile aan de Stegge.

Van mijn collega's in het onderzoeksprogramma De Natiestat heb ik veel geleerd. Dat geldt ook voor mijn collega's en de docenten in het Postdoctorale Opleidingsprogramma Negentiende- en Twintigste-Eeuwse Geschiedenis en in het Huizinga Instituut. Niet alleen vormden zij nuttige klankbordgroepen, zij hielpen daarnaast om vaardigheden te ontwikkelen die onontbeerlijk zijn voor een onderzoeker en een schrijver van een dissertatie.

Tot slot gaat een warm woord van dank uit naar mijn naaste familieleden. Hun onvoorwaardelijke steun tijdens dit voor hen enigszin mistige onderzoeksproject was, waarschijnlijk zonder dat zij zich daarvan bewust waren, geregeld een belangrijke hulp. Met name Amber bracht de nodige afleiding. Zij zorgde er in ieder geval voor dat haar peetoom naast de voor het onderzoek relevante literatuur nog vele andere boekjes las.

Inleiding

In de aanloop naar de laatste Tweede-Kamerverkiezingen van de twintigste eeuw, in mei 1998, klonk in de media een roep om meer verkiesbare posities voor kandidaten uit Limburg. Prominente Limburgse leden van de drie grootste politieke partijen (PvdA, CDA en VVD) spraken eensgezind hun zorg uit over het geringe aantal provinciegenoten die een plaats zouden weten te verwerven in de bovenste regionen van de diverse kandidatenlijsten en daarmee in de nieuw te kiezen volksvertegenwoordiging.¹ Bij de verkiezingen van vier jaar later (mei 2002) zette een van de zittende Tweede-Kamerleden, VVD'er Frans Weekers uit Weert, via onder meer het internet een campagne op touw onder het motto 'Stem Limburgs'. Gelet op de peilingen vreesde de afgevaardigde een 'desastreuze' verkiezingsuitslag: 'We lijken namelijk af te gaan op een halvering van het aantal Limburgse Tweede Kamerleden, en dat in een periode dat het er misschien meer dan ooit om gaat om een Limburgse stem te laten horen in Den Haag.'²

Het waren geen nieuwe geluiden uit Limburg. De roep om meer volksvertegenwoordigers uit die provincie klonk ook al in de negentiende eeuw. Zo probeerden Gedeputeerde Staten van Limburg de Tweede Kamer er in 1864 van te overtuigen dat een extra (vijfde) afgevaardigde uit hun provincie dringend gewenst was om zo 'in 's lands vergaderzaal minstens zoveel teken zijner grieven, zoveel verdedigers zijner belangen te tellen, als waarop het [Limburg] naar regt en billijkheid mag aanspraak maken'.³ Thorbecke, toen minister van Binnenlandse Zaken, veroordeelde dit streven. De Limburgse kamerleden die het betoog van GS steunden, stelden zich volgens de liberale voorman ten onrechte op als representanten van hun provincie: de Staten-Generaal vertegenwoordigden het gehele Nederlandse volk en bestonden niet uit behartigers van provinciale deelbelangen. In de Kamer verklaarde hij: 'Zoo de naam van "Limburgsch vertegenwoordiger" hier te pas komt: en die naam, Mijnheer de President, komt hier niet te pas.'⁴

Limburgse politici in Den Haag bevonden zich in een spanningsveld tussen provinciaal en nationaal belang. Hun plaats en functioneren in de landelijke politiek staan in dit onderzoek centraal. Daarbij zal met name gekeken worden naar de positie die zij innamen in de processen van nationalisering en ideologisering die de Nederlandse politiek in de negentiende

eeuw kenmerkten en waarvan de vorming van landelijke politieke partijen het resultaat was. Zochten en kregen de afgevaardigden uit Limburg aansluiting bij deze ontwikkelingen?

Dat hierbij juist de Limburgers interessant zijn, hangt samen met de bijzondere positie die hun provincie, in vergelijking met de overige landsdelen, inneemt in de historische ontwikkeling van de Nederlandse natiestaat (zie met name de hoofdstukken 2 en 4). Limburg zou zich na de vredesregeling van 1839, waarbij het terugkeerde onder Nederlands gezag, nog lang een vreemdeling voelen binnen het koninkrijk en door de overige provincies ook als zodanig worden beschouwd, aldus Nuyens in haar proefschrift over de staatkundige geschiedenis van Limburg.⁵ Mede als gevolg daarvan bevonden de Limburgse leden van de Staten-Generaal zich in Den Haag in eenzelfde positie, constateert Prins in zijn tweedelig artikel over de Limburgse volksvertegenwoordigers tussen 1840 en 1880: 'Temidden van de afgevaardigden uit de overige provinciën moesten zij zich gevoelen als vreemde eenden in de bijt [...].'⁶

In de loop van de negentiende en twintigste eeuw werd de band met Nederland hechter: Limburgers werden Nederlanders, hoewel het een *moeizaam integratieproces* was.⁷ Dat het integratieproces zich begin twintigste eeuw (deels) had voltrokken, kan beluisterd worden in het officiële volkslied van Limburg: het uit 1909 stammende *Limburg mijn vaderland*, beter bekend onder de aanvangszin 'Waar in 't bronsgroen eikenhout', dat nog steeds als het Limburgse volkslied fungeert. In het derde couplet wordt weliswaar in positieve zin melding gemaakt van de 'eigen zeden', de band met het Nederlandse vaderland ligt in de erop volgende strofe hecht verankerd:

Waar aan 't oud Oranjehuis,
't volk blijft houw en trouw;
met ons roemrijk Nederland
één in vreugd en rouw.⁸

Hoe anders had het een halve eeuw eerder geklonken in het door de priester W. Everts, leraar aan het seminarie te Rolduc, geschreven *Limburgsch Volkslied*:

Holland roeme op kiel en haven,
Op zijn schuimend pekerveld,
Waar het levend in begraven,
Siddrend in ligt vastgekneld:

Limburg's zalige landouwen,
 Met haar zee van golvend graan,
 Zijn mij schooner om te aanschouwen,
 Doen mijn boezem ruimer slaan.

Ook in dit lied werd de eigenheid van de Limburgse zeden bezongen, maar nu door ze af te zetten tegen verderfelijke, vreemde zeden:

Weg dan, weg, verpeste zeden,
 Walm uit vreemde lustwarand!
 In dit onverdorven Eden
 Tiert niet ééne onreine plant.⁹

De Limburgse Commissaris des Konings, jhr. P.J.A.M. van der Does de Willebois, toonde zich weinig ingenomen met Everts' tekst. Op een moment dat men zich in Limburg nog steeds niet onverdeeld tevreden voelde binnen het Nederlands staatsverband, meende Van der Does de Willebois zich afstandelijk te moeten opstellen tegenover een dergelijk regionaal patriottisme.¹⁰ De tekst zou dan ook nimmer een officiële status krijgen. De tekstschrijver wel: op 14 november 1893 nam Everts zitting in de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Als een van de Limburgse vertegenwoordigers in Den Haag had hij vooral te maken met de politieke kant van het integratieproces. Deze politieke kant staat in dit boek centraal.

Het onderzoek

Bij een onderzoek naar de positie van de Limburgse politiek binnen een nationaal-Nederlands verband nemen de Limburgse leden van de Staten-Generaal een prominente plaats in. Indien we de Limburgse politiek hier opvatten als de Limburgse deelname aan de landelijke politiek, behoren zij tot de primaire actoren.

Zoals in hoofdstuk 3 zal blijken, werden de Limburgse volksvertegenwoordigers veelal gerekruteerd uit een sociaal-economische elite, een relatief kleine groep. Of hun opvattingen overeenkwamen met de publieke opinie in Limburg, staat mede daarom zeker niet vast. Overigens lijkt de literatuur soms wel een zekere mate van representativiteit te veronderstellen. Zo konden de Limburgse kamerleden zich in de jaren veertig van de negentiende eeuw niet onttrekken aan de anti-Nederlandse gevoelens die in hun provincie leefden.¹¹ Bronnen die een beeld kunnen geven van de

van belang is aandacht te hebben voor de houding van Nederlandse politici – onder wie hun nieuwe collega-volksvertegenwoordigers – heeft 1839 in dit onderzoek de voorkeur boven 1840.

Ten slotte wordt ook wel 1867 genoemd, omdat in dat jaar een einde kwam aan het Limburgse lidmaatschap van de Duitse Bond (zie hoofdstuk 4). Naar aanleiding van die gebeurtenis schrijft Huijs bijvoorbeeld: 'Het tijdperk der staatsrechtelijke integratie van Limburg met het Koninkrijk der Nederlanden was begonnen [...].'¹⁵ In het verlengde hiervan stelt Op den Camp dat de constructie waarbij Limburg behalve Nederlandse provincie tevens deel was van de Duitse Bond, het ontluiken van een Nederlands nationaal bewustzijn in Limburg altijd belemmerd had.¹⁶ In dit onderzoek staat de Limburgse deelname aan de nationale politiek centraal en omdat de Limburgers ook in de decennia vóór 1867 participeerden in de landelijke politiek, zal ook de periode 1839–1867 worden bekeken.

Over het moment waarop de politieke integratie van Limburg voltooid was, als zij al ooit tot voltooiing kwam, lopen de meningen eveneens uiteen. Dat blijkt onder meer uit het feit dat sommigen die voltooiing plaatsen in het jaar waarin de politieke integratie volgens anderen juist begon, namelijk in 1867. Volgens Orbons en Spronck werd Limburg dat jaar, nadat het was ontdaan van zijn banden met de Duitse Bond, 'een volwaardige provincie van Nederland'.¹⁷ Een delegatie uit Provinciale Staten die dat jaar naar Den Haag toog, sprak inderdaad tot de koning: 'Heden, Sire, wij zeggen het met vreugde en met fierheid, heden zijn wij niets anders meer dan Nederlanders [...].'¹⁸

De politieke integratie wordt door Orbons en Spronck gelijkgesteld aan de staatsrechtelijke. In dit onderzoek worden de Limburgse volksvertegenwoordigers als uitgangspunt genomen en niet internationale verdragen of nationale wetten die op Limburg betrekking hadden. En er mag niet op voorhand worden aangenomen dat de beide processen van integratie gelijklopend zijn geweest.

Prins lijkt de voltooiing van de politieke integratie van de provincie te leggen in de jaren tachtig van de negentiende eeuw. De katholieke samenwerking kreeg in die jaren politiek gestalte en de parlementaire zetels, daarvoor nog ingenomen door katholieke Limburgers, werden vanaf die tijd bezet door Limburgse katholieken. 'Limburg is dan een provincie geworden als elke andere,'¹⁹ laat Prins hierop volgen. Alberts gaat in zijn *Geschiedenis van de beide Limburgen* minder ver. Hij stelt dat de integratie van Limburg in het Nederlandse staatsverband door de katholieke samenwerking in de landelijke politiek een 'snelle voortgang' maakte.²⁰ Van een voltooid proces

van belang is aandacht te hebben voor de houding van Nederlandse politici – onder wie hun nieuwe collega-volksvertegenwoordigers – heeft 1839 in dit onderzoek de voorkeur boven 1840.

Ten slotte wordt ook wel 1867 genoemd, omdat in dat jaar een einde kwam aan het Limburgse lidmaatschap van de Duitse Bond (zie hoofdstuk 4). Naar aanleiding van die gebeurtenis schrijft Huijs bijvoorbeeld: 'Het tijdperk der staatsrechtelijke integratie van Limburg met het Koninkrijk der Nederlanden was begonnen [...]'.¹⁵ In het verlengde hiervan stelt Op den Camp dat de constructie waarbij Limburg behalve Nederlandse provincie tevens deel was van de Duitse Bond, het ontluiken van een Nederlands nationaal bewustzijn in Limburg altijd belemmerd had.¹⁶ In dit onderzoek staat de Limburgse deelname aan de nationale politiek centraal en omdat de Limburgers ook in de decennia vóór 1867 participeerden in de landelijke politiek, zal ook de periode 1839–1867 worden bekeken.

Over het moment waarop de politieke integratie van Limburg voltooid was, als zij al ooit tot voltooiing kwam, lopen de meningen eveneens uiteen. Dat blijkt onder meer uit het feit dat sommigen die voltooiing plaatsen in het jaar waarin de politieke integratie volgens anderen juist begon, namelijk in 1867. Volgens Orbons en Spronck werd Limburg dat jaar, nadat het was ontdaan van zijn banden met de Duitse Bond, 'een volwaardige provincie van Nederland'.¹⁷ Een delegatie uit Provinciale Staten die dat jaar naar Den Haag toog, sprak inderdaad tot de koning: 'Heden, Sire, wij zeggen het met vreugde en met fierheid, heden zijn wij niets anders meer dan Nederlanders [...]'.¹⁸

De politieke integratie wordt door Orbons en Spronck gelijkgesteld aan de staatsrechtelijke. In dit onderzoek worden de Limburgse volksvertegenwoordigers als uitgangspunt genomen en niet internationale verdragen of nationale wetten die op Limburg betrekking hadden. En er mag niet op voorhand worden aangenomen dat de beide processen van integratie gelijklopend zijn geweest.

Prins lijkt de voltooiing van de politieke integratie van de provincie te leggen in de jaren tachtig van de negentiende eeuw. De katholieke samenwerking kreeg in die jaren politiek gestalte en de parlementaire zetels, daarvoor nog ingenomen door katholieke Limburgers, werden vanaf die tijd bezet door Limburgse katholieken. 'Limburg is dan een provincie geworden als elke andere',¹⁹ laat Prins hierop volgen. Alberts gaat in zijn *Geschiedenis van de beide Limburgen* minder ver. Hij stelt dat de integratie van Limburg in het Nederlandse staatsverband door de katholieke samenwerking in de landelijke politiek een 'snelle voortgang' maakte.²⁰ Van een voltooid proces

is bij hem geen sprake. In lijn hiermee schrijft Van den Berg in zijn dissertatie over de Tweede-Kamerleden tussen 1849 en 1970 dat veel regionalisme zich in Limburg heeft kunnen voortzetten onder de vlag van het politiek georganiseerde katholicisme.²¹ Een verlenging van de onderzoeksperiode, waarbij ook tijd wordt bestreken waarin er al sprake was van een min of meer georganiseerd politiek-katholicisme, lijkt dan ook gerechtvaardigd.

De keuze voor 1918 als eindpunt van het onderzoek vindt zijn grond in de aanname dat de politieke integratie van Limburg toen reeds ver gevorderd was, getuige de benoeming van de eerste Limburger tot minister-president. Bovendien pleit een praktische reden voor 1918 als eindpunt. De oen van kracht geworden grondwet maakte een eind aan het districtenselsel en voerde een systeem van evenredige vertegenwoordiging in. De barid tussen kiezer en gekozene werd daardoor fundamenteel gewijzigd. Die meining was ook een van de bekendste Limburgse Tweede-Kamerleden, W.H. Nolens, toegedaan. Tot in 1917 schreef hij regelmatig artikelen in de *Venlooshe Courant*, later de *Nieuwe Venlosche Courant*. Dat Nolens daarmee in 1917 opghield, vond een voorname grond in de wijziging van het kiesstelsel: hij acitte zich door die herziening niet langer gebonden aan de belofte 'voeling tehouden vooral met dat deel van het Nederlandsche volk dat hem afvaardigde'.²²

Dit onderzoek maakt deel uit van het landelijk onderzoeksprogramma *De Natiestaat. Politiek in Nederland sinds 1815*. Omdat de politieke strijd in hoge mate een strijd was om 'meetellen' en 'meedoen' in de Nederlandse natie, richt het onderzoeksprogramma zich met name op drie vragen. Wie maakten de eigenlijke natie uit en mochten dus meepraten? Welke onderwerpen behoorden tot het domein van de nationale politiek en konden derhalve onderwerp zijn van politiek debat? Welke vormen kon en mocht de politieke strijd aannemen?

Vertaald naar de Limburgse situatie is de vraag aan de orde welke Limburgers mochten afreizen naar Den Haag en door wie en op grond waarvan dit werd bepaald. Ook kan de vraag gesteld worden welke zaken de Limburgse kamerleden in het parlement aan de orde stelden en op welke wijze zij dat deden. Om de antwoorden perspectief te geven zullen de Limburgse afgevaardigden worden vergeleken met collega-kamerleden. Daarmee kan tevens duidelijk worden of en op welke punten 'de naam van "Limburgsch vertegenwoordiger"' in de praktijk te pas kwam.

De parlementaire activiteiten van de Limburgse kamerleden zullen vooral worden onderzocht en beschreven aan de hand van de *Handelingen van*

de Staten-Generaal, aangevuld met gegevens uit de archieven van Eerste en Tweede Kamer. Secundaire literatuur, artikelen uit de pers, persoonlijke correspondentie en notities vormen een andere belangrijke bron van informatie; een bron die bovendien kan helpen de buitenparlementaire activiteiten van de Limburgers in beeld te brengen. Biografische gegevens zijn met name verkregen uit het databestand van het Parlementair Documentatiecentrum (PDC) van de Universiteit Leiden. Daar waar op het punt van de sociale, economische en politieke achtergrond een vergelijking met de overige Nederlandse parlementariërs aan de orde is, zal dankbaar gebruik gemaakt worden van de dissertaties van Van den Berg en Van den Braak, waarin de leden van de Tweede respectievelijk de Eerste Kamer worden onderzocht.²³

Om eventuele bemoeienissen van de centrale overheid – vooral bij verkiezingen – te kunnen achterhalen, zullen brieven, nota's en rapporten bekeken worden die zijn gewisseld tussen koning(in), ministers en gezagsdragers in Limburg. De strijd die rondom verkiezingen gevoerd werd, zal hoofdzakelijk worden geanalyseerd aan de hand van brochures en in de pers gepubliceerde en aan de kiezers gerichte advertenties en circulaire, aangevuld met informatie uit secundaire literatuur. Bovendien wordt gekeken naar commentaren en aanbevelingen die in kranten verschenen. Deze kranten bieden eveneens zicht op de publieke opinie in Limburg, waarbij ook de activiteiten van het provinciaal bestuur, secundaire literatuur en eerder genoemde correspondentie behulpzaam kunnen zijn.

Het boek

De politieke integratie van Limburg, zelfs wanneer teruggebracht tot de bijdrage die Limburgse kamerleden leverden aan de Nederlandse politiek, beslaat een omvangrijk terrein. Om dit terrein met overzicht te kunnen bewandelen, zal een aantal aspecten afzonderlijk aan de orde komen.

Het eerste hoofdstuk richt zich hoofdzakelijk op wat eerder het voorspel is genoemd: de periode tot 1840, het jaar waarin de Limburgse afgevaardigden terugkeerden in de Staten-Generaal. Deze periode valt uiteen in drieën. Het eerste tijdvak is dat van het Verenigd Koninkrijk (1814/1815–1830). Centraal staat daarbij de vraag hoe de Limburgse afgevaardigden zich verhielden tot de noordelijke provincies. De jaren tot 1830 kunnen inzicht geven in de positie die de Limburgers toen innamen in de nationale volksvertegenwoordiging, een positie waarop latere afgevaardigden wellicht voortbouwden. In de periode van het Verenigd Koninkrijk zullen dan ook met name de af-

gevaardigden worden gevolgd die uit het gedeelte van Limburg afkomstig waren dat na 1839 (wederom) tot Nederland zou gaan behoren. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de Belgische periode (1830–1839). Ook hier staan de afgevaardigden uit het latere Nederlands-Limburg centraal: hoe stonden zij tegenover hun nieuwe vaderland (België) en wat was hun houding ten aanzien van de (voortdurend dreigende) terugkeer onder Nederlands gezag? Het hoofdstuk sluit af met de discussies die in de Staten-Generaal werden gevoerd over de rentree van Limburgers in hun midden. Deze discussies kunnen licht werpen op de atmosfeer waarin de eerste Limburgse volksvertegenwoordigers terechtkwamen en moesten werken.

Hoofdstuk 2 begint met een schets van het institutionele kader waarbinnen kamerleden opereerden. De aandacht gaat daarbij in het bijzonder uit naar de vereisten die de grondwet en de kieswet stelden aan het lidmaatschap van Eerste en Tweede Kamer. Deze eisen bepaalden voor een belangrijk deel welke Nederlanders – en meer in het bijzonder welke Limburgers – afgevaardigd konden worden naar Den Haag. Vervolgens zal worden onderzocht welke band de afgevaardigden onderhielden met Limburg. Met name hun geboorte- en woonplaats en hun loopbaan zullen daarbij als *criteria worden gehanteerd*. Ten slotte wordt geprobeerd een antwoord te vinden op de vraag of de Limburgse afgevaardigden zich onderscheidden van hun collega-volksvertegenwoordigers wanneer het gaat om participatie, parlementaire ervaring en sociale achtergrond.

Waar lag voor de Limburgse kamerleden hun vaderland? In hoofdstuk 3 zal worden onderzocht welke houding zij aannamen jegens de Nederlandse natiestaat en welke rol zij speelden in het uiteindelijke behoud van hun provincie voor Nederland. Er zal worden aangesloten bij de momenten waarop de staatsrechtelijke band met Nederland expliciet op de parlementaire agenda verscheen. Dat was het geval in de jaren 1840–1850, in de jaren zestig en in de periode rondom het einde van de Eerste Wereldoorlog.

Een wezenlijk aandachtspunt bij het onderzoek naar de politieke integratie van Limburg is de aansluiting van Limburgse afgevaardigden bij politieke groeps- en partijvorming op nationaal niveau. In hoofdstuk 4 zal de politieke verhouding van Limburgse kamerleden tot de overige parlementariërs worden bekeken. Met wie gingen zij een bondgenootschap aan? Waren zij hierbij eensgezind of verdeeld? Op een aantal punten zullen de afgevaardigden uit de eveneens overwegend katholieke provincie Noord-Brabant als referentiegroep dienen.

Hoofdstuk 5 bevat een casestudie: de houding van de Limburgse kamerleden tegenover (de wetgeving inzake) de Nederlandse belastingen. De

keuze voor dit onderwerp vindt zijn grond in de vaststelling dat de belastingen in de parlementaire activiteiten van de Limburgers een zeer prominente plaats innamen. De aandacht in dit onderzoek gaat uit naar de vraag of de Limburgers in Den Haag zich op het terrein van de belastingen in opvatting en handelen onderscheidden van hun collega-parlementariërs en hoe hun doen en laten zich verhiel met de opinie in Limburg, met name met de gevoelens die leefden bij vertegenwoordigers van de provinciale politiek.

Afsluitend worden de aspecten die aan de orde zijn gekomen met elkaar in verband gebracht. De Limburgse leden van de Staten-Generaal wordt daarmee een plaats gegeven in de Nederlandse politiek tussen 1839 en 1918 en de vraag kan worden beantwoord of en in welke opzichten 'de naam van "Limburgsch vertegenwoordiger"' toepasselijk was.

HOOFDSTUK 1

Tussen Brussel en Den Haag Limburgse afgevaardigden voor 1840

Op 19 oktober 1840 – de derde maandag in oktober – opende Willem II, sinds twaalf dagen Koning der Nederlanden, het nieuwe parlementaire jaar. In zijn rede tot de leden van de Staten-Generaal richtte hij een bijzonder woord tot de Limburgers onder hen:

... het [is] Mij aangenaam, leden uit het Hertogdom Limburg in uw midden te zien. Hierdoor is de band bevestigd, welke de belangen van dat gewest met die der overige deelen des Koninkrijks in broederlijke gemeenschap zamenvoegt.¹

Een welkomsgroet aan de afgevaardigden uit Limburg: na een afwezigheid van bijna tien jaar waren zij terug in de Staten-Generaal.

In 1830 had een koninklijke boodschap van Willem I het voorlopig einde ingeluid van de Limburgse afvaardiging in Eerste en Tweede Kamer. 'Wij verlangen,' zo had hij de beide Kamers laten weten, dat 'U Edel Mogenden zich, van nu af, aanmerken, als eeniglijk en alleen vertegenwoordigende de Noordelijke provinciën.'²

In het zuidelijk deel van het koninkrijk waren de opstootjes, eind augustus begonnen in Brussel, uitgegroeid tot een opstand tegen het Nederlands gezag. Het Voorlopig Bewind, dat zich aan de leiding van deze opstand had gesteld, had inmiddels de Belgische onafhankelijkheid uitgeroepen. De afgevaardigden uit het Zuiden waren daarom niet meer welkom in de Nederlandse volksvertegenwoordiging, als zij zich zelf al geroepen voelden om daar nog langer te verschijnen.

De koninklijke lastgeving, in de Tweede Kamer met gejuich ontvangen, had belangrijke gevolgen gehad voor de Limburgse parlementariërs. Vanaf de oprichting van het Verenigd Koninkrijk in 1815 hadden zij deel uitgemaakt van het Nederlandse parlement. Nu had hun provincie de zijde gekozen van België, hetgeen 'normaal kon heten voor een Zuidnederlands gewest'.³

Met de Limburgse parlementariërs als uitgangspunt voor dit onderzoek dient de vraag zich aan of de keuze voor België ook voor hen zo vanzelfsprekend was. In dit hoofdstuk zal worden gekeken naar de standpunten die

deze vertegenwoordigers innamen bij discussies over de wenselijkheid van een staatsrechtelijke band met Noord-Nederland. Behalve bij de Belgische afscheiding in 1830 speelde deze discussie in het bijzonder bij de start van het Verenigd Koninkrijk. Voor de tussenliggende jaren zal de houding van de Limburgse kamerleden worden onderzocht op die momenten waarop er zich in het Nederlandse parlement een duidelijke tegenstelling aftekende tussen de vertegenwoordigers uit de noordelijke en de zuidelijke provincies. Daarbij richten we onze blik hoofdzakelijk op de Tweede Kamer, want in de 'andere kamer, welke den naam van eerste draagt', zoals de grondwet van 1815 de Eerste Kamer zo fraai noemde, kwamen ten tijde van het Verenigd Koninkrijk wezenlijke Noord-Zuid-tegenstellingen niet aan het licht.⁴

Een zuidelijk gewest

In het vredesverdrag van Parijs, in mei 1814 gesloten na de troonsafstand van Napoleon, werd onder meer vastgelegd dat de noordelijke Nederlanden, voorheen de Republiek, zouden worden verenigd met de voormalige Oostenrijkse Nederlanden, het vroegere prins-bisdom Luik en nog enkele (kleinere) gebieden. Een 'réunion de la Hollande et de la Belgique' die 'intime et complète' zou moeten zijn.⁵ Het nieuwe koninkrijk werd een jaar later op het Congres van Wenen door de grote Europese mogendheden bevestigd.

De creatie van dit Verenigd Koninkrijk markeert tevens het ontstaan van de provincie Limburg: een eenheid was die provincie daarvoor nooit geweest. De historische kaart van Limburg van voor de negentiende eeuw is volgens de historicus Rogier in staat om zelfs de meest ondernemende geschiedvorser tot vertwijfeling te brengen.⁶ De grondwet van 1815 kon bij de territoriale afbakening van de provincie Limburg derhalve niet volstaan met de bepaling dat zij haar oude grenzen zou behouden, zoals dat bij de meeste provincies – dertien van de zeventien – gebeurde.⁷ Limburg werd hoofdzakelijk gevormd door samenvoeging van nagenoeg het gehele voormalige Franse departement van de Neder-Maas met een klein gedeelte van het vroegere departement van de Roer, hetgeen vrijwel overeenkomt met het huidige grondgebied van Nederlands en Belgisch-Limburg samen.⁸ De provincie kreeg door de grondwetscommissie die in 1815 was ingesteld, oorspronkelijk de naam Maastricht, waarbij Opper-Gelderland als mogelijk alternatief werd genoemd. Op uitdrukkelijk verlangen van de koning werd uiteindelijk gekozen voor Limburg, naar een uit de Middeleeuwen stammend hertogdom. Het grondgebied van dit oude hertogdom lag weliswaar

voor het overgrote deel buiten de gelijknamige nieuwe provincie, de naam Limburg mocht niet verloren gaan, zo tekende de koning aan.⁹

In het Verenigd Koninkrijk werd Limburg gerekend tot de zuidelijke provincies. In tegenstelling echter tot de andere zuidelijke gewesten was de bestuurlijke band met Noord-Nederland voor Limburg, althans voor delen daarvan, geen noviteit. H.J. Brouwers, Limburgs Tweede-Kamerlid in de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw, kon in 1857 dan ook in zijn dissertatie over de staatsrechtelijke positie van zijn provincie schrijven: 'Ik heb in het kort den Staatsregtelijken toestand van Limburg sedert eeuwen herwaarts trachten aan te toonen om te doen zien, dat een groot gedeelte dezer provincie sedert dat de Noordelijke Provincieën als een onafhankelijke Staat bestonden, aan deze toebehoorde.'¹⁰

Tot 1795 hadden verschillende Limburgse plaatsen, waaronder de vestingstad Venlo, als generaliteitslanden aan de Republiek toebehoord. Het bestuur over Maastricht – een andere vestingstad – werd door de Republiek gedeeld met de prins-bisschop van Luik. Deze generaliteitslanden besloegen wat oppervlakte betreft een groot deel van het huidige (Nederlands) Midden- en Zuid-Limburg. Gemeten in de jaren 1840, woonde meer dan veertig procent van de bevolking van Nederlands-Limburg in gebieden die voor 1795 onder Noord-Nederlandse soevereiniteit hadden gestaan.¹¹ In 1795 werden de Nederlandse bezittingen in de latere provincie Limburg bij het verdrag van Den Haag afgestaan aan Frankrijk.

Toen de Prins van Oranje – de latere koning Willem I – op 2 december 1813 de soevereiniteit over de Verenigde Nederlanden (de vroegere Republiek) aanvaardde, bleek al spoedig dat hij ook de voormalige generaliteitslanden in het latere Limburg weer tot zijn Noord-Nederlandse rijk rekende. De prins, die de titel Soeverein Vorst had aangenomen, gaf opdracht deze gebieden namens hem in bezit te nemen. De terugkeer van het Nederlandse gezag werd er positief begroet: 'De dispositien der oude hollandsche landen zijn niet beter te wenschen. De vreugde is luidrijk over de wederkeer onder 's prinsen souvereiniteit', berichtten de commissarissen die met de opdracht waren belast.¹² Ook indien de commissarissen hun ervaringen hier wat te positief inkleurden, kan worden gesteld dat de aanwezigheid van de Republiek tot 1795, zelfs als die niet werd geapprecieerd, de bevolking met het Noorden vertrouwd had gemaakt.¹³ En dit gold zeker voor de politiek-bestuurlijke elite.

De vroegere generaliteitslanden werden in 1814, als van oudsher deel uitmakend van de Nederlanden, ingedeeld bij de provincie Brabant.¹⁴ En dus benoemde de Soeverein Vorst dat jaar G.A.E. van Aefferden 'wegens de

stad Venlo' in de Provinciale Staten van Brabant.¹⁵ Nog voordat de noordelijke en de zuidelijke Nederlanden met elkaar waren verenigd, hoorde de latere provincie Limburg dus deels al tot de Nederlandse staat. Dit zou later wel eens leiden tot weinig overzichtelijke situaties. Zo was de Nederlandse jachtwet van juli 1814 gedurende de gehele periode van het Verenigd Koninkrijk wel van toepassing op deze eerder ingelijfde gebieden in Limburg, maar niet op het overige gedeelte van de provincie, waar de oude Franse jachtwetgeving bleef gelden.¹⁶

Dat Limburg ondanks zijn oude banden met Noord-Nederland werd beschouwd als zuidelijk gewest, vond zijn weerslag onder meer in de grondwettelijke bepalingen ten aanzien van de Tweede Kamer. De grondwet van 1815 had bij de verdeling van het aantal afgevaardigden over de provincies het pariteitsbeginsel toegepast: aan de negen noordelijke provincies was een gelijk aantal afgevaardigden (55) toegekend als aan de negen zuidelijke, overigens met voorbijgaan aan het grotere bevolkingsaandeel van het Zuiden. De vier Tweede-Kamerleden waar Limburg volgens de grondwet recht op had, dienden daartoe bij de zuidelijke helft te worden geteld. Was het echter ook voor de Limburgse parlementariërs zelf vanzelfsprekend dat zij werden ingedeeld bij het zuidelijk deel van het koninkrijk?

Een duidelijk antwoord kwam in 1830 van jhr. André Charles Membrède, lid van de Eerste Kamer. Toen de voorzitter van die Kamer in oktober van dat jaar, ten gevolge van de Belgische opstand, slechts de noordelijke leden uitnodigde, protesteerde Membrède bij de koning. Als geboren Maastrichtenaar wenste hij beschouwd te worden als Noord-Nederlander. Hier was, zo liet Willem I antwoorden, inderdaad sprake van een 'oorspronkelijk en aangeboren recht' dat hem niet kon worden ontnomen.¹⁷ De Eerste Kamer besloot daarop Membrède weer toe te laten tot haar vergaderingen. Door Membrèdes ingrijpen behield Limburg, als enige van de (voormalige) zuidelijke gewesten, een vertegenwoordiging in Den Haag.¹⁸ Het vertrek van de Limburgers uit de Staten-Generaal werd daardoor uitgesteld tot 23 oktober 1831, de dag waarop Membrède stierf.

De Limburgse notabelen

De eerste grote tegenstelling tussen de noordelijke en de zuidelijke provincies openbaarde zich reeds bij hun samengaan in 1815. De ontwerp-grondwet voor het koninkrijk, opgesteld door een commissie onder leiding van jhr. Gijsbert Karel van Hogendorp, werd in augustus van dat jaar ter stemming

voorgelegd: in het Noorden aan de Staten-Generaal en in het Zuiden, bij ontbreken van een vertegenwoordigend lichaam, aan vergaderingen van notabelen. Deze vergaderingen werden, naar de oude Franse indeling, departementsgewijs bijeengeroepen; op elke tweeduizend inwoners benoemde de koning één notabele.¹⁹

In het geval van de provincie Limburg deed zich hierbij een bijzonder vraagstuk voor. Doordat delen ervan eerder al waren ingelijfd bij de Noord-Nederlandse provincie Brabant, waren de bewoners van deze gebieden al vertegenwoordigd in de Staten-Generaal, zoals zij ook reeds afgevaardigden hadden in de Brabantse Provinciale Staten. De uitspraak die de Staten-Generaal zouden doen over de nieuwe grondwet, zou dus mede namens hen worden gedaan. In eerste instantie leek de regering daarom ook voornemens om slechts notabelen op te roepen uit de 'Limburgse' gebieden die niet tot Brabant behoorden; uiteindelijk besloot zij echter – vermoedelijk om praktische redenen – terug te grijpen op de Franse indeling van het departement van de Neder-Maas en Limburg in te delen in de arrondissementen Hasselt, Maastricht en Roermond.²⁰ Ook de delen van deze arrondissementen die al waren ingelijfd bij de provincie Brabant, werden op deze manier bij de notabelenvergaderingen betrokken. Zo kon het gebeuren dat een zittend lid van de Staten van Brabant, jhr. J.A.C. van Panhuys uit Maastricht, werd opgeroepen als notabele in het arrondissement Maastricht en dat een andere notabele die zich eerder al in een van de Noord-Nederlandse notabelenvergaderingen had mogen uitspreken over de (Noord-Nederlandse) grondwet van 1814 nu werd gevraagd zijn mening als zuidelijk notabele te geven.

Terwijl de Staten-Generaal de grondwet met algemene stemmen accordeerde, stemde 60,3% van de zuidelijke notabelen tegen het voorstel. Met behulp van een eigenaardige rekenmethode – bekend als de 'arithmétique hollandaise' – reduceerde Willem I het aantal zuidelijke tegenstemmers drastisch: de 126 notabelen die hun tegenstem met godsdienstige redenen hadden gemotiveerd, werden geacht vóór te hebben gestemd. Na vervolgens het unanieme votum van de Staten-Generaal te hebben verdisconteerd, stelde hij vast dat zijn koninkrijk met een duidelijke meerderheid zijn zegen had gegeven aan de nieuwe grondwet. De stemming in het Zuiden had echter duidelijk gemaakt dat het nieuwe staatsverband daar niet op veel sympathie hoefde te rekenen.

Het verzet in het zuidelijk deel van het koninkrijk tegen de grondwet was evenwel niet gelijkmatig verdeeld (zie bijlage 1). In 11 van de 29 arrondissementen kon de grondwet wel degelijk rekenen op een meerderheid en

in één arrondissement, Charleroi, was het aantal voor- en tegenstanders gelijk. Indien we de latere provinciale indeling op deze arrondissementen projecteren, blijken drie provincies de nieuwe staatsregeling in meerderheid te hebben gesteund: Luik, Luxemburg en Limburg.²¹ In de twee laatste provincies was de steun voor de staatsregeling te vinden in alle arrondissementen. In elk van de Limburgse arrondissementen – Roermond, Maastricht en Hasselt – bracht meer dan driekwart van de notabelen zijn stem voor de grondwet uit, in Roermond was de steun zelfs algemeen. In contrast met de overige zuidelijke provincies, Luxemburg en in mindere mate Luik uitgezonderd, konden het nieuwe Nederlandse staatsverband en de vereniging met het Noorden in 1815 dus rekenen op een welwillende houding van de Limburgse elite.²²

Limburgse kamerleden in het Verenigd Koninkrijk

Het derde hoofdstuk van de nieuwe grondwet behandelde de Staten-Generaal. Om de band tussen Noord en Zuid te onderstrepen, was in artikel 98 bepaald dat de volksvertegenwoordiging afwisselend – om het jaar – zou vergaderen in ‘eene stad der noordelijke, en in eene der zuidelijke provincien’: in de praktijk Den Haag en Brussel. De Tweede Kamer zou 110 leden tellen, te kiezen door de Provinciale Staten, waarbij aan iedere provincie een vast aantal kamerleden was toegekend. *ps* van Limburg mochten vier afgevaardigden aanwijzen.

De eerste 110 afgevaardigden werden echter, op grond van additioneel artikel 1 van diezelfde grondwet, benoemd door de koning. Dit artikel gaf de koning het recht, met het oog op een snelle en geregelde inwerkingtreding van de grondwet, om ‘voor de eerste reize’ alle colleges en ambtenaren te benoemen van wie de verkiezing of benoeming door de grondwet aan andere organen was toegekend. Deze bevoegdheid stelde Willem 1 mede in staat om hem minder welgevallige personen voorshands van het lidmaatschap uit te sluiten. Bij de Eerste Kamer hoefde de koning daarvoor geen beroep te doen op de additionele artikelen, want haar leden werden overeenkomstig de grondwet voor het leven door de vorst benoemd.

De koninklijke bemoeienis met de samenstelling van de Tweede Kamer hield echter geenszins op na de benoeming van de eerste afgevaardigden in 1815. Ook in de daaropvolgende jaren, toen de kamerleden door Provinciale Staten werden gekozen, poogde de koning invloed uit te oefenen op de verkiezingen. Hij maakte daarbij gebruik van de gouverneurs in de provincies.²³ Ook jhr. Charles de Brouckère, die ten tijde van het Verenigd

Koninkrijk verreweg de meeste jaren gouverneur van Limburg was (van 1815 tot 1828), werkte hieraan mee. Zijn bemoeienis bij de kamerverkiezingen mag zelfs 'zeer opvallend' worden genoemd.²⁴ Limburg had als gedeeltelijk oud-Staats gebied dan ook de bijzondere belangstelling van de koning.²⁵ Maximilien baron de Beeckman, die het Limburgse gouverneursambt bekleedde vanaf 1828 tot het uiteenvallen van het koninkrijk in 1830, speelde bij de verkiezingen eveneens een actieve rol. De inzet van de beide gouverneurs, die ook zelf bij de verkiezingen steeds meestemden, was er voortdurend op gericht om regeringsgezinde kandidaten te laten afvaardigen naar de Kamer en achter de schermen poogden zij daartoe statenleden over te halen hun stem op bepaalde personen uit te brengen.²⁶

Met name De Brouckères pogingen waren niet zonder succes. Tot 1826 lukte het geen van de verklaarde anti-gouvernementelen om in Limburg verkozen te worden tot Tweede-Kamerlid.²⁷ In dat jaar was het nota bene De Brouckères zoon, Charles jr., die hieraan een einde maakte. Als lid van de Tweede Kamer ontpopte hij zich al snel als een van de liberale voorlieden, tot ergernis van zijn vader, aan wie deze verkiezing 'als de mislukking van zijn leven' moet zijn voorgekomen.²⁸ Een andere teleurstelling voor de gouverneur was de verkiezing, twee jaar later, van Erasme Louis baron de Surlet de Chokier. Dat het De Brouckère sr. voordien was gelukt om de baron tien jaar lang uit de Kamer te houden, werd door hem, zo schreef hij de koning, beschouwd als 'une nouvelle preuve de mon amour et de mon dévouement pour la personne sacrée de Votre Majesté et de mon attachement pour son gouvernement'.²⁹ De Surlet de Chokier was in 1815 weliswaar door de koning zelf benoemd tot Tweede-Kamerlid, maar hij werd vervolgens al snel te liberaal bevonden door de regering. In 1818 was hij niet herkozen.

Tijdens de korte periode van De Beeckmans gouverneurschap werd er tweemaal, in 1829 en 1830, een verkiezing gehouden. In het eerste jaar wilde de gouverneur een herverkiezing van opposant De Brouckère jr. voorkomen. Hij trachtte daartoe zoveel mogelijk statenleden over te halen tot het regeringskamp. Desondanks legde de door hem gesteunde kandidaat, jhr. Arnold Hendrik Michiels van Verduynen, het af tegen het zittende kamerlid De Brouckère. De reguliere verkiezing die voor 1830 op het programma stond, werd gehouden op 7 juli, aan de vooravond van de Belgische opstand. Pieter Willem baron de Liedel de Well, zittend kamerlid, werd met 53 van de 58 stemmen herkozen.³⁰ Hij kon worden beschouwd als 'gouvernementeel' en daarmee als acceptabel voor de gouverneur. Die had het dan ook niet nodig geacht een tegenkandidaat naar voren te schuiven. De geloofsbrieven

van De Liedel de Well zijn wellicht nog naar de Tweede Kamer gezonden, behandeld werden ze niet meer: ten gevolge van de Belgische opstand werden bij aanvang van het parlementaire jaar 1830–1831 slechts de geloofsbrieven van de nieuw gekozen noordelijke leden aan het gebruikelijke onderzoek onderworpen.

Tussen 1815 en 1830, de periode van het Verenigd Koninkrijk, hebben in totaal elf afgevaardigden vanuit Limburg zitting gehad in de Tweede Kamer (zie bijlage 11). Mede als gevolg van genoemde interventies door de Limburgse gouverneurs kon de Nederlandse regering over het algemeen bij de meeste van deze kamerleden op steun rekenen. Van de vier afgevaardigden uit Limburg die hun lidmaatschap langer dan vier jaar – de duur van een reguliere zittingsperiode – aaneengesloten bekleedden, behoorde er geen één tot de oppositie. G.A.E. van Aefferden wordt door de historicus Prins nog enigszins voorzichtig aangeduid als 'geen oppositieman quand même', *Membrède* krijgt het predikaat 'aarts-gouvernementeel'.³¹ Bij deze laatste richtte, zoals we al zagen, de loyaliteit zich mede op de noordelijke provincies; hij werd door de noordelijke kamerleden niet voor niets 'à demi hollandais' beschouwd. En om die reden was hij weer minder geliefd bij de zuidelijke kamerleden.³²

Ook de twee andere kamerleden die langer dan vier jaar aaneengesloten in de Kamer zitting hebben gehad, lijken gehecht te zijn geweest aan het Noorden. Bij jhr. Willem Dominique Aloys Kerens de Wolfrath hebben we van doen met een 'uitermate "Hollandsch" gezinden' functionaris.³³ Guillaume Georges François graaf de Borchgrave d'Altena liet zich kennen als orangist en overtuigd aanhanger van één ondeelbaar koninkrijk van de noordelijke en zuidelijke Nederlanden.

De bijzondere positie die *Membrède* innam in het spanningsveld tussen Noord en Zuid, werd geïllustreerd bij de benoeming van de kamervoorzitter in oktober 1816. Zoals gebruikelijk bij de aanvang van een parlementair jaar, koos de Kamer drie leden die aan de koning zouden worden voorgedragen als kandidaat-voorzitter. Het voorzitterschap rouleerde jaarlijks tussen een zuidelijk en een noordelijk lid en dit keer was het de beurt aan het Zuiden. Het was echter niet Th. Dotrenge, voorheen de kandidaat van de zuidelijken, maar *Membrède* die, met de stemmen van de noordelijke kamerleden, als eerste kandidaat werd gekozen.

Tegenover deze uitgesproken Nederlandsgezinde kamerleden uit Limburg stonden afgevaardigden als Jean-François Hennequin en de eerder genoemde De Brouckère jr. en De Surllet de Chokier. Zij waren de regering

veel minder welgezind en zouden later alle drie een duidelijke rol spelen in de opbouw van een onafhankelijk België. Hennequin, Fransman van geboorte, was in de jaren twintig een van de hoofdpersonen binnen de 'anti-"Hollandse" oppositie' in Maastricht.³⁴ In 1820 diende hij zijn ontslag in als Tweede-Kamerlid; als reden gaf hij taalproblemen op. 'Ne comprenant pas suffisamment la langue hollandaise pour suivre les discussions parlementaires,' vermeldt een necrologie die vlak na zijn overlijden in 1846 werd opgesteld.³⁵ In maart 1821 werd Hennequin ontslagen als burgemeester van Maastricht en door de regering voor het gerecht gedaagd na een herhaalde weigering gelden vrij te maken voor de plaatselijke schutterij. In de rechtszaak stond de vraag centraal of de stad Maastricht behoorde tot de noordelijke of de zuidelijke Nederlanden. De kwestie kan beschouwd worden als 'een Maastrichts voorspel van de Belgische opstand'.³⁶

Uit het bovenstaande komt ten aanzien van de personen die vanuit Limburg tussen 1815 en 1830 naar de Tweede Kamer werden afgevaardigd, een beeld naar voren van onderlinge verdeeldheid. Deels kunnen zij gerekend worden tot de oppositie en tot de krachten die de band tussen Noord en Zuid met reserve tegemoet traden. Een ander deel van de afgevaardigden uit Limburg toonde zich loyaal aan de regering en hechtte juist sterk aan de band met de noordelijke provincies.

Met behulp van de parlementaire activiteiten van de kamerleden uit Limburg kan het hiervoor geschetste beeld nader worden getoetst. In zijn artikelen over de parlementaire geschiedenis tussen 1815 en 1830 geeft Prins nauwgezet aan bij welke kwesties Noord en Zuid in de Kamer tegenover elkaar stonden.³⁷ In een aantal gevallen zijn de individuele stemmen van kamerleden niet te achterhalen door de onvolledigheid van de (zo'n halve eeuw later gereconstrueerde) *Handelingen*. Dit is bijvoorbeeld het geval in februari 1819 bij het voorstel van Hennequin om de belasting op de scheepvaart op de Maas af te schaffen, 'een twistappel [...] tusschen Noord en Zuid', waarbij de Tweede Kamer in een noordelijke en zuidelijke helft uiteenviel.³⁸

Indien we de stemmingen terzijde laten waarbij de individuele stemmen niet zijn te achterhalen en ook de twee stemmingen die met betrekking tot de scheiding aan de orde waren, vooralsnog buiten beschouwing laten – zij komen later aan de orde – blijven er achttien stemmingen over. Deze stemmingen, waarbij noordelijke en zuidelijke afgevaardigden dus in opvallende mate tegenover elkaar kwamen te staan, zijn opgenomen in tabel 1.

Tabel 1. Stemmingen in de Tweede Kamer over (wets)voorstellen waarbij een tegenstelling zichtbaar werd tussen de noordelijke en de zuidelijke afgevaardigden met vermelding van het stemgedrag van de kamerleden uit Limburg, ten tijde van het Verenigd Koninkrijk (1815–1830)

<i>(Wets)voorstel</i>		<i>Datum Stemming</i>	<i>Noorden voor – tegen</i>	<i>Zuiden* voor – tegen</i>	<i>Limburg voor – tegen</i>
1	straffen beledigen vreemde mogendheden	20-2-1818	35-7	1-32	0-4
2	afschaffen heerlijke recht jacht in het Noorden	26-2-1819	9-35	43-3	3-0
3	door Frankrijk onafgedane schuldvorderingen	17-5-1819	5-24	36-1	2-0
4	voorleggen aan regering van brief Plasschart	1-12-1819	7-27	43-3	2-2
5	verkoop domeinen	24-12-1819	45-4	9-40	3-1
6	m.b.t. de tienjaarlijkse begroting	24-12-1819	40-9	3-46	1-3
7	stelselwet (regeling belastingstelsel)	30-6-1821	52-1	3-50	2-2
8	personeel belasting	15-5-1822	48-4	6-42	2-2
9	zoutaccijns	27-6-1822	45-1	2-48	2-2
10	accijns op gemaal	18-7-1822	52-3	2-53	2-2
11	accijns op geslacht	19-7-1822	53-2	4-50	2-2
12	accijns op gemaal	5-8-1822	53-2	6-48	3-1
13	afschaffing geldigheid Franse munten	11-1-1825	41-2	6-40	2-2
14	intrekking wetgeving beteugeling onrust	3-12-1828	1-55	43-6	2-2
15	adres aan koning over verzoekschriften	25-3-1829	5-39	50-1	4-0
16	vaststelling middelen voor 1830–1840	19-12-1829	47-7	5-48	0-3
17	vaststelling uitgaven voor 1830	19-12-1829	49-6	5-47	0-3
18	beteugeling hoon en laster	21-5-1830	47-4	5-48	1-3

* Inclusief de provincie Limburg.

Bij twaalf van de achttien stemmingen bevonden zich één of meer afgevaardigden uit Limburg bij de zuidelijke minderheid die eenzelfde stem uitbracht als de meerderheid van noordelijke afgevaardigden. (Het betreft de stemmingen genummerd 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14 en 18.) Hieruit kan al worden afgeleid dat de Tweede-Kamerleden uit Limburg een vrij opmerkelijke positie innamen bij de tegenstellingen tussen Noord en Zuid: bij verreweg de meeste van de in aanmerking komende stemmingen schaar den afgevaardigden uit Limburg zich immers bij de grote meerderheid van noordelijke kamerleden. Indien we alle achttien uitslagen bij elkaar optellen, blijkt dat van de 878 stemmen die in totaal door zuidelijke afgevaardigden werden uitgebracht, er zich 77 bij de noordelijke meerderheid voegden. De afvaardiging uit Limburg leverde 24 van deze 77 stemmen, hetgeen betekent dat ruim 33% van de 'dissidente' zuidelijke stemmen uit Limburg afkomstig was. Aangezien de kamerleden uit die provincie een aandeel hadden van 7,3% in het zuidelijke part van de Tweede Kamer (vier van de 55 afgevaardigden), kunnen we vaststellen dat zij zich relatief vaak aan noordelijke zijde schaarden.

De spanning tussen Noord en Zuid bereikte met name rondom de stemmingen 7 t/m 12, die plaatsvonden tussen juni 1821 en augustus 1822, een

tot dan toe ongekend hoogtepunt. Aan de orde was om te beginnen het wetsvoorstel dat de grondslagen van het Nederlandse belastingstelsel wilde vastleggen: de stelselwet. Dat de Noord-Zuid-tegenstelling hierbij zo duidelijk naar voren trad, is niet verwonderlijk, daar in de eerste jaren van het koninkrijk de belangen en inzichten van de noordelijke afgevaardigden enerzijds en die van de zuidelijke anderzijds het scherpst contrasteerden op het terrein van de belasting- en tariefpolitiek: 'steeds weer ziet men het Noorden tegenover het Zuiden staan', aldus Prins.³⁹ Het contrast laat zich grofweg beschrijven als een voorkeur voor vrijhandel versus een voorkeur voor protectionisme. In 1816 pleitte L.A. Reyphins, afgevaardigd door de provincie West-Vlaanderen, dan ook voor twee afzonderlijke belastingssystemen.⁴⁰

In de Tweede Kamer liepen de emoties tijdens de beraadslagingen over de stelselwet hoog op. In hartstochtelijke bewoordingen beklagden zuidelijke leden zich over de invoering van heffingen zoals de accijnzen op het gemaal (granen) en het geslacht (slachtvee). Het werd 'schimpen en schelden', aldus het bekende kamerlid Van Hogendorp; de noordelijke leden werden zelfs beticht van 'le fratricide de la vieille et loyale Belgique'.⁴¹ Ook het aanwezige publiek roerde zich; de vergaderingen vonden plaats in Brussel en het publiek zal overwegend uit de zuidelijke provincies afkomstig zijn geweest. Door de 'woeste staat' van de tribunes achtte Van Hogendorp het niet raadzaam om nog verder te spreken ten faveure van het wetsontwerp en veel noordelijke leden wilden de tribunes laten ontruimen.⁴²

De afgevaardigden uit het Noorden stonden vrijwel lijnrecht tegenover die uit het Zuiden. Getalsmatig hielden de beide groepen elkaar in evenwicht: uit elk rijksdeel waren 53 kamerleden aanwezig. Bezien vanuit de Noord-Zuid-tegenstelling is het stemgedrag van vier kamerleden opmerkelijk: het noordelijke lid A.J.H. le Heu (Noord-Brabant) stemde tegen de wet en drie zuidelijke leden stemden voor. Onder deze laatsten bevonden zich twee van de vier Limburgse afgevaardigden: de Maastrichtenaren Membrède en Kerens de Wolfrath. Door zich te scharen bij de leden uit het Noorden hielpen zij de wet aan een meerderheid, hetgeen hun stemgedrag des te opvallender zal hebben gemaakt.

De nipte goedkeuring van de stelselwet was voor de regering een zorgelijke zaak: diverse wetsvoorstellen die in de nadere uitvoering van de stelselwet voorzagen, moesten nog aan het parlement worden voorgelegd. Het eerste wetsontwerp dat in dit kader werd ingediend, had betrekking op de personele belasting. Ook nu stemden verreweg de meeste noordelijke leden (48 van de 52) voor het wetsvoorstel; bij de zuidelijke leden was het overgrote deel (47 van de 53) tegen. Evenals bij de stelselwet steunden Membrède

en Kerens de Wolfrath (nu samen met vier andere leden uit het Zuiden) de regering en sloten zich aan bij het overgrote deel van de noordelijke leden.

Spoedig na de behandeling van het wetsontwerp op de personele belasting volgden voorstellen over de accijns op het zout, op het gemaal en op het geslacht. Ook bij deze voorstellen was er een tegenstelling tussen de noordelijke en de zuidelijke helft van de Kamer: een grote meerderheid van de noordelijke leden stemde telkens voor het voorstel en een ruime meerderheid van de zuidelijke leden daartegen. De enige twee afgevaardigden uit het Zuiden die voor de accijnzen op het zout en het gemaal stemden, waren Membrède en Kerens de Wolfrath. Beiden maakten eveneens deel uit van de groep van vier zuidelijke leden die de accijns op het geslacht steunden. Na het wegstemmen van de accijnzen op het zout en het gemaal diende de regering nog diezelfde maand gewijzigde voorstellen in, waarin aan enkele bezwaren tegemoet was gekomen. Van een contrast tussen Noord en Zuid was bij het nieuwe voorstel aangaande het zout weinig meer te maken. Deze tegenstelling vinden we wel weer terug bij de stemming over het gewijzigde ontwerp inzake de accijns op het gemaal, hoewel ze nu met zes zuidelijke voorstemmers, enigszins aan scheefte had verloren. Opvallend is wel dat niet minder dan drie van deze zes stemmen afkomstig waren van afgevaardigden uit Limburg. Naast Membrède en Kerens de Wolfrath stemde nu ook Van Aefferden voor het wetsontwerp.

De tegenstelling tussen Noord en Zuid in de Kamer leek vervolgens te luwen, maar nog geen drie jaar later, in 1825, was het alsof de dagen van de behandeling van het belastingstelsel waren teruggekeerd.⁴³ De regering had een wetsvoorstel ingediend dat een eind moest maken aan het gebruik van Franse munten in de zuidelijke provincies van het koninkrijk. In de Kamer juichten vrijwel alle leden uit het Noorden de maatregel toe en de zuidelijke leden keurden hem, als nadelig en onpraktisch, in grote meerderheid af. Zes zuidelijke afgevaardigden stemden voor en twee noordelijke tegen het ontwerp en wederom hadden de Limburgse kamerleden een prominent aandeel in de 'zuidelijke minderheidsgroep': zowel Kerens de Wolfrath als Van Aefferden stemde voor. Membrède, voorheen vaak opvallend met de meeste noordelijke leden meestemmend, had de Tweede Kamer toen reeds verlaten, na zijn benoeming tot gouverneur van Antwerpen.

Ten slotte kijken we naar het stemgedrag van de Limburgse Tweede Kamerleden in december 1828, omdat het toen ging om een voorstel van een van hen: De Brouckère jr. Deze afgevaardigde toonde zich tijdens zijn parlementaire loopbaan een warm voorstander van de vrijheid van drukpers en in 1828 diende hij een voorstel in tot intrekking van de wetgeving ter

beteugeling van onrust en kwaadwilligheid. Zijn voorstel werd verworpen en ook nu stonden de noordelijke afgevaardigden tegenover hun zuidelijke collega's. Van de 44 leden die voor stemden, was er slechts één afkomstig uit het Noorden; van de 61 tegenstemmers kwamen er zes uit het Zuiden. Twee van deze zes waren afkomstig uit Limburg: De Liedel de Well en graaf de Borchgrave d'Altena. De Surlet de Chokier, een politiek bondgenoot van De Brouckère jr., stemde voor het voorstel.

Dat de afgevaardigden uit de provincie Limburg zich opsplitsten in twee gelijke delen, is niet uitzonderlijk te noemen. Uit tabel 1 kan worden afgeleid dat dit bij de tien Noord-Zuid-stemmingen waarbij zij verdeeld stemden, acht keer het geval was. Van belang is hier de vaststelling dat de Tweede-Kamerleden uit Limburg zich bij de geregeld zichtbaar wordende Noord-Zuid-tegenstelling voortdurend aan beide zijden bevonden. In vergelijking met de afgevaardigden uit de overige zuidelijke provincies mag dit opmerkelijk worden genoemd.

De scheiding

De liberale juli-omwenteling in Frankrijk, die de hertog van Orléans, Louis-Philippe, op de troon bracht, zorgde in de zomer van 1830 voor onrust in diverse delen van Europa. Ook in de zuidelijke Nederlanden was de situatie gespannen en op 25 augustus braken er relletjes uit in Brussel. Met enige vertraging raakte ook Limburg betrokken bij de gebeurtenissen. In de eerste week van september vonden er ongeregelde plaatsen in steden als Tongeren, Hasselt, Sittard en Roermond, later die maand ook in de hoofdstad Maastricht.

Een groep zuidelijke kamerleden, onder wie De Brouckère jr., kwam begin september in Brussel bijeen om de situatie te bespreken. Zij brachten hun ideeën over aan de kroonprins, die door zijn vader ter beteugeling van de onrust, met zesduizend manschappen naar Brussel was gestuurd. In een door vijftien kamerleden ondertekende verklaring lieten zij weten de Prins van Oranje op de hoogte te hebben gebracht van de 'vurigste wensch' van België, zijnde 'eene algeheele afscheiding tusschen de Zuidelijke en Noordelijke provincien, zonder eenig ander punt van aanraking, dan dat beide onder een en hetzelfde regerend stamhuis zouden staan'.⁴⁴

Willem I had inmiddels besloten de Staten-Generaal in een buitengewone zitting bijeen te roepen. Zijn voornaamste doel was tijdwinst, in de hoop dat hij de situatie alsnog onder controle zou kunnen brengen. Alvorens zich op uitnodiging van de koning te verzamelen in Den Haag, kwamen

de meeste zuidelijke kamerleden bijeen ten huize van Tweede-Kamerlid F.M.J.H. baron de Secus (afgevaardigd door de provincie Henegouwen). Na een discussie over de wenselijkheid van deelname aan de komende be- raadslagingen in de Staten-Generaal besloten de afgevaardigden af te reizen naar Den Haag.

Hier kregen de Kamers twee 'vraagpunten' voorgelegd. Als eerste vraag werd gesteld 'of de ondervinding de noodzakelijkheid heeft aangetoond om de nationale instellingen te wijzigen' en als tweede 'of, in dat geval, de betrekkingen tusschen de twee groote afdelingen van het Koninkrijk gevestigd, tot bevordering van het gemeenschappelijk belang, in vorm of aard zouden behooren te worden veranderd'. Met name deze tweede vraag is van belang, omdat zij de kwestie stelde van een mogelijke scheiding tussen Noord en Zuid.⁴⁵ Na een rumoerige discussie in de Tweede Kamer over de wijze van beantwoording werden de twee vragen na elkaar in stemming gebracht. Een meerderheid van de kamerleden – 55 van de 102 die aanwezig waren – sprak zich uit voor een scheiding (zie tabel 2).

Tabel 2. Stemming in de Tweede Kamer over de vraag of een scheiding van de noordelijke en de zuidelijke provincies wenselijk was (tweede vraagpunt), 29 september 1830, naar provincie

Noordelijke provincies				Zuidelijke provincies			
	Ja	Nee	Non liquet*		Ja	Nee	Non liquet*
Noord-Brabant	0	6	0	Zuid-Brabant	7	0	0
Gelderland	3	2	1	Limburg	2	2	0
Holland	11	10	0	Luik	4	1	0
Zeeland	1	1	0	Oost-Vlaanderen	4	4	0
Utrecht	0	3	0	West-Vlaanderen	7	1	0
Friesland	0	5	0	Henegouwen	8	0	0
Overijssel	0	2	1	Namen	1	0	0
Groningen	0	3	0	Antwerpen	3	2	0
Drenthe	0	1	0	Luxemburg	4	0	0
Totaal	15	33	2	Totaal	40	10	0

* Non liquet = stemonthouding.

Er is een opmerkelijk verschil waar te nemen tussen de leden uit de noordelijke provincies en die uit het Zuiden: bij de eerste groep stemde een ruime meerderheid tegen een scheiding terwijl een grote meerderheid van

de zuidelijke afgevaardigden juist voor was. De scheidslijn tussen voor- en tegenstanders komt echter niet geheel overeen met die tussen Noord en Zuid in de Kamer. Zo stemden vijftien afgevaardigden uit het Noorden – voor het grootste deel afkomstig uit de provincie Holland – voor een scheiding. Ook vinden we tien van de vijftig zuidelijke leden bij de tegenstanders. Het aantal tegenstanders is bij de zuidelijke provincies relatief het grootst onder de afgevaardigden uit Oost-Vlaanderen en Limburg, gevolgd door die uit de provincie Antwerpen.

De Limburgse Tweede-Kamerleden stemden verdeeld. De Brouckère jr. had eerder al samen met veertien andere kamerleden verklaard voorstander van een scheiding te zijn en hij beantwoordde de vraag nu dan ook met 'ja'. Ook De Surlet de Chokier bracht zijn stem uit voor een scheiding. De twee Limburgse tegenstemmers waren De Liedel de Well en De Borchgrave d'Altena.

Evenals de Tweede Kamer stemde de Eerste Kamer – hier werden de twee vragen gelijktijdig in stemming gebracht – in meerderheid (31 tegen 7) voor een scheiding. Van de zeven tegenstemmen kwamen er zes uit de noordelijke provincies. Al was slechts een zuidelijke derde-kamerlid tegen de scheiding stemde: Membrède uit Maastricht.⁴⁶ Voor een scheiding stemde de vroegere gouverneur in Limburg, De Brouckère sr.

Limburg sprak in Den Haag dus met twee tongen. Dit geldt ook voor vier andere zuidelijke provincies, te weten Oost-Vlaanderen, Antwerpen, West-Vlaanderen en Luik. Maar in tegenstelling tot Limburg waren de tegenstanders in het geval van de twee laatst genoemde provincies in een duidelijke minderheid. Het aantal Limburgse tegenstemmers was relatief gezien ongeveer gelijk aan de aantallen tegenstemmers uit Oost-Vlaanderen en Antwerpen, maar Limburg was wel weer de enige provincie waarbij het verzet zich uitstreckte over beide Kamers.

Hoe de scheiding eruit zou moeten zien, was op dat moment ook voor de voorstanders nog niet duidelijk. Tweede-Kamerlid De Brouckère was voorstander van een scheiding 'soit partielle, soit totale' en De Surlet de Chokier wilde, zoals veel kamerleden die voor een scheiding hadden gestemd, een zekere band met de noordelijke Nederlanden behouden.⁴⁷ Hij was een van de weinigen die zich meer precies uitlieten over de administratieve organisatie na een scheiding. De Surlet de Chokier wilde onder andere een gezamenlijke dynastie en gemeenschappelijke ministeries van Buitenlandse Zaken en Oorlog.

Het Noord-Brabantse Tweede-Kamerlid J.L.A. Luyben wees tijdens de parlementaire beraadslagingen nog wel op de bijzondere positie van Lim-

burg, immers gedeeltelijk 'oud Hollandsch': de grens tussen Noord en Zuid zou daar derhalve moeilijk te trekken zijn.⁴⁸ Omdat de provincie in de voorafgaande jaren altijd gerekend was tot de zuidelijke gewesten, leek het echter niet onwaarschijnlijk dat wanneer het koninkrijk in een noordelijk en een zuidelijk deel zou uiteenvallen, Limburg tot het Zuiden zou blijven behoren. In dat licht deed De Liedel de Well een interessant voorstel. In een nota schreef hij:

Quant à la deuxième question, il [De Liedel de Well] observe que si, contre son attente, les Chambres, de commun accord avec le Roi, se décidaient à effectuer des changements dans la forme ou la nature des relations établies par les traités et la Loi fondamentale entre les deux grandes divisions du Royaume et qu' une séparation en fût le résultat, il serait juste de laisser aux provinces le choix de la partie du Royaume à laquelle elles voudraient appartenir.⁴⁹

De keuze tussen Noord en Zuid behoorde volgens hem dus toe aan de provincies. Toegespitst op zijn eigen provincie zou dit inhouden dat een indeling van Limburg bij het eventueel af te scheiden zuidelijk rijksteel niet als vanzelfsprekend moest worden beschouwd. Een continuering van de band met Noord-Nederland zou op die manier ook voor Limburg tot de mogelijkheden blijven behoren.⁵⁰ Ook het Tweede-Kamerlid jhr. G.J.M. van Velsen (provincie Antwerpen) wilde dat in geval van een scheiding, waarvan hij overigens een voorstander was, de grensprovincies de mogelijkheid geboden werd aan te geven bij welk deel zij wilden behoren. Later, nadat België zich onafhankelijk had verklaard, lijkt De Liedel de Well zich te hebben laten leiden door de hoop dat de scheiding uiteindelijk niet verder zou gaan dan een zuiver administratieve, met behoud van de Oranjedynastie.⁵¹ Hij zou zich, als een van de weinige afgevaardigden in het Belgische Nationaal Congres, verzetten tegen het besluit om de Oranjes uit te sluiten van de Belgische troon.

De Liedel de Wells medestander in de Tweede Kamer, De Borchgrave d'Altena, zou zich in de jaren dertig niet minder actief tonen als het ging om het behoud en later het herstel van de Oranjedynastie. 'Votre Majesté ne nous abandonnerait jamais!' schreef hij koning Willem I in 1833 vanuit zijn kasteel in Bovelingen (bij Sint-Truiden).⁵² Met een groep gelijkgezinden streefde hij niet alleen een restauratie van de Oranjedynastie na, zij poogden zelfs internationaal steun te verwerven voor 'le rétablissement intégral et désormais indissoluble du Royaume des Pays-Bas'.⁵³ Mede met het oog

daarop verstrekke De Borchgrave d'Altena inlichtingen aan de Nederlandse (militaire) autoriteiten.

De buitengewone zitting van de Staten-Generaal werd op 2 oktober 1830 gesloten. De dag ervoor had Willem I een staatscommissie benoemd die op korte termijn moest onderzoeken hoe de door de beide Kamers uitgesproken wens tot scheiding er in de praktijk zou moeten gaan uitzien. Het rapport van de commissie zou vervolgens, zo was het plan, bij aanvang van de komende (gewone) parlamentszitting aan de kamers worden voorgelegd.

De gebeurtenissen in het Zuiden lieten zich echter niet langer sturen door beraadslagingen in en besluiten van de Nederlandse volksvertegenwoordiging. Veel zuidelijke kamerleden, onder wie De Brouckère jr. en De Surlet de Chokier, hadden de officiële sluiting dan ook niet meer afgewacht en waren voortijdig uit Den Haag vertrokken. De Limburgse Tweede-Kamerleden die tegen een scheiding hadden gestemd, De Liedel de Well en De Borchgrave d'Altena, bleven tot de laatste dag de vergaderingen van de Kamer bijwonen.

Naar Brussel

Terwijl de Staten-Generaal nog beraadslaagden over de wenselijkheid van een scheiding tussen Noord en Zuid, had de Nederlandse regering reeds besloten over te gaan tot militaire actie. Prins Frederik, de tweede zoon van Willem I, kreeg opdracht Brussel aan te vallen. De aanval, ingezet op 23 september 1830, werd een fiasco: de Nederlandse troepen raakten in het centrum van de stad omsingeld en moesten zich vier dagen later onder beschutting van de nachtelijke duisternis terugtrekken.

Ondanks de voor Nederland steeds ongunstiger wordende situatie wens- te Willem I nog altijd slechts een puur administratieve scheiding te overwe- gen, met een gemeenschappelijke dynastie. Van een volledige onafhankelijk- heid voor België, zoals op 4 oktober geproclameerd was door het Voorlopig Bewind in Brussel, wilde hij dan ook niets weten.

De ideeën van Willem I over de positie van Limburg werden al vrij snel duidelijk. In een reactie op het eerder genoemde protest van Membrède tegen diens uitsluiting als Eerste-Kamerlid, schreef secretaris van staat J.G. baron de Mey van Streefkerk op 21 oktober:

... zoo zouden, naar 's Konings inzien, bij weder-afscheiding van het oude grondgebied der Vereenigde Nederlanden van die landstreken, waarmede zij in 1815 tot één Koninkrijk vereenigd zijn, de oude

ingezetenen der Vereenigde Nederlanden, thans tot Limburg nog behorende, terugkeeren tot hunnen ouden regtstoestand.⁵⁴

Niet veel later, begin november, werkte Willem I zijn standpunt nader uit, naar aanleiding van het rapport van de staatscommissie die zich had bezighouden met het opstellen van de voorwaarden voor een administratieve scheiding. De vorst stelde in zijn reactie dat hij in ieder geval het grootste deel van Limburg voor Nederland wenste te behouden. Een meerderheid van de commissie had de provincie nog in haar geheel willen indelen bij België, mede vanwege 'de gehechtheid der inwoners aan het Zuiden'.⁵⁵ De koning voelde echter meer voor het minderheidsstandpunt dat drie commissieleden, A.J.L. Borret, G.G. Clifford en W.B. Donker Curtius van Tienhoven, hadden ingenomen waarbij de voormalige generaliteitslanden in Limburg na een scheiding bij het Noorden zouden worden ingedeeld; deze gebieden hadden immers al voor de vereniging van de noordelijke en zuidelijke Nederlanden in 1815 deel uitgemaakt van de Nederlandse staat.⁵⁶ De koning sloot zich hier niet alleen bij aan, hij ging nog een stap verder: niet slechts de voormalige generaliteitslanden in Limburg dienden aan Nederland toe te komen, de koning wilde de gehele departementen Roermond en Maastricht tot de Nederlandse staat gerekend zien.⁵⁷ Tijdens de jarenlange onderhandelingen die zouden volgen, zou hij zijn aanspraken op (delen van) Limburg nimmer prijsgeven. Het behoud van een deel van de provincie voor Nederland kan daarmee in belangrijke mate op het conto van Willem I worden geschreven.

De opstand in de Belgische provincies groeide al spoedig uit tot een internationaal vraagstuk. Gevolmachtigden van de grote Europese mogendheden – Engeland, Frankrijk, Rusland, Pruisen en Oostenrijk – kwamen op 4 november in Londen bijeen om de kwestie te bespreken. Geen van de mogendheden had belang bij een Europees conflict en voor een gewapend ingrijpen voelden zij niets. Willem I had eerder, na de mislukte poging van prins Frederik om Brussel te onderwerpen, Engeland, Rusland, Pruisen en Rusland wel verzocht om zo'n militaire interventie. Een van de eerste besluiten van de Londense conferentie was het afkondigen van een wapenstilstand. Anderhalve maand later, op 20 december 1830, hechtten de vijf landen hun goedkeuring aan de onafhankelijkheid van België, tot grote ontsteltenis van de Nederlandse koning.

De mogendheden trachtten vervolgens een scheidingsregeling op papier te zetten. In het eerste ontwerp, de *Bases de séparation* van januari 1831, werden

de gebieden die voor 1790 deel hadden uitgemaakt van de Republiek, toegewezen aan Nederland. België kreeg het overige grondgebied van het Verenigd Koninkrijk, met uitzondering van het groothertogdom Luxemburg dat als apart gebiedsdeel aan het Huis van Oranje-Nassau werd toebedeeld. De voormalige generaliteitslanden in Limburg werden in dit plan dus deel van Nederland, waarbij ruimte gelaten werd om deze gebieden door middel van ruil tot een aaneengesloten geheel te maken.

Willem I verklaarde akkoord te kunnen gaan: hij las in de bepalingen vooral dat zijn rechten op de soevereiniteit over de nieuwe staat België niet zouden worden aangetast. De Belgen reageerden teleurgesteld en wezen de regeling af: zij wilden Luxemburg in hun staat opgenomen zien en daarnaast maakten zij aanspraak op de gehele provincie Limburg. Aan Nederlandse zijde hoopte men dat de Belgische weigering om de regeling te aanvaarden, zou leiden tot internationale strafmaatregelen die de onafhankelijkheid van de nieuwe staat in gevaar zouden brengen. Deze hoop werd niet vervuld, integendeel: de conferentie kwam de Belgen tegemoet door de toezegging met de Nederlandse koning te zullen onderhandelen over het afstaan van Luxemburg aan België 'moyennant de juste compensation'.³⁸

Nederland kon door deze toezegging zijn aanspraken op Limburgs grondgebied versterken, omdat de compensatie waarvan sprake was, gezocht kon worden in Limburg. Vooral Engeland was een voorstander van zo'n territoriale ruil. Frankrijk bedong nog wel dat de compensatie ook uit een geldbedrag zou mogen bestaan, een territoriale schadeloosstelling in Limburg bleef uitdrukkelijk tot de mogelijkheden behoren. Vanuit Nederlands perspectief werd die ruil van grondgebied niet onaantrekkelijk gevonden: de koning 'offerde' het ver weg gelegen en door velen als weinig aantrekkelijk beschouwde Luxemburg op voor een vergroting van het Nederlandse grondgebied.³⁹ Naast de Nederlandse enclaves en de door middel van ruil verkregen verbindingsgebieden daartussen zouden nu ook andere delen van Limburg deel kunnen gaan uitmaken van Nederland.

Het plan stuitte op een Belgische weigering: nogmaals werd duidelijk gemaakt dat men héél Limburg wenste. De verkiezing van prins Leopold van Saksen-Coburg-Gotha tot eerste Koning der Belgen had de Londense conferentie tot een meer welwillende houding jegens de jonge Europese staat gestemd, hetgeen tot uitdrukking kwam in de nieuwe scheidingsregeling – de Achttien artikelen – die op 26 juni 1831 werd vastgesteld. De vrij vage bepalingen boden België perspectief op gunstige uitkomsten. De Luxemburgse kwestie werd tot een separate zaak verklaard en daarmee losgekoppeld van de territoriale regeling in Limburg. Ook op een ander punt

was rekening gehouden met de Belgische wensen: Maastricht wel niet zonder meer aan Nederland toegewezen. Indien zou komen vast te staan dat de Republiek daar voor 1790 geen exclusieve soevereiniteit had bezeten, zoals de Belgen beweerden, zou over de status van de stad nader moett worden onderhandeld. De gebieden waarvan wel duidelijk was dat zij ehoorden tot de voormalige generaliteitslanden, kwamen volgens het verdrag wel aan Nederland toe, met wederom de mogelijkheid tot onderlinge ruil.

De vaagheid van de bepalingen bood Sylvain van de Weye, die binnen het Voorlopig Bewind was belast met de buitenlandse betrekkingen, de mogelijkheid een wel erg eenzijdige interpretatie te geven van het verdrag: Maastricht zou bij België komen en ook Venlo, dat voor 1790 toch had behoord tot de generaliteitslanden, zou daarin opgaan. Het Nationaal Congres gaf, mede op grond van dit gunstig vooruitzicht, zijn rat aan de overeenkomst.⁶⁰

Willem I greep nu naar militaire middelen. De Tiendaagseveldtocht (2 tot 13 augustus 1831) leverde het Nederlandse leger aanvankelijk grote successen op, maar ingrijpen van Frankrijk voorkwam een Belische nederlag. De Nederlandse onderdanigheidspositie in Londen was door de actie echter versterkt en de koning trachtte daarvan gebruik te maken door nu de gehele provincie Limburg voor Nederland op te eisen. Dat ging de conferentie te ver, wel stelde zij in oktober 1831 een nieuwe regeling voor – de Vierentwintig artikelen – die voor Nederland heel wat gunstiger uitpakte dan de eerdere Achttien artikelen, ook wat betreft de aanspraken op Limburg. Dit had met name te maken met de deling van Luxemburg, waarin de verdragstekst voorzag. Het oostelijk deel van Luxemburg kwam als onafhankelijke staat onder het groothertogelijk gezag van Willem I en het westelijk deel zou toevallen aan België. Ter compensatie van dit verlies aan Luxemburgs grondgebied ontving Willem I een deel van Limburg. Het gebied op de oostelijke Maasoever werd hem volgens artikel 4 toebedeeld 'soit en sa qualité de Grand-Duc de Luxembourg, soit pour être réunis à la Hollande'.⁶¹ Voor het Limburgse grondgebied op de linker Maasoever ten noorden van Wessem kon deze keuze niet worden gemaakt: dat ging in elk geval deel uitmaken van het Koninkrijk der Nederlanden. Maastricht bleef krachtens het traktaat uitdrukkelijk in Nederlandse handen.

Met name door de gunstige territoriale bepalingen werden de Vierentwintig artikelen positief ontvangen door de Nederlandse publieke opinie.⁶² Desondanks weigerde Willem I – hoofdzakelijk geleid door dynastieke overwegingen – er zijn goedkeuring aan te hechten: ondertekening van de overeenkomst zou immers een formele erkenning inhouden van het verlies van

zijn soevereiniteit over België. De openbare mening in Nederland werd succesvol bewerkt en de koning kon rekenen op brede steun.⁶³ Regering en parlement in Brussel, bewust van de penibele situatie waarin hun land zich bevond, accepteerden de bepalingen wel.

Een nieuwe militaire actie werd aan Nederlandse zijde overwogen, maar was, gelet op de internationale verhoudingen, niet mogelijk. Een jarenlange status-quo trad in, waarbij Limburg de facto tot België behoorde. Maastricht en het nabijgelegen St. Pieter vormden een uitzondering: gelegen in Belgisch gebied waren zij een Nederlandse enclave.

Dat Maastricht in de jaren na 1830 onder Nederlandse controle bleef, versterkte de voortdurende aanspraken van Willem I op Limburgs grondgebied aanzienlijk.⁶⁴ Omgekeerd kunnen we stellen dat het de Belgische onderhandelingspositie in de Limburgse kwestie verzwakte. Terugkijkend stelde de Belgische minister en oud-onderhandelaar J.B. baron Nothomb dan ook vast: 'La fait de la non-possession de Maastricht par la Belgique a, dès 1830, dominé les négociations.'⁶⁵

De Nederlandse koning hechtte bijzonder aan het behoud van Maastricht: de vesting was in zijn ogen van groot belang voor de landsverdediging.⁶⁶ De vestingcommandant ter plaatse, luitenant-generaal B.J.C. Dibbets, die erin slaagde om de stad in Nederlandse handen te houden, werd in november 1835 dan ook beloond met de erfelijke titel van baron.

In Nederland nam ondertussen de druk op de koning toe om zijn volhardingspolitiek los te laten, met name vanwege de hoge kosten die een voortdurend paraat leger met zich meebracht. Onder die druk liet Willem I op 4 maart 1838 weten alsnog te zullen instemmen met de Vierentwintig artikelen. In België reageerden velen verschrikt. Er werden plannen ontwikkeld om de af te scheiden delen van Luxemburg en Limburg in ruil voor een financiële genoegdoening te behouden. De grote mogendheden, die de overeenkomst al jaren daarvoor hadden geratificeerd en niet van zins waren om de situatie nog langer slepende te houden, wilden de Vierentwintig artikelen – enkele minder belangrijke punten daargelaten – ongewijzigd doorgevoerd zien: het oostelijk deel van Limburg zou derhalve moeten terugkeren naar Nederland.

De periode 1830–1839 overziend, kan met betrekking tot Limburg worden vastgesteld dat deze terugkeer al die jaren als een zwaard van Damocles boven de provincie hing. Alle internationale ontwerp-traktaten bevatten een bepaling die delen van Limburg aan Nederland toewees. Daarbij kwamen nog de voortdurende Nederlandse aanspraken op (delen van) Limburg en de snelle aanvaarding door België van de Vierentwintig artikelen.

Eén uitvloeisel van de vredesregeling verdient hier afzonderlijk aandacht. De nieuwe Nederlandse provincie Limburg zou, met uitzondering van de vestingsteden Maastricht en Venlo, tevens deel worden van de Duitse Bond: een samenwerkingsverband van Duitse staten en staatjes onder leiding van Pruisen en Oostenrijk. De kaart van Europa die in 1815 op het Congres van Wenen was getekend, lag hieraan ten grondslag. Luxemburg was toen weliswaar toegekend aan Willem I, het was tevens opgenomen in de Duitse Bond. Nu een deel van Luxemburg aan België moest worden afgestaan, diende ook de Duitse Bond schadeloos te worden gesteld. De Bond had al in 1836, ten tijde van de status-quo, naar voren gebracht een territoriale compensatie in Limburg te begeren. Toen Willem I in maart 1838 bekendmaakte de Vierentwintig artikelen te aanvaarden, liet hij tegelijkertijd medelen met deze wens te kunnen instemmen. Zo ontstond in 1839 een bijzondere staatsrechtelijke constructie – ‘een politiek en juridisch “monstrum” volgens Boogman⁶⁷ – die tot 1867 zou blijven bestaan.

Hoe was gedurende de jaren dertig de publieke stemming in Limburg? Zoals *reeds gemeld*, werd de onrust die in augustus 1830 in Brussel was ontstaan en zich vervolgens uitbreidde over de zuidelijke provincies, pas met enige vertraging in Limburg merkbaar. Dit kan vooral toegeschreven worden aan de aanwezigheid van militairen in de provincie, niet aan het ontbreken van steun voor de Belgische opstand. De omverwerping van het Nederlands gezag kon in Limburg juist vrij algemeen op instemming rekenen.⁶⁸ Op 10 november werd Venlo met medewerking van de plaatselijke bevolking door Belgische troepen ingenomen. Deze gebeurtenis had een belangrijk moreel effect: het hele arrondissement Roermond koos nu de zijde van België.⁶⁹

Zowel in de steden als op het platteland bleef een aantal ‘orangistische kernen’ actief. De kleine protestantse minderheid in Limburg verkoos op godsdienstige gronden een vereniging met Nederland boven een opgaan in het katholieke België. Ook economische motieven konden aanleiding zijn tot pro-Nederlandse gevoelens. Het is niet toevallig dat de Kamers van Koophandel en Fabrieken uit Maastricht en Vaals, de twee plaatsen waar de industrie in opkomst was, zich in 1830 tegen een scheiding uitspraken. Het latere Limburgse Eerste-Kamerlid Petrus Regout is uit deze kringen voortgekomen.

Daarnaast kan gewezen worden op andere personen die behoorden tot de (politieke) elite in Limburg en die min of meer openlijk kozen voor Nederland. Enkele invloedrijke families bleven bewust afzijdig van het Belgische bestuur, zoals de familie van het latere Tweede-Kamerlid Arnold

Hendrik Michiels van Verduynen, die ook zelf in de jaren dertig weigerde een Belgische openbare betrekking te bekleden. Een ander toekomstig kamerlid, A.L.G.H. Bloemarts, verliet bij het begin van de onlusten in 1830 – hij was toen burgemeester van Weert – zijn stad om Den Haag te waarschuwen voor de gevaarlijke situatie.

Van grote invloed op de publieke stemming in Limburg was de aanvaarding van de Vierentwintig artikelen door het Belgisch parlement in oktober 1831. Veel inwoners van de provincie voelden zich in de steek gelaten en hun aanvankelijk enthousiasme voor België bekoelde door de ontstane onzekerheid over de staatkundige toekomst. Deze gevoelens zullen zijn versterkt door de handelingen van de Belgische overheid die erop wezen dat zij terdege rekening hield met een afstand van oostelijk Limburg aan Nederland. Zo werden er uit het gebied geen miliciens opgeroepen voor het Belgisch leger, voorstellen tot verbetering van de gemeentefinanciën werden niet uitgevoerd en Limburg werd niet betrokken bij de plannen voor de aanleg van een Belgisch spoorwegennet.⁷⁰

De jarenlange status-quo, waarbij Limburg – Maastricht en St. Pieter uitgezonderd – (de facto) Belgisch gebied was, zorgde er echter voor dat de hoop Belgisch te kunnen blijven, althans onder de Limburgse bevolking, toenam. Dit lag anders voor de gezagdragers in Limburg. De goedkeuring van de Vierentwintig artikelen door België had op deze overheidsdienaren, met name op lokaal niveau, een sterkere en meer blijvende invloed dan op de Limburgse bevolking in het algemeen. Lokale en regionale bestuurders bleven zich ervan bewust dat België het verdrag had aanvaard. Het Belgisch bestuur kreeg in het gehele met afstand bedreigde gebied te kampen met weinig coöperatieve gemeentelijke overheden. Een 'vrij belangrijk aantal personen in openbare dienst' lijkt uit verbittering over de Belgische houding een Nederlands bewind te hebben geprefereerd.⁷¹ Zij zullen daarbij zeker hun eigen toekomst in het oog hebben gehouden: bij uitvoering van het verdrag zouden zij immers voor hun werk afhankelijk worden van de Nederlandse overheid.

Toen Willem I in maart 1838 verklaarde akkoord te gaan met de Vierentwintig artikelen en de uitvoering ervan aanstaande leek, kwamen er in Limburg protestacties op gang. In verschillende plaatsen op de rechter Maasoever werd de Belgische vlag uitgestoken en op initiatief van een aantal Limburgse notabelen stuurden diverse gemeenteraden en plaatselijke groepen van vooraanstaande burgers petities naar Brussel om tegen de afscheiding te protesteren: *La protestation du Limbourg*.⁷² De deelname aan dit petitionnement is echter niet overweldigend te noemen. Diverse

bestuurscolleges waren nogal pragmatisch ingesteld; zij hadden zich al verzoend met de gezagswisseling.⁷³ Veel Limburgse notabelen wren tot de conclusie gekomen dat uitvoering van de Vierentwintig artikelen door de internationale druk onvermijdelijk was geworden en bij gebrek aan leiding stortte het protest weldra ineen.⁷⁴

Bij de overdracht van de soevereiniteit zouden zich geennoemenswaardige incidenten voordoen. De Limburgers lijken de nieuwe situatie gelaten te hebben geaccepteerd, hoewel er her en der wel uingen van anti-Nederlandse gevoelens werden gerapporteerd.

Deze kennelijke rust was mede te danken aan de tolerante huding die door de Nederlandse overheid werd aangenomen.⁷⁵ Het Maastrichtse *Journal du Limbourg* schreef: 'Sa Majesté retrouve ses fidèles sujets aec joie, et dit à ceux qu'une triste erreur abusa: revenez à moi, tout est oblié!'⁷⁶ En dankbare stadsbestuurders van Venlo schreven hun nieuwe koning in zijn proclamatie te hebben gelezen dat 'Uwe Majesteit met koninklike grootmoedigheid al wat hier is voorgevallen niet meer [wil] gedenken'.⁷⁷ In de vredesregeling was dan ook de volgende bepaling opgenomen: 'Irde gewesene, welckverre, veranderingen, zal hiemant uit eenigertei hoofde van regtstreeksche of middelijke deelneming op wat wijze dan ook aan de staatkundige gebeurtenissen, vervolgd of verontrust kunnen worden.'⁷⁸

Zowel in politieke kringen als in kringen van handel en nijverheid toonden verscheidene personen zich dus, op diverse gronden, bereid om zich te schikken in een terugkeer onder Nederlands gezag. Dit laat echter onverlet dat de bevolking van het oostelijk deel van Limburg in de jaren dertig in grote meerderheid gestemd was vóór een definitieve opname in het Koninkrijk België. Zij wist zich daarbij prima vertegenwoordigd door de Limburgse afgevaardigden in Brussel.

Uit het Nederlandse parlement waren de Limburgse afgevaardigden na de dood van Membrède verdwenen. Hoewel Maastricht en St. Pieter tussen 1830 en 1840 voortdurend in Nederlandse handen bleven, zond de provincie in die jaren geen afgevaardigden naar Den Haag. Provinciale Staten van Limburg werden na 1830 weliswaar nooit opgeheven – de statenverkiezingen vonden in Maastricht gewoon doorgang – maar de Staten kwamen in de jaren dertig nimmer in vergadering bijeen. De taken van Provinciale Staten werden vanaf 1831 waargenomen door een nieuw orgaan: de provinciale raad. Deze raad, die vier leden telde, verving tevens het college van Gedeputeerde Staten. Met een van de belangrijkste taken van ps: de benoeming van afgevaardigden in de Tweede Kamer, heeft de raad zich niet beziggehouden.

Limburg in het Belgisch parlement

Van aanvang af hebben er afgevaardigden uit Limburg deelgenomen aan de werkzaamheden van de parlementaire organen van België. Het eerste vertegenwoordigend lichaam op landelijk niveau was het Nationaal Congres, dat op 18 november 1830 bijeengeroepen werd met de voorname opdracht een grondwet te ontwerpen. Het Congres bestond uit vertegenwoordigers van de negen Belgische provincies en was geconvoceerd 'au Palais des ci-devant États-Genéraux, à Bruxelles': de Belgen beschouwden de Nederlandse Staten-Generaal duidelijk als verleden tijd.⁷⁹

Uitdrukkelijk werden de inwoners uit de gehele provincie Limburg opgeroepen om hun afgevaardigden in het Nationaal Congres te kiezen. Zo was bij de voorbereidingen op de verkiezingen niet vergeten om ook voor de stad Maastricht – in Nederlandse handen – een census (het bedrag aan te betalen belasting) te bepalen als voorwaarde voor het actief kiesrecht. De kiezers uit Maastricht werden tevens ingeschreven in de Belgische kiezerslijsten.⁸⁰ Van de Nederlandse autoriteiten viel bij de Belgische verkiezingen vanzelfsprekend geen medewerking te verwachten, hetgeen met name problemen opleverde voor de kiezers in het district Maastricht die op de oostelijke Maasoever woonden. Niet alleen konden zij hun stem onmogelijk in de stad zelf uitbrengen, alle plaatsen op de linkeroever waren minder goed bereikbaar, doordat de enige vaste oeververbinding in de provincie – de Sint-Servaasbrug – zich binnen de stadsmuren bevond. Er werd daarom een extra stembureau ingericht te Sittard. Het hoofdstembureau van het district had zijn zetel in Tongeren. Ook later, toen er verkiezingen voor de Belgische Kamer en Senaat plaatsvonden, zou de status van Maastricht als Nederlandse enclave – in Belgische termen was er sprake van een 'occupation par l'ennemi' – een speciale regeling vereisen voor de kiezers in het gelijknamige district.⁸¹ De bewoners van de oostelijke Maasoever werden verwezen naar Valkenburg, die van de westelijke Maasoever naar Tongeren.

Drie van de vier afgevaardigden die ruim een maand daarvoor nog namens Limburg zitting hadden gehad in de Tweede Kamer, keerden nu terug in het Nationaal Congres. In totaal koos Limburg zeventien van de 200 Congresleden (zie bijlage III). In de Belgische parlementaire geschiedenis tussen 1830 en 1840 zouden zij een prominente rol spelen. Zo werd De Surlet de Chokier gekozen als eerste voorzitter van het Nationaal Congres en enkele maanden later, in afwachting van de eerste Koning der Belgen, benoemd tot regent. De enige tegenkandidaat bij deze benoeming, Félix graaf de

Mérode, was eveneens uit Limburg afgevaardigd. Twee van de uit vier leden bestaande commissie die namens het Nationaal Congres de Belgische kroon aanbood aan prins Leopold van Saksen-Coburg-Gotha, waren in Limburg gekozen: de zojuist genoemde De Mérode en Charles Destouveles. Louis de Schiervel bekleedde vanaf november 1838 het voorzitterschap van de Belgische Senaat en ten slotte kan nog het ministerschap van Barthélemy Théodore ridder de Theux de Meylandt (1831–1832 en 1834–1840) worden gememoreerd.

Na het uitschrijven van de verkiezingen voor het Nationaal Congres ontstond met name in Limburg grote verwarring, hetgeen hoofdzakelijk is te wijten aan de Prins van Oranje. Willem was door zijn vacer belast met het bestuur van de zuidelijke gebieden die nog onder Nederlandse controle stonden, hoofdzakelijk de vestingsteden Antwerpen, Luxemburg, Maastricht en Venlo. In een poging het Zuiden sympathiek te stemmen maakte de prins op 5 oktober bekend met het oog op de Belgische wens tot afscheiding een aantal 'verlichte lieden' te zullen raadplegen.⁸² De negen personen die Willem hiervoor uitzocht, waren allen voormalig lid van de Staten-Generaal, maar liefst drie van hen waren voornemen afgevaardigden uit Limburg: De Surlet de Chokier, De Brouckère jr. (beiden voormalige leden van de Tweede Kamer) en Ph.J.M. graaf d'Archot Schoonhoven (Eerste Kamer). Een volgende prinselijke proclamatie, gedateerd 16 oktober 1830, kwam neer op een onvoorwaardelijke erkenning van de Belgische onafhankelijkheid. Ook liet de prins zich uit over de verkiezingen van het Nationaal Congres:

BELGES!

Depuis que je me suis adressé à vous par ma Proclamation du 5 du présent mois, j'ai étudié avec soin votre position, je la comprends et vous reconnais comme nation indépendante; c'est vous dire que dans les Provinces mêmes où j'exerce un grand pouvoir, je ne m'opposerai en rien à vos droits de Citoyens; choisissez librement, et par le MÊME MODE que vos Compatriotes des autres Provinces, des députés pour le congrès national qui se prépare, et allez y débattre les intérêts de la Patrie [...].⁸³

Naar aanleiding van deze proclamatie vroeg commandant Dibbets vanuit Maastricht om instructies van de regering. Leden van het Maastrichtse gemeentebestuur gingen op hun beurt bij Dibbets te rade, die hen, omdat

hij het zelf ook niet wist, naar de gouverneur verwees. Daarnaast stuurde het gemeentebestuur een deputatie naar Den Haag om daar meer duidelijkheid te krijgen. En ondertussen vergaderde het college van GS over de kwestie. Gedeputeerde Staten besloten op 21 oktober om de prinselijke proclamatie in het openbaar af te kondigen:

Vermeenen aan de ingezetenen dezer provincie te moeten doen opmerken dat zij, naar luid der evengemelde Proklamatie, vrijelijk kunnen deel nemen aan het kieswerk, waarvan het resultaat het einde der onlusten, aan welke het Vaderland ten prooi is, doet verwachten.⁸⁴

Wat in Maastricht toen nog niet bekend was, was dat de koning zich had gedistantieerd van de daden van zijn zoon. De kroonprins was onmiddellijk ontheven van zijn functie als opperbestuurder in het Zuiden. De afvaardiging van het Maastrichtse stadsbestuur kreeg te verstaan dat van verkiezingen geen sprake kon zijn.

Pas op 29 oktober werd de situatie in Maastricht duidelijk: Dibbets kreeg nu het opperste gezag in die delen van Limburg die nog in Nederlandse handen waren: Maastricht, St. Pieter en Venlo. En de verkiezingen voor het Nationaal Congres waren, voor zover het in de macht van de Nederlanders lag, van de baan. Kiesgerechtigden uit het grootste deel van Limburg, dat in Belgische handen was, konden daarentegen gewoon deelnemen aan de verkiezingen.

Het Nationaal Congres moest België naast een grondwet ook voorzien van een staatshoofd. Met een ruime meerderheid – daaronder alle Limburgse afgevaardigden – werd op 22 november 1830 gekozen voor een monarchale regeringsvorm. België ging op zoek naar een koning.

Willem I koesterde ook na de Belgische onafhankelijkheidsverklaring nog de hoop de troon van België te kunnen bestijgen. Op 23 november vond er een voor hem cruciale stemming plaats in het Nationaal Congres: aan de orde was de vraag of het Huis van Oranje-Nassau diende te worden uitgesloten van de Belgische troon. De atmosfeer in het Congres was voornamelijk anti-Oranje. Er leek zelfs moed vereist om tegen een uitsluiting van het Nederlandse koningshuis te stemmen: de Limburgse afgevaardigde Destouvelles die dit deed, gaf volgens Juste in zijn *Histoire du Congrès National* blijk van 'un courage bien rare en bravant les sentiments exaltés du peuple'.⁸⁵ Leden die hun stem tegen de uitsluiting uitbrachten, werden uitgemaakt voor vijanden van het vaderland.

Destouvelles was overigens niet de enige afgevaardigde uit Limburg die zich tegen een uitsluiting van de Oranjes verklaarde: ook De Liede de Well, Clément graaf de Renesse-Breidbach en Jean-Baptiste graaf de Marchant d'Ansembourg deden dat. De meeste afgevaardigden uit Limburg, dertien man sterk, stemden wel voor uitsluiting (zie bijlage III). Ook het Nationaal Congres in zijn totaliteit stemde de wens van de orangisten met een ruime meerderheid van 161 tegen 28 weg en dus verklaarde De Surlet de Chokier, in zijn hoedanigheid van voorzitter, dat de erfgenamen uit het Huis van Oranje-Nassau 'à perpétuité' waren uitgesloten van de Belgische troon.⁸⁶ Vermelde cijfers geven aan dat de Limburgse leden van het Nationaal Congres orangistischer stemden dan gemiddeld het geval was. Waren er onder hen wellicht ook voorstanders van een hereniging met Nederland? Deze vraag nodigt uit een blik te werpen op hun overige doen en laten.

Zoals eerder al is geconstateerd, hing de hereniging van oostelijk Limburg met Nederland als een voortdurende dreiging boven het gebied. Toch is de kwestie politiek gezien op vier momenten in het bijzonder actueel geweest. De eerste maal was in juli 1831, toen het Nationaal Congres beraadslaagde over de *Achttien artikelen*. *Ten tweede kunnen de beraadslagingen* genoemd worden die in de Belgische Kamer en Senaat gehouden werden over de *Vierentwintig artikelen* (oktober 1831). Ten derde is er de periode volgend op 4 maart 1838, de dag waarop de Nederlandse koning kenbaar maakte dat ook hij de *Vierentwintig artikelen* accepteerde. Ten slotte verscheen de kwestie op de parlementaire agenda in maart 1839, toen Kamer en Senaat moesten besluiten of zij Leopold I al dan niet toestemming zouden verlenen het verdrag te ondertekenen.

De *Achttien artikelen* werden door een grote meerderheid in het Nationaal Congres – 126 tegen 70 – weggestemd. Van de zestien leden uit Limburg die een stem uitbrachten, waren er zes vóór en tien tegen (zie bijlage III). Hoewel de verhouding tussen voor- en tegenstemmers bij het Limburgse smaldeel in het Nationaal Congres nauwelijks afweek van die in de gehele vergadering, blijft het opmerkelijk dat zoveel Limburgse afgevaardigden voor het verdrag stemden: de gevolgen van de overeenkomst zouden immers naast Luxemburg vooral hun provincie treffen. Dit stemgedrag rechtvaardigt echter niet de conclusie dat ruim een derde van de Limburgse afgevaardigden voorstander was van een afstand van een deel van de provincie aan Nederland.

Een aanwijzing hiervoor is al dat de toespraken van Joseph Jaminé en Félix de Mérode – zij stemden beiden voor het verdrag – zijn opgenomen in een publicatie waarmee het Belgische Comité de Politique Nationale na

de Eerste Wereldoorlog trachtte aan te geven hoe groot het verzet van de Limburgers was geweest tegen hun terugkeer naar Nederland. De Limburgse steun aan het verdrag moet veeleer worden verklaard uit het gegeven dat de bepalingen vaak zo werden gelezen dat een belangrijk deel van Limburg Belgisch zou blijven. Onder andere het Voorlopig Bewind gaf een dergelijke draai aan het verdrag.

De Limburgse leden die tegen het verdrag pleitten, deden dat veelal op hartstochtelijke wijze. Een van hen was Henri de Brouckère:

Et l'on pourrait penser [...] que moi, qui dois l'honneur de siéger parmi vous à un arrondissement qui renferme cette ville de Venloo et onze des villages qu'on veut nous faire abandonner, je souscrirais à une semblable proposition! Non! messieurs mille fois non [...].⁸⁷

Limburgse afgevaardigden spraken van landverraad en vier Limburgse congresleden dienden, samen met 33 collega's, een protestnota in. Indien het verdrag zou worden aanvaard, beschouwde hij het als zijn plicht zijn mandaat als lid van het Nationaal Congres neer te leggen, zo zei R.P. de Tiecken de Terhove.⁸⁸

Een nieuwe regeling, vervat in de Vierentwintig artikelen, werd eind oktober 1831 aanvaard door de Belgische volksvertegenwoordiging, inmiddels bestaande uit Kamer van Volksvertegenwoordigers en Senaat. De Limburgse deling, die in deze verdragstekst veel explicieter werd beschreven dan in de voor verschillende interpretaties vatbare Achttien artikelen, werd daarmee gefiatteerd. 'Quel avenir, Messieurs! La Belgique horriblement mutilée!'⁸⁹ Zo riep Henri de Brouckère zijn mede-afgevaardigden in de Kamer toe. In felle bewoordingen bekritiseerde hij het verdrag en hij werd hierin gevolgd door verschillende andere kamerleden uit Limburg. Zij stemden allen tegen het traktaat, met uitzondering van De Theux de Meylandt (afgevaardigd uit het district Hasselt) die, inmiddels minister van Binnenlandse Zaken geworden, het regeringsvoorstel om het verdrag te aanvaarden ondersteunde. In de Senaat was het met name François baron de Loë-Imstenraedt de Mheer (district Maastricht) die trachtte zijn collega's over te halen tegen te stemmen. Maar ook hier konden de vier Limburgse afgevaardigden met hun verzet niet voorkomen dat een meerderheid voor stemde.

Ondanks de aanvaarding door België leek een daadwerkelijke uitvoering van het verdrag voorlopig nog ver weg: de Nederlandse koning weigerde halsstarrig akkoord te gaan. Toen Willem I bijna zeven jaar later, in maart 1838, verklaarde alsnog zijn handtekening te willen zetten, kwamen de

Limburgse afgevaardigden wederom in verzet tegen de voorziene deling van hun provincie. Op voorstel van De Marchant d'Ansembourg (district Maastricht) bood de Senaat de Belgische koning een adres aan waarin tegen de voorgenomen afscheiding werd geprotesteerd. In een uiterste poging de uitvoering van het verdrag tegen te houden zonden de Limburgse leden van zowel Kamer als Senaat De Marchant d'Ansembourg op een diplomatieke missie naar Parijs. Van 14 december tot 17 januari verbleef hij in de Franse hoofdstad om koning Louis-Philippe en het Franse parlement voor zijn zaak – en die van zijn mede-afgevaardigden uit Limburg – te winnen. Zijn reis werd in Limburg met grote interesse gevolgd.⁹⁰ Hoewel het hier, gelet op de internationale situatie, een hopeloze onderneming betrof, illustreert zij de grote weerzin onder de Limburgse afgevaardigden in Brussel om te moeten terugkeren onder Nederlands gezag.

Deze weerzin bleek opnieuw toen in maart 1839 gediscussieerd werd over de ondertekening van de Vierentwintig artikelen. Alle Limburgse kamerleden die gekozen waren in de districten die volgens de overeenkomst grotendeels aan Nederland zouden toevallen, Maastricht en Roermond, hielden redevoeringen waarin zij pleitten tegen het verdrag. Met uitzondering van De Theux de Meylandt stemden alle Limburgse afgevaardigden tegen.

In zijn hoedanigheid van minister van Binnenlandse én Buitenlandse Zaken voerde De Theux de Meylandt de verdediging van de Vierentwintig artikelen. De Kamer had het verdrag in een eerder stadium al goedgekeurd, zei hij in zijn betoog, dat heel wat zakelijker klonk dan de vrij emotionele toespraken van zijn collega-kamerleden uit Limburg. Graaf de Renesse-Breidbach, afgevaardigd uit het district Maastricht, barstte in tranen uit, zo berichtte het *Algemeen Handelsblad* op 19 maart 1839. En denkend aan de bevolking in de af te scheiden delen van Luxemburg en Limburg, stelde Louis Beerenbroek (district Roermond) verbitterd vast:

Le roi Guillaume parviendra difficilement à gagner la confiance de ces populations, mais, je vous le dis hautement, si vous avez le malheur de les renvoyer sous son sceptre, vous n'aurez pas de plus grands ennemis que les habitants du Luxembourg et du Limbourg.⁹¹

Van de 100 kamerleden stemden er 58 in met het verdrag.

De tegenstand in de Senaat was minder groot, wellicht ten gevolge van de steeds onwaarschijnlijker wordende mogelijkheid de inwerkingtreding van het verdrag te kunnen tegenhouden. De discussie was aanmerkelijk

korter dan in de Kamer en het aantal tegenstanders was relatief klein: met 31 van de 47 stemmen werd de ondertekening van het verdrag geaccordeerd.⁹² Drie van de vier Limburgse senatoren namen deel aan het debat. Aan de oproep die De Marchant d'Ansembourg en A.C.D. van Muysen deden om het traktaat te verwerpen, werd bij de stemming in ieder geval gehoor gegeven door C.F. baron de Stockem Méan de Kermpt, senator namens Hasselt. De vierde afgevaardigde uit Limburg (district Roermond) en tevens senaatsvoorzitter De Schiervel onthield zich van stemming. Aan de ene kant vreesde hij de internationale gevolgen na een Belgische weigering het verdrag te aanvaarden; anderzijds kon hij het niet over zijn hart verkrijgen zijn medewerking te geven aan de afstand van oostelijk Limburg, 'l'abandon enfin de ces commettants auxquels je dois l'honneur d'avoir pris place dans cette enceinte'.⁹³

Als het aan de afgevaardigden uit oostelijk Limburg had gelegen, was het gebied nimmer aan Nederland overgedragen. Daarnaast moet echter worden geconstateerd dat de vele pogingen die zij gedurende al die jaren hebben ondernomen om Belgisch te blijven, uiteindelijk tevergeefs zijn geweest.

Voor de kamerleden en senatoren die in het van België af te scheiden deel van de provincie gekozen waren, had de overeengekomen deling van Limburg onmiskenbaar gevolgen voor hun parlementaire mandaat. Wat waren de directe consequenties? Deze vraag hield in ieder geval henzelf bezig. Evenals hun collega's uit het van België af te scheiden deel van Luxemburg kwamen zij bijeen om hun positie te bespreken, zo berichtte de *Nederlandsche staatscourant*, die zelf maar meteen de opvatting poneerde dat de desbetreffende vertegenwoordigers 'nauwelijks meer geacht kunnen worden, een deel der belgische wetgeving uit te maken'.⁹⁴

Nu zouden er enkele maanden later, in juni 1839, reguliere verkiezingen plaatsvinden en zoals gebruikelijk werden een gedeelte van de Kamer en een gedeelte van de Senaat dan opnieuw gekozen. Omdat het deze keer onder meer de beurt was aan de Limburgse afvaardiging in de Kamer en de Luxemburgse afvaardiging in de Senaat, loste het vraagstuk zich daar vanzelf op. Wel moest het kiesstelsel eerst nog worden aangepast, hetgeen gebeurde bij wet van 3 juni 1839: het verkleinde (Belgisch-)Limburg werd heringedeeld in kiesdistricten en kreeg een minder getal aan kamerleden (van negen naar vijf) en senatoren (van vier naar twee).⁹⁵

De verkiezingen ondervonden door de procedure rond deze wetswijziging weliswaar een vertraging van ongeveer een maand, bij de opening van het nieuwe parlementaire jaar was het aantal kamerleden uit Limburg

aangepast aan de nieuwe situatie. De *Nederlandsche staatscourant* merkte op dat de drie kamerleden 'die in het Nederlandsche gedeelte van Luxemburg te huis behooren' toen nog wel aanwezig waren.⁹⁶ Dat dit ook het geval was met de senatoren die waren afgevaardigd uit het afgescheiden deel van Limburg, viel de *Nederlandsche staatscourant* blijkbaar niet op. Toch bleven ook zij hun zetel bezetten. Bij de verkiezingen waren de Limburgse senatoren (en de Luxemburgse kamerleden) immers niet aan de beurt geweest. Kamer en Senaat waren toen slechts gedeeltelijk opnieuw gekozen. En aangezien de afgevaardigden werden geacht niet slechts het district waarin zij gekozen waren, te vertegenwoordigen, maar de hele Belgische bevolking, mochten zij – ook nu hun kiesdistrict niet meer bestond – zitting blijven houden totdat hun wettelijk mandaat was afgelopen.

Voor de senatoren uit oostelijk Limburg betekende dit dat zij hun zetel pas in 1843 hoefden te ontruimen.⁹⁷ Desondanks was De Marchant d'Ansembourg na de terugkeer van zijn landstreek onder Nederlands gezag, nimmer in de Belgische Senaat verschenen, zo verklaarde hij later tegenover de gouverneur van Nederlands-Limburg. Gouverneur Iericke van Herwijnen zag hierin voldoende reden om de graaf uit te nodigen voor een soiree, zo schreef hij in een geheim rapport aan koning Willem II.⁹⁸ De Schiervel, eveneens afgevaardigd uit een district dat grotendeels aan Nederland werd afgestaan (Roermond), bleef daarentegen na 1839 wel zitting nemen in de Belgische Senaat; hij bleef zelfs aan als voorzitter.⁹⁹

Terugkeer in de Staten-Generaal

Naast een uitgesteld vertrek uit de Belgische Senaat lijkt er sprake te zijn geweest van een uitgestelde terugkeer in de Nederlandse Staten-Generaal: terwijl oostelijk Limburg in juni 1839 officieel door koning Willem I in bezit genomen was, namen de eerste Limburgse afgevaardigden pas in oktober 1840 zitting in Eerste en Tweede Kamer. Gedurende ruim een jaar deed zich daarmee de paradoxale situatie voor dat Nederlands-Limburg op nationaal niveau uitsluitend vertegenwoordigd was in het Belgisch parlement.¹⁰⁰ Strikt formeel gezien kan overigens worden gesteld dat de Limburgers in deze periode ook in Nederland vertegenwoordigd waren: de Staten-Generaal vertegenwoordigden volgens de grondwet het gehele Nederlandse volk en daartoe behoorden toen (sinds korte tijd weer) de Limburgers. Zo luidde ook het betoog van Tweede-Kamerlid jhr. H.M.A.J. van Asch van Wijck in juni 1840 tijdens de beraadslagingen in de Tweede Kamer over de terugkeer van oostelijk Limburg onder Nederlands gezag. Vervolgens brak een periode

aan waarin de Nederlandse provincie vertegenwoordigers had in zowel de Staten-Generaal als de Belgische Senaat. De Belgische senaatsverkiezingen van 1843 maakten een eind aan deze 'tweezijdige mandatering'.

Voordat de eerste Limburgers terugkeerden in de Staten-Generaal, be-raadslaagden Tweede en Eerste Kamer over de opname van oostelijk Lim-burg in het Nederlandse staatsverband. Weliswaar werd het Londense trak-taat van april 1839 in Nederland, anders dan in België, niet onderworpen aan een parlementaire goedkeuring, de behandeling van de grondwets-herziening die door de vredesregeling noodzakelijk was geworden, gaf de Staten-Generaal ruimschoots gelegenheid hun gevoelens omtrent de kwes-tie kenbaar te maken.¹⁰¹

Bij de opening van het nieuwe parlementaire jaar op 21 oktober 1839 werden de voorstellen tot wijziging van de grondwet door Willem I aan-gekondigd en in december werden zij – vijf in getal – aangeboden aan de Tweede Kamer. Naast grondwetsartikel 1, waarin de provincies werden opgesomd, moest onder meer artikel 79 aangepast worden: dit artikel be-paalde per provincie het aantal zetels in de Tweede Kamer. Aan de nieuwe provincie Limburg werden in het voorstel drie zetels toegekend.

De Limburgse kwestie raakte bij de indiening van de vijf voorstellen enigszins op de achtergrond door de steeds luider wordende roep – zowel binnen als buiten de Kamer – om een grondwetswijziging die verder ging dan hetgeen door het traktaat noodzakelijk was geworden. De regering be-sloot hieraan toe te geven, mede om zelf de controle over de herziening te behouden en diende zeven aanvullende voorstellen in. Hoewel de wijzigin-gen die direct betrekking hadden op de terugkeer van Limburg daardoor minder aandacht kregen, bleven zij zeker niet onbesproken.

Een aantal kamerleden toonde zich uitdrukkelijk niet erg ingenomen met de terugkeer van oostelijk Limburg. Dat Limburg behalve provincie van Nederland ook deel werd van de Duitse Bond, was voor hen veelal een groot bezwaar. In een kamerverslag lezen we:

Eenige leden hadden gaarne gezien, dat dit landschap, *met betrek-kingen ten opzichte van den Duitschen Bond* belast, niet aan Neder-land ware toegevoegd geworden; zij vrezen en voorzien hieruit, bij volgende twisten tusschen de naburige Europesche mogendheden, nieuwe en uiterst moeilijke verwikkelingen.¹⁰²

In de Tweede Kamer werd het bezwaarlijk geacht 'het Rijk weder met een heterogeen bestanddeel te belasten' en men begreep niet dat de regering

'voor een gering voordeel ons geheel bestaan in de waagschaal stellen zal'; Limburg kon volgens een ander kamerlid voor Nederland niets anders zijn dan 'een wezenlijke bezwaarpost'.¹⁰³ Tijdens de tweede lezing van de voorstellen lieten verschillende leden zich eveneens weinig enthousiast uit over de terugkeer van oostelijk Limburg. Zo zei S.H. Anemaet (provincie Holland):

Ik voor mij zoude liefst het oude huisgezin zien bevestigen, ander vreemd inmengsel of ongelijksoortige bijvoegingen, en alle krachten zien aanwenden, om aan hetzelfde duurzaam geluk en voorsped te bezorgen, zonder daaraan te voegen, hetgeen naar aard en natuur daarvan afgezonderd wil zijn. Het is met één woord, evenals vreeger, eene *gedwongene* vereeniging, die, aangevangen onder ongunstige voortteekenen, zich te eeniger tijd losrukt ten koste der beide veeend geweest zijnde deelen.¹⁰⁴

Ook Groen van Prinsterer, eveneens afgevaardigd door de provincie Holland, vreesde dat de eigenaardige gewoonten van het gewest in de toekomst tot problemen zouden leiden, zoals eerder met België gebeurd was.¹⁰⁵ Hij doelde ongetwijfeld met name op het katholieke karakter van de nieuwe provincie en in dat licht gezien is het niet verwonderlijk dat positieve geluiden over de aansluiting van Limburg bij Nederland afkomstig waren van onder anderen Noord-Brabantse (katholieke) afgevaardigden. Zowel P. Gouverneur als jhr. P.E.A. de la Court stemde uitdrukkelijk in met de nieuwe aanwinst.¹⁰⁶ Volgens De la Court waren de belangen van Limburg en Noord-Brabant nauw met elkaar verbonden en hij voorzag belangrijke economische voordelen. Dat Gouverneur zich in het debat mengde, geeft het belang aan dat hij aan de zaak hechtte: hij voerde namelijk zelden het woord in de Kamer.¹⁰⁷

Verder bleven instemmende reacties grotendeels uit. De Hollandse afgevaardigde jhr. G. Beelaerts van Blokland beoordeelde de opneming van Limburg in het koninkrijk uit het oogpunt van de Nederlandse defensie als 'nuttig',¹⁰⁸ maar kon als voormalig lid van de regering – hij was tot januari minister van Financiën geweest – moeilijk een ander standpunt innemen tegenover een mede namens hemzelf ingediend voorstel. Ook B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (provincie Overijssel) en F.A.A.C. baron van Lynden tot Sandenburg (provincie Holland) meenden dat het bezit van Limburg Nederland meer voor- dan nadelen bood. L.C.R. Copes van Cattenburch (provincie Holland) drukte zich nog het meest positief uit door de hoop

uit te spreken dat Limburg een 'parel aan de Nederlandsche kroon' zou worden.¹⁰⁹ De meeste kamerleden zwegen over de kwestie.

Ondanks of wellicht dankzij deze zwijgende meerderheid wordt duidelijk dat de terugkeer van Limburg niet met ieders instemming, laat staan tot ieders vreugde plaatsvond: de eerste Limburgse kamerleden kwamen uit een provincie die een deel van hun collega's liever kwijt dan rijk was. Dat (oostelijk) Limburg onderdeel zou gaan uitmaken van het Nederlandse koninkrijk was in april 1839 echter internationaal bezegeld, en daar konden de beraadslagingen in de Staten-Generaal niets meer aan veranderen.

Een zaak waarin de Nederlandse volksvertegenwoordiging wel zeggenschap probeerde te verwerven, betrof de vraag op welk moment de afgevaardigden uit de nieuwe provincie geroepen moesten worden om aan de parlementaire werkzaamheden in Den Haag te komen deelnemen. Tal van Tweede-Kamerleden protesteerden tegen de afwezigheid van de Limburgers bij de parlementaire beraadslagingen over de grondwetsherziening.¹¹⁰

Alvorens het parlement zich met dit vraagstuk bezighield, had de ministerraad er zich al over gebogen. Over de grondwettelijke opname van Limburg in het koninkrijk kon volgens de ministers worden beslist zonder de vertegenwoordigers van die provincie te horen. De teruggekeerde gebieden hadden zich immers vrijwillig van Nederland afgescheiden en konden daardoor geen beroep meer doen op de bestaande grondwettelijke bepaling waarin aan (de oude) provincie Limburg het recht werd toegekend afgevaardigden in de Tweede Kamer te kiezen. Een verstandige staatkunde gebod echter wel dat de Limburgers zouden worden betrokken bij verdere grondwetswijzigingen.¹¹¹

De druk om de grondwet verdergaand te wijzigen nam toe; de Tweede Kamer vond de vijf voorstellen die bij haar aanhangig waren gemaakt, onvoldoende. De ministerraad concludeerde dat er niet langer gewacht kon worden op de Limburgse kamerleden: er diende buiten hun aanwezigheid te worden overgegaan tot een ruimere herziening van de grondwet dan eerst was voorzien. Een opmerkelijk standpunt, want de ministerraad had een Limburgse afwezigheid bij een ruimere herziening eerder nog als staatkundig onverstandig bestempeld. De koning volgde de ommeswaai van zijn ministers.

Welke mening huldigden de leden van de Staten-Generaal, de toekomstige collega's van de Limburgse afgevaardigden? Uit de bewoordingen in de verslagen gekozen, kan worden afgeleid dat een meerderheid in de Tweede Kamer van oordeel was dat de grondwetswijzigingen in aanwezigheid van

Limburgse vertegenwoordigers dienden te worden behandeld.¹² De verhoudingen in de Eerste Kamer zijn niet precies te traceren; wemeldt het verslag van de algemene afdeling dat 'eenige leden' er het standpunt innamen dat de Limburgers betrokken zouden moeten worden bij de grondwetsherziening.¹¹³

In verschillende afdelingen waarin de Tweede Kamer was vermeld, werd opgemerkt dat een spoedige deelname van Limburgse afgevaardigden aan de werkzaamheden van het parlement in de toekomst veel eende zou kunnen vermijden:

Hierdoor zal men voorkomen, dat de ingezetenen zich, als het geraadpleegd zijnde, ook minder verbonden beschouwen om de verplichtingen na te komen, die hun door de Grondwet worden opgelegd. Soortgelijke onaangename discussiën hebben vroeger met de vertegenwoordigers der zuidelijke gewesten plaats gehad en hebben tot verkeerde gevolgen aanleiding gegeven.¹¹⁴

Er werd voorgesteld de opname van Limburg in het koninkrijk bij wet te regelen, voorafgaand aan de herziening van de grondwet.¹¹⁵

De regering bleef echter bij haar standpunt: zij antwoordde dat het recht van de Limburgers op een vertegenwoordiging 'moeilijk betoogbaar' was.¹¹⁶ Het zou leiden tot een aanmerkelijke vertraging van de grondwetsherziening en daarnaast zou een voorafgaande wettelijke regeling in strijd zijn met de grondwet, omdat in de constitutie nog niets over de vertegenwoordiging van de nieuwe provincie was geregeld.

Onder de tegenstanders van een snelle vertegenwoordiging van Limburg in de Staten-Generaal was de Utrechtse afgevaardigde jhr. H.M.A.J. van Asch van Wijck de belangrijkste woordvoerder. Zijn bijdrage aan de beraadslagingen werd door collega-kamerleden meermaals aangehaald en minister J.G. baron Verstolk van Soelen van Buitenlandse Zaken volstond in zijn reactie met een verwijzing naar het kamerlid.¹¹⁷ Van Asch van Wijck ging uitvoerig op de kwestie in en betoogde dat het grondwettelijk gezien onmogelijk was Limburgse afgevaardigden op te roepen. Eerst diende het aantal Limburgse Tweede-Kamerleden te worden vastgesteld en dit kon alleen door de grondwet. Bovendien functioneerden de Provinciale Staten van Limburg nog niet: het enige college dat Tweede-Kamerleden mocht aanwijzen.¹¹⁸

Naast bezwaren van praktische aard werd verschillende keren verwezen naar de Limburgse houding bij de Belgische omwenteling. Zo beschouwde

W.L.F.Ch. ridder van Rappard, afgevaardigde uit Gelderland, de Limburgers als muiters. En: '... heeft dit gedeelte [Limburg met uitzondering van Maas-tricht en St. Pieter] zich gerechtigd gevoeld, om zonder eenige toestemming van Koning of van vertegenwoordiging zich van Nederland af te scheiden, dan kunnen zij zich over eene hereeniging zonder hunne toestemming niet beklagen'.¹¹⁹

Ook baron Van Lynden tot Sandenburg was van oordeel dat de Limburgers hun grondwettelijk recht op een parlementaire vertegenwoordiging hadden verspeeld omdat zij zich 'moedwillig' hadden 'losgescheurd'.¹²⁰ Onder aanhaling van Hugo de Groot was G. van Leeuwen, eveneens afgevaardigd door ps van Holland, dezelfde mening toegedaan

Wederom was het een Noord-Brabants kamerlid dat voor Limburg in de bres sprong: volgens L.D. Storm was er geen sprake van dat de Limburgers zich vrijwillig aan Belgische zijde hadden geschaard; hij sprak van 'eenen vijandelijken inval, dien zij niet hebben kunnen beletten'.¹²¹ Hun grondwettelijke rechten waren daarom onaangetast gebleven. Storms woorden bereikten ook Limburg: in de berichtgeving over de parlementaire debatten werd het kamerlid geciteerd door het *Journal du Limbourg*.¹²²

Storm kreeg bijval van de Leidse hoogleraar J.R. Thorbecke. Al voor zijn kamerlidmaatschap had Thorbecke zich beziggehouden met de Limburgse vertegenwoordiging in het Nederlandse parlement, zo blijkt uit zijn briefwisseling. In een schrijven aan Tweede-Kamerlid L.C. Luzac sprak hij in juni 1840 van 'de ongrondwettigheid eener herziening zonder de Limburgers' en enige dagen later toonde hij zich verheugd over een artikel in het *Algemeen Handelsblad* waarin diezelfde opvatting was verwoord.¹²³ Ook in de Kamer uitte hij zijn ongenoegen over de Limburgse afwezigheid. De argumenten die waren aangedragen om deze afwezigheid te rechtvaardigen, sneden geen hout, aldus Thorbecke. Zo had hij tot zijn verontwaardiging 'de tegenwoordige behandeling van Limburg hooren voordragen als eene billijke straf van den opstand en afval, waaraan de Limburgers zich zouden hebben schuldig gemaakt. [...] De provincie zou dus moeten worden gestraft, waar de individus hebben misdään'. Dit zou noodzaken, zo voegde hij cynisch toe, tot 'een nieuw, tot dusverre onbekend, stelsel van strafwetgeving'.¹²⁴

Ook een ander argument werd resoluut door Thorbecke van de hand gewezen. Zowel Luzac als J. Rau had eerder aangedragen dat de inwoners van de nieuwe provincie, toch al sinds april 1839 op de hoogte van de bepalingen omtrent hun staatkundige toekomst, nimmer blijf hadden gegeven bij de beraadslagingen in de Staten-Generaal betrokken te willen worden: geen

enkel verzoekschrift daarover had Den Haag bereikt.¹²⁵ Thorbecke was het hier volstrekt niet mee eens: 'Het niet eischen van hunne zijde verminderen onzen pligt niet, hun regt te doen [...]'.¹²⁶

Dat de kwestie de Limburgers geheel onverschillig liet, lijkt overigens onwaarschijnlijk. Het *Journal du Limbourg*, voorlopig de enige provinciale krant in Nederlands-Limburg, berichtte regelmatig over de parlementaire discussies die werden gevoerd over de afwezigheid van Limburgseafgevaardigden.¹²⁷ Hoewel de krant zich daarbij onthield van eigen commentaar, haalde zij begin juni 1840 uitgebreid een artikel in het *Algemeen Handelsblad* aan, waarmee het *Journal du Limbourg* kennelijk kon instemmen.¹²⁸ In dit artikel, hetzelfde als waarnaar Thorbecke in zijn eerder genoemde brief verwees, veroordeelde het *Handelsblad* de Limburgse afwezigheid bij de grondwetsherziening als inconstitutioneel.

De talrijke protesten konden niet verhinderen dat de grondwetsherziening zonder de participatie van Limburgse kamerleden werd behandeld. Na goedkeuring in tweede lezing werd de nieuwe grondwet van het Koninkrijk der Nederlanden op 24 september 1840 in Limburg van kracht verklaard.¹²⁹

Het aantal Limburgse afgevaardigden in de Tweede Kamer was door de gewijzigde grondwet bepaald op drie. Op 6 oktober 1840 werden zij – Frans Corneli, jhr. Pierre Kerens en jhr. Arnold Hendrik Michiels van Verduynen – bij Koninklijk Besluit benoemd. Voor de Eerste Kamer ontbrak een grondwettelijke verplichting tot spreiding van de leden over de provincies. Toch werd de nieuwe situatie ook daar bezegeld met de komst van de Noord-Limburgse groot-grondbezitter Pieter Willem baron de Liedel de Well. Zijn benoeming vond eveneens plaats op 6 oktober en behoorde samen met de aanwijzing van de Tweede-Kamerleden tot de laatste daden van Willem I als regerend koning.

De volgende dag deed hij afstand van de troon: de recent van kracht geworden grondwetsherziening was voor de koning te ver doorgeschoten en ontnam hem de lust nog langer aan te blijven. De bezwaren die hij koesterde tegen de nieuwe grondwet richtten zich duidelijk niet op de wijzigingen die oostelijk Limburg weer hadden doen opnemen in zijn koninkrijk. Daarmee immers was, in ieder geval deels, voldaan aan een al sinds de Belgische opstand levend koninklijk verlangen.

De 'broederlijke gemeenschap' tussen Limburg en de overige delen van Nederland, waarvan koning Willem II in oktober 1840 sprak, was toen in werkelijkheid ver te zoeken. Een meerderheid van de Limburgers had zich in 1830 aan Belgische zijde geschaard en niet de volkswil, maar een inter-

nationaal machtswoord was dan ook bepalend geweest voor de terugkeer van oostelijk Limburg onder Nederlands gezag. Deze opinie zien we terug bij de Limburgse afgevaardigden in de Belgische parlementaire organen: zij ageerden daar fel tegen een afstand door België van (delen van) hun provincie.

Ook in Nederland werd de territoriale aanwinst niet onverdeeld gunstig ontvangen. Er heerste wantrouwen jegens de nieuwe landgenoten. In de Staten-Generaal werd dit wantrouwen door een aantal leden openlijk uitgesproken. Weliswaar wilde een meerderheid in de Tweede Kamer de Limburgers zo spoedig mogelijk vertegenwoordigd zien in haar midden, ook aan deze wens lag meermaals een gebrek aan vertrouwen ten grondslag: de vrees bestond dat de Limburgers zich anders niet gebonden zouden voelen aan de Nederlandse grondwet en dat de situatie van 1830 zich daarvoor zou herhalen.

Zowel vanuit Limburgs als Nederlands perspectief lijken er daarmee in de jaren 1839–1840 weinig geschikte uitgangspunten aanwezig voor een succesvolle politieke integratie van de nieuwe provincie. Toch kan, wederom vanuit beide zijden bezien, een aantal elementen aangewezen worden die deze integratie positief tegemoet zouden kunnen treden.

In de eerste plaats speelde koning Willem I een belangrijke rol bij de terugkeer van oostelijk Limburg onder Nederlands gezag. Gedurende de gehele in dit hoofdstuk behandelde periode was hij aan het bewind en voortdurend gaf hij er blijk van het behoud van Limburg, of in ieder geval delen ervan, op hoge prijs te stellen.

Daarnaast kan worden gewezen op Thorbecke, in 1840 nog slechts buitengewoon lid van de Tweede Kamer, maar weldra een der leidende figuren in de Nederlandse politiek. In 1840 toonde hij zich een pleitbezorger van de betrokkenheid van de Limburgers bij de Nederlandse politiek en zijn (politieke) belangstelling voor de provincie zou ook in later jaren niet verdwijnen. Naast Thorbecke waren er diverse andere politici die aangaven de terugkeer van oostelijk Limburg en de komst van de nieuwe kamerleden uit dat gebied te begroeten. Hierbij kan in het bijzonder gewezen worden op de (katholieke) kamerleden uit Noord-Brabant.

Ook de politieke situatie in Limburg zelf bood aanknopingspunten voor een meer positieve kijk op de integratie van de provincie in de Nederlandse politiek. Zowel het tijdvak van het Verenigd Koninkrijk als 'de Belgische periode' (1830–1839) toont aan dat de politieke elite in Limburg zich deels loyaal opstelde tegenover de (Noord-)Nederlandse staat. Juist bij de Limburgse afgevaardigden in de Staten-Generaal was dit voortdurend tot

uitdrukking gekomen. Het contrast met hun opvolgers, de Limburgse leden van de Belgische vertegenwoordigende organen, is evident: in 1839 ageerden zij vrijwel zonder uitzondering met kracht tegen een mogelijke terugkeer naar Nederland. Het lijkt er na 1839 voor de Nederlanders ginder dan ook vooral op aan te komen het 'juiste' deel van de elite aan te rekenen bij de verkiezing en benoeming van de Limburgse kamerleden. Daarbij had het Nederlandse kiesstelsel voorheen zeker mogelijkheden geboden zoals met name de Limburgse gouverneur De Brouckère sr. had aangetoond. Dit kiesstelsel was bij de terugkeer van oostelijk Limburg niet fundamenteel gewijzigd en bood dus nog steeds de mogelijkheid invloed uit te oefenen op de keuze van de Limburgse vertegenwoordigers in de Staten-Generaal.

Deze mogelijkheden tot beïnvloeding en de beperkingen waarin het kiesrecht wettelijk onderhevig was, hebben ongetwijfeld gevolgt gehad voor de representativiteit van de Limburgse kamerleden. En de mate van representativiteit raakt op zijn beurt de reikwijdte van de politieke integratie. Maar ondanks de overwegend Belgisch gezinde bevolking is de mogelijkheid om de Limburgse vertegenwoordigers op nationaal niveau te betrekken een succes aan het Nederlandse koninkrijk welgezinde elite van wezenlijke betekenis. De politieke integratie van de provincie was daarvoor immers niet bij aanvang al kansloos, maar kreeg de mogelijkheid om zich via de Limburgse afgevaardigden in Den Haag te ontplooien.

HOOFDSTUK 2

Vertegenwoordigers van het Nederlandse volk Limburgse afgevaardigden en hun mandaat

Op 19 oktober 1840 verschenen de jonkheren Arnold Hendrik Michiels van Verduynen en Pire Kerens voor koning Willem II. Zij waren de eerste Limburgse leden van de Tweede Kamer die de eed van zuivering en de eed van trouw op de Nederlandse grondwet kwamen afleggen. Frans Corneli, het derde Tweede-Kamerlid uit Limburg, was hierbij niet aanwezig. Hij legde de voorgeschreven eden drie dagen later af in handen van de tijdelijk Tweede-Kamervoorzitter, jhr. M.W. de Jonge van Campensnieuwland, die daartoe was gemachtigd door de koning. Wanneer Eerste-Kamerlid Pieter Willem baron de Liedel de Well de eden aflegde, is niet bekend.¹

In de grondwet van 1840 troffen de nieuwe kamerleden in artikel 70 een omschrijving aan van hun taak: 'De Staten-Generaal vertegenwoordigen het geheele Nederlandsche volk.' Tot 1918 zouden tientallen afgevaardigden uit Limburg de eed van trouw op de grondwet afleggen. Het hoofdstuk 'Van de Staten-Generaal' bleef al die tijd, ook na de grondwetsherzieningen van 1848 en 1887, openen met genoemde bepaling.²

Terwijl dit grondwetsartikel ongewijzigd bleef, was het kiesstelsel dat de Nederlandse volksvertegenwoordiging gestalte gaf, tussen 1840 en 1918 onderhevig aan grote veranderingen. Dit institutionele kader en met name de uitwerking ervan op (de selectie van) de Limburgse kamerleden, zullen hieronder centraal staan. Een aantal kenmerken van de Limburgse leden van de Staten-Generaal staat immers in rechtstreeks verband met de (grond)wettelijke vereisten die werden gesteld aan het kiesrecht.

Mede aan de hand van het kiesstelsel zal vervolgens worden bekeken wie in het kader van dit onderzoek gerekend kunnen worden tot de Limburgse afgevaardigden in Den Haag. Hierbij zal met name de band betrokken worden die parlementarirs hadden met Limburg door geboorte, woonplaats en beroep. Ten slotte worden de parlementaire participatie en de achtergrond van de Limburgse kamerleden nader onderzocht. Waar mogelijk zal daarbij worden vergeleken met de afgevaardigden uit de overige delen van Nederland.

Kiesrecht in Limburg

De procedure van verkiezing of benoeming van de Limburgse Eerste en Tweede-Kamerleden werd in de periode 1840-1918 een aantal malen herzien. Voor elk van de Kamers kan daarbij een aantal tijdvakken worden onderscheiden (zie tabel 1).

Tabel 1. Wijze van verkiezing of benoeming van de leden van de Staten-Generaal in Limburg, 1840-1918

Eerste-Kamerleden

1840-1848:

benoeming door de koning

1849:

benoeming door de koning uit een lijst van (rechtstreeks gekozen) kandidaten

1850-1918:

verkiezing door de leden van Provinciale Staten van Limburg

Tweede-Kamerleden

1840:

benoeming door de koning

1841-1848:

verkiezing door de leden van Provinciale Staten van Limburg

1848-1918:

rechtstreekse verkiezing in de Limburgse kiesdistricten

De eerste Limburgse afgevaardigden in zowel Eerste als Tweede Kamer werden in oktober 1840 benoemd bij Koninklijk Besluit. Bij de Eerste Kamer was dit de gebruikelijke procedure. Haar leden zouden tot de grondwetsherziening van 1848 voor het leven worden benoemd door de koning. Hij diende zich daarbij, zo bepaalde artikel 82 van de grondwet, te beperken tot hen die 'door diensten aan den Staat bewezen, door hunne geboorte of gegoedheid onder de aanzienlijksten van den Lande behooren'.

Nader gedefinieerd werd deze bepaling niet, hetgeen de koning een grote vrijheid liet bij de benoemingen. Zo was er bijvoorbeeld niets bepaald ten aanzien van de spreiding van Eerste-Kamerleden over de provincies. En het is ook maar de vraag of de koning, als voorstander van een gecentraliseerde eenheidsstaat, een evenredige verdeling naar provinciale herkomst wenselijk vond. Toch zullen in 1840 alle regionale tongvallen in de Kamer te horen zijn geweest behalve het Limburgs.³ Dit veranderde op 20 oktober 1840, toen de Noord-Limburgse grootgrondbezitter Pieter Willem baron de Liedel de Well zijn intrede deed in de Eerste Kamer. Zijn benoeming, nog door Willem I, was gelijktijdig geschied met de aanwijzing van de eerste Limburgse afgevaardigden voor de Tweede Kamer. Blijkbaar had de koning

de terugkeer van (oostelijk) Limburg ook in de Eerste Kamer duidelijk tot uiting willen laten komen, hoewel daartoe geen grondwettelijke verplichting bestond.

Door in 1840 tevens de Limburgse leden van de Tweede Kamer te benoemen week de koning af van de reguliere procedure. Tweede-Kamerleden dienden immers volgens de grondwet gekozen te worden door Provinciale Staten. Omdat de Limburgse Staten nog niet volledig in functie waren, maakte Willem I gebruik van additioneel artikel 1 van de grondwet. Hierin was bepaald dat de koning, om de constitutie zo spoedig mogelijk in werking te laten treden, voor een eerste maal personen mocht benoemen van wie het recht tot aanstelling aan andere organen was toegekend.

Dat Willem I zich, met voorbijgaan aan de reguliere bepalingen, het recht van benoeming had toegeëigend, was niet onomstreden. Zelfs in het buitenland werd er over bericht. De *Allgemeine Preussische Staats-Zeitung* schreef op 20 oktober 1840:

Die Staatscourant hat vor kurzem ohne weitere Erklärung die mittels Königl[ichen] Dekrets erfolgte Ernennung der Mitglieder des Herzogthums Limburg für die zweite Kammer der Generalstaaten veröffentlicht. [...] Gleichwohl wird diese Maßregel in der bevorstehenden Session der Generalstaaten Anlaß zu heftigen Angriffen darbieten, und es wäre nicht unmöglich, daß diese noch von König Wilhelm I. ernannten Mitglieder von der zweiten Kammer nicht als gültig erwählt betrachtet würden.

Geen van de kamerleden plaatste echter een kanttekening bij de manier waarop de nieuwe Limburgse collega's waren benoemd. Buiten de Kamer werd de procedure wel openlijk bekritiseerd: Thorbecke, op dat moment geen parlamentslid, was mede-auteur van een artikel in het *Algemeen Handelsblad* waarin kritische opmerkingen werden geplaatst bij de gevolgde gang van zaken.⁴ Ook een van de benoemden zelf, Kerkradenaar Frans Corneli, trok de rechtmatigheid van het Koninklijk Besluit in twijfel. Dat bleek drie jaar later toen zijn benoeming op reguliere wijze werd bevestigd ten gevolge van zijn (eerste) herverkiezing door Provinciale Staten. Bij een diner, aangeboden door gouverneur jhr. Paul Gericke van Herwijnen, bracht Corneli een toast uit, waarbij hij opmerkte tot dan toe 'krachtens een onwettig mandaat' in de Kamer te hebben gezeten, welke situatie nu door zijn herverkiezing was rechtgezet. Opmerkelijke woorden, want de door Corneli geconstateerde onwettigheid had hem er drie jaar daarvoor

niet van weerhouden zijn benoeming te aanvaarden. Daarnaast, etuigde de uitspraak van weinig dankbaarheid jegens de koning die Corne in 1840 een post had aangeboden die hij had aanvaard en blijkens zijn kandidatuur bij de eerstvolgende verkiezingen ook ambieerde. Op de aanwezigtafelge-noten maakte Corneli's optreden 'eenen allerongunstigsten indruk', aldus de gouverneur, die het voorval onmiddellijk doorbriefde naar De Haaga.⁵

Overigens had de grondwet in het geval van de Tweede Kamer, in tegenstelling tot de Eerste Kamer, voor iedere provincie een vat aantal leden voorgeschreven: Limburg kreeg drie (van de 58) afgevaardigen. Hun zittingsduur bedroeg drie jaar; elk jaar trad een derde deel af. Voor imburg betekende dit dat er – afgezien van tussentijdse verkiezingen, bijvoorbeeld na het overlijden van een afgevaardigde – jaarlijks één Tweede-Kamerlid diende te worden gekozen.

Wat betreft de Limburgse afvaardiging in de Staten-Generaal dent verder gewezen te worden op de drie buitengewone leden – A.L.G.I. Bloemarts, J.M. Swart en A.J.J.H. Thissen – die in 1848 door Provinciale Staten van Limburg werden afgevaardigd naar de Tweede Kamer. Bij eergroundwetsnietziening uelnde net aantal Tweede-Kamerleden ten behoeve van de tweede lezing te worden verdubbeld; er werd dan ook wel gesproken van de Dubbele Kamer. In september en oktober 1848 – de zittingsduur van de Dubbele Kamer – telde de Tweede Kamer dus zes Limburgers.

De nieuwe grondwet die in 1848 totstandkwam, wijzigde het kiesstelsel ingrijpend. Zo zou de Tweede Kamer voortaan rechtstreeks worden gekozen, binnen nader te bepalen kiesdistricten. Voor de Limburgse kiezers niets nieuws: voor hen was de terugkeer naar het Nederlandse staatsverband in 1839 vanuit democratisch oogpunt bezien een teruggang geweest. Want terwijl zij de leden van het Nationaal Congres en van de Belgische Kamer en Senaat nog rechtstreeks hadden kunnen kiezen, waren zij in 1839 bij de afgevaardigden voor de Tweede Kamer teruggevallen in een complex systeem van indirecte verkiezingen, om van de Eerste Kamer maar te zwijgen. De Nederlandse regering kon bij de invoering van de directe verkiezingen daarom ook maar beter lering trekken uit de ervaringen die eerder waren opgedaan in Limburg, 'alwaar men acht jaren regtstreeksche verkiezingen heeft gehad en de bewerkingen kent', aldus het toen net teruggetreden Limburgse Tweede-Kamerlid Louis Beerenbroek in een brief aan minister Bentinck van Nijenhuis van Buitenlandse Zaken.⁶

De Tweede-Kamerleden kregen in 1848 een mandaat voor vier jaar, waarbij om de twee jaar de helft aftrad. In de na 1850 gevormde dubbele

districten, dat wil zeggen districten met twee afgevaardigden, zoals Maastricht en Roermond, betekende dit dat de kiezers om de twee jaar één kamerlid mochten kiezen, behoudens tussentijdse verkiezingen. Er werd sinds 1848 gekozen volgens het absolute meerderheidsstelsel; indien geen van de kandidaten bij de stemming een meerderheid behaalde, volgde een tweede ronde waarin gekozen kon worden tussen de twee kandidaten die in de eerste ronde het hoogst geëindigd waren.⁷

Tot 1897 was er geen sprake van een geformaliseerde kandidaatstelling: de kiezer kreeg een blanco stembiljet en kon daarop een naam naar keuze vermelden. In de praktijk werd er bij verkiezingen, met name via de pers, wel degelijk gekandideerd voor het kamerlidmaatschap. Dit laat onverlet dat kiesgerechtigden hun stem ook konden uitbrengen op personen die zichzelf niet beschikbaar hadden gesteld.

Op 19 mei 1860 liet zittend Tweede-Kamerlid Martin Strens (district Roermond) via onder meer een advertentie in het weekblad *De Volksvriend* weten bij de aanstaande verkiezingen niet meer herkiesbaar te zijn. Desondanks verkreeg hij de meeste stemmen (534), en samen met Karel Cornelis (522 stemmen) ging hij door naar de tweede ronde. Wederom plaatste Strens een annonce waarin hij verklaarde niet meer voor het kamerlidmaatschap in aanmerking te willen komen.⁸ Opnieuw echter vergaarde hij de meeste stemmen en werd daarmee gekozen. Andermaal plaatste Strens een advertentie: hij schreef dat dit 'groot blijk van vertrouwen' hem verplichtte tot het aannemen van het mandaat, 'hoe ongaarne ook', zo liet hij niet na te vermelden. Erg enthousiast lijkt hij dus niet te zijn geweest. Hij schreef het kamerlidmaatschap dan wel wederom op zich te zullen nemen, 'zonder zich echter hierdoor in het minst te verplichten die taak lang te blijven vervullen'.⁹ Overigens meenden sommigen dat Strens komedie had gespeeld en altijd al gewoon herkozen had willen worden.¹⁰ Ook Thorbecke liet zich in die richting uit.¹¹

Vanaf 1897 werd er wel gewerkt met vooraf aan te melden kandidaten. Hun namen werden voortaan op het stembiljet vermeld. Bij een enkelvoudige kandidaatstelling vond er geen stemming meer plaats, hetgeen in Limburg het geval was bij 22 van de 45 verkiezingen die daar in de periode 1897-1918 gehouden werden.¹²

Opmerkelijk genoeg verlangde de in 1897 van kracht geworden nieuwe kieswet geen bewilligingsverklaring van kandidaten, dat wil zeggen een verklaring waarin zij instemden met hun kandidaatstelling. De wet bepaalde dat iedere stemgerechtigde een kandidaat kon stellen, mits die kandidatuur schriftelijk werd gesteund door veertig stemgerechtigden. De inle-

ring van zo'n opgave moest door de indiener persoonlijk geschieden. 'De candidaat kan daarbij aanwezig zijn,' bepaalde de kieswet.¹³ De aanwezigheid was dus niet vereist. Eveneens ontbrak, zoals gezegd, de eis dat de aangemelde candidaat schriftelijk verklaarde akkoord te gaan met de kandidatuur.

Dit kwam in ieder geval aan het licht bij de verkiezingen van juni 1901 in het district Gulpen. Het stembiljet aldaar bevatte twee namen: die van het zittende Tweede-Kamerlid (Joseph Merckelbach) en van een uitdager, jhr. Louis van der Maesen de Sombreff, die enkele jaren later zitting zou nemen in de Eerste Kamer. De kandidaatstelling van Van der Maesen bleef te zijn geschied buiten diens instemming. Sterker nog: toen hij er achter was gekomen dat hij als candidaat was aangemeld, had hij de burgemeester van Gulpen, die de kandidatenlijst moest vaststellen, per telegram laten weten: 'Ik stel mij niet beschikbaar voor lidmaatschap 2e Kamer.'¹⁴ Het ontbrak de burgemeester echter aan wettelijke mogelijkheden om de naam van Van der Maesen te schrappen en dus verscheen die naam toch op het stembiljet.¹⁵ Op 6 en 8 juni plaatste Van der Maesen een advertentie in de *Limburger koerier* waarin hij verklaarde geen kandidaat te willen zijn; hij 'schreef de Heeren kiezers dringend te verzoeken bij de stemming op 14 juni a.s. hunne stem niet op hem uittebrengen'. Van der Maesen werd niet gekozen, maar kreeg toch nog 360 van de 2055 geldig uitgebrachte stemmen.

De grondwet van 1848 voorzag voor de Eerste Kamer in een eenmalige regeling, vastgelegd in het *Voorloopig Kiesreglement*. In elk van de kiesdistricten die ten behoeve van de Tweede-Kamerverkiezingen werden gevormd, dienden de kiesgerechtigden tevens twee kandidaten voor de Eerste Kamer aan te wijzen. Uit de 136 kandidaten die aldus werden gekozen, benoemde de koning er 39 tot lid van de Eerste Kamer. Van de Limburgse kandidaten werden er drie benoemd. Een jaar later vonden er Eerste-Kamerverkiezingen plaats overeenkomstig de nieuwe kieswet; nu kozen Provinciale Staten de afgevaardigden. Dit bleven ook in de jaren daarna het kiescollege voor de Eerste Kamer, die vooralsnog 39 leden bleef tellen. De leden werden voor negen jaar gekozen en om de drie jaar trad een derde deel af; Provinciale Staten in Maastricht kozen elke drie jaar één Eerste-Kamerlid. Het aantal afgevaardigden zou tot 1918 voor Limburg gelijk blijven, ook nadat de Eerste Kamer in 1887 was uitgebreid tot 58 leden.

De Tweede Kamer groeide eveneens: haar ledental was de eerste vier decennia na 1848 gekoppeld aan de bevolkingsomvang. Op elke 45.000 inwoners diende er, zo bepaalde de grondwet, één lid te worden gekozen. In

1887 werd het aantal Tweede-Kamerleden gefixeerd op honderd. Tot die tijd maakte de voortdurende bevolkingsgroei regelmatig een vermeerdering van het aantal afgevaardigden noodzakelijk. Er moest dan geschoven worden met de bestaande districtsgrenzen en dit leidde vrijwel altijd tot commotie.¹⁶ Ook in Limburg werden de grenzen een aantal malen herzien.

Limburgse kiesdistricten

De eerste indeling in kiesdistricten (1848) geschiedde provinciegewijs en was opgedragen aan Gedeputeerde Staten. Er was sprake van enkelvoudige districten – één afgevaardigde per district – en Limburg kreeg vijf kamerleden toegewezen. Gedeputeerde Staten verdeelden de provincie in de districten Maastricht, Heerlen, Sittard, Roermond en Venlo.

Toen de regering een jaar later poogde deze indelingsmethodiek – per provincie en door de colleges van GS – in een nieuwe kieswet te handhaven, verzette een meerderheid in de Kamer zich tegen deze provinciegewijze indeling. De grondwet had immers uitdrukkelijk bepaald dat 'het Rijk' moest worden verdeeld in kiesdistricten en niet de provincies. De provinciegrenzen werden in de uiteindelijke wet, mede op aanwijzing van minister Thorbecke van Binnenlandse Zaken, buiten beschouwing gelaten. Zo werd het noordelijk deel van Limburg met een aantal Noord-Brabantse gemeenten samengevoegd tot het hoofdkiesdistrict Boxmeer, waarvan tussen 1878 en 1887 ook nog drie Gelderse gemeenten deel uit maakten.

Er werden zoveel mogelijk 'grote' districten gevormd waarbij er per district meer dan één – meestal twee – afgevaardigden zouden worden gekozen. Naast het enkelvoudige district Boxmeer – één afgevaardigde – werd Limburg verdeeld over de dubbele districten Maastricht en Roermond, met elk twee vertegenwoordigers. Tot 1887 bleef Limburg ingedeeld in deze drie kiesdistricten. De samenstelling van de districten Maastricht, Roermond en Boxmeer wijzigde in deze periode wel, doordat gemeenten soms overgingen naar een ander district en doordat het district Boxmeer in 1869 werd vergroot tot een dubbel district.

Bij de grondwetsherziening van 1887 werd een stelsel van enkelvoudige districten ingevoerd.¹⁷ Voor Limburg waren dit Maastricht, Gulpen, Sittard, Roermond, Weert en Venlo. Dit laatste kiesdistrict bestond, evenals voorheen Boxmeer, tevens uit een aantal Noord-Brabantse gemeenten. Deze indeling bleef tot 1918 gehandhaafd. Toen werd de grondwet gewijzigd: de kiesdistricten werden afgeschaft en een stelsel van evenredige vertegenwoordiging werd ingevoerd. Voor de verkiezing van de Eerste Kamer werd dit

stelsel met ingang van 1923 ingevoerd en toen verdween in die lamer te vaste aantal zetels per provincie. Voor de districtsindeling van Limburg tot 1918 zie bijlage v. Tabel 2 geeft deze indeling schematisch weer.

Tabel 2. Indeling van Limburg in kiesdistricten t.b.v. de Tweede-Kamervekiezingen 1840-1918

<i>Periode</i>	<i>Indeling van Limburg</i>	<i>Aantal afgevaardigden uit Limburg*</i>
1840-1848	geen indeling in kiesdistricten	3
1848-1850	indeling in de enkelvoudige hoofdkiesdistricten Maastricht, Heerlen, Sittard, Roermond en Venlo	5
1850-1869	indeling in de hoofdkiesdistricten Maastricht, Roermond (beide dubbele districten) en Boxmeer (enkelvoudig)	5
1869-1887	indeling in drie dubbele hoofdkiesdistricten: Maastricht, Roermond en Boxmeer	6
1887-1918	indeling in de enkelvoudige (hoofd)kiesdistricten Maastricht, Gulpen, Sittard, Roermond, Weert en Venlo**	6
1918	afschaffing districtenstelsel	-

* Uit Limburg (1840-1848) of uit de districten waarvan Limburgse gemeenten deel uitmaakten (1848-1918).

** Vanaf de kieswet van 1896 werd gesproken van 'kiesdistricten' i.p.v. 'hoofdkiesdistricten'.

Zoals gezegd was een (wisselend) aantal Limburgse gemeenten samengevoegd met een gedeelte van Noord-Brabant en Gelderland, eerst in het district Boxmeer, later in het district Venlo. In dit onderzoek zullen alle districten waarvan Limburgse gemeenten deel hebben uitgemaakt, worden meegenomen. Of de daar gekozen kamerleden betiteld kunnen worden als Limburgse afgevaardigden, is een vraag die verderop aan de orde zal komen.

Beperkt kiesrecht

De grootste beperking die in de periode 1840-1918 aan het kiesrecht was gesteld, vloeide voort uit een tot 1887 ongeschreven regel. Zij was gelegen in wat de liberale staatsrechtgeleerde J.Th. Buys de 'natuurlijke voorwaarde' noemt: zowel het recht te opteren voor een kamerlidmaatschap – het passief kiesrecht – als het recht kamerleden te kiezen – het actief kiesrecht – was voorbehouden aan mannen.¹⁸ De Nederlandse vrouwen werd het passief

kiesrecht toegekend door de grondwetswijziging van 1917; in 1919 kregen zij het actief kiesrecht. De eerste vrouw uit Limburg, G.S.H.M. (Truus) Kok, deed overigens pas in 1959 haar intrede in de Tweede Kamer.¹⁹

Het actief kiesrecht was tussen 1848 en 1918 gebonden aan een minimumbedrag aan betaalde belasting, bij wet vastgesteld en van plaats tot plaats verschillend. De leeftijdsgrens, in 1848 nog 23 jaar, verschoof in 1896 naar 25. Vanaf dat laatste jaar mochten ook bepaalde huurders, spaarders, werkenden in een vast dienstverband en mannen met bepaalde diploma's of beroepen een stem uitbrengen.

De verkiesbaarheid tot lid van de Tweede Kamer was tot 1887 beperkt tot ingezetenen van Nederland. Bovendien gold er een leeftijdsgrens van dertig jaar en waren bepaalde categorieën ingezetenen uitgesloten.²⁰ Ten slotte was er de vereiste van het Nederlanderschap. Deze nationaliteitseis was in de periode tot 1848 nader gespecificeerd; daarover later meer.

Het aantal mannen dat vanaf 1848 verkozen kon worden in de Eerste Kamer was, in vergelijking met het aantal verkiesbaren voor de Tweede Kamer, veel minder groot. Naast de vereisten waaraan een Tweede-Kamerlid moest voldoen, werd er namelijk een fiscale voorwaarde gesteld. Slechts de hoogst aangeslagenen in de directe rijksbelastingen kwamen voor een lidmaatschap in aanmerking; per 3000 inwoners was één persoon verkiesbaar.²¹ De grondwetswijziging van 1887 vergrootte het aantal tot één per 1500 inwoners. Daarnaast werd in dat jaar toegevoegd dat voortaan ook zij gekozen konden worden die 'eene of meer hooge en gewigtige openbare betrekkingen, bij de wet aangewezen, bekleeden of bekleed hebben'.²² Het aantal verkiesbaren voor de drie Limburgse Eerste-Kamerzetels steeg van 68 in 1851 tot 170 in 1891.²³

Met betrekking tot het lidmaatschap van de Staten-Generaal noemde de grondwet een aantal incompatibiliteiten en het kwam regelmatig voor dat afgevaardigden terugtraden na het aanvaarden van een met het kamerlidmaatschap onverenigbare functie. Bij de kamerleden uit Limburg deed deze situatie zich voor bij Hubert Brouwers (in 1889 benoemd tot lid van de Raad van State), Ruijs de Beekenbrouck senior en junior (benoemd tot Commissaris der Koningin in Limburg in respectievelijk 1893 en 1918) en Martin de Ras (in 1902 benoemd tot lid van de Algemene Rekenkamer). Het ministersambt viel niet onder de incompatibiliteiten. Toch traden kamerleden meestal terug na een benoeming tot minister. Dat deden ook de Limburgers Martin Strens (in 1861 benoemd tot minister van Zaken der Rooms-Katholieke Eredienst), Gustave Ruijs van Beerenbroek (in 1888

benoemd tot minister van Justitie) en de broers Robert en Louis Regout (in 1909 benoemd tot respectievelijk minister van Justitie en minister van Waterstaat).

Het kamerlidmaatschap kwam soms tot een voortijdig einde door het overlijden van een afgevaardigde. Zeventien van de 70 parlementariërs die vanuit Limburg naar Den Haag werden gezonden, stierven tijdens hun parlementaire loopbaan (zie bijlage VII). Naast de dood was er nog een aantal andere oorzaken dat kon leiden tot een vroegtijdige beëindiging van het mandaat. Zo werd M.J.G.J. Arnoldts in 1903 van het kamerlidmaatschap vervallen verklaard wegens faillissement. Zittende kamerleden dienden al te treden op het moment dat zij een betaalde overheidsfunctie aanvaardden, of daarin werden herbenoemd; zij waren dan wel weer onmiddellijk herkiesbaar. Vooral in districten waar de politieke strijd hevig was, betekende het aannemen van zo'n (her)benoeming een politiek risico: de uitkomst van de te houden stemming was immers onzeker.

Met het oog op de positie van de Limburgers in de Nederlandse politiek verdient een van de wettelijke vereisten voor het kamerlidmaatschap een nadere uitwerking: *het Nederlandschap*.

Volwaardige Nederlanders?

Op 12 november 1846 kozen Provinciale Staten van Limburg een van hun leden, J.L.M. Leclercq, president van de arrondissementsrechtbank te Roermond, tot lid van de Tweede Kamer. Zoals elk nieuw gekozen kamerlid zond Leclercq zijn geloofsbrieven naar Den Haag en op 9 februari, na het winterreces, bracht de commissie die belast was met het onderzoek van deze papieren, verslag uit. Er hadden zich, zo werd de Kamer gemeld, 'moeilijkheden' voorgedaan. Welke problemen precies waren gerezen, werd de volgende dag duidelijk, toen de commissie, na een nader onderzoek, uitgebreid berichtte van haar bevindingen. Leclercq bleek wettig gekozen en zou normaliter kunnen worden toegelaten tot de Kamer, 'ware het niet dat zich de zwaarigheid had opgedaan, of de heer Leclercq wel is een *geboren* Nederlander, in den zin van art. 7 der Grondwet'.²⁴

Drie jaar later – in juli 1850 – werd Karel de Limpens in het district Maastricht gekozen tot kamerlid. De commissie die was belast met het onderzoek van zijn geloofsbrieven liet over de Limburger weten: 'Ten zijnen opzichte is alleen twijfelachtig of hij Nederlander is.'²⁵ Deze twijfel zou in 1855 – De Limpens werd toen wederom gekozen – opnieuw openlijk in de Tweede Kamer worden uitgesproken.²⁶

Dat deze beide Limburgse afgevaardigden niet werden beschouwd als (volwaardige) Nederlanders hield direct verband met de staatkundige geschiedenis van hun provincie. Bij de invulling van de Haagse kamerzetels zou de Limburgse deling van 1839 nog vele jaren van grote betekenis blijven.

Bij Leclercq noemde de kamercommissie het zevende grondwetsartikel als obstakel. Hierin was een aantal vereisten vastgelegd die onder meer betrekking hadden op het lidmaatschap van de Staten-Generaal. Zo was bepaald dat alleen Nederlandse ingezetenen 'geboren binnen het Rijk [...] uit ouders aldaar gevestigd' gekozen mochten worden. De kwestie was nu of Leclercq voldeed aan deze eis. Zijn geboorteplaats, Maaseik, lag op dat moment (1847) in Belgisch-Limburg. Eerder, in de jaren voor de afscheiding van België, had het stadje wel behoord tot het Koninkrijk der Nederlanden. Welk moment was bepalend? Deze vraag was overigens al jaren daarvoor, tijdens de parlementaire discussies over de grondwetsherziening van 1840, uitdrukkelijk onder de aandacht gekomen. In een van de voorlopige verslagen van de Tweede Kamer lezen we:

Ten gevolge der afscheiding van de Belgische gewesten is het noodzakelijk om nader te bepalen, in welken zin men de woorden: *geboren binnen het Rijk*, dient op te nemen. Nederlanders, in België geboren, kan men bezwaarlijk uitsluiten.²⁷

De commissie die zich met de geloofsbrieven van Leclercq bezighield, ging echter volledig voorbij aan dit bezwaar en adviseerde de Limburger niet toe te laten tot het Nederlandse parlement. Een grote kamermeerderheid volgde dit advies en weigerde in te stemmen met de komst van Leclercq. Provinciale Staten van Limburg moesten een nieuwe afgevaardigde kiezen.

Bij De Limpens hield de nationaliteitskwestie vooral verband met de wet op het Nederlanderschap, die even daarvoor van kracht was geworden. Volgens deze wet werden personen die zich binnen twee jaar na het vredesverdrag met België (1839), vanuit dat land in Nederland hadden gevestigd, geacht de Nederlandse nationaliteit te bezitten. De Limpens voldeed niet aan die bepaling, omdat hij pas op 25 mei 1842 vanuit Turnhout was verhuisd naar Klimmen.

Eerder al was echter bij Koninklijk Besluit bepaald dat tot twee jaar na ratificatie van het verdrag een verzoek kon worden ingediend bij de koning om het Nederlandse staatsburgerschap te verkrijgen. Een dergelijk verzoek

had De Limpens gedaan, op 29 mei 1841. Over het precieze moment waarop deze termijn van twee jaar afliep, konden de meningen echter uiteenlopen, aldus de commissie; zelf hield zij een datum aan waardoor De Limpens zijn verzoek drie dagen te laat had ingediend. Overigens was de commissie eigenlijk van oordeel dat de bepalingen van dit Koninklijk Besluit in het geheel niet van toepassing waren, omdat de rechtsgeldigheid ervan moest worden betwijfeld.

Eduard Borret (district Maastricht) meende dat de zaak ingewikkelder werd gemaakt dan zij was. Volgens hem kon De Limpens gewoon aanspraak maken op het Nederlandschap. Want toen De Limpens in Herethals – in 1850 gelegen op Belgisch grondgebied – geboren werd, had zijn vader een overheidsbetrekking in Klimmen en dus binnen de Nederlandse grenzen van na 1840. De gehele vergadering van 16 oktober 1850 werd aan de kwestie gewijd.²⁸ De belangrijkste vraag was welke regeling nu precies van toepassing was op De Limpens. De commissie die met het onderzoek naar zijn geloofsbrief was belast, adviseerde om de Limburger niet toe te laten. Een kleine meerderheid negeerde dit advies – 28 tegen 21 stemmen – en De Limpens kon afreizen naar Den Haag.

Het al dan niet toelaten van Leclercq en De Limpens raakte niet slechts deze individuele afgevaardigden: de uitkomst van de discussies over de volwaardigheid van hun Nederlandschap had gevolgen voor veel meer leden van de Limburgse elite. Diverse vooraanstaande Limburgers waren geboren in (het latere) België, ook prominenten buiten de politiek. Zo was de hoogste kerkelijke autoriteit in de provincie, apostolisch vicaris Joannes Augustinus Paredis, ter wereld gekomen in het Belgisch-Limburgse Bree. In het geval van Leclercq werden de consequenties voor de inwoners van Limburg tijdens de parlementaire beraadslagingen meermaals aangeroerd. Minister De Jonge van Campensnieuwland van Justitie zei:

Hier zal niet slechts worden uitgemaakt of het uit Limburg benoemde lid in de Staten-Generaal kan worden toegelaten, maar er zal uitspraak tevens worden gedaan over de al dan niet bevoegdheid daartoe van zoovele Limburgers welke met hem in hetzelfde geval verkeerden.²⁹

En zo werd het ook in Limburg zelf gevoeld: de weigering om Leclercq toe te laten 'heeft bij velen, die in dit Hertogdom in eene gelijksoortige stelling als de Heer *Leclercq* zijn, eenen onaangename indruk gemaakt', schreef gouverneur Van Meeuwen aan minister graaf van Randwijck van Binnenlandse Zaken.³⁰ Eerder had zijn voorganger Gericke van Herwijnen overigens al

iemand met interesse in het kamerlidmaatschap afgeraden zich kandidaat te stellen op grond van het feit dat hij in Belgisch-Limburg was geboren.³¹

Ook in het geval van De Limpens kwam de reikwijdte van de beslissing aan bod. De Maastrichtse afgevaardigde Borret merkte bijvoorbeeld op dat de beslissing van de Kamer 'een antecedent zal stellen'.³² Hoewel bij De Limpens werd besloten om de gekozene wel tot de Kamer toe te laten, toont de uitgebreide discussie over zijn nationaliteit en het grote aantal kamerleden dat tegen zijn toelating stemde, dat de positie van de Limburgse elite in de Nederlandse politiek nog allerm minst zeker was.

De discussies uit 1847 en 1850 over het Nederlandschap van de Limburgse afgevaardigden plaatsten veelal de 'harde' criteria uit de grondwet van 1840 en uit de wet op het Nederlandschap (1850) tegenover de meer voluntaristische strekking van het Londense traktaat. Bij dit traktaat was immers 'als beginsel' aangenomen 'dat de ingezetenen het grondgebied volgden voor zoover zij dat begeerden', zo hield de minister De Jonge van Campensnieuwland de Kamer voor.³³

Het Limburgse kamerlid Corneli verwees uitdrukkelijk naar deze keuzemogelijkheid. Tijdens het kamerdebat van februari 1847 citeerde hij delen van het traktaat. Hij merkte op dat 'volgens het daarin bepaalde, ieder ingezetenen van afgestane gewesten eene keuze kon doen omtrent den Staat, waarin hij zijn domicilie wilde vestigen en daardoor in het genot zou komen van de regten, aan de onderdanen van zoodanig een Staat toekomende'.³⁴ Corneli hanteerde een meer subjectieve definitie van het natieconcept: de natie als een politieke gemeenschap die gebaseerd is op de vrijwillige participatie van burgers.³⁵ Andere verdedigers van het verlenen van admmissie aan Leclercq lieten zich op gelijke wijze uit.

Ook bij De Limpens werd de vrije nationaliteitskeuze benadrukt. Door het insturen van een verzoek tot verkrijging van het Nederlandschap had hij zelf een voorkeur uitgesproken. Bovendien, zo werd tijdens een vergadering van Provinciale Staten aangedragen, had De Limpens gedurende de tijd dat hij in België woonde, geen ambt uitgeoefend. Het latere Tweede-Kamerlid Edmond van Wintershoven leidde hieruit een 'esprit de retour' af: een hang naar het (Noord-)Nederlandse vaderland.³⁶

De argumentatie die ten gunste van Leclercq en De Limpens werd aangevoerd, is opmerkelijk. Terwijl de Limburgse bevolking enkele jaren daarvoor gedwongen had moeten terugkeren onder Nederlands gezag, trachtten haar afgevaardigden toegang te krijgen tot de volksvertegenwoordiging door juist hun vrijwillige keuze voor de Nederlandse natie te benadrukken.

Nu was deze specifiek Limburgse problematiek van tijdelijke aard: hoe meer tijd er zou verstrijken vanaf de Belgische periode, hoe onwaarschijnlijker het werd dat zij zich zou voordoen. De kinderen van Leclercq zouden bijvoorbeeld wel in aanmerking komen voor het kamerlidmaatschap, zo had koning Willem II hun vader tot troost medegedeeld.³⁷ Het Belgische verleden van de provincie zou echter, met name via de vereiste van het inboorlingschap, nog tot in de twintigste eeuw hebben kunnen doorwerken, indien deze eis bij de grondwetsherziening van 1848 niet was komen te vervallen. Na 1848 hebben er dan ook vier Limburgers in de Kamer zitting gehad die in Belgisch-Limburg waren geboren, te weten Johan Lodewijk Matthias Leclercq, Charles Antoine baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky, Karel de Limpens en jhr. Louis Libert de Villers de Pit. De Bieberstein en De Villers de Pit zaten nog in 1880 in de Staten-Generaal. Door de grondwetsherziening werd aan verschillende leden van de politieke elite in Limburg de toegang tot het Binnenhof niet langer ontzegd. Een fraaie illustratie daarvan vormde Leclercq zelf. Nadat hij bij de eerste verkiezingen volgend op de grondwetsherziening was gekozen, werd hij zonder problemen tot de Kamer toegelaten.

Uit het bovenstaande blijkt dat het kiesstelsel door middel van het uitsluiten van bepaalde categorien mede bepaalde wie er vanuit Limburg zitting namen in de Staten-Generaal. Het ging daarbij niet altijd om een beoogde uitsluiting. Zo hadden de vereisten die tot 1848 werden gesteld aan het Nederlanderschap, althans in de ogen van de regering, voor de Limburgers onbedoelde gevolgen. Er zijn echter ook aanwijzingen te vinden die erop duiden dat de overheid juist zocht naar mogelijkheden om via een welgekozen inrichting van het kiesstelsel invloed uit te oefenen op de selectie van de Limburgse afgevaardigden; hierover meer in het volgende hoofdstuk.

'Niet geheel vreemd aan Limburg'

Wie van de Eerste- en Tweede-Kamerleden tussen 1840 en 1918 was Limburger? Bij de beantwoording van deze vraag liggen drie criteria voor de hand in Limburg (1) geboren, (2) gekozen of benoemd en (3) woonachtig. Onder het tweede criterium vallen personen die (a) gekozen werden door Provinciale Staten van Limburg; (b) door de koning werden benoemd namens de Tweede Kamer (1840) en bij gelegenheid van de terugkeer van Limburg onder Nederlands gezag (Eerste Kamer 1840); (c) benoemd werden door de koning uit de kandidaten voor de Eerste Kamer die in de Limburgse districten waren gekozen (1849); of (d) gekozen werden in een van de Lim-

burgse kiesdistricten. Met behulp van de gegevens van het Parlementair Documentatie Centrum kunnen we de eerste twee criteria toepassen op de personen die tussen 1840 en 1918 werden gekozen of benoemd tot lid van de Staten-Generaal. Het resultaat is een lijst met 66 Tweede- en 18 Eerste-Kamerleden (zie bijlage VI); vier afgevaardigden hadden zowel in de Eerste als in de Tweede Kamer zitting.

District Boxmeer

Als het gaat om de verhouding tussen woonplaats, geboorteplaats en provincie neemt het kiesdistrict Boxmeer een bijzondere positie in. Dit kiesdistrict was immers slechts gedeeltelijk Limburgs. Deze exceptionele positie geldt minder voor het in 1887 gevormde district Venlo. Weliswaar bestond ook dit uit gemeenten aan beide zijden van de provinciegrens, in tegenstelling tot het district Boxmeer was het district Venlo echter duidelijk overwegend Limburgs wat betreft inwoners en kiezers: slechts een kleine minderheid woonde in de vier Noord-Brabantse gemeenten die tot het district behoorden.

Voor drie afgevaardigden uit het district Boxmeer geldt dat hun loopbaan zich volledig afspeelde in of vanuit Noord-Brabant: J.B.J. Hengst, P. van den Heuvel en H.C.F. Kerstens. Zo waren ze alle drie in die provincie actief in de plaatselijke of provinciale politiek. Deze drie volksvertegenwoordigers werden door tijdgenoten beschouwd als Noord-Brabander, of in dit kader beter gezegd: niet beschouwd als Limburger. Zo telde Thorbecke in 1856 vier Limburgse afgevaardigden en dat deed negen jaar later ook het Venlose Tweede-Kamerlid Pieter de Lom de Berg.³⁸ De vertegenwoordiger uit het district Boxmeer (respectievelijk Hengst en Kerstens) werd daarmee uitdrukkelijk buitengesloten. Kerstens werd ook door Tweede-Kamerlid Leopold Haffmans in diens krant, het *Venloosch Weekblad*, beschouwd als een Noord-Brabantse volksvertegenwoordiger.³⁹

Het provinciebestuur in Maastricht nam eveneens duidelijk stelling. Zolang het aantal Noord-Brabantse kiezers in het district Boxmeer het aantal Limburgse overtrof, waren Gedeputeerde en Provinciale Staten van oordeel dat 'de kiesgerechtigden van Limburg steeds in de minderheid blijvende hun verkiezingsregt tot een ijdel vertoon zagen afdalen'. Met een meerderheid aan Noord-Brabantse kiezers zouden de Limburgers er immers nooit in slagen 'eenen vertegenwoordiger harer keuze naar 's lands vergaderzaal af te vaardigen'.⁴⁰ Limburgse kiezers wilden Limburgse kamerleden, meende het provinciebestuur. Nu berichtte het blad *De Noord-Brabanter* op 16 januari

1868 inderdaad dat de Noord-Limburgse kiezers in het district Boxmeer 'verbitterd' waren over hun afgevaardigde Kerstens, 'omdat hij nog nooit in de Kamer een woord gesproken heeft ter verdediging van de Limburgsche belangen'.

Toen de districtsindeling in 1869 wederom op de parlementaire agenda verscheen, kwam er in Limburg een petitiebeweging op gang die het Parlement ervan wilde overtuigen dat de provincie, gelet op haar bevolkinggetal, recht had op een vijfde afgevaardigde. Ook hier werd de afgevaardigde uit het district Boxmeer dus niet als Limburgs kamerlid meegeteld. Om het getal van vijf volksvertegenwoordigers te bereiken, diende het noordelijk deel van Limburg niet langer bij een groot deel van oostelijk Noord-Brabant te worden gevoegd. Een van de verzoekschriften was afkomstig van Geleputeerde Staten uit Maastricht en ging vergezeld van een voorstel waarin Limburg binnen de eigen provinciegrenzen werd opgedeeld en vijf kamerleden zou kunnen afvaardigen. Het was een goed georganiseerd petitionnement. Zo wist de burgemeester van Venray zijn gemeenteraad al in een vroeg stadium te melden dat vanuit bijna alle Limburgse gemeenten verzoekschriften zouden worden ingediend.⁴¹ Ook uit de deelname aan de petitiebeweging blijkt de goede organisatie. In Venray bijvoorbeeld plaatsten 119 van de 130 kiesgerechtigden een handtekening onder het verzoekschrift.

Datzelfde jaar werd het district Boxmeer vergroot: van een enkelvoudig district werd het een dubbel district. Leopold Haffmans werd dat jaar gekozen als tweede Boxmeerse afgevaardigde naast het zittende Tweede-Kamerlid Kerstens, zoals gezegd een Noord-Brabander. Omdat in dubbele districten iedere twee jaar verkiezingen werden gehouden, telkens voor een van de beide zetels (dat wil zeggen om-en-om) ging het twee jaar later, in 1871, om de zetel van Kerstens. Het *Venloosch Weekblad* schreef toen:

Ons district bestaat ter helfte uit Limburgsche, ter helfte uit Noord-brabantsche kiezers. Het spreekt van zelf dat er dus een Limburger en een Noord-Brabander gekozen wordt. En even als in 1869 de katholieke kiezers van Noordbrabant ons de hand hebben gereikt om den katholieken Limburgschen candidaat [Haffmans] te doen zegevieren, zoo moeten wij Limburgers thans wederkerig voor den Noordbrabantschen candidaat onzer richting zorgen.⁴²

Er werd dan ook geen Limburger kandidaat gesteld; de strijd ging in 1871 tussen twee Noord-Brabanders: Kerstens en de Eindhovense rechter Petrus van den Heuvel. Geheel in lijn hiermee was de strijd die twee jaar

eerder had plaatsgevonden om de andere – lees: Limburgse – zetel, gevoerd tussen twee Limburgers: Haffmans en de Blerickse notaris Johannes Clercx. De systematiek van het om beurten kiezen van een Limburger en een Noord-Brabander blijkt te zijn gehanteerd bij de verkiezingen van 1869, 1871, 1873 en 1875. Enige maanden na de reguliere verkiezingen in het laatstgenoemde jaar nam Van den Heuvel ontslag wegens zijn verkiezing tot lid van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant. Volgens het tot dan toe geldende gebruik – ‘billijkerwijze’ schreef het *Venloosch Weekblad* – zou in plaats van Van den Heuvel een provinciegenoot gekozen moeten worden.⁴³ De kiesvereniging Noord-Brabant die in het district Boxmeer de katholieke kandidaten aanwees (zie hoofdstuk 4), schoof echter de Limburger Hubert Brouwers naar voren. Brouwers werd gekozen en daarmee waren de twee afgevaardigden uit Boxmeer beiden afkomstig uit Limburg. Toen Brouwers in 1882 tussentijds zijn zetel opgaf, kandideerde kiesvereniging Noord-Brabant Johannes Clercx. Het *Venloosch Weekblad* schreef:

Wederom een Limburger, ofschoon het district Boxmeer, ter helfte Noord-Brabantsch, ter helfte Limburgsch, reeds door een Limburger [Haffmans] vertegenwoordigd is. De provincie Noord-Brabant had aanspraak dat de opengevallen plaats door eenen Noord-Brabander vervuld wierd, maar het heeft die niet doen gelden. Dit verdient te meer aanerkenning van Limburgsche zijde daar Noord-Brabant de candidatuur in handen had.⁴⁴

Dat de provincie Noord-Brabant haar ‘aanspraak’ niet had doen gelden én het gevoelen dat Limburg zijn buurprovincie daarvoor dank verschuldigd was, lijkt te duiden op een verschil in opvatting aan de twee zijden van de provinciegrens. De kiesvereniging Noord-Brabant was het primair te doen om de politieke kleur van de afgevaardigde: zij voerde een strijd tegen de liberaal-katholieken (zie hoofdstuk 4). Ook in Limburg werd die strijd gevoerd, maar daar hechtte men tevens sterk aan de provincie van herkomst van de kandidaat. Dit verschil tussen de twee provincies werd ook door het *Venloosch Weekblad* opgemerkt.⁴⁵ Inderdaad is er in het *Boxmeersch Weekblad Maasbode* bij de acht verkiezingen vanaf oktober 1877, toen alleen nog Limburgers werden genomineerd door kiesvereniging Noord-Brabant, geen enkele kritische noot te vinden.⁴⁶

Terug naar de Tweede-Kamerleden Hengst, Van den Heuvel en Kerstens. Gezien hun levensloop en gelet op het oordeel van tijdgenoten zal, in-

dien er in het vervolg van dit onderzoek gesproken wordt van Limburgse kamerleden, niet op deze drie afgevaardigden worden gedoeld.

Gekozen, geboren en wonend in Limburg

In juni 1863 behandelde de Tweede Kamer het verdrag met België over de aftappingen van Maaswater: een heet hangijzer in Limburg. In de Kamer stonden de twee afgevaardigden uit Maastricht, Edmond van Wintershoven en Charles Antoine baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky, lijnrecht eigenover elkaar. Volgens Van Wintershoven werden de belangen van duizenden Limburgers weer eens opgeofferd door De Bieberstein en diens politieke vrienden in het tweede kabinet-Thorbecke. Hij voegde eraan toe dat het eigenlijk wel te begrijpen was dat De Bieberstein de Limburgse belangen verwaarloosde: de baron was immers geen echte Limburger:

Neen, Mijnheer de Bieberstein is niet geboren aan de oevers van dien stroom [de Maas]; hij heeft er geen groote levensindrukken ontvangen, de wieg zijner kinderen heeft er niet gestaan. Hij is er eerst in lateren leeftijd gekomen.⁴⁷

Kennelijk gold het inboorlingschap voor Van Wintershoven als een politiek bruikbaar criterium.

Bij eerdere verkiezingen had het er inderdaad op geleken dat de Limburgse kiezers hechtten aan kamerleden die in hun eigen provincie waren geboren en getogen. Bij de verkiezingen van 1848 had Maastricht nog de in Noord-Brabant geboren en getogen Eduard Borret afgevaardigd.⁴⁸ Vier jaar later werd Borret niet herkozen, hetgeen wel wordt toegeschreven aan provincialistische motieven bij de kiezers.⁴⁹ De niet-Limburgse afkomst van Borret was al in 1850, tijdens de toen gevoerde verkiezingscampagne, een item geweest. Het *Journal du Limbourg* had hem bestreden door erop te wijzen dat hij geen Limburger was. Een ander blad, dat nota bene de naam *De Limburger* droeg, had hem gesteund door aan te voeren 'dat al is de heer Borret geen Limburger van geboorte, hij daarom niettemin aanbevelenswaardig blijft'.⁵⁰

Dat het de niet-Limburgse afkomst was die Borret zijn herverkiezing in 1852 versperde, lijkt een voorbarige conclusie. Nauwelijks een jaar later kozen de kiezers uit hetzelfde district de nog verder buiten Limburg opgegroeide Zwollenaar Johan Rudolf Thorbecke tot hun afgevaardigde. Een uitzonderlijke gebeurtenis schreef het Maastrichtse Tweede-Kamerlid

Van Wintershoven, een politiek bondgenoot en vriend van Thorbecke: de verkiezing van iemand van buiten Limburg was in Maastricht 'bijna onmogelijk'. Van Wintershoven had voorafgaand aan de verkiezingen niet willen uitsluiten dat Thorbecke zware concurrentie zou krijgen van een kandidaat die zijn steun dankte aan het feit dat 'hij slechts hier geboren zoude zijn'.⁵¹ Borret en Thorbecke behoorden, als buiten de provincie geboren, inderdaad tot een minderheid, zo blijkt uit tabel 3.

Tabel 3. Leden van de Staten-Generaal 1840-1918, gekozen in of benoemd vanuit Limburg, naar geboorteprovincie*

<i>Geboorteplaats</i>	<i>Eerste Kamer</i>	<i>Tweede Kamer</i>	<i>Staten-Generaal**</i>
In Limburg	13	43	54
Buiten Limburg	2	12	13
Totaal	15	55	67

* Exclusief de Noord-Brabantse leden uit het district Boxmeer (Hengst, Van den Heuvel en Kerstens).

** De kolom 'Staten-Generaal' is niet gelijk aan de optelsom van de kolommen 'Eerste Kamer' en 'Tweede Kamer', omdat drie personen zitting hebben gehad in beide Kamers.

Een ruime meerderheid van de afgevaardigden werd in Limburg geboren. Iets minder dan een vijfde deel – 13 van de 67 – kwam elders ter wereld. Acht van deze dertien waren het grootste deel van hun leven echter wel in Limburg beroepsmatig actief. Het betreft hier Charles Antoine baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky (voor de eerste maal gekozen in 1850), Frederik baron de Keverberg de Kessel (1864), Johan Lodewijk Matthias Leclercq (1849), Karel de Limpens (1850), Gerard Johan de Rijk (1849), Carl Ruland (1886), Jan Marius Swart (1848) en jhr. Louis Libert de Villers de Pit (1948). Zij namen er deel aan de lokale of provinciale politiek en werden bij uitsluiting vanuit Limburg afgevaardigd naar Den Haag. Zonder uitzondering stierven zij ook in Limburg. Een band met de provincie was in hun geval dus duidelijk aanwezig.

Die band was er ook bij een negende kamerlid, Jan Lodewijk baron van Scherpenzeel Heusch, in 1849 gekozen in het district Sittard. In de jaren veertig was hij een van de leidende figuren binnen de separatistische beweging in Limburg en hij had zijn politieke lot met dat van de provincie verbonden. Eind jaren veertig was Van Scherpenzeel vanuit Limburg afgevaardigd naar

de Duitse Nationale Vergadering in Frankfurt am Main (zie hoofdstuk 3) en hij werd uitsluitend in Limburg gekozen tot Tweede-Kamerlid. In 1872 stierf hij in het Midden-Limburgse Vlodrop.

Ook buiten Limburg geboren waren Eduard Borret en George Diepen, twee kamerleden met een duidelijke band met Limburg: zij werden bij uitsluiting vanuit die provincie afgevaardigd naar de Staten-Generaal en op het moment van hun verkiezing oefenden zij in Limburg hun beroep uit. Bovendien waren zij voorafgaand aan hun parlementaire loopbaan er al enige tijd woonachtig. Meer echter dan de hiervoor genoemde groep van negen kamerleden hadden zij gedurende hun leven familiale en beroepsmatige banden met andere landsdelen.

Borret woonde bij zijn verkiezing in november 1848 al ten minste zeven jaar in Limburg; hij was op dat moment advocaat-generaal bij het provinciaal gerechtshof in Maastricht. Na ruim tien jaar in Limburg te hebben gewoond, verliet hij de provincie. Borrets familie was politiek en bestuurlijk sterk op Noord-Brabant geconcentreerd. Zijn vader A.J.L. Borret was gouverneur (later Commissaris des Konings) van deze provincie. Een broer, F.H.H. Borret, werd als Tweede-Kamerlid afgevaardigd door de districten Zevenbergen (1850–1868) en Tilburg (1882–1888). Zijn zoon Theodorus (Th.L.M.H. Borret) was afgevaardigde voor Oosterhout en trachtte, toen hij daar niet werd herkozen, via een tussentijdse verkiezing in Zevenbergen in de Tweede Kamer te komen. Toen dit mislukte, greep hij een tussentijdse verkiezing in het Noord-Hollandse district Beverwijk aan om zijn doel – het kamerlidmaatschap – alsnog te bereiken.⁵²

Diepen was burgemeester van Roermond en hij woonde voorafgaand aan zijn verkiezing tot Tweede-Kamerlid al zo'n negentien jaar in Limburg. Zeventien jaar bracht hij door in het bij Roermond gelegen Heel, waar zijn schoonmoeder woonde en waar hij eerder was getrouwd. Voor zijn komst naar Heel speelde Diepens carrière zich af in 's-Hertogenbosch, waar hij gedurende dertien jaar leiding gaf aan het familiebedrijf, een lakenhandelszaak. Na vierentwintig jaar in Limburg te hebben gewoond, keerde hij met zijn vrouw terug naar Noord-Brabant: hij verhuisde in 1896 naar Vught, waar hij in 1918 overleed. Zijn zoon Arnold Frans was tussen 1919 en 1942 bisschop van 's-Hertogenbosch.⁵³

Twee kamerleden, Johan Rudolf Thorbecke en Martin de Ras, nemen een bijzondere positie in omdat zij op het moment van hun verkiezing in Limburg geen functie bekleedden in die provincie: meer dan de hiervoor vermelde afgevaardigden werden deze twee politici van buiten de provincie 'gehaald'. De Ras was op het moment van zijn verkiezing burgemeester

van het Gelderse Pannerden. Bovendien hadden zij eerder al pogingen ondernomen in een niet-Limburgs district te worden gekozen. De Ras was in 1891 kandidaat in het kiesdistrict Elst (Gelderland), maar werd daar toen verslagen. Thorbecke werd eerder gekozen in het district Leiden en was voordien al afgevaardigd als buitengewoon lid van de Tweede Kamer door Provinciale Staten van Holland en als Tweede-Kamerlid door ps van Zuid-Holland. Thorbecke is daarmee de enige van de dertien buiten Limburg geboren kamerleden die ook vanuit een ander landsdeel naar Den Haag werd gezonden.

Indien we de geboorteplaatsen van de Tweede-Kamerleden chronologisch bezien (zie tabel 4), moet worden geconstateerd dat vanuit Limburg steeds minder Tweede-Kamerleden werden afgevaardigd die buiten de provincie geboren waren. De band van de gekozenen met Limburg werd in dit opzicht in de loop der tijd hechter. Weliswaar vormen de jaren 1890-1899 hierop een uitzondering, keren deden zij deze ontwikkeling niet. Overigens is de periode 1840-1848 hier buiten beschouwing gelaten, omdat de toen geldende regels met betrekking tot het Nederlanderschap de verhouding tussen de wel en niet in Limburg geboren sterk zou beïnvloeden. Daardoor zijn deze acht jaren moeilijk te vergelijken met de daaropvolgende decennia.⁵⁴

Tabel 4. Geboorteplaats van in Limburg gekozen Tweede-Kamerleden in percentages van het aantal 'manjaren', 1848-1918*

<i>Periode</i>	<i>Geboren in Limburg</i>	<i>Geboren buiten Limburg</i>
1849-1859	63	37
1860-1869	72	28
1870-1879	81	19
1880-1889	93	7
1890-1899	83	17
1900-1909	96	4
1910-1918	100	0

* Exclusief de Noord-Brabantse leden uit het district Boxmeer (Hengst, Van den Heuvel en Kerstens).

Leesvoorbeeld: in de periode 1849-1859 werden de zetels vanuit de Limburgse kiesdistricten voor 63% van de tijd ingenomen door een afgevaardigde die in Limburg geboren was.

Als het gaat om de binding met Limburg kan de woonplaats van afgevaardigden nadere informatie verschaffen. Krachtens de grondwet van 1840 dienden Tweede-Kamerleden woonachtig te zijn in de provincie die hen afvaardigde. In 1848 werd deze eis uit de grondwet geschrapt. Desondanks bleef het ingezetenschap door de kiezers in Limburg 'schier gevorderd' worden, zo lezen we in een brief uit 1849 van gouverneur Van Meeuwen aan minister Thorbecke van Binnenlandse Zaken.⁵⁵ Tabel 5 bevestigt dit: slechts vier afgevaardigden die tussen 1848 en 1918 in Limburg werden gekozen, woonden op het moment van hun eerste verkiezing aldaar niet in die provincie. In tabel 6 worden deze vier parlementariërs nader bekeken.

Kamerleden die in Limburg waren opgegroeid en die voorafgaand aan hun verkiezing buiten de provincie woonden in verband met de uitoefening van hun beroep, keerden doorgaans naar Limburg terug. Strens, in 1853 gekozen in het district Roermond, liet zich dat jaar op de verkiezingsdag, 17 mei, samen met zijn gezin weer inschrijven in het bevolkingsregister van Roermond, na een verblijf van zo'n zes jaar in 's-Hertogenbosch en Den Haag waar hij werkzaam was geweest als procureur-generaal respectievelijk minister van Justitie.⁵⁶ Van der Maesen de Sombreff keerde na zijn aftreden als minister van Buitenlandse Zaken vanuit Den Haag, waar hij gedurende zijn ministerschap (1862-1864) had gewoond, met zijn gezin terug naar Houthem.⁵⁷ Spoedig daarna werd hij in het district Maastricht gekozen tot Tweede-Kamerlid. Van Groenendael woonde op het moment van zijn verkiezing nog buiten Limburg (zie tabel 6; hij werkte in Zwolle als griffier van Provinciale Staten van Overijssel). Van Groenendael verlangde echter niets liever dan terug te keren naar de provincie waar hij was opgegroeid, zo lieten zijn aanhangers voorafgaand aan de verkiezingen aan de kiezers weten.⁵⁸ Hij vestigde zich inderdaad weer in Limburg. Na het griffierschap eerst nog ruim een jaar te hebben gecombineerd met het kamerlidmaatschap liet Van Groenendael zich op 6 oktober 1917, samen met zijn gezin inschrijven in het bevolkingsregister van Sittard. Hij ging zijn werk als afgevaardigde nu combineren met een baan in Limburg en werd leraar staatsinrichting aan de HBS te Rolduc.⁵⁹

De Ras was geboren in Nijmegen, maar hij had wel enkele jaren van zijn jeugd doorgebracht in Maastricht: de stad waar zijn vader als militair gelegerd was geweest en waar in 1892, toen hij werd gekozen, nog altijd familie van hem woonde. Door middel van een advertentie in de *Limburger koerier* kondigde De Ras na zijn verkiezing aan zich spoedig (weer) in Maastricht te zullen vestigen.⁶⁰ Eerder, in 1889, had hij tevergeefs geprobeerd

om in het district Roermond gekozen te worden. Ook toen had hij de kiezers eenzelfde verzekering gegeven: na te zijn gekozen zou hij zich vestigen in de bisschopsstad.⁶¹ De Ras deed zijn belofte gestand en vestigde zich op 28 september 1892, tweeënhalve maand nadat hij werd gekozen, samen met zijn vrouw in Maastricht. Vier dagen later verhuisden zij naar het nabij gelegen Meerssen.⁶²

Tabel 5. Leden van de Staten-Generaal 1848–1918, gekozen in Limburg, naar woonplaats ten tijde van hun eerste verkiezing in die provincie*

Woonplaats	Eerste Kamer	Tweede Kamer	Staten-Generaal**
In Limburg	14	41	53
Buiten Limburg	0	4	4
Totaal	14	45	57

* Exclusief de Noord-Brabantse afgevaardigden uit het district Boxmeer (Hengst, Van den Heuvel en Kerstens).

** De kolom 'Staten-Generaal' is niet gelijk aan de optelsom van de kolommen 'Eerste Kamer' en 'Tweede Kamer', omdat in de periode 1848–1918 twee personen zitting hebben gehad in beide Kamers.

Tabel 6. Tweede-Kamerleden 1848–1918, gekozen in Limburg, van wie de woonplaats ten tijde van hun eerste verkiezing in Limburg buiten deze provincie lag, in volgorde van het jaar van verkiezing

Naam	Jaar eerste verkiezing	In Limburg geboren?	Vóór eerste verkiezing in Limburg gewoond?	Na eerste verkiezing naar Limburg verhuisd?
Thorbecke	1853	nee	nee	nee
De Ras	1892	nee	ja	ja
De Stuers	1901	ja	ja	nee
Van Groenendaal	1916	ja	ja	ja

Thorbecke is de enige afgevaardigde die nimmer in Limburg heeft gewoond. Alleen hij en Victor de Stuers vestigden zich na hun eerste 'Limburgse verkiezing' niet in Limburg. Hoewel zij een verhuizing naar deze provincie niet lijken te hebben overwogen, wekten zij naar buiten toe wel de indruk er te willen wonen (Thorbecke) of daar nog steeds een thuis te hebben (De Stuers). Thorbecke schreef in de zomer van 1853: 'Volgde ik mijne genegenheid, dan bragt ik mijne familie en woning naar het platte land van Limburg over.'⁶³

Victor de Stuers, die op het moment van zijn eerste verkiezing tot Tweede-Kamerlid al jaren in Den Haag woonde, vroeg bij het schrijven van zijn verkiezingscirculaire raad aan de Roermondse kapelaan P.J.H. Geurts, redacteur van de *Maas- en Roerbode*:

Wat dunkt u van de dagteekening 'Maastricht'. Ik heb daar nog het ouderlijk huis, waar ik jaarlijks heen ga. Vindt gij Maastricht goed. Of is het noodig dat ik schrijve 'den Haag - Maastricht'?⁶⁴

In ieder geval wilde hij dus Maastricht vermeld zien.

Kijkend naar geboorteplaats, woonplaats en beroepsuitoefening, kan worden vastgesteld dat de kamerleden die tussen 1840 en 1918 vanuit Limburg werden afgevaardigd naar Den Haag, een duidelijke band met die provincie onderhielden (de drie Noord-Brabantse leden uit het district Boxmeer zijn daarbij buiten beschouwing gelaten). Thorbecke was de grote uitzondering.

De politicoloog J.Th.J. van den Berg heeft de Tweede-Kamerleden tussen 1849 en 1970 onder meer onderzocht op geboorteplaats. Uit zijn onderzoek blijkt dat de westelijke provincies, als het aantal daar geboren kamerleden wordt vergeleken met het bevolkingsgetal, enigszins zijn oververtegenwoordigd.⁶⁵ Het aandeel van de kamerleden die zijn geboren in het zuiden - Zeeland, Noord-Brabant en Limburg - volgt de bevolkingsspreiding vrij nauwkeurig. Alleen in de periode tussen 1879 en 1891 is er sprake van een belangrijke onevenredigheid tussen het aantal in de zuidelijke provincies geboren kamerleden en het bevolkingsgetal. Dit kan in verband gebracht worden met het op gang komen van de katholieke politieke organisatie, waardoor 'enige "Hollanders" in katholieke kring' via de zuidelijke districten toegang kregen tot de Tweede Kamer.⁶⁶ Alleen in het zuiden bestond voor katholieke kandidaten immers zekerheid op een verkiezing. Zo werd Herman Schaepman, geboren in Twente, in 1880 gekandideerd én gekozen in het district Breda.

Indien we de afgevaardigden uit de Limburgse kiesdistricten in deze periode bezien, moet worden vastgesteld dat geen van deze districten blijkt te fungeren als 'veilig district' voor (katholieke) kandidaten van buiten de provincie. Limburg onderscheidde zich daarmee van het eveneens overwegend katholieke Noord-Brabant: in tegenstelling tot deze laatste provincie vaardigde Limburg tussen 1879 en 1891 slechts 'eigen' kandidaten af naar

Den Haag. Van de Limburgse Tweede-Kamerleden uit deze periode is alleen Ruland geboren buiten de provincie (in Aken). Voordat hij de Kamer betrad beheerde hij al dertig jaar het familiegrondbezit in Vaals en was hij reeds twintig jaar burgemeester van die plaats. Hij zou die functie ook na het beëindigen van zijn kamerlidmaatschap blijven vervullen. Er kan hier dus niet gesproken worden van een katholiek die van buiten de provincie via één van haar districten in de Kamer werd gekozen.

Ook volgens de historicus De Jong waren de Limburgse kiesdistricten in vergelijking met de Noord-Brabantse districten veel minder toegankelijk voor kandidaten van buiten de provincie. Zijn onderzoek bestrijkt de periode 1848-1887 en hij concludeert dat het verschil tussen Limburg en Noord-Brabant toenam naarmate de tijd voortschreed. Na 1880 was nog slechts een minderheid van de afgevaardigden uit Noord-Brabant door woonplaats of geboorte aan die provincie verbonden.⁶⁷ Indien we de Limburgse districten in dezelfde periode bezien, moeten we vaststellen dat die band er bij alle afgevaardigden was.

Wat betreft de Eerste Kamer stelt Van den Braak vast dat tot 1880 geen van de afgevaardigden woonde buiten de provincie van afvaardiging (hoewel dit wettelijk wel mogelijk was).⁶⁸ Met name na 1888 veranderde dit, echter: 'Limburg bleef Limburgers afvaardigen'.⁶⁹ In veel andere provincies kregen ook personen van elders een kans, bijvoorbeeld in Noord-Brabant. Hoewel deze provincie in hoofdzaak eigen inwoners bleef afvaardigen, werd zij soms benut om de verkiezing zeker te stellen van katholieke kandidaten die van buiten kwamen, zoals in 1883 toen Provinciale Staten van Noord-Brabant de Rotterdamse koopman J.G. de Bruijn kozen tot lid van de Eerste Kamer.

Zowel wat betreft de Tweede als de Eerste Kamer bleef Limburg in tegenstelling tot Noord-Brabant dus gesloten voor katholieke politici van buiten de provincie. En dat werd niet overal in katholieke kring gewaardeerd: toen de Jabeekse herenboer Jean Beckers in 1903 werd gekozen in het district Sittard, klaagde de katholieke Noord-Nederlandse pers dat de Limburgers alleen 'lui van de streek' tot hun afgevaardigden kozen.⁷⁰

Indien mogelijk werd het Limburgerschap van kandidaten tijdens verkiezingscampagnes in stelling gebracht. Zoals we zagen, was De Ras – in 1892 in Maastricht gekozen – niet in Limburg geboren. Hij had drie jaar eerder al geprobeerd om via het district Roermond in de Tweede Kamer te komen. Zijn aanhangers presenteerden hem toen opvallend genoeg als 'Limburger van geboorte': kennelijk was het inboorlingschap belangrijk genoeg om het met de waarheid niet al te nauw te nemen.⁷¹ Zijn tegenstanders stelden de

verbondenheid van De Ras met Limburg duidelijk ter discussie door hun eigen kandidaat, baron d'Olne, te afficheren als 'een bekend Limburger [...] en geen vreemde'.⁷²

Ook bij de Maastrichtse kandidaatstelling van De Ras in 1892 zien we zijn aanhangers pogen om twijfel over de verbondenheid van hun kandidaat met Limburg weg te nemen. Zo was De Ras volgens de *Limburger koerier* 'door trouwe banden aan Limburg en diens hoofdstad gehecht, waarmee hij zich, om zoo te zeggen, geheel één gevoelt'.⁷³ In een spannende strijd versloeg hij – pas in de tweede ronde – zijn tegenstander Constant Schreinemacher, die wel in Limburg was geboren. Hoewel de meerderheid van de kiezers hun 'provincialisten zin' ter zijde had geschoven, zoals de *Limburger koerier* het wilde, vond de krant het blijkbaar toch raadzaam om enkele dagen voor de verkiezingen het Limburgse karakter van De Ras nog eens te benadrukken: 'Men kan aan hem zien, dat hij van Limburgsche afkomst is: dat cordiale en ongekunstelde is hem eigen'.⁷⁴ Zijn deels niet-Limburgse verleden bleef De Ras achtervolgen. Nog in 1900 werd hij bij de verkiezingen door tegenstanders uitgemaakt voor 'een vreemdeling die Limburg niet kent'. De keuze kon daarom niet moeilijk zijn, want hun eigen kandidaat Jozef Haex was wel 'een volbloed Limburger'.⁷⁵ Wederom was de marge waarmee De Ras won, niet groot: hij haalde 57,6 % van het aantal uitgebrachte stemmen.

Ook bij andere verkiezingen werd het Limburgerschap als argument gebruikt. Nadat de in Noord-Brabant geboren en woonachtige J.B.J. Hengst berouw had gekregen over zijn terugtreden als Tweede-Kamerlid voor het district Boxmeer in 1860, trachtte hij bijna een jaar later, via een tussentijdse verkiezing in het district Roermond, opnieuw in de Kamer te komen.⁷⁶ Tevergeefs: hij moest zijn meerdere erkennen in Karel Cornelis, die wel in Limburg was geboren en daar in tegenstelling tot Hengst ook woonde en werkte. Het Roermondse weekblad *De Volksvriend* legde in zijn steunbetuigingen aan Cornelis sterk de nadruk op het gegeven dat diens tegenstrever van buiten Limburg kwam. Hengst werd aangeduid als 'den vreemdeling' en 'een aan ons Hertogdom vreemd zijnden kandidaat'. De krant riep de kiezers op om 'geoorloofde bewijzen van provincialismus te geven, en derhalve uit uw midden een *Limburger* boven den *Noord-Brabander* te kiezen'.⁷⁷

Uit de advertentie waarin Hengst aangaf te bewilligen in een kandidatuur voor het district Roermond, kan worden opgemaakt dat hij de band met Limburg ook zelf zag als een punt dat in de afweging van kiezers een rol speelde. Hij benadrukte in de tekst van zijn verkiezingsadvertentie namelijk sterk dat hij helemaal niet vreemd was aan de provincie, na 'gedurende tien

jaar het Noordelijk gedeelte van Limburg vertegenwoordigd te hebben. Hengst doelde hierbij op zijn afvaardiging vanuit het deels Limburgse district Boxmeer in de periode 1850–1860. Wellicht om zijn gehechtheid aan Limburg nog meer tot uiting te doen komen, voorzag Hengst – woonachtig in Boxmeer – de advertentietekst van de dagtekening 'Maastricht, den 19 Maart 1861'.⁷⁸

De band met Limburg werd ook begin twintigste eeuw in stelling gebracht. Bij de verkiezingen van 1901 in het district Weert ging de strijd tussen een kandidaat die in Limburg geboren en getogen was, Victor de Stuers, en een kandidaat die buiten de provincie ter wereld was gekomen: B.J. Hulshof, burgemeester van Bergen op Zoom. De Stuers was niet alleen in Maastricht, waar hij was geboren en opgegroeid, maar ook elders in Limburg een bekende figuur. Zo bood het in 1893 in Roermond opgerichte genootschap Limburg, dat zich onder meer met geschiedbeoefening bezighield, De Stuers datzelfde jaar nog het erelidmaatschap aan, dat hij overigens weigerde.⁷⁹

De Stuers' kandidatuur in 1901 werd onder anderen gesteund door het zittende Tweede-Kamerlid voor Weert, Jan Truijen, die zelf geen kandidaat meer was. In een brief liet Truijen aan Hulshof weten dat die als niet-Limburger weinig kans maakte. Nolens schreef aan hoofdredacteur P.J.H. Geurts van de *Maas- en Roerbode* – deze krant voerde campagne voor De Stuers – dat De Stuers steun verdiende omdat hij onder meer 'niet geheel vreemd aan Limburg, zelf Limburger maar tevens Noord-Nederlander' was.⁸⁰ De *Maas- en Roerbode* sprak in één zin over De Stuers als een 'geboren Limburger' en over Hulshof als een 'vreemdeling'.⁸¹ Ook Tweede-Kamerlid Bolsius (district Roermond) had hoofdredacteur Geurts schriftelijk laten weten De Stuers te steunen, daarbij Hulshof ter zijde schuivend als 'dezen onbeduidenden vreemdeling'.⁸² In de argumenten pro en contra de kandidaten speelde Limburgs chauvinisme een rol, stelt P.A.M. Geurts vast in een artikel over deze verkiezing.⁸³ De Stuers werd gekozen met een duidelijke meerderheid van 2270 stemmen tegen 1032 voor Hulshof.

Er zijn twee gevallen bekend waarbij burgemeesters hebben getracht het lidmaatschap van de Tweede Kamer te verwerven, terwijl zij afkomstig waren van buiten Limburg en in verband met hun functie pas kortstondig in die provincie werkzaam en woonachtig waren. Hoewel zij door hun ambt behoorden tot de lokale notabelen, faalden beiden in hun streven te worden afgevaardigd naar Den Haag en hun binding met Limburg speelde in de verkiezingscampagnes een prominente rol. In 1913 kandideerde burgemeester Gijzels van Sittard zich voor een Tweede-Kamerzetel in het gelijknamige

kiesdistrict. Drie jaar later was de Weertse burgemeester Kolkman kandidaat in het district Weert. Beiden waren tot aan hun burgemeestersbenoeming buiten Limburg woonachtig geweest.⁸⁴ Hun kandidatuur werd fel bestreden. 'Limburg moet worden vertegenwoordigd in de Kamer door Limburgers', werd de kiezers in 1913 voorgehouden tijdens een bijeenkomst te Sittard. 'Bedenkt wel, dat gij als Limburger, ook een Limburger als afgevaardigde hebt te kiezen', aldus de raad die in 1916 aan de kiezers van Weert werd meegegeven. Burgemeester Gijzels werd 'een uit Holland overgewaaiden ambtenaar' genoemd en Kolkman werd beschreven als 'iemand, die voor enkele jaren hier ronddwaalt' en zich later weer elders zou vestigen.⁸⁵ De tegenstander van Gijzels, zittend kamerlid Jean Beckers, gaf zelfs een eigen krantje uit onder de veelzeggende naam *De Limburger. Orgaan ter bevordering van de candidatuur Jean Beckers*.⁸⁶

Ook de sociaal-democraten hechtten in Limburg aan een duidelijke band tussen hun kandidaten en de provincie. Zij slaagden er weliswaar niet in om een van de Limburgse parlamentszetels in te nemen, maar vanaf 1897 stelde de SDAP kandidaten bij Tweede-Kamerverkiezingen, hoofdzakelijk in het district Maastricht (zie hoofdstuk 4). De SDAP-kandidaten in dit district waren zonder uitzondering Limburgers: Willem Vliegen in 1897, Servaas Baart in 1901 en jhr. Willem Casper de Jonge in 1909 en 1913. De bekendste onder hen, de in Gulpen geboren Vliegen, haalde bij verkiezingen geregeld ook stemmen in andere delen van de provincie. De liberalen in Limburg, die vanaf de jaren tachtig evenmin in staat waren zetels te bemachtigen, schoven ook vaak bekende provinciegenoten naar voren. Zo was jhr. L. Michiels van Kessenich in 1888 de liberale kandidaat in de districten Venlo, Roermond én Maastricht.

Kamerleden konden hun binding met Limburg op diverse manieren tot uitdrukking brengen, bijvoorbeeld door een lidmaatschap van het begin jaren zestig opgerichte Oudheidkundig Genootschap in het Hertogdom Limburg. In de eerste tien jaar van zijn bestaan is een meerderheid van de destijds zittende Limburgse kamerleden hiervan lid geweest.⁸⁷ De voorzitter van het genootschap, A. Schaepkens, sprak tijdens een ledenvergadering op 3 januari 1864 een beginselverklaring uit: '*Messieurs, le Limbourg se réveille et relève fièrement la tête [...]*'.⁸⁸ Het manifest stoelde mede op 'gewestelijk nationalisme'.⁸⁹ Het genootschap zou onder meer de *Publications* uitgeven en later ook *De Maasgouw*, dat voor een breder publiek bedoeld was.

Niet alleen waren het vrijwel zonder uitzondering Limburgers die werden afgevaardigd naar Den Haag, bij nadere beschouwing blijkt, dat er zelfs

hoogst zelden personen werden gekozen die in een ander Limburgs kiesdistrict woonachtig waren. Aan de hand van een aantal verkiezingen kan duidelijk gemaakt worden dat kamerleden bij voorkeur opteeden voor een parlementair mandaat van het district waarin zij woonden. Meer nog dan de eigen provincie lijkt het eigen district richtinggevend. 'Uwe waardigheid verbiedt U stemgerechtigden, een vertegenwoordiger te kiezen buiten het district,' schreef *De Volksvriend* op 6 april 1861.

Toen Leopold Haffmans' woonplaats Venlo in 1869 ten gevolge van de nieuwe districtsindeling overging van het district Roermond naar Boxmeer, stelde hij (tot dan toe afgevaardigd door Roermond) zich bij de eerstvolgende verkiezingen kandidaat in zijn nieuwe 'woondistrict' Boxmeer. *De Volksvriend* schreef dat Haffmans voortaan 'vreemd aan het district Roermond' was en zich daar daarom niet meer beschikbaar stelde.⁹⁰

Na de dood in 1881 van Jan Hendrik Arnoldts, kamerlid uit het district Roermond, stelde Hubert Brouwers zich hier kandidaat. Tot dan toe was Brouwers afgevaardigd door het district Boxmeer, waar men van Noord-Brabantse zijde geen problemen had met een Limburgse vertegenwoordiger. Brouwers' woonplaats Roermond, waar hij burgemeester was, lag tot dan toe dus buiten het district dat hem had afgevaardigd en wel in het district van collega-afgevaardigde Arnoldts. Diens dood deed Brouwers onmiddellijk besluiten ontslag te nemen als afgevaardigde voor Boxmeer en zich kandidaat te stellen in het district waarin hij woonachtig was. De *Maas- en Roerbode* vond het op 7 januari 1882 een vanzelfsprekendheid dat Brouwers 'zoodra de gelegenheid daartoe zich aanbood' door het kiesdistrict Roermond naar 's lands vergaderzaal werd afgevaardigd. Overigens was Brouwers, geheel met de hiervoor geschetste lijn, in de jaren zestig nog kandidaat-Tweede-Kamerlid geweest in het district Maastricht. In die jaren woonde en werkte hij namelijk in dat district: hij was kantonrechter in Gulpen.

Brouwers vormde met zijn Boxmeerse mandaat (1877-1881) een uitzondering op de gewoonte dat afgevaardigden behalve Limburger ook inwoner waren van het eigen kiesdistrict. Het was uitzonderlijk dat een afgevaardigde uit een ander deel van de provincie afkomstig was. Naast Brouwers kunnen we hier Hubert Pijls en Gustave Ruijs van Beerenbroek noemen: beiden woonden in Zuid-Limburg en werden gekozen in Midden-Limburg (het district Roermond). Verder kan worden gewezen op Victor de Stuers die weliswaar zelfs buiten Limburg woonde op het moment dat hij in Weert gekozen werd, maar door zijn verleden sterk verbonden was met Zuid-Limburg en uitdrukkelijk niet met het Midden-Limburgse Weert (hij was

een geboren en getogen Maastrichtenaar). Ook Charles Ruijs de Beerenbrouck woonde niet in het district van zijn verkiezing (Gulpen), maar in Maastricht.

Pijls, Gustave Ruijs van Beerenbroek, De Stuers en Charles Ruijs de Beerenbrouck opteerden dus voor een zetel die werd ingevuld vanuit een ander deel van Limburg dan waarmee zij door woonplaats of verleden primair verbonden waren. Dat was uitzonderlijk en rondom hun verkiezing zijn er dan ook aanwijzingen te vinden die erop duiden dat hun verbondenheid met een ander deel van de provincie zeker niet als een pre werd beschouwd.

De Maastrichtse wethouder Pijls werd in 1869 gekozen in het district Roermond. Zijn kandidatuur werd bestreden door het *Venloosch Weekblad*. Op 5 juni, in het laatste nummer voor de verkiezingen, luidde de kop van het openingsartikel: 'Welke aanspraak heeft de heer Pijls, om in Roermond gekozen te worden?' De krant vond deze vraag opportuun:

Waarom stellen wij deze vraag? Omdat de heer Pijls niet in het district Roermond thuis behoort. Hij komt daar als vreemdeling de gastvrijheid inroepen. En daar moeten redenen voor bestaan. In den regel kiest een district mannen die daar wonen, slechts bij uitzondering neemt men iemand die vreemd is.

Het gegeven dat Pijls van buiten het district afkomstig was, al was hij dan wel een Limburger, werkte tegen hem, zo moest ook *De Volksvriend* vaststellen. Het hem welgezinde liberale Roermondse weekblad probeerde het bezwaar weg te nemen door te benadrukken dat 'door de versnelde middelen van vervoer' – de in 1865 gereedgekomen spoorweg Maastricht-Roermond – de infrastructuur dusdanig goed was, dat kiezer en gekozene zich gemakkelijk met elkaar in verbinding konden stellen.⁹¹ Pijls won, maar het was geen gemakkelijke overwinning: in de eerste ronde schaarde de grootste groep kiezers zich achter zijn voornaamste concurrent, de wel in het district woonachtige Jan Hendrik Arnoldts. Pas in de tweede ronde haalde Pijls de meeste stemmen.

Gustave Ruijs van Beerenbroek werd in 1892 gekozen in het district Roermond. Hij had daar overigens vele jaren van zijn leven doorgebracht, maar op het moment van de verkiezingen woonde en werkte hij er al zo'n vijftien jaar niet meer. In 1877 was hij naar Maastricht vertrokken waar hij werkzaam was bij de rechterlijke macht. Tussen 1880 en 1888 was hij naar de Tweede Kamer afgevaardigd vanuit het kiesdistrict Maastricht. De katho-

lieke kiesvereniging die hem in 1892 in Roermond kandideerde, achtte het kennelijk van belang om geen enkel misverstand te laten bestaan over de binding die Ruijs ondanks zijn jarenlang verblijf in Maastricht nog steeds had met Midden-Limburg. Zij stelde hem aan de kiezers voor als 'Roermondenaar van geboorte, te Roermond opgevoed, als Substituut Officier van Justitie te Roermond eene reeks van jaren doorgebracht hebbende, met de toestanden van ons district volkomen bekend'.⁹²

In een vergadering van de katholieke kiesvereniging gaf Ruijs van Beerenbroek aan dat indien hijzelf had mogen bepalen voor welk kiesdistrict hij naar Den Haag zou gaan, zijn keuze zonder twijfel op Roermond zou vallen, want daar had hij naar eigen zeggen de beste jaren van zijn leven doorgebracht.⁹³ Een enigszins pijnlijke uitspraak voor de kiezers uit Zuid-Limburg die hem eerder tot zes keer toe vanuit het district Maastricht naar het parlement hadden afgevaardigd.

De Stuers had gezien zijn verleden duidelijk minder binding met het district dat hem afvaardigde (Weert) dan Ruijs van Beerenbroek had met het district Roermond. Terwijl Ruijs in Roermond was geboren en opgegroeid, had De Stuers zijn jeugd in het geheel niet doorgebracht in of rondom Weert. In het voordeel van De Stuers werkte echter dat zijn tegenstander Hulshof geen Limburger was en daardoor nog minder dan hij verbonden kon worden met het district Weert. De Stuers achtte het wijs om in de plaatselijke kranten aan de kiezers te beloven zich na zijn verkiezing 'voortdurend in betrekking te stellen met het district'.⁹⁴ In 1908 doneerde hij een bedrag van 500 gulden aan de Sint-Martinuskerk in Weert ten behoeve van een van haar grote vensterramen.⁹⁵

Charles Ruijs de Beerenbrouck was bij zijn verkiezing in 1905 in het district Gulpen niet onomstreden. Dat hij in Maastricht woonde, speelde hierbij een duidelijke rol. Zijn opponent, het statenlid J.H. Princkers, was wel afkomstig uit het district en diens aanhangers wezen nadrukkelijk op dit onderscheid tussen de twee kandidaten.⁹⁶

Niet slechts de band met de provincie, maar vooral ook de relatie met de meer onmiddellijke leefomgeving was kennelijk van belang. Dit zou overigens ook later nog het geval zijn bij een bekende Limburgse politicus als Sjeng Tans, Tweede-Kamerlid namens de PvdA van 1954 tot 1970. Tans voelde zich volgens zijn biografie Klijn in de eerste plaats Maastrichtenaar, vervolgens Limburger en dan pas Nederlander.⁹⁷

Dat voor kiezers vooral de eigen streek richtinggevend was, sluit aan bij de vaststelling dat de gemiddelde Limburger zich in de negentiende eeuw primair met zijn eigen woongemeenschap identificeerde. De provincie

kenmerkte zich door een sterk ontwikkeld lokalisme. De structuur van de samenleving – een agrarische provincie, relatief dunbevolkt met een gemiddeld laag welvaartspeil – en de staatkundige verbrokkeling tot 1794 waren belangrijke oorzaken.

Het Limburgse – en dus bovenlokale – zelfbewustzijn groeide in de negentiende eeuw. Rond 1880 valt een verbreding van de belangstelling voor de eigen (Limburgse) historie en cultuur waar te nemen.⁹⁸ In dit kader kan gewezen worden op een bekendmaking in de *Maas- en Roerbode* op 4 juni 1888. De krant berichtte toen over de oprichting van een 'Limburgsche Vereniging' te Amsterdam. Deze vereniging had een tweeledig doel: het bevorderen van 'gezellig verkeer' onder de in Amsterdam woonachtige Limburgers en informatieverschaffing aan provinciegenoten die een bezoek brachten aan de hoofdstad. Van een 'uitgesproken regionaal zelfbewustzijn' was in Limburg pas in het begin van de twintigste eeuw sprake, ten gevolge van de grote sociaal-economische veranderingen.⁹⁹

Bij de ontwikkeling van een Limburgse identiteit speelde de katholieke geestelijkheid een voorname rol. In de negentiende eeuw werd aan de seminaries het kader gevormd dat de belangrijkste drager en promotor zou worden van het provinciaal zelfbewustzijn.¹⁰⁰ De grenzen van het in 1840 gevormde apostolisch vicariaat Limburg en van het latere bisdom Roermond, liepen precies gelijk met die van de provincie Limburg. Het gezag van de hoogste kerkelijke autoriteit in Roermond strekte zich dus uit over geheel Limburg en ook uitsluitend over die provincie. Limburg was de enige Nederlandse provincie waarbij dit het geval was. De eenheid die Limburg in 1839 staatkundig ging vormen, werd versterkt doordat het gewest ook op kerkelijk gebied tot een eenheid werd gemodelleerd.

Hier komt nog bij dat Joannes Augustinus Paredis, die het vicariaat en bisdom bijna een halve eeuw leidde, een Limburgs exclusivisme cultiveerde.¹⁰¹ Tijdgenoot G.P. Wilmer, bisschop van Haarlem, schilderde zijn collega Paredis af als een provincialist.¹⁰² Paredis was de Noord-Brabantse geestelijken die in zijn ambtsgebied werkzaam waren, liever kwijt dan rijk en hij stelde dan ook bij voorkeur Limburgse priesters aan. In contacten met katholieken uit de overige landsdelen zag hij meer nadelen dan voordelen.¹⁰³ De aan het Luikse seminarie gevormde kerkleider bouwde hiermee voort op een houding die de katholieken uit de zuidelijke provincies al ten tijde van het Verenigd Koninkrijk (1815–1830) aannamen: zij zagen de katholieken in het Noorden meer als 'onbekende en andersgeaarde lieden' dan als geloofsgenoten met dezelfde belangen; omgekeerd gold overigens hetzelfde.¹⁰⁴ Paredis stippelde de rode lijn uit die tot het midden van de twintigste eeuw

door het beleid van alle Limburgse bisschoppen zou lopen: Limburg is anders dan de rest van Nederland en dient afgeschermd te worden.¹⁰⁵

Terwijl het provinciaal zelfbewustzijn in de loop van de negentiende eeuw groeide, zagen veel Limburgers hun provincie vaak (nog) niet als een homogeen geheel. Zij maakten veelal onderscheid tussen de diverse regio's. Er heerste een rivaliteit tussen Noord- en Zuid-Limburg.¹⁰⁶ In de Sittardse pers werden Zuid- en Noord-Limburgers aan het eind van de negentiende eeuw tegen elkaar afgezet.¹⁰⁷ Uit een eerdere periode (1855) stamt een brief van Commissaris des Konings Van Meeuwen. Hij schreef minister Van Reenen van Binnenlandse Zaken dat er sprake was van enige 'naijver' tussen de kiesdistricten Maastricht en Roermond. De Limburgers zelf maakten een duidelijk verschil tussen zuiderlingen en inwoners uit het midden van de provincie, zo gaf de Commissaris des Konings aan. Het rijkere zuiden telde, ten gevolge van het censuskiesrecht, een aanmerkelijk groter aantal kiezers. Indien er door de nieuwe districtsindeling Zuid-Limburgse gemeenten zouden worden gevoegd bij Midden-Limburgse, zouden de kiezers uit het zuiden dientengevolge 'eenen zeer groote invloed' krijgen bij het aanwijzen van de daar te kiezen afgevaardigde(n). Dit zou leiden tot grote onvrede in Midden-Limburg.¹⁰⁸ Van Meeuwens opvolger als Commissaris des Konings, Van der Does de Willebois, maakte in zijn jaarverslag over 1857 melding van een verschil in 'landaard' tussen bewoners van Zuid-Limburg en de rest van de provincie.¹⁰⁹

Binnen Limburg ervoer men verschillen en daarbij paste het streven om bij de verdeling van parlementaire mandaten een evenwichtige geografische spreiding over de provincie in acht te nemen. We zien dit streven reeds naar voren komen bij de eerste verkiezing van een Limburgs Tweede-Kamerlid door Provinciale Staten in 1841. De zittende afgevaardigde, de Maastrichtenaar Kerens, stelde zich niet herkiesbaar en de algemene wens was dat ook zijn opvolger uit de Limburgse hoofdstad zou komen, zo schreef gouverneur Gericke van Herwijnen aan de minister van Binnenlandse Zaken. De Roermondse jonkheer Petit die vervolgens werd gekozen, had verklaard alleen beschikbaar te zijn indien 'een bekwaam mededinger uit Maastricht' niet voorhanden was.¹¹⁰

Een zeker evenwicht in de geografische spreiding over de provincie werd ook nagestreefd bij de verdeling van de zetels aan de overzijde van het Binnenhof. Indien we de Limburgse Eerste-Kamerleden vanaf 1850 met behulp van hun levensloop onderscheiden naar Noord-, Midden- en Zuid-Limburg, dan valt op dat een van de drie zetels telkens overging op een afgevaardigde die was verbonden met het midden of noorden van de pro-

vincie. Tussen 1850 en 1902 werd de zetel ingenomen door een kamerlid uit Midden-Limburg (achtereenvolgens L.F.H. Beerenbroek, L.H.A. Magne en F.J.P.M. Coenen) en vanaf 1902 door een Noord-Limburgse afgevaardigde (J.S.H. Brouwers en O.F.M. Haffmans). Op de overige twee zetelnamen zonder uitzondering Zuid-Limburgers plaats. Provinciale Staten, door wie de Eerste-Kamerleden met ingang van 1850 werden gekozen en die zelf vanaf 1848 districtsgewijs waren samengesteld, maakten dus duidelijk verschil tussen een Zuid-Limburger en een inwoner uit het noorden en midden van de provincie.

Van het zuidelijk overwicht in de Eerste Kamer, te verdedigen met de grotere bevolkingsomvang van het zuiden, was in het eerste decennium na 1800 overigens nog geen sprake. In die periode werden de Eerste-Kamerleden benoemd bij Koninklijk Besluit en wellicht stelden de Nederlandse koningen meer vertrouwen in Noord- en Midden-Limburgers. Willem I benoemde in 1840 de Noord-Limburger Pieter Willem baron de Liedel de Well in de Eerste Kamer; tot 1849 zou hij daarin de enige Limburger zijn. In dat laatste jaar benoemde Willem II drie Limburgers tot Eerste-Kamerlid: Petrus Regout (Zuid-), Gerard Johan de Rijk (Noord-) en Louis Beerenbroek (Midden-Limburg).

Limburgers buiten de provincie

Er waren tussen 1839 en 1918 ook kamerleden die in Limburg waren geboren maar elders in Nederland werden gekozen. Het gaat hier om negen afgevaardigden. Met vermelding van het jaar van hun eerste verkiezing buiten Limburg waren dit J.G.S. Bevers (1888), A. Kool (1879), L.P.M.H. baron Michiels van Verduynen (1888), E.R.H. Regout (1905), L.H.W. Regout (1913), G.W. Sannes (1913), Th.G.G. Valette (1893), W.H. Vliegen (1909) en A.J. Van de Wael (1848). Voor de meeste van hen lijkt het gegeven dat zij in die provincie werden geboren het voornaamste element te zijn geweest dat hen met Limburg verbond.

Indien we kijken naar hun beroepsuitoefening, wordt duidelijk dat de band met de provincie bij drie van deze kamerleden intenser was: Louis (L.H.W.) Regout, in 1913 door Provinciale Staten van Noord-Brabant gekozen tot lid van de Eerste Kamer, zijn broer Robert (E.R.H.) Regout, in 1909 gekozen tot Tweede-Kamerlid in het Noord-Brabantse kiesdistrict Helmond, en Willem Vliegen, tussen 1909 en 1915 Tweede-Kamerlid namens een van de Amsterdamse kiesdistricten en vervolgens tot Eerste-Kamerlid gekozen door ps van Noord-Holland. Deze drie afgevaardigden onderhielden

den geruime tijd na hun geboorte nog steeds een duidelijke band met Limburg. Zo startten ze alledrie hun beroeps carrière in die provincie: Louis Regout begon zijn loopbaan binnen het familiebedrijf, de Sfinxfabriek in Maastricht; Robert Regout was na zijn studie in dezelfde stad werkzaam als advocaat en Willem Vliegen startte zijn carrière als letterzetter in Gulpen. De Regouts maakten bovendien deel uit van een van de bekendere Limburgse families.

Voor Louis Regout en Willem Vliegen geldt bovendien dat zij niet alleen buiten Limburg, maar ook in die provincie politiek actief waren. Vliegen maakte zich in de jaren tot 1897 in en om Maastricht sterk voor de socialistische zaak en het was met grote tegenzin dat hij dat jaar verhuisde naar Rotterdam.¹¹¹ In 1913 – Vliegen was toen inmiddels Tweede-Kamerlid – was hij wederom kandidaat in Limburg en wel bij de Tweede-Kamerverkiezingen in het kiesdistrict Gulpen. Louis Regout was voordat hij vanuit Noord-Brabant werd gekozen in de Eerste Kamer, al vijf jaar in die Kamer afgevaardigd geweest door de Staten van Limburg (1904–1909). Bovendien was hij voor 1904 lid geweest van Provinciale en Gedeputeerde Staten van Limburg.

Robert Regout woonde in Roermond op het moment van zijn verkiezing in Helmond. Zijn kandidatuur was daar onomstreden en hij werd benoemd bij enkelvoudige kandidaatstelling. Door de functies die hij bekleedde, genoot hij ook in katholieke kringen buiten Limburg grote bekendheid en de politieke samenwerking tussen de Nederlandse katholieken maakte het de Limburger Regout mogelijk om via Noord-Brabant in de Kamer te komen.¹¹² Met de beide Regouts en met Vliegen zien we dat Limburgers zich vanaf het einde van de negentiende eeuw via de samenwerkingsverbanden van katholieken en sociaal-democraten gingen mengen in het nationaal-politieke bestel van Nederland. Overigens bleef Robert Regout zich ook tijdens zijn kamerlidmaatschap vanuit Helmond bij tijd en wijle presenteren als Limburger. Toen in 1909 in Heerlen een vergadering van kiezers plaatsvond ten gunste van de kandidatuur van Charles Ruijs de Beerenbrouck sprak hij de aanwezigen toe 'als Limburger met hart en ziel'.¹¹³

Naar het Binnenhof

Op zondag 16 juli 1848 schreef het toen juist teruggetreden Tweede-Kamerlid Beerenbrouck aan minister Bentinck van Nijenhuis van Buitenlandse Zaken over zijn opvolger: 'Heden heeft de Heer Geradts de reis naar de residentie aangenomen [...].'¹¹⁴ Dat was een hele onderneming, want per snelste verbinding deden Limburgse afgevaardigden er eind jaren veertig zo'n

vierentwintig uur over om in Den Haag te arriveren.¹¹⁵ Gedurende de herfst- en wintermaanden was het zelfs haast onmogelijk om 's lands vergaderzaal vanuit Limburg te bereiken, aldus een klacht die we aantreffen in kamerstukken uit 1843.¹¹⁶

De aanleg van spoorwegen betekende voor kamerleden een belangrijke verbetering in de bereikbaarheid van Den Haag. Met de komst van een railverbinding tussen Maastricht en Venlo in 1865 en tussen Venlo en Eindhoven een jaar later, werd de vergaderplaats van de Staten-Generaal vanuit Limburg per trein bereikbaar. Vanuit Maastricht deed een afgevaardigde er in 1866 overigens nog altijd zo'n acht uur en drie kwartier over om via het spoor in Den Haag te komen. De bouw van een spoorbrug over het Hollands Diep verkortte de reistijd aanmerkelijk (voorheen moesten treinreizigers per stoomboot naar Rotterdam worden overgezet om daar hun treinreis te vervolgen). In 1880 kwam een afgevaardigde uit Maastricht zevenenhalf uur later aan in Den Haag, in 1900 was de reistijd teruggebracht tot vijfenhalf uur, mede door een vermindering van het aantal halteplaatsen tussen Maastricht en Venlo. De laatste afgevaardigden die in dit onderzoek centraal staan, deden er (in 1917) vanuit Maastricht ongeveer vier uur en twintig minuten over alvorens in Den Haag aan te komen.¹¹⁷

Kamerleden konden rekenen op een goede serviceverlening. In 1898 nam Tweede-Kamerlid Martin de Ras (district Maastricht) deel aan een diner ter gelegenheid van de opening van de spoorlijn Sittard-Heerlen. Toen hij aangaf de tafel vroegtijdig te moeten verlaten om de laatste aansluiting op de stoptrein naar zijn woonplaats Meerssen te kunnen halen, zei de aanwezige directeur-generaal van de Nederlandsche Staatsspoorwegen: 'Blijf gerust bij ons, mijnheer de Ras, ik zal de avondsneltrain wel in Geulle [nabij Meerssen] doen stoppen.' De opdracht werd, aldus het verslag van een van de aanwezigen, naar Utrecht getelegrafeerd, en: 'De heer de Ras werd drie uur later alleen en extra thuisgebracht in Limburgs kleinste stations-nest door de grand-expressé Bazel-Maastricht-Amsterdam.'¹¹⁸

Voor de eenwording van Nederland, en zeker ook voor het betrekken van Limburg bij dit proces, waren goede verbindingen van groot belang. Dat werd ook toentertijd al erkend. In 1843 werd in de Tweede Kamer gesproken over het beschikbaar stellen van rijksgelden voor de aanleg van een verharde weg – een 'steenweg' – die Limburg zou verbinden met Nijmegen. De provincie zou daarmee aangesloten worden op het netwerk van verharde (Noord-)Nederlandse wegen. Dat de communicatie met het overig deel van Nederland in die tijd soms noodgedwongen over vreemd grondgebied (België en Pruisen) moest plaatsvinden, beschouwde de regering als een

zaak die niet mocht blijven voortduren. Zij schreef de Tweede Kamer: 'De onderdeelen des Rijks moeten een geheel uitmaken, en geen gewest mag zich voortdurend in een zoo geïsoleerden staat bevinden [...].'¹¹⁹

De Kamer stemde hiermee in en sprak van een 'staatkundig belang'.¹²⁰ In de krant *De Limburger* werden wegen die Limburgse plaatsen verbonden met steden en dorpen in overig Nederland veelbetekenend 'Gemeenschaps-wegen' genoemd.¹²¹ In een gedicht ter gelegenheid van de ingebruikstelling van de spoorlijn Sittard-Heerlen lezen we:

Men reikt U [Heerlen] nu de broederhand
Van Neerlands heerlijk Noordzeestrand [...].

En studenten uit Rolduc zongen de eerste treinreizigers op dit traject toe:

Ren, vuurdraak, langs Germanje's zoomen
Snoer Limburgs grens aan Hollands strand.¹²²

Tussen 1840 en 1918 maakten tientallen Limburgse afgevaardigden geregeld de reis naar Den Haag. Op het Binnenhof maakten zij kennis met de volksvertegenwoordigers uit de overige delen van het koninkrijk. Vielen zij in vergelijking met die collega-kamerleden op door hun houding of door hun achtergrond?

Participatie

Gelet op de literatuur lijken we bij een onderzoek naar de parlementaire activiteiten van Limburgse kamerleden te maken te krijgen met een contradictio in terminis. Zo constateert Van den Braak in zijn proefschrift over de Eerste Kamer dat de Limburgse afgevaardigden uit de periode 1849–1888 'een buitengewoon passieve houding' aan de dag legden.¹²³ Eenzelfde constatering treffen we aan in het gedenkboek ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Eerste Kamer in 1990: er wordt gesproken van een 'enigszins afwijkende positie' die de Limburgse leden in de eerste jaren na 1849, 'maar ook nog ver daarna' innamen: 'veel absenteïsme en, voor zover aanwezig, weinig belangstelling'.¹²⁴

Met betrekking tot de Limburgse leden van de Tweede Kamer spreekt parlementair-historicus Van Welderen Rengers in zijn *Schets eener parlementaire geschiedenis* van een 'stelselmatige afwezigheid der Limburgsche heeren bij sommige onderwerpen niet onmiddellijk die provincie betref-

fende'.¹²⁵ Zelfs Prins, die in zijn tweedelige publicatie over de Limburgse parlementsleden tussen 1840 en 1880 een duidelijk meer welwillende houding jegens hen aanneemt dan Van Welderen Rengers, merkt bij de Limburgse afgevaardigden een 'ietwat afzijdige houding' op.¹²⁶ Bij Orbons en Spronck komen de Limburgse leden van de Tweede Kamer er niet veel beter af: 'mokten, zwegen of stemden tegen'.¹²⁷ Een groep Noord-Limburgse kiezers stelde aan het einde van de negentiende eeuw in de *Venloosche Courant* vast: 'Limburg heeft de naam, dat het afgevaardigden naar Den Haag zendt, die niet berekend zijn voor hun taak'.¹²⁸

Van diverse individuele Limburgse kamerleden is inderdaad bekend dat hun aandeel in de parlementaire werkzaamheden gering was. Een van hen, jhr. Louis Libert de Villers de Pit, dankt zijn vermelding in de parlementaire annalen zelfs vrijwel uitsluitend aan het gegeven dat hij tijdens zijn meer dan dertig jaar durende lidmaatschap van de Staten-Generaal nimmer het woord voerde in de plenaire vergadering. De Limpens (afgevaardigd uit Maastricht in de jaren vijftig) staat bekend als 'de zwijger', aldus Schreuder in een artikel over de verkiezingen van 1855.¹²⁹ Parlementair journalist Blok herinnerde zich over Kerens de Wylr (Tweede-Kamerlid van 1873 tot 1880) dat diens maiden-speech tevens zijn zwanenzang was geweest en bestond uit enkele korte zin.¹³⁰ Tillema vermeldt in zijn boek over De Stuers dat deze afgevaardigde uit het begin van de twintigste eeuw 'nogal eens' afwezig was en dat hij, indien hij wel aanwezig was, soms lange tijd het stilzwijgen kon bewaren.¹³¹ Jan Jacob Lambrechts, die een halve eeuw eerder zitting had in de Tweede Kamer, wordt in *De Tijd* 'de steeds afwezige afgevaardigde uit Limburg' genoemd.¹³²

De geringe deelname aan de parlementaire werkzaamheden was een onderwerp dat ook geregeld in Limburg zelf opdook. Voorafgaand aan de Tweede-Kamerverkiezingen van 1855 schreef *De Limburger* over de zittende afgevaardigde uit Maastricht: 'De antecedenten van De Limpens zijn trouwens in Limburg zeer goed bekend. Het publiek weet wat hij in Den Haag gepresteerd heeft: afwezig en ziek zijn en nooit het woord voeren'.¹³³

Bij de verkiezingen die in 1871 plaatsvonden, meldde het *Venloosche Weekblad*, de krant van Tweede-Kamerlid Haffmans, over diens collega Kerstens: 'Afgesloofd heeft hij zich nooit en er is zeker geen lid der Kamer die de zaak zoo ligt nam als hij'.¹³⁴ Eerder had *De Noord-Brabanter* Kerstens al beschuldigd van inactiviteit: 'Nog nimmer heeft hij eenig teken van leven gegeven'.¹³⁵ In 1864 verweet Charles Antoine baron de Bieberstein zijn mede-afgevaardigde uit Maastricht, Van Wintershoven, dat die afwezig was geweest bij de behandeling in de afdelingen van een voor hun provincie

belangrijk onderwerp.¹³⁶ Lavater jr. – een pseudoniem van de liberaal Van Raalte – schreef in 1879 over Jan Hendrik Arnoldts dat deze afgevaardigde zich in de regel tevredenstelde 'met den rol van figurant'.¹³⁷

Nu gaat het hier om verwijten van politieke tegenstanders. Bij sommige kamerleden kwam de vaststelling dat zij niet bijzonder veelvuldig deelnamen aan de parlementaire werkzaamheden echter uit minder verdachte hoek. Na de dood van Arnoldts in december 1881 prees *De Katholieke Illustratie* dit Tweede-Kamerlid uitvoerig en stelde en passant vast:

Bescheiden was zijne taak in het Nederlandsche Parlement [...]. Of-schoon niet met redenaarstalenten toegerust, nam de heer Arnoldts nu en dan het woord om zijne goed- of afkeurende stem over het een of ander wetsontwerp te motiveren [...].¹³⁸

Na het overlijden van J.S.H. Brouwers sprak de voorzitter van de Eerste Kamer, J.E.N. baron Schimmelpenninck van der Oye, een kort in memoriam uit. Hij zei onder meer: 'De heer Brouwers vroeg niet dikwijls het woord, maar als hij het deed, getuigde zijn spreken van een zorgvuldige voorbereiding'.¹³⁹

In een roemrijk portret van voormalig Tweede-Kamerlid Bolsius, ter gelegenheid van diens zestigste verjaardag, vermeldde het Limburgse maandblad *De Nedermaas* met betrekking tot zijn parlementaire werk: 'in de Kamer sprak hij niet vaak en nooit om te spreken'.¹⁴⁰

Er waren echter ook Limburgse kamerleden die juist bekend staan en stonden om hun intensieve deelname aan de parlementaire debatten. Eerste-Kamerlid L.H.W. Regout staat te boek als 'een redenaar van formaat'.¹⁴¹ Na zijn overlijden in 1915 memoreerde Eerste-Kamervoorzitter J.J.G. baron van Voorst tot Voorst hem als 'een gemakkelijk spreker' met een 'zeer werkzaam aandeel' in de bezigheden van de Kamer.¹⁴² In een necrologie van Ch.A. baron de Bieberstein lezen we: 'il avait le don d'attirer l'attention de ses collègues et du pays par des discours, peu élaborés il est vrai, mais empreints d'un cachet de franchise et de bonne foi'.¹⁴³

Leopold Haffmans zei ooit over zichzelf: 'Men acht hem wijs, die den vinger op den mond leit. Verstond ik ook die kunst! Maar wat op 's harten grond leit, Dat welt mij naar de keel'.¹⁴⁴ Dit was weliswaar een oordeel over zichzelf, maar de parlementaire activiteiten van Haffmans overziende, kan zelfkennis hem op dit punt niet ontzegd worden. Hij en Ch.A. baron de Bieberstein waren bij uitstek afgevaardigden die zich in hun vele toespraken geregeld lieten leiden door emotie. Van zowel Haffmans als De Bieberstein

zijn in de *Handelingen* redevoeringen te vinden waarbij de kamervoorzitter zich genooddaakt zag de spreker te verzoeken zich te matigen in de gebruikte uitdrukkingen.¹⁴⁵ De Bieberstein was volgens parlementair-journalist Blok een 'zuidelijk heethoofd'.¹⁴⁶ En Haffmans' redevoeringen blonken volgens het weekblad *De Amsterdammer* niet uit door 'blijken van fijne beschaving'.¹⁴⁷ Haffmans zelf erkende in de Kamer dat 'irenisch' spreken zijn 'genre' niet was.¹⁴⁸

Omdat er ook meer spraakzame kamerleden uit Limburg werden afgevaardigd, is het onjuist alle kamerleden uit die provincie te etiketteren als inactief. Er moet echter worden vastgesteld dat er in de latere parlementair-historische literatuur en in de periode zelf veelal de nadruk wordt en werd gelegd op juist die Limburgers die minder vaak aanwezig waren of die van hun aanwezigheid minder deden blijken.

Nu kunnen afgevaardigden voor hun geringe mate van participatie vanzelfsprekend goede gronden hebben gehad. De Stuers' gezondheid noodzaakte hem 'vaker dan hem lief was' om verstek te laten gaan.¹⁴⁹ Gustave Ruijs van Beerenbroek brak in de winter van 1885-1886 zijn rechterbeen bij een val op het ijs. Hij was daardoor enige tijd niet aanwezig in de Kamer. Eind maart 1886 kwam hij overigens ondanks zijn tijdelijke handicap toch naar de vergaderzaal; het *Venloosch Weekblad* schreef in zijn verslag: 'gedurende de pauze komt de heer Ruys op kruken aangesukkeld'.¹⁵⁰ Ruijs kwam die dag naar de Tweede Kamer omdat er een belangrijke stemming (over de subsidiëring van het bijzonder onderwijs) op de agenda stond.¹⁵¹

Meer dan voor de afgevaardigden uit westelijk Nederland zal de geografische afstand tot Den Haag voor hun Limburgse collega's een belemmering hebben gevormd bij het bezoeken van vergaderingen. Indien parlementariërs bijvoorbeeld wegens bezigheden elders of wegens familieomstandigheden tussentijds huiswaarts moesten keren, werd de duur van hun afwezigheid mede beïnvloed door de benodigde reistijd. Toen op 29 december 1869 in de Eerste Kamer het voorstel aan de orde was de vergadering te verdagen, zodat de leden in de gelegenheid zouden zijn de periode rond de jaarwisseling thuis in familiekring door te brengen, bracht de Limburgse afgevaardigde Michiels van Kessenich naar voren dat het voor verschillende leden moeilijk zou zijn om in het winterseizoen op en neer naar huis te reizen. Samen met onder anderen de overige Limburgers in de Eerste Kamer – Beerenbroek en De Villers de Pité – stemde hij tegen het voorstel.¹⁵² Bij dit alles speelden ook vertragingen een rol die onderweg konden worden opgelopen. Zo was Tweede-Kamerlid Nolens op maandag 22 december 1900 niet tijdig aanwezig wegens 'trein-verlating'.¹⁵³

Als het gaat om de geringe deelname aan de beraadslagingen, lijkt bij een aantal afgevaardigden uit Limburg mee te hebben gespeeld dat zij het Nederlands – na de afscheiding van België de enige parlementaire voertaal – onvoldoende beheersten. Van de meest opvallende parlementaire zwijger uit Limburg, De Villers de Pit, is bekend dat hij buiten de Kamer uitsluitend Frans sprak.¹⁵⁴ Dat was ook de reden dat deze jonkheer zijn provincie graag naar België zag terugkeren, zo schreef gouverneur Gericke van Herwijnen in een geheim rapport aan de koning. De Villers de Pit, 'de Hollandsche taal niet kennende', verwachtte volgens de gouverneur in België een voornamere rol te kunnen spelen dan in Nederland.¹⁵⁵ Zuid-Limburg zond soms volksvertegenwoordigers naar Den Haag die het Nederlands wel verstonden, maar het niet durfden spreken.¹⁵⁶ In de jaren zestig verontschuldigde De Keverberg de Kessel zich voor een pijnlijke verspreking tijdens een parlementair debat door erop te wijzen dat hij tot ver in zijn jeugd de Nederlandse taal in het geheel niet machtig was geweest.¹⁵⁷ In een komedie, die in 1872 met veel succes werd opgevoerd in Roermond en Maastricht, sprak het personage dat de baron lijkt te persifleren, half-Frans.¹⁵⁸ Nog in de jaren tachtig was de beheersing van het Nederlands een item: een van de kandidaten bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1880 in het district Maastricht kreeg van zijn tegenstanders het verwijt niet in staat te zijn de belangen van zijn achterban in Den Haag te verdedigen, omdat hij 'nagenoeg onbekend' was met het Nederlands.¹⁵⁹ Overigens was deze kandidaat, F. baron de Pelser-Berensberg, op dat moment wel al lid van Provinciale Staten van Limburg. Tot Tweede-Kamerlid zou hij het niet brengen.

Dominee J. Craandijk schreef in de jaren zeventig en tachtig verhalen over zijn reizen door Nederland. Toen hij in dit kader Limburg aandeed, noteerde hij: 'het kan u ligt gebeuren dat uw Hollandsch evenmin wordt verstaan, als gij een letter begrijpt van de taal, die gij hoort.' In de omgeving van Valkenburg werd veel Frans gesproken, zo constateerde hij.¹⁶⁰ In oostelijk Zuid-Limburg was het Duits in de negentiende eeuw de eerste taal na het plaatselijk dialect. Pas in de twintigste eeuw werd het Duits er door het Nederlands verdrongen als schrijf- en leestaal.¹⁶¹ Als we afgaan op Lavater in zijn *Politieke photographien*, dan sprak het Sittardse Tweede-Kamerlid Arnoldts in de Kamer een mengeling van Nederlands en Duits: 'Ik schtem also deze wetschvortragt af', zo laat hij de afgevaardigde een fictieve stemverklaring beindigen.¹⁶² In 1887 schreef het toonaangevende tijdschrift *De Gids* over de provincie Limburg:

In zeden, gewoonten, taal wijkt zij van al de anderen af. Wat wij van haar taal te hooren krijgen uit den mond der mannen, die de provincie in ons wetgevend lichaam heeten te vertegenwoordigen; wat wij van haar zeden en gewoonten nog onlangs vernamen uit de arbeidsenquête, draagt er nu juist niet toe bij om ons, andere kinderen uit het groote [Nederlandse] gezin, tot dit ééne, in onze oogen wonderlijk kind bijzonder aangetrokken te gevoelen.¹⁶³

Dat de Limburgse afgevaardigden zich inmiddels zonder uitzondering bekenden tot het politiek katholicisme (zie hoofdstuk 4), zal het liberaal georiënteerde blad overigens waarschijnlijk bij voorbaat al minder positief hebben doen staan tegenover deze volksvertegenwoordigers. Het zal eind jaren tachtig niet zozeer een kwestie van taal, maar vooral van tongval geweest zijn. Kamerleden die de landstaal zo slecht meester waren als De Villers de Pit, zien we in de laatste decennia van de negentiende eeuw namelijk niet meer verschijnen in Den Haag.

Het genoten onderwijs zal hieraan zeker een bijdrage hebben geleverd. Terwijl verschillende Limburgse kamerleden uit de jaren veertig en vijftig gestudeerd hadden aan een universiteit in (het latere) België, hadden de meeste afgevaardigden uit het laatste kwart van de negentiende eeuw een opleiding genoten aan een (Noord-)Nederlandse instelling voor academisch of hoger beroepsonderwijs. Dat de beheersing van het Nederlands rond de eeuwwisseling geen echt probleem meer was, vindt zijn bevestiging in de spot die een Maastrichtse carnavalsgids eind negentiende eeuw dreef met de Limburgse afgevaardigden in Den Haag: 'Wis geer dat eus Limburgse kamerlede op d'n doer hun Limburgse stumme kwietrake vaan 't hoeghollands spreke wat zie doen?' (Wist u dat onze Limburgse kamerleden op den duur hun Limburgse stemmen kwijtraken van het Hoog-Hollands spreken dat zij doen?)¹⁶⁴

Indien we de aanwezigheid van kamerleden als element van participatie apart nemen, kunnen we aan de hand van de presentielijsten uit de *Handelingen* nagaan of de Limburgse afgevaardigden afweken van de gemiddelde Nederlandse volksvertegenwoordiger. De periode 1840-1918 telt 87 parlementaire zittingsjaren, waarvan er achttien voor deze studie zijn onderzocht, te beginnen met het eerste jaar (1840-1841) en vervolgens ieder vijfde zittingsjaar.¹⁶⁵ De gegevens zijn verzameld in bijlage ix.

Overigens werd presentie in ieder geval door sommigen beschouwd als een voornaam facet van het kamerlidmaatschap. Aanhangers van Ch.C. de Bieberstein moesten in 1901 toegeven dat hun afgevaardigde in de Kamer

niet op de voorgrond trad als het ging om het spreken, zij lieten daar echter direct op volgen: '*Hij was altijd aanwezig*, een eerste en voornaamste vereischte voor een goed Kamerlid.'¹⁶⁶ Afgevaardigde Beckers, door tegenstanders 'Jan de Zwijger' genoemd, rekende de Sittardse kiezers in 1913 voor dat hij bij twee derde van de vergaderingen aanwezig was geweest. Tegelijkertijd stelde hij dat het eerder een kunst was om te zwijgen in de Kamer dan om er te spreken.¹⁶⁷

Bijlage 1x laat zien dat de gemiddelde bezettingsgraad van de Limburgse zetels in de Tweede Kamer in veertien van de achttien onderzochte zittingsjaren onder het gemiddelde van de Kamer lag; slechts in vier parlementaire jaren behaalden de afgevaardigden uit Limburg gemiddeld een hogere score. Voor de Eerste Kamer geldt dat de gemiddelde bezettingsgraad van de Limburgse zetels zich in elf van de achttien onderzochte jaren onder het gemiddelde bevond. Hoewel hiermee bevestigd lijkt te worden dat een parlamentslid uit de zuidelijkste provincie vaker dan zijn doorsnee collega verstek liet gaan, is een nuancering op haar plaats. Met uitzondering van twee zittingsjaren bij de Tweede Kamer en vier zittingsjaren bij de Eerste Kamer was er immers altijd wel minimaal één kamerlid uit Limburg dat vaker aanwezig was dan de gemiddelde Nederlandse volksvertegenwoordiger in de desbetreffende Kamer.

De Limburgse afgevaardigden vertonen onderling grote verschillen. Een aantal van hen is in alle peiljaren waarin zij zijn meegenomen, vaker aanwezig dan het gemiddelde Nederlandse kamerlid. Kijken we naar de afgevaardigden waarvan de parlementaire loopbaan zich uitstreckte over minimaal drie peiljaren, dan zijn er drie Limburgers die bij alle metingen hoger scoorden dan hun doorsnee collega: Charles Antoine baron de Bieberstein en Willem Nolens (elk vijf peiljaren) en Charles Ruijs de Beerenbrouck (drie peiljaren). Edmond van Wintershoven was daarentegen opvallend vaak afwezig: in de drie parlementaire jaren waarin zijn presentie is bekeken, lag de bezettingsgraad van zijn zetel telkens meer dan tien procent onder het kamergemiddelde.

Het is aannemelijk dat er een verband bestaat tussen aanwezigheid en het bekleden van een (hoge) parlementaire functie. Nolens behoorde vanaf het begin van de twintigste eeuw tot de leidinggevendenden binnen de Nederlandse politiek en in het bijzonder binnen het katholieke samenwerkingsverband; sinds 1910 was hij voorzitter van de katholieke kamerclub. Nolens was in alle peiljaren relatief vaak present. Leopold Haffmans was in zes van de zeven peiljaren minder aanwezig dan het gemiddelde; alleen in het jaar waarin hij voorzitter was van de katholieke kamerclub (1893-1894), was

hij vaker present dan het doorsnee Tweede-Kamerlid. En Charles Antoine baron de Bieberstein was in de laatste twee maanden van zijn leven wegens zijn slechter wordende gezondheid nimmer aanwezig, behalve in de week waarin hij het tijdelijk voorzitterschap van de Tweede Kamer op zich mocht nemen.¹⁶⁸

Twee Limburgse kamerleden lijken een bijzondere gedrevenheid voor het parlementaire werk aan de dag te hebben gelegd: zij tekenden in de onderzochte jaren opvallend vaak als eerste de presentielijsten. Jhr. Frans Michiels van Kessenich was bij 20 van de 76 vergaderingen die hij bezocht de eerste intekenaar. Pijls meldde zich nog vaker als eerste: bij 34 van de 104 vergaderingen die hij bijwoonde. Indien we hier het aantal keren bij optellen dat Pijls als tweede tekende – dit was zestien maal het geval – blijkt hij in bijna de helft van de vergaderingen die hij bezocht, tot de eerste twee intekenaars behoord te hebben.

Parlementaire ervaring en sociale achtergrond

Bij het meten van parlementaire ervaring van afgevaardigden dient zich een specifiek Limburgs vraagstuk aan: wat te doen met de ervaring die is opgedaan in de parlementaire organen van België? Drie Limburgse kamerleden, Pieter Willem baron de Liedel de Well, Louis Beerenbroek en Frans Corneli, hadden zitting in de vertegenwoordigende lichamen van dat land gedurende de periode dat het grootste deel van Limburg deel van België had uitgemaakt.¹⁶⁹ Omdat de parlementaire gebruiken en machtsmiddelen in Nederland duidelijk verschilden van die in België, worden de Belgische jaren hier niet meegeteld.

Wat betreft de Eerste Kamer stelt Van den Braak in zijn onderzoek vast dat als het gaat om de duur van het lidmaatschap, Limburgse leden in de periode 1849–1888 de kroon spanden. Terwijl een afgevaardigde in die periode gemiddeld tien à twaalf jaar lid bleef van de Kamer, bedroeg het lidmaatschap van jhr. Frans Michiels van Kessenich tweeëntwintig jaar, van jhr. Louis Libert de Villers de Pit dertig jaar en van Louis Beerenbroek zelfs vierendertig jaar.¹⁷⁰

In de jaren tussen 1888 en 1918 was de doorstroming bij het Limburgse deel van de Eerste Kamer eveneens relatief beperkt. Wat dit betreft is Limburg een van de stabielere provincies.¹⁷¹ Afgevaardigden uit deze provincie bleven inderdaad vaak lange tijd lid van de Kamer: L.H.A. Magne overleed na achttien jaar, W.H. Pijls trad na negentien jaar terug om gezondheidsredenen en H.G.L. Regout trad terug (ten gunste van zijn zoon Louis) na

drieëntwintig jaar. De drie afgevaardigden die in 1918 namens Limburg zitting hadden, bleven nog jaren Eerste-Kamerlid: jhr. L.H.L.J. van der Maesen de Sombreff en A.H.J.H. Michiels van Kessenich zouden tot hun dood lid blijven – zij waren toen respectievelijk zeventien en drieëntwintig jaar kamerlid; O.F.M. Haffmans zou in 1932 afscheid nemen na eenendertig jaar lidmaatschap. Alleen begin twintigste eeuw was de roulatie onder de Limburgers in de Eerste Kamer vrij hoog: F.J.P.M. Coenen, in 1902 toegetreden tot de Kamer, overleed nog geen vijf maanden later; zijn opvolger J.S.H. Brouwers stierf na vijf jaar en L.H.W. Regout, in 1904 gekozen tot Eerste-Kamerlid, trad in 1909 terug ten gevolge van zijn benoeming tot minister van Waterstaat.

De Tweede Kamer laat een ander beeld zien: de gemiddelde ervaring van de Limburgse afgevaardigden week op de peilmomenten die Van den Berg in zijn onderzoek hanteert, niet opvallend af van de ervaring die een gemiddeld Tweede-Kamerlid had. Op vier tijdstippen/periodes week de doorsnee Limburgse afgevaardigde enigszins (dat wil zeggen meer dan twee jaar) af van het gemiddelde in de Tweede Kamer: begin jaren zeventig (in de peiljaren 1871 en 1873), in 1883, in de daaropvolgende peiljaren (1887, 1888, 1891 en 1894), en in de periode 1897–1909 (peiljaren: 1897, 1901, 1905 en 1909).

Begin jaren zeventig had een Tweede-Kamerlid uit Limburg gemiddeld minder ervaring dan zijn collega. Er kunnen daarvoor twee oorzaken worden aangewezen. In de eerste plaats kwam er in 1869, na de verdubbeling van het district Boxmeer, een extra Limburger in de Tweede Kamer: een afgevaardigde die op dat moment aan het begin stond van zijn parlementaire carrière en nog geen enkele ervaring had. In de tweede plaats kenmerkte deze periode zich in Limburg door een felle strijd tussen liberaal- en conservatief-katholieken (zie hoofdstuk 4). Twee zittende liberaal-katholieken, Karel Cornelis en Paul van der Maesen de Sombreff, werden bij verkiezingen verslagen en vervangen door nieuwkomers.

Aanvang jaren tachtig was de roulatiesnelheid bij het Limburgse deel van de Tweede Kamer eveneens relatief hoog. Dit is vooral te wijten aan de vele sterfgevallen onder de afgevaardigden. In een periode van tweeënhalve jaar overleden maar liefst vier Limburgse kamerleden. Het *Venloosch Weekblad* verzuchtte op 1 juli 1882:

De provincie Limburg – het moet gezegd zijn – heeft het tegenwoordig zwaar te verantwoorden. Om niet van andere rampen te gewagen, de vertegenwoordigers ontvallen haar keer op keer. In weinige jaren tijds

zagen wij drie afgevaardigden uit ons midden scheiden, de heeren De Bieberstein, Kerens [de Wylré] en Arnoldts. En thans staan wij aan het graf van den vierde [Nijst].

Het herstel in ervaringsjaren zette hierna spoedig in en vanaf midden jaren tachtig (peiljaren 1887, 1888, 1891 en 1894) lag de doorsnee ervaring van de Limburgse parlementariërs zelfs duidelijk hoger dan die van de Kamer in haar geheel. Dit kan met name op het conto geschreven worden van twee kamerleden: Jerome Lambrechts en Leopold Haffmans. Hun beider dood in 1896, na respectievelijk ruim twintig en bijna dertig jaar lidmaatschap, leidde tot een grote terugval in ervaring binnen de groep van Limburgse afgevaardigden.

Wat betreft hun leeftijd, laten de afgevaardigden uit Limburg onderling duidelijke verschillen zien. Dit geldt met name voor de Tweede-Kamerleden. Van Wintershoven kon bij zijn komst naar het Binnenhof jong genoemd worden: hij was dertig jaar oud, de minimumleeftijd voor een lid van de Staten-Generaal.¹⁷² Er waren overigens meer Tweede-Kamerleden uit Limburg die hun parlementaire carrière startten toen zij begin dertig waren. Bolsius en Charles Ruijs de Beerenbrouck in respectievelijk 1900 en 1905 op eenendertigjarige leeftijd, Borret in 1849 als tweeëndertigjarige en Jerome Lambrechts in 1873 als drieëndertigjarige.

Tegelijk met Lambrechts deed echter tevens de bejaarde jonkheer Kerens de Wylré zijn intrede in de Tweede Kamer; hij was toen achtenzestig. Ook Charles Antoine baron de Bieberstein behoorde van aanvang af tot de oudere afgevaardigden: toen hij de Kamer voor het eerst betrad, was hij tweeënzestig en hij bleef daar tot zijn dood op vierentachtigjarige leeftijd. Met dat aantal levensjaren is de 'oude kolonel', zoals *De Tijd* hem noemde, zelfs blijven behoren tot de recordhouders in de Tweede Kamer.¹⁷³ De baron verhulde zijn leeftijd niet, hij koketteerde zelfs met zijn ouderdom. Al twintig jaar voor zijn dood zag De Bieberstein in een brief aan Thorbecke zijn levenseinde naderen.¹⁷⁴ En hoewel hij na zijn overlijden werd herinnerd als 'een krachtige en beweeglijke gestalte',¹⁷⁵ benadrukte De Bieberstein zelf graag de starheid van zijn oude gewrichten.

Mijnheer de Voorzitter! Ik sta langzaam en met huivering op, want ik voel mijne jaren klimmen [...].

Mijnheer de Voorzitter, niettegenstaande mijne hoge jaren en het

bukken mij bezwaarlijk wordt, kan ik toch niet nalaten, wanneer men aan Limburg den handschoen toewerpt, denzelfen op te rapen.

Mijnheer de Voorzitter, ik ben langzaam opgestaan, want iedere dag is er een [...].

Zo leidde hij drie van zijn redes in.¹⁷⁶ Toen De Bieberstein in december 1878 het woord nam onmiddellijk nadat zijn vijfenveertigjarige provinciegenoot Brouwers gesproken had, begon hij met: 'Op het jongste lid van Limburg volgt nu de veteraan.'¹⁷⁷

De Bieberstein was op dat moment al een aantal jaren het oudste Tweede-Kamerlid. Dit had, naar goed parlementair gebruik, een eervolle bijkomstigheid. Bij aanvang van elk parlementair jaar diende er opnieuw een voorzitter te worden benoemd. De procedure was dat de Tweede Kamer een voordracht (met drie genomineerden) deed aan de koning die vervolgens gewoontegetrouw de eerst vermelde persoon benoemde. Tot het moment waarop bekend werd wie door de koning als (nieuwe) kamervoorzitter was aangewezen, werd het voorzitterschap uitgeoefend door de oudste afgevaardigde. De Bieberstein heeft op deze manier vanaf het zittingsjaar 1873-1874 zeven maal de voorzittershamer mogen hanteren. Hij richtte zich bij gelegenheid van zijn tijdelijk voorzitterschap altijd met enkele wijze woorden tot de Kamer. De laatste keer, in september 1880, deed hij een hartstochtelijke oproep tot eendracht en hij verhaalde van de Nederlandse onafhankelijkheidsstrijd in 1813 en 1814:

Vergeeft Mijne Heeren, aan uwen nestor, aan den ouden strijder van die dagen, die er grootsch op is u die tijden nog te kunnen herinneren, deze kleine ontboezeming.¹⁷⁸

Het werd hem vergeven: de toespraken waarmee De Bieberstein als oudste kamerlid zijn tijdelijk voorzitterschap pleegde te beëindigen, werden volgens *De Tijd* van 3 november 1880 altijd aanhoord met 'een soort van vriendschappelijke hilariteit'.

Indien we kijken naar levensovertuiging, dan vormden de kamerleden die tussen 1839 en 1918 vanuit Limburg werden afgevaardigd naar Den Haag, in hoge mate een homogeen 'gezelschap': met uitzondering van twee kamerleden waren zij allen katholiek. Thorbecke, afgevaardigd door het district Maastricht in de jaren 1853-1856, was luthers. Eerder, in 1848,

had de protestantse advocaat Swart (uit Maastricht) als buitengewoon lid gedurende een maand zitting gehad in de Tweede Kamer.

Nu zal de wijze waarop katholieke afgevaardigden hun geloof beleden en beleefden, de plaats die religie innam in hun leven, ongetwijfeld uiteen hebben gelopen. Van Strens wordt wel vermeld dat hij een niet-praktiserende katholiek was.¹⁷⁹ In het leven van de priester-kamerleden Nolens en Everts zal het kerkelijk leven juist een prominente plaats hebben ingenomen. De rol die levensbeschouwing innam bij de selectie van kamerleden, veranderde in de loop van de tijd: in de latere decennia werd hetatholicisme een voorwaarde voor kandidaten om verkozen te worden. Alleen personen die zich (vooraf) committeerden aan de politieke samenwerking van de Nederlandse katholieken, werden toen naar Den Haag gezonden. De sterker wordende politiek-katholieke identiteit van de Limburgse kamerleden weerspiegelde zich in de afvaardiging in de jaren negentig van twee katholieke priesters: Willem Everts (1893, district Roermond) en Willem Nolens (1896, district Venlo). Vooral de intrede van Everts baarde opzien. Hij benadrukte zijn hoge priesterlijke waardigheid – hij was pauselijk kamerheer – door te verschijnen in een zijden paarse mantel, tot grote hilariteit binnen en buiten de Kamer. Onder de titel 'Joyeuse Entreé van Roermond's Afgevaardigde of een vreemde Kamerling in onze Kamer' dichtte het satirisch weekblad *Uilenspiegel*:

o! President der Kamer,
Leg uwen hamer neer,
Ontvang eerbiedig buigend
Des Pausen Kamerheer.

Het blad liet de kans niet voorbijgaan om lucht te geven aan zijn antipapisme:

('t Is waar wel, Christus zelf eens
Had Kamerheer noch knecht...
Maar... tempora mutantur!
Naar de oude spreuk nog zegt).¹⁸⁰

Van de personen die tussen 1840 en 1918 vanuit Limburg werden afgevaardigd naar de Staten-Generaal, was een ruime meerderheid academisch geschoold. Voor zover het de Tweede Kamer betreft, kunnen we de gegevens relateren aan de data uit het onderzoek van Van den Berg. Deze constateert

dat de academici in de periode 1849–1888 overheersten met 80 tot 85 % van het aantal afgevaardigden.¹⁸¹ Limburg sloot hierop nauw aan (met 85 % academisch opgeleide Tweede-Kamerleden). In het daaropvolgende tijdvak (1888–1918) daalde het aandeel van de universitair geschoolden in de Kamer. Dit gold voor het Limburgse part in versterkte mate: 56 % van de Tweede-Kamerleden uit Limburg had in deze latere jaren een academische opleiding genoten. De kiesrechtuitbreiding was aan deze (landelijke) tendens debet. Dat het percentage academische afgevaardigden uit Limburg tussen 1888 en 1918 lager lag dan het gemiddelde in de Tweede Kamer, sluit aan bij de constatering dat het aantal universitair opgeleiden binnen emancipatorische partijen – in Limburg de katholieke ‘partij’ – lager was dan bij de liberalen.¹⁸²

Een meerderheid van de Tweede-Kamerleden uit Limburg van wie de opleiding bekend is, was jurist. Dit gold eveneens voor hun collega's uit de andere landsdelen. Academisch geschoolde afgevaardigden met een andere universitaire opleiding dan rechten traden vanuit Limburg alleen vanaf het einde van de negentiende eeuw toe tot de Tweede Kamer: in 1889 werd de Maastrichtse huisarts J.H.J. Schreinemacher gekozen en in 1913 de werktuigbouwkundige M.Ch.E. Bongaerts, die tot dan toe werkzaam was geweest bij Rijkswaterstaat. Ook hiermee past de provincie in het landelijk beeld: tot 1888 was een overgrote meerderheid onder de Tweede-Kamerleden-academici jurist, daarna nam het aandeel van afgevaardigden met een andere universitaire opleiding toe.¹⁸³

Kijkend naar opleiding en beroep, kan worden vastgesteld dat de diversiteit onder de Limburgse Tweede-Kamerleden na 1887 toenam. Dit lijkt in sommige gevallen in verband te staan met de kieswetuitbreiding van dat jaar. Zo zien we twee afgevaardigden met uitgesproken agrarische antecedenten verschijnen in de Tweede Kamer: Jan Truijen (district Weert, 1894–1901) en Jean Beckers (district Sittard, 1903–1918). Beckers had de boerderij – met bijbehorende branderij – van zijn ouders overgenomen. Hij was actief in diverse agrarische organisaties in Limburg en in de Kamer sprak hij vooral over landbouwaangelegenheden.¹⁸⁴ De landbouw was in het kiesdistrict van Beckers een belangrijke economische peiler en zijn primaire gerichtheid op agrarische aangelegenheden werd gewaardeerd door de kiezers: Beckers werd telkens (vier maal) herkozen.¹⁸⁵

Truijen stond bekend als ‘boerenkoning’.¹⁸⁶ Volgens collega-kamerlid Bolsius was Truijen een ervaren agrariër, ‘wiens levenslust de frissche lucht ademde van het veld waarin hij was opgegroeid’.¹⁸⁷ Tot zijn vierentwintigste werkte Truijen op de boerderij van zijn ouders, maar ook daarna bleef hij

actief in de agrarische sector, onder meer als voorzitter van de Limburgse Landbouwbond en van de Zuid-Nederlandse Zuivelbond. Ook in de economie van het district Weert was de agrarische sector prominent aanwezig en na het terugtreden van de 'boerenkoning' in 1901 ging het er dan ook in de eerste plaats om welke kandidaat de belangen van de landbouw het best zou kunnen behartigen.¹⁸⁸ De aanhangers van Hulshof – een van de twee kandidaten – stelden de volgende vraag om duidelijk te maken dat hun tegenstander – 'kunstkenner' De Stuers – niet geschikt was als afgevaardigde:

Kiezers van 't district Weert, hebt ge liever een representant, die u zeggen kan, dat uwe kerk of kerktoren niet in gothieken stijl is, of hebt ge liever een representant, die kennis heeft van rogge, haver, weiden, koeien en kalveren, boter en melk enz.¹⁸⁹

De Stuers had echter bij voorbaat al een voorgrond op Hulshof, omdat hij de steun genoot van Truijen. Dat het kiesrecht zich rond de eeuwwisseling tot bredere lagen van de bevolking had uitgestrekt, moge blijken uit de wijze raad van Truijen om tijdens de verkiezingscampagne die De Stuers in 1901 voerde, te zwijgen over de landbouwhogeschool te Wageningen. Dit was een delicaat onderwerp, want slechts een beperkte boerenelite trok profijt van deze onderwijsinstelling.¹⁹⁰ Het belang van de landbouw in Weert en omgeving vinden we ook terug in de activiteiten van Eerste-Kamerlid L.H.A. Magnée. Deze afgevaardigde was gedurende vele jaren namens het kiesdistrict Weert lid geweest van Provinciale Staten van Limburg. Hij was onder-voorzitter van de Maatschappij van Landbouw in Limburg en toonde zich volgens het overzichtswerk *Onze afgevaardigden* uit 1897 'steeds een voorstander van de landbouwbelangen'.¹⁹¹

In juli 1918 trad Henri Hermans toe tot de Tweede Kamer; hij was gekozen in het district Gulpen. Hermans had 'slechts' lager onderwijs en – evenals zijn collega-kamerlid Vliegen – een opleiding tot typograaf genoten. Hij greep zijn vak aan om zichzelf verder te ontwikkelen en begaf zich op het journalistieke pad.¹⁹² Onder de bescherming van Charles Ruijs de Beerenbrouck werd Hermans actief in de katholieke sociale beweging in Limburg. *De Nedermaas* schreef:

Er zijn sociale werkers in soorten. Sommigen beginnen hunne loopbaan, steunend op den naam van hun familie [...]; anderen ontleenden een deel van hun carrière aan het bezit van fortuin [...]. Weer anderen vonden aan 't begin van hun werk steun in hunne pries-

terlijke waardigheid. [...] De zwaarste weg echter werd voorzeker afgelegd door hen, die geen fortuin tot hunne beschikking hadden, noch voortkwamen uit de hoogste standen, maar alles danken aan hun eigen door God gezegende wilskracht. Tot dezen behoort Henri Hermans.¹⁹³

De komst naar het Binnenhof van deze laatste Limburger onder het districtenstelsel is illustratief voor de maatschappelijke verbreding van de groep waaruit kamerleden werden gerekruteerd.

Tabel 7. Leden van de Staten-Generaal gekozen/benoemd in/uit Limburg en behorend tot de Nederlandse adel, 1840–1918

<i>Naam</i>	<i>Kamer en zittingsperiode</i>
1 Ch.A. baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky	TK 1858–1880
2 Ch.C.M.H. baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky	TK 1896–1901
3 jhr. P.A.S. Kerens	TK 1840–1841
4 jhr. G.E.F.X.M. Kerens de Wylré	TK 1873–1880
5 F.H.C.E. baron de Keverberg de Kessel	TK 1864
6 P.W. baron de Liedel de Well	TK 1840–1849
7 jhr. L.H.L.J. van der Maesen de Sombreff	EK vanaf 1909
8 jhr. P.Th. van der Maesen de Sombreff	TK 1864–1873
9 J.B.C.E.M. graaf de Marchant d'Ansembourg (in 1915 werd de familienaam gewijzigd in de Marchant et d'Ansembourg)	TK 1891–1897
10 jhr. A.H.J.H. Michiels van Kessenich	EK vanaf 1899
11 jhr. F.B.H. Michiels van Kessenich	EK 1859–1881
12 jhr. A.H.Th. Michiels van Verduynen (tot 13-6-1842) A.H.Th. baron Michiels van Verduynen (m.i.v. 13-6-1842)	TK 1840–1846
13 J.E.H.W. baron d'Olne	TK 1889–1891
14 jhr. P.M.J.F. Petit	TK 1841–1844
15 jhr. Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck (tot 1895 was de familienaam Ruijs van Beerenbroek)	TK 1905–1918
16 jhr. G.L.M.H. Ruijs van Beerenbroek (in 1895 werd de familienaam gewijzigd in Ruijs de Beerenbrouck)	TK 1880–1888 TK 1892–1893
17 J.L.Th.A.L. baron van Scherpenzeel Heusch	TK 1849*
18 jhr. V.E.L. de Stuers	TK 1901–1916
19 jhr. L.L.W.M.J. de Villers de Pit�	TK 1849–1850 EK 1850–1880
20 C.M.H. baron de Weichs de Wenne	TK 1847–1849

* Nam na verkiezing geen zitting

TK Tweede Kamer

EK Eerste Kamer

Twintig van de 67 kamerleden die tussen 1839 en 1918 vanuit Limburg werden afgevaardigd naar de Staten-Generaal, kenmerkten zich door een adellijk distinctief.¹⁹⁴ Zeven droegen de titel baron en één was graaf, in Nederland de hoogste adellijke titel na die van prins. Twaalf afgevaardigden voerden het predikaat jonkheer. Alle Nederlandse (mannelijke) edelen die niet zijn begiftigd met een adellijke titel, zijn tot het voeren van dit predikaat gerechtigd.

In de periode 1849–1923 was 29 % van de Eerste-Kamerleden van adel.¹⁹⁵ Limburg haalde met vier van de veertien afgevaardigden een zelfde percentage. Voor een goede vergelijking zou het echter beter zijn om niet het aantal adellijke leden, maar hun zittingsduur als uitgangspunt te nemen. De Limburgers De Villers de Pit en F.B.H. Michiels van Kessenich spanden immers de kroon als het ging om de duur van het kamerlidmaatschap. Terwijl Limburg tussen 1849 en 1888 met deze twee afgevaardigden op een ‘adellijk percentage’ van 25 uitkomt, indien dus gekeken wordt naar het aantal kamerleden van adel (twee van de acht), hadden De Villers de Pit en Michiels van Kessenich met respectievelijk dertig en tweeëntwintig zittingsjaren een aandeel van 41 % in de 117 ‘manjaren’ die tussen 1849 en 1888 vanuit Limburg werden ingevuld.¹⁹⁶

In de periode 1888–1918 is het percentage adellijke manjaren voor Limburg lager, namelijk 31. Toch kan niet worden gesproken van een duidelijke ontwikkeling naar minder adellijke Eerste-Kamerleden. Gedurende de eerste elf jaar van de periode 1888–1918 zond de provincie namelijk geen enkele adellijke afgevaardigde naar Den Haag terwijl in de laatste negen jaar twee van de drie leden van adel waren. Wat betreft het adellijk aandeel in de parlementaire afvaardiging was het beeld voor zover het Limburg aangaat wisselend. Voor de totale Eerste Kamer is er tussen 1888 en 1918 een duidelijk dalende lijn in het aantal adellijke leden vast te stellen.¹⁹⁷

Van den Berg heeft de Tweede-Kamerleden uit de periode 1849–1917 onderzocht op twintig peilmomenten. Tussen 1849 en 1887 lag het percentage adellijke afgevaardigden telkens rond de 25. In de peiljaren uit het tijdvak 1888–1917 lag dit aandeel tussen de 13 en de 22 %. Limburg scoorde in elk van deze periodes een gemiddelde van 24 %. Ervan uitgaande dat er zich in deze jaren tussen deze peilmomenten geen grote afwijkingen hebben voorgedaan met de grensjaren waarin hij de metingen heeft verricht, kunnen we vaststellen dat Limburg wat de inbreng van de adel betreft niet meedeelde met de landelijke tendens van gemiddeld minder adel in de latere jaren.

Indien we de afvaardiging vanuit Limburg in de Eerste en Tweede Kamer samen bekijken, kunnen we vaststellen dat de adel tussen 1840 en 1918 voortdurend vertegenwoordigd was. Alleen tussen april 1888 toen jht.

Gustave Ruijs van Beerenbroek ontslag nam, en juli 1889 toen baron d'Olné toetrad tot het parlement, kende de Limburgse afvaardiging in Den Haag geen edelman. Deze adelloze periode van veertien maanden was des te meer uitzonderlijk, omdat er gedurende het grootste deel van de periode 1840–1918 ten minste twee adellijke afgevaardigden uit Limburg waren.

Tabel 8. Familierelaties tussen adellijke Limburgse kamerleden, 1840–1918

<i>Huwelijkjaar</i>	<i>Bruide</i>	<i>Relatie bruid met kamerlid</i>	<i>Bruidegom</i>	<i>Relatie bruidegom met kamerlid</i>
1829	jkvr. J.E.P. Michiels van Verduynen	dochter van (jhr.) A.H.Th. (baron) Michiels van Verduynen	jhr. F.B.H. Michiels van Kessenich	zelf kamerlid
1852	jkvr. H.M.C.H. Michiels van Kessenich	dochter van jhr. F.B.H. Michiels van Kessenich	P.G.E.H. baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky	zoon van Ch.A. baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky
1853	F.W.H.C. barones de Bieberstein Rogalla Zawadsky	dochter van Ch.A. baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky	jhr. L.E. van der Maesen de Sombreff vader van jhr. L.H.L.J. van der Maesen de Sombreff	broer van jhr. P.Th. van der Maesen de Sombreff
1857	jkvr. J.M.L. de Villers de Pité	dochter van jhr. L.L.W.M.J. de Villers de Pité	F.H.C.E. baron de Keverberg de Kessel	zelf kamerlid
1858	M.Th.V. barones van Scherpenzeel Heusch	dochter van J.L.Th.A.L. baron van Scherpenzeel Heusch	F.M.H. baron de Weichs de Wenne	broer van C.M.H. baron de Weichs de Wenne
1861	jkvr. R.M.S.H. Michiels van Kessenich	dochter van jhr. F.B.H. Michiels van Kessenich	F.H.J. baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky	zoon van Ch.A. baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky
1890	M.J.Th.J.H. barones de Weichs de Wenne	dochter van C.M.H. baron de Weichs de Wenne	J.E.H.W. baron d'Olné	zelf kamerlid

Zuid-Limburg onderscheidde zich op dit punt duidelijk van Noord- en Midden-Limburg. Terwijl de Zuid-Limburgse Tweede-Kamerzetels voor ruim veertig procent van de tijd werden ingenomen door afgevaardigden van adel, ligt dat percentage bij de zetels uit het noorden en midden van de provincie onder de tien. De Eerste Kamer laat eenzelfde beeld zien. Eerder is aangegeven dat de drie Limburgse zetels geografisch kunnen worden gedeeld: er waren twee zetels voor het zuiden en één voor het noorden en midden van de provincie. Voor de zuidelijke afvaardiging gold dat zij tussen 1848 en 1918 voor meer dan de helft van de tijd bestond uit edelen. De

zetel voor Noord- en Midden-Limburg werd in diezelfde periode nimmer ingenomen door een afgevaardigde van adel.

De Limburgse adel was onderling verbonden door familierelaties. Deze familiebanden zien we terug bij de Limburgse afgevaardigden (zie tabel 8). Bij vijftien van de twintig adellijke kamerleden uit Limburg is sprake van onderlinge relaties: door een huwelijk dat zij zelf aangingen met de dochter van een andere afgevaardigde (driemaal het geval), doordat een familielid in de eerste graad (een zoon, dochter of vader) trouwde of was getrouwd met een zoon of dochter van een ander kamerlid (driemaal), of via een huwelijk van een dochter met een broer van een andere afgevaardigde (tweemaal).

Binnen de totale groep van Limburgse kamerleden – zowel adel als niet-adel – is meermaals sprake van bloedverwantschap (zie tabel 9). Zes afgevaardigden uit de periode 1840–1918 hadden een vader die eveneens lid was geweest van de Staten-Generaal. Voor twee kamerleden gold dat hun grootvader in het parlement zitting had gehad. Daarnaast was de grootvader van J.B.C.E.M. graaf de Marchant d'Ansembourg lid geweest van de Belgische Senaat in de periode dat Limburg deel van België was. Twee afgevaardigden hadden een oom die hun was voorgegaan als (Nederlands) kamerlid; twee andere kamerleden waren elkaars broer.

Drie Limburgse afgevaardigden hadden een schoonvader die eveneens kamerlid was (geweest). Een van hen, baron de Keverberg de Kessel, had gedurende enige maanden zelfs gelijktijdig met zijn schoonvader, De Vil-lers de Pit, zitting in de Staten-Generaal, zij het elk in een andere Kamer. Deze familierelaties maakten de Limburgse afgevaardigden overigens niet uniek: ook kamerleden uit de rest van Nederland hadden niet zelden (schoon)vaders, grootvaders en broers met parlementaire ervaring.¹⁹⁸

Een uitgesproken parlementaire stamboom treffen we aan bij de familie Regout. Tussen 1849 en 1918 werd een van de drie Limburgse Eerste Kamerzetels voor meer dan de helft van de tijd bezet door een lid van dit Maastrichtse geslacht. Petrus Regout was afgevaardigd in de jaren 1849–1859; zijn zoon H.G.L. (Louis) Regout nam tussen 1881 en 1904 een zetel in. Deze zetel ging in 1904 direct over van vader op zoon, L.H.W. Regout, eveneens met de roepnaam Louis. Een jaar later nam een broer van deze Louis, Robert Regout, zitting in de Tweede Kamer namens het district Helmond. Overigens werd de statenzetel die Louis jr. tot zijn vertrek naar Den Haag innam, in 1904 overgenomen door weer een andere broer, Eugne Regout. Ook hier kan weer worden vermeld dat een 'parlementair geslacht' als dat van de Regouts meer voorkwam in Nederland, zie bijvoorbeeld de families Van Asch van Wijck, Schimmelpenninck en Van Nispen.¹⁹⁹

Tabel 9. Bloedverwantschap tussen Limburgse kamerleden, 1840-1918

<i>Kamerlid 1</i>	<i>Relatie met kamerlid 2</i>	<i>Kamerlid 2</i>
J.H. Arnoldts	vader van	M.J.G.J. Arnoldts
J.J. Lambrechts	vader van	H.F. Lambrechts
E.B.H. Michiels van Kessenich	vader van	A.H.J.H. Michiels van Kessenich
G.L.M.H. Ruijs de Beerenbrouck	vader van	Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck
P.D. Regout*	vader van	H.G.L. Regout
H.G.L. Regout	vader van	L.H.W. Regout
P.D. Regout	grootvader van	L.H.W. Regout
Ch.A. baron de Bieberstein	grootvader van	Ch.C.M.H. baron de Bieberstein
Rogalla Zawadsky		Rogalla Zawadsky
P.Th. van der Maesen	oom van	L.H.L.J. van der Maesen
de Sombreff		de Sombreff
A.H.Th. baron Michiels van	oom van	F.B.H. Michiels van Kessenich
Verduynen**		
H.J. Brouwers	broer van	J.S.H. Brouwers

* P.D. Regout was ook de vader van E.R.H. Regout, Tweede-Kamerlid voor het district Helmond (1905-1910).

** A.H.Th. baron Michiels van Verduynen was ook de grootvader van L.P.M.H. baron Michiels van Verduynen, Tweede-Kamerlid voor het district Breda (1888-1905).

In de negentiende eeuw en in het begin van de twintigste eeuw was een opvolging door een familielid niet ongebruikelijk. Diverse afgevaardigden uit Limburg volgden hun vader of broer op in bestuurlijke functies. Arnold Hendrik Michiels van Verduynen volgde in 1821 zijn broer op als districts-commissaris van Roermond. Jan Truijen werd in de jaren zeventig wethouder in Weert, als opvolger van zijn overleden vader.²⁰⁰ Toen J.B.J. Hengst in 1890 op eigen verzoek ontslag kreeg als burgemeester van Boxmeer, werd in zijn plaats een van zijn zonen benoemd. En in 1918 volgde Charles Ruijs de Beerenbrouck zijn vader op als Commissaris der Koningin in Limburg.

Dat het evenmin ongewoon werd geacht om een opengevallen kamerzetel te laten innemen door een familielid, blijkt uit de steun die kandidaten ontvingen bij pogingen om een familiale opvolging te bewerkstelligen. Er is reeds gewezen op Louis Regout die in 1904 zijn vader opvolgde als Eerste-Kamerlid; hij werd gekozen met 41 van de 42 stemmen. Als het gaat om de Tweede-Kamerzetels, werd er in ieder geval tweemaal getracht om een opengevallen parlementaire zetel door een bloedverwant te laten bezetten. Na de dood van het Maastrichtse Tweede-Kamerlid J.H.J. Schreinemacher in 1892 stelde zijn zoon Constant zich kandidaat. Een groot deel van het electoraat steunde hem: in de eerste ronde vergaarde hij de meeste stem-

men, maar niet de absolute meerderheid, en in de tweede ronde verloor hij van Martin de Ras. In het noorden van Limburg schaarde een deel van de aanhang van Leopold Haffmans zich na diens dood in 1896 onmiddellijk achter zijn jongste broer Emile.²⁰¹ In een advertentie beloofde deze aan de kiezers dezelfde politieke lijn te zullen volgen als wijlen zijn broer.²⁰² De *Venloosche Courant*, die zich bij de verkiezingen aan de zijde van Emiles tegenstander Nolens schaarde, plaatste een artikel waarin op voorhand werd aangenomen dat de invloed van de familie Haffmans Emile een groot aantal stemmen zou opleveren. Er werd echter eveneens gesteld dat toch moest worden toegegeven dat het parlementair mandaat niet erfelijk was.²⁰³ De kennelijke vrees dat de familie Haffmans erin zou slagen de opvolging intern te regelen, zal mede haar grond gevonden hebben in een gebeurtenis van zeven jaar eerder. Toen Leopold Haffmans in 1889 was teruggetreden als lid van Provinciale Staten van Limburg – na meer dan dertig jaar lid te zijn geweest van dit college –, was Emile ook al als beoogd opvolger naar voren geschoven en destijds met succes.

De regels met betrekking tot het Nederlanderschap vormden gedurende de eerste acht jaren na de terugkeer van de Limburgers in de Staten-Generaal een belangrijke belemmering voor de politieke participatie van de Limburgse elite. De opheffing van dit obstakel in 1848 was voor de provincie dan ook van grote betekenis: de achtergrond van de kamerleden die vervolgens gingen deelnemen aan het politieke leven in Nederland, toont aan dat een deel van de maatschappelijke bovenlaag in Limburg niet langer werd uitgesloten van vertegenwoordigende functies op nationaal niveau. Meer dan vóór 1848 werd de Limburgse elite daarmee, via de beide Kamers van de Staten-Generaal, betrokken bij de Nederlandse politiek.

Een katalysator voor de integratie van Limburg in het politieke en staatskundige bestel van Nederland vormde de nationaal-politieke groepsvorming die vanaf het einde van de negentiende eeuw gestalte kreeg: in Limburg geboren en getogen afgevaardigden betraden sindsdien via andere landsdelen het parlement.

Terwijl het Nederlandse staatsbestel zich steeds meer openstelde voor Limburgse ambtsdragers, droeg de provincie zelf aan het einde van de periode 1840–1918, wat betreft haar afgevaardigden, zeker géén opener karakter. Van een toenemende integratie was hier geen sprake. De band die de kamerleden onderhielden met Limburg bleef onverminderd sterk: personen van buiten de provincie werden in de tachtig onderzochte jaren nauwelijks gekozen. Dat de vertegenwoordiging van het noordelijk deel van

Limburg – behorend tot het kiesdistrict Boxmeer – enige tijd door een Noord-Brabander geschiedde, was onder meer het provinciebestuur dan ook een doorn in het oog. Limburg lijkt in de loop der jaren eerder meer gesloten te zijn geworden: steeds minder afgevaardigden uit Limburg waren buiten deze provincie geboren en de verkiezing van een bij uitstek nationale figuur zoals Thorbecke, een kamerlid dat bovendien geen familiale of beroepsmatige binding had met Limburg, zou na de jaren vijftig nooit meer voorkomen.

Dat het Limburgerschap van belang was, blijkt uit de verkiezingscampagnes. Indien een kandidaat van buiten de provincie kwam, werd zijn niet-Limburgse afkomst tegen hem ingebracht. Gezien de wijze waarop niet-Limburgse kandidaten of hun aanhang hier doorgaans op reageerden, kan worden afgeleid dat ook zij die afkomst als een handicap beschouwden. Nader onderzoek leert dat bij de keuze van volksvertegenwoordigers vooral de eigen streek als referentiekader diende. In de praktijk beperkten de kiezers zich bij de keuze van Tweede-Kamerleden vooral tot bewoners van het eigen kiesdistrict. Zelden kwamen de gekozenen van elders, dus ook zelden uit een ander deel van Limburg. In het verlengde hiervan namen Provinciale Staten bij de invulling van de drie Eerste-Kamerzetels een geografische spreiding over de provincie in acht.

Met betrekking tot opleiding en beroep weken de afgevaardigden uit Limburg niet opvallend af van het totaalbeeld dat eerder onderzoek heeft geschetst van de beide Kamers der Staten-Generaal. Als het gaat om de adel, kan worden opgemerkt dat haar aandeel in met name de Zuid-Limburgse afvaardiging naar Den Haag in de latere decennia relatief groter was.

In hun parlementaire werk lieten de Limburgse kamerleden grote verschillen zien, zowel als het ging om aanwezigheid als om de deelname aan beraadslagingen. Generaliserende uitspraken kunnen op dit punt daarom niet worden gedaan. Bij de participatie kon de taalbarrière aanvankelijk een rol spelen. In de laatste decennia van de negentiende eeuw vormde de kennis van het Nederlands echter geen of in ieder geval een minder grote belemmering. Wat dat betreft was het Limburgse smaldeel in de loop van de tijd meer thuis geraakt in het Nederlandse parlement.

HOOFDSTUK 3

In de Nederlandse familie Limburgse afgevaardigden en de band met Nederland

In 1864 blikte Tweede-Kamerlid Pieter de Lom de Berg, afgevaardigd uit het district Roermond, terug op de jaren dertig, de periode waarin zijn provincie 'ten gevolge van politieke gebeurtenissen, gedurende negen jaren van het moederland wordt afgescheiden'.¹ Door al dan niet bewust te spreken van 'moederland' lijkt hij de verhouding tussen Limburg en het overige deel van Nederland in koloniale termen te bezien. Dat De Lom de Berg zich niet bediende van de aanduiding 'vaderland' is wellicht te begrijpen via de stelling van de historicus Rogier dat dit begrip voor de meeste Limburgers, nog vele jaren na hun terugkeer onder Nederlands gezag, 'even reëel geweest moet zijn als voor een vondeling het begrip "ouders" [...]'.²

Ook in de rest van Nederland werd regelmatig opgemerkt dat de relatie tussen de zuidelijkste provincie en het Nederlandse vaderland een bijzonder karakter had. Zo vergeleek het toonaangevende tijdschrift *De Gids* Limburg in 1887 met de overige tien provincies:

In een gezin van elf kinderen loopt er allicht één onder, dat wat uit den aard slaat. Zonder dat het hem aan verstandelijke vermogens hapert, weet de knaap de ontwikkeling der anderen niet geheel bij te houden. Hij wil, en doet en denkt in den regel anders dan de andere kinderen [...]. Al is hij niet slechter dan de tien overigen, zeker is het, dat die tien hem meestal laten lopen, zoo ze hem niet uitlachen – of erger. Zulk een eigenaardig kind is in de Nederlandsche familie de provincie Limburg.³

In dit hoofdstuk zullen de Limburgse kamerleden worden onderzocht op de houding die zij aannamen tegenover het land dat in 1839 verdragsrechtelijk hun vaderland werd. Daarbij zal – in chronologische volgorde – worden aangesloten bij die momenten waarop de staatkundige band van Limburg met Nederland expliciet op de politieke (en tevens op de internationale) agenda verscheen. Deze politieke actualiteit bleek mede uit het verschijnen

van brochures over het onderwerp. Zo werd in 1848 *De Limburgsche kwestie* gepubliceerd en in 1919 *La question du Limbourg*. Het vraagstuk dat in deze geschriften werd opgeworpen, verschilde weliswaar op een aantal punten, maar de oplossing was dezelfde: Limburg moest worden afgescheiden van Nederland.

De Limburgse kwestie(s)

De Nederlandse grondwet van 1840 liet er geen twijfel over bestaan: de nieuwe provincie Limburg nam binnen het koninkrijk een aparte positie in. Het eerste artikel luidde als volgt:

Het Koninkrijk der Nederlanden bestaat uit de volgende provincien: Noord-Brabant, Gelderland, Zuid-Holland, Noord-Holland, Zeeland, Utrecht, Vriesland, Overijssel, Groningen en Drenthe, mitsgaders het Hertogdom Limburg, behoudens de betrekkingen van dat Hertogdom, met uitzondering der vestingen Maastricht en Venlo en van derzelve kringen, tot het Duitsche Verbond.⁴

Als enige Nederlandse provincie werd Limburg nader geduid: het was een hertogdom dat bovendien was opgenomen in de Duitse Bond. Althans grotendeels, want de vestingsteden Maastricht en Venlo (en hun omgeving) waren daarvan uitgesloten.⁵ In de redactie van het grondwetsartikel valt verder op dat in de opsomming van landsdelen het naar afsluiting neigende 'en' al voor de tiende provincie (Drenthe) is geplaatst. De positie van dit verbindingswoord bracht een gewenste distantie aan tussen Limburg en de overige Nederlandse gewesten, zo oordeelde in 1848 de Duitse rijksminister van Binnenlandse Zaken, A. Ritter von Schmerling.⁶

De in de grondwet beschreven staatkundige constructie waarbij Limburg deel was zowel van het Koninkrijk der Nederlanden als – grotendeels – van de Duitse Bond, dateerde van 1839 en zou blijven bestaan tot 1867. Deze constellatie was een uitvloeisel van de vredesregeling uit 1839 tussen Nederland, België en de grote Europese mogendheden. Overeenkomstig die verdragen had Willem I in zijn hoedanigheid van groot-hertog van Luxemburg het westelijke (Waalse) deel van het groothertogdom afgestaan aan België. Ter compensatie verkreeg hij delen van Limburg (zie hoofdstuk 1).

Omdat Luxemburg sinds 1815 deel uitmaakte van de Duitse Bond, verlangde ook de Duitse Bondsvergadering gecompenseerd te worden: ook zij moest immers een deel van haar territorium afstaan aan België.⁷ Deze scha-

deloosstelling werd eveneens gevonden in Limburg: de nieuw te vormen Nederlandse provincie zou, met het resterende gedeelte van het groot-hertogdom Luxemburg, deel uitmaken van de Duitse Bond, echter met uitzondering van de steden Venlo en Maastricht die van oudsher staatkundige banden onderhielden met de noordelijke Nederlanden. De provincie werd een hertogdom en 'für ewige Zeiten' onder het erfelijk gezag van het Nederlandse vorstenhuis geplaatst.⁸ De Nederlandse koning ging de titel Hertog van Limburg voeren.

Dat Limburg onderdeel was van twee staatkundige verbanden had onder meer tot gevolg dat in de provincie zowel de Nederlandse wetgeving als die van de Duitse Bond gold. Overeenkomstig internationale overeenkomsten verloren Nederlandse wetten in Limburg (met uitzondering van Maastricht en Venlo) hun rechtskracht indien zij in strijd waren met de wetgeving van de Duitse Bond.⁹ Ook de Nederlandse grondwet stelde zich uitdrukkelijk secundair op.¹⁰ In de praktijk werd in Limburg echter meestal de Nederlandse wetgeving gevolgd, ook als zij botste met de wetten en besluiten van de Duitse Bond.¹¹

Gezien het onderwerp van dit boek treffen we een opmerkelijk voorbeeld van strijdigheid tussen Duitse en Nederlandse regelgeving aan als we het *Bundesbeschluss* van 28 juni 1832 in beschouwing nemen.¹² De wetgevende bevoegdheden die een volksvertegenwoordiging (met jurisdictie over een tot de Duitse Bond behorend gebied) mocht hebben, met name als het ging om het budgetrecht, waren door de artikelen van dit besluit gelimiteerd. De macht van de Staten-Generaal overtrof – ook in 1840 al – de vastgestelde grenzen. Op dit punt waren de bepalingen uit de Nederlandse grondwet dus in strijd met het Duitse Bondsrecht. Aangezien de wetgeving van de Duitse Bond boven de Nederlandse constitutie stond, hadden de Limburgers in de jaren 1840–1848 derhalve strikt genomen geen afgevaardigden naar de Staten-Generaal in Den Haag mogen zenden.¹³

In de jaren veertig was de vraag of Limburg deel moest blijven uitmaken van het Nederlandse koninkrijk regelmatig aan de orde.¹⁴ De kwestie was met name actueel in de jaren 1843–1844 en 1848–1849, twee perioden waarin er in de provincie sprake was van een sterke opleving van separatistische activiteiten.

De ontwerp-belastingwet van minister F.A. van Hall uit het voorjaar van 1844 (zie hoofdstuk 5) wakkerde de gevoelens van onvrede in Limburg aan, hetgeen door afscheidingsgezinden werd benut om hun streven kracht bij te zetten. Dit streven vond zijn neerslag in een meersporenbeleid: de separatisten streefden naar een hereniging met België, en indien dit niet haalbaar

was, wensten zij een onafhankelijk hertogdom – analoog aan de positie van Luxemburg – of de aansluiting van Limburg bij de Duitse Zollverein.¹⁵ Doordat de in het wetsvoorstel van Van Hall voorziene vermogensbelasting uiteindelijk niet werd ingevoerd – een eraan gekoppelde lening haalde voldoende geld opgebracht –, mislukte de Limburgse afscheidingspoging. Diverse separatistische voormannen bleven echter streven naar een afscheiding van Nederland en in 1848 kregen zij een tweede kans om hun ideaal te verwezenlijken.

Grote delen van Europa waren dat jaar in de ban van revolutionaire bewegingen. Ook Duitsland bleef niet onberoerd. Ten gevolge van de politieke onrust in het voorjaar van 1848 kreeg het in liberale kring levende verlangen naar Duitse eenheid een belangrijke impuls. Door bij die wens aan te haken trachtten de Limburgse aanhangers van een scheiding met Nederland hun doel dichterbij te brengen. Hun provincie maakte immers deel uit van de Duitse Bond en zou daarom volgens hen moeten opgaan in het nieuw te vormen Duitse rijk.

Het streven naar Duitse eenheid werd voortvarend aangepakt. Zo werd er besloten tot het bijeenroepen van een 'constituierende deutsche Nationalversammlung' waarin vertegenwoordigers van alle Duitse Bondsstaten zouden samenkomen om te beslissen over de toekomst van de Duitse natie. Limburg kreeg twee afgevaardigden. Om de Duitse decreten inzake de verkiezing van de leden van de Nationalversammlung tot uitvoer te brengen, werd voor Limburg bij Koninklijk Besluit een nieuw ambt in het leven geroepen: de Hertogelijk Limburgs commissaris voor de Duitse Bondszaken (zie ook bijlage x). Het Limburgse Tweede-Kamerlid Louis Beerenbroek werd op deze post benoemd.

De aankondiging dat er in het hertogdom verkiezingen zouden worden gehouden voor het Duitse parlement, maakte daar diepe indruk. Velen meenden dat een volledige afscheiding van Nederland aanstaande was en op diverse plaatsen werd de zwart-rood-gele Duitse vlag uitgestoken.¹⁶ Op 12 mei 1848 werden de kiesmannen gekozen die op hun beurt, vier dagen later, voor elk van de twee Limburgse kiesdistricten – Roermond en Maastricht – de bekende separatistenleider Jan Lodewijk baron van Scherpenzeel Heusch, grootgrondbezitter te Baarlo, aanwezen als afgevaardigde. De inwoners van de steden Maastricht en Venlo en hun strategische kringen mochten niet deelnemen aan de verkiezingen, daar hun woongebied geen deel uitmaakte van de Duitse Bond. Van Scherpenzeel Heusch opteerde voor Roermond en bij de herstemming in het district Maastricht – de kiesmannen van dit district kwamen bijeen te Valkenburg – werd op 27 mei Alexander

Schoenmaeckers benoemd. Deze grondbezitter uit Amby stond eveneens Van Scherpenzeel Heusch bekend als aanhanger van een afscheiding van Nederland.

De Duitse Nationale Vergadering kwam op 18 mei 1848 voor het eerst bijeen in de Paulskirche in Frankfurt am Main. Naar aanleiding van een schrijven van Van Scherpenzeel Heusch boog het parlement zich spoedig over de positie van Limburg. De baron sprak in zijn brief van 'das anomale Verhältniß [...] zwei Herren anzugehören: einmal deutsches Bundesland, dann niederländische Provinz zu sein, und gleichzeitig Abgeordnete zur hiesigen Nationalversammlung und zu den Generalstaaten im Haag schicken zu müssen'.¹⁷ Aan deze tweeslachtigheid diende zo snel mogelijk een einde te komen door Limburg los te maken van Nederland. Van Scherpenzeel Heusch vroeg de Nationale Vergadering daarom ondubbelzinnig te verklaren dat Limburg bij Duitsland hoorde.

Op 19 juli 1848 behandelde het parlement dit vraagstuk naar aanleiding van een rapport dat de commissie voor volkenrechtelijke aangelegenheden had opgesteld. Hierin werd onder meer gesteld: 'Jetzt dürfte die Zeit gekommen sein, wo [...] in Uebereinstimmung mit den deutschen Brüdern in Limburg eine nicht Bloß nominelle, sondern auch reelle Vereinigung mit Deutschland hergestellt werden kann und muß'.¹⁸ Op voorstel van de commissie besloot de Nationale Vergadering te verklaren dat Limburg 'ein deutsches Bundesland' was en dat de onderwerping van het gewest aan de Nederlandse grondwet als onwettig moest worden beschouwd. Op geen ander moment in de periode 1848–1849 waren de pro-Duitse gevoelens in Limburg zo sterk als na dit parlamentsbesluit.¹⁹

Enkele maanden verstreken. De Duitse rijksregering ondernam echter nauwelijks actie tegen de bestaande banden van Limburg met Nederland. Onder meer op aandringen van Van Scherpenzeel Heusch verklaarde de Nationale Vergadering daarom op 25 november 1848 te volharden in haar besluit van 19 juli. Van onderhandelingen met Nederland kon geen sprake zijn, want de Duitse status van Limburg stond vast.

Veel gevolgen had ook dit parlamentsbesluit niet en een halfjaar later, op 14 mei 1849, berichtte parlamentsvoorzitter J.L.T. Reh dat er een 'Austrittsanzeige' was binnengekomen van Van Scherpenzeel Heusch, die had geschreven mede te handelen voor zijn collega Schoenmaeckers. Hun ontslagname was, zo werd het parlement medegedeeld, 'in Form eines Protestes übergeben worden'.²⁰ Tot zijn grote teleurstelling, zo liet Van Scherpenzeel Heusch zijn collega-afgevaardigden weten, was aan de parlamentsbesluiten van 19 juli en 25 november geen enkel gevolg gegeven. Verbitterd keerde hij

zich daarom af van Duitsland. Van Scherpenzeel Heusch en Schoenmaeckers hadden, 'indem sie nur das Wohl des Landes, das sie zu vertreten die Ehre haben, berücksichtigen, die traurige Pflicht, gegen die fernere Vereinigung des Herzogthums Limburg mit Deutschland zu protestieren'.²¹ De beide Limburgse afgevaardigden restte niets anders dan hun mandaat neer te leggen.

De vergadering besteedde nauwelijks aandacht aan de Limburgse proteststem en ging over tot orde van de dag.²² Met het vertrek van Van Scherpenzeel Heusch en Schoenmaeckers uit Frankfurt verdween de Limburgse kwestie van de Duitse parlementaire agenda: het hertogdom zou niet meer ter sprake komen.

Het Nederlands gezag was in de jaren veertig in Limburg weinig populair en de anti-Nederlandse gevoelens waren er bijzonder hevig. De Limburgers voelden zich binnen het Nederlandse staatsverband veelal 'min of meer als vreemden', zowel op godsdienstig, cultureel als economisch gebied.²³ De afscheidingsbeweging kon dan ook rekenen op brede steun.

Op het platteland, waar de (economische) grieven tegen het Nederlandse bewind het grootst waren, vond de separatistische beweging haar belangrijkste aanhang, met name onder de (groot)grondbezitters. De Limburgse adel nam binnen de beweging een leidende positie in. Industriëlen en groot-handelaars, vooral te vinden in en om de steden, waren op economische gronden juist veelal tegen een scheiding van Nederland: zij wilden de Noord-Nederlandse afzetmarkt behouden en vreesden aan het eind van de jaren veertig voor een aansluiting bij de Zollverein. Zowel een incorporatie in dit tolverbond alsook een aansluiting bij België zou hen confronteren met felle concurrentie. In de steden ondervonden de separatisten overigens wel weer steun bij de lagere sociale klassen.²⁴ De ambtenarij – veelzeggend 'die nordniederländische Beamtschaft' genoemd²⁵ – was merendeels tegenstander van secessie. Waarschijnlijk speelden carrière mogelijkheden hierbij een rol. Bovendien waren deze ambtenaren relatief vaak protestant; zij behoorden daarmee tot een groep waarbinnen een hoge mate van aanhankelijkheid bestond jegens het eveneens grotendeels protestantse Noorden.

Hoe was de stemming in het Noorden? Boogman schrijft over de publieke opinie eind jaren veertig:

It does not look as if many Dutchmen would have been too unhappy if that remote strip of land, half Belgian and Roman Catholic, had in fact been incorporated into the new German empire, which was to have been formed at that time.²⁶

In lijn hiermee constateerde minister J.M. de Kempenaer van Binnenlandse Zaken: 'Er zijn velen in den lande, die Limburg wel kwijt zouden willen zijn.'²⁷ Deze houding hield mede verband met 'de Hollandse contractie-mentaliteit': de protestantse Nederlander zou zich bij voorkeur hebben teruggetrokken op 'eigen grond'.²⁸ In de eerder aangehaalde woorden van Tweede-Kamerlid S.H. Anemaet uit 1840: 'Ik voor mij zoude liefst het oude huisgezin zien bevestigen [...]'.²⁹ En Limburg maakte van dat gezin geen deel uit. In 1848 verscheen van de hand van J.H.G. Boissevain, redacteur van de *Arnhemsche Courant*, de brochure *De Limburgsche kwestie*. De schrijver wilde Limburg – 'een uitwas van ons land, dat onze beste sappen verteert' – zo snel mogelijk kwijt, vooral om problemen met Pruisen te voorkomen.³⁰ Zijn mening werd gedeeld door velen in Nederland en vond haar weerklink in het grootste deel van de Nederlandse pers.³¹

In de ministerraad was de stemming bij een aantal leden al niet veel anders. Minister D. Donker Curtius van Justitie vond Limburg in september 1848 eigenlijk maar 'een ellendig strookje land' en zijn collega van Financiën, P.P. van Bosse, was er aanvankelijk zelfs op uit om de provincie in te wisselen tegen gunstige overeenkomsten op het gebied van handel en Rijnvaart. De ruil van een deel van het koninkrijk – inclusief bewoners – tegen economische voordelen was volgens de minister zeer goed te verdedigen, want, zo zei hij tijdens een ministerraadsvergadering: 'Ons bestaan gelijkt veelzins eene groote kruidenierswinkel.'³² Daartegenover stonden de ministers L.A. Lightenveld (Rooms-Katholieke Eredienst, later Buitenlandse Zaken) en J.M. de Kempenaer die zich van meet af aan verzetten tegen een secessie van Limburg.

Wat vond de koning? Onzekerheid en onvastheid kenmerkten het beleid van Willem II.³³ Ook als het ging om de positie van Limburg was zijn houding niet altijd even duidelijk. Dit hield mede verband met het feit dat een afscheiding van Nederland geen afscheiding van Oranje hoefde te betekenen. Een onafhankelijk hertogdom met het behoud van de Oranjedynastie – eenzelfde positie als waarin Luxemburg verkeerde – behoorde zeker in de eerste helft van de jaren veertig tot de aangehangen alternatieven. De koning werd door de Limburgers ook beschouwd als 'minder "Hollands"' dan zijn ministers.³⁴ Dit blijkt uit een kwestie die speelde in juni 1841, toen Willem II Limburg bezocht. Een aantal Zuid-Limburgse gemeenten weigerde een Nederlandse vlag aan te schaffen. De burgemeesters uit het kanton Meerssen lieten de gouverneur weten weliswaar te zullen vlaggen, echter 'slechts Limburgs en Oranje'.³⁵ Willem II zou zich tijdens zijn regering in Limburg mogen verheugen in een zekere mate van populariteit.³⁶

Hij onderhield een goede verstandhouding met vooraanstaande personen in de provincie zoals de apostolisch vicaris (en latere bisschop) Paredis en de industrieel Petrus Regout.³⁷ De koning zette zich in voor het herstel van de bisschoppelijke zetel in Roermond en kocht in 1841, niet lang na zijn inhuldiging, een buitenverblijf nabij Maastricht, kasteel Vaeshartelt.³⁸ Dit kan worden gezien als een blijk van toenadering tot de nieuwe provincie en haar bewoners.³⁹

Op beslissende momenten, dat wil zeggen tijdens de twee separatistische golven (1843–1844 en 1848–1849) liet Willem II aan de politieke elite in Limburg weten dat een afscheiding van Nederland niet aan de orde was. Zo kreeg de gouverneur in Limburg, jhr. Paul Gericke van Herwijnen, in juni 1843 de opdracht om aan leden van Provinciale Staten mede te delen dat een petitie waarin werd verzocht om afscheiding van de provincie, de koning zou mishagen.⁴⁰ Aan de raad van de stad Maastricht werd in de zomer van 1848 door minister De Kempenaer van Binnenlandse Zaken, namens de koning, de boodschap overgebracht dat de koninklijke 'belangstelling in – en bezorgdheid voor – het behoud van die provincie [Limburg]' onverminderd aanwezig zou blijven.⁴¹

De houding van de Nederlandse regering kan over het algemeen niet bijzonder daadkrachtig genoemd worden: indien mogelijk wilde zij Limburg behouden, maar niet tegen elke prijs.⁴² Bij een groot deel van de Limburgse bevolking leek er al helemaal geen sterke aandrang aanwezig om de staatkundige banden met Nederland te continueren. Toen de pogingen om te komen tot een Duitse staatkundige eenheid echter mislukten, werd de Limburgse afscheidingsbeweging de meeste wind uit de zeilen genomen.

De kwestie geactualiseerd

Na de jaren veertig berustten de meeste Limburgers in hun Nederlandse nationaliteit.⁴³ Limburg bleef echter deel uitmaken van de Duitse Bond: een constructie die in de provincie het ontluiken van een Nederlands nationaal bewustzijn belemmerde.⁴⁴ Dat het Traktaat van Londen van 11 mei 1863 Limburg ontsloeg van alle banden met de Duitse statengemeenschap, wordt daarmee een belangrijk markeringspunt voor de integratie van Limburg in het Nederlandse koninkrijk. Na bijna dertig jaar kwam er een einde aan de staatkundige status aparte. 'Limburg is bevrijd van alle banden waardoor het schijnen zou vreemd te zijn van onze nationaliteit,' verklaarde minister Heemskerk van Binnenlandse Zaken in de Eerste Kamer; 'elke exceptionele toestand in een woord is verdwenen [...].'⁴⁵

De toenadering tot Nederland die door de verbreking van de relatie met Duitsland een kans kreeg, werd meteen krachtig gestimuleerd door de in brede kring aanwezige vrees voor de expansiedrang van Pruisen. Met name gedurende de Frans-Duitse Oorlog (1870-1871) was men in Limburg beducht voor inlijving bij het nieuwe Duitsland. De publieke opinie in de provincie toonde zich daarom pro-Nederlands en de provinciale pers gaf regelmatig uiting aan de wens bij Nederland te blijven.⁴⁶ Commissaris des Konings Van der Does de Willebois meldde in zijn jaarverslag over 1870 dat het conflict tussen Frankrijk en Duitsland de ontwikkeling van een Nederlands-nationale identiteit in Limburg bevorderde.⁴⁷ De angst om bij Duitsland te worden ingelijfd werkte 'voor het opiniërende deel van de Limburgse bevolking als katalysator voor de ontwikkeling van Nederlands-nationale sentimenten'.⁴⁸ Vanuit Limburgs perspectief gezien speelde Willem III in die jaren overigens een weinig gelukkige rol. De koning was, evenals zijn vrouw Sophie, sterk anti-Pruisisch en stak deze gezindheid niet onder stoelen of banken, daarmee ten opzichte van Pruisen met vuur spelend.⁴⁹

Voor de hechting van Limburg aan Nederland was op het internationale vlak nog een andere omstandigheid van belang die veelal over het hoofd wordt gezien: na de definitieve erkenning van de Belgische staat in 1839 leek het gevaar voor zijn onafhankelijkheid nooit zo reëel als in de jaren zestig. Veel Europese staatslieden en diplomaten verkeerden in de veronderstelling dat het nog jonge koninkrijk binnen afzienbare tijd ten prooi zou vallen aan Frans annexionisme.⁵⁰ Ongetwijfeld werd België daarmee voor veel Limburgers minder aantrekkelijk als alternatief vaderland.

Bij de Nederlandse regering groeide in ieder geval het vertrouwen in de afhankelijkheid van de Limburgers jegens Nederland. Illustratief zijn de koninklijke besluiten van september 1867 om de wet op de schutterijen ook in Limburg van kracht te verklaren.⁵¹ Deze wet was sedert 1839 voor deze provincie buiten werking geweest uit vrees dat men er 'de wapenen naar den verkeerden kant zoude wenden', aldus minister Heemskerk. Maar nu was 'alle zweem van mistrouwen' verdwenen.⁵²

Na de gebeurtenissen van 1848 was de verhouding van Limburg tot de Duitse Bond politiek gezien met name in 1863-1864 actueel geworden. In januari 1864 schreef *Nederlandsche gedachten* dat 'de Limburgsche quaestie thans meer dan ooit aan de orde' is.⁵³ In de later dat jaar verschenen brochure *Ter toelichting van de Limburgsche kwestie* verkondigde de schrijver, jhr. A.P.C. van Karnebeek, dat het streven naar Duitse eenheid de aandacht die in

Nederland aan de Limburgse kwestie werd gewijd wel moest 'scherpen'. De internationale gebeurtenissen rondom het hertogdom Sleeswijk gaven daar alle aanleiding toe.

De Denen hadden Sleeswijk in 1863 volledig willen integreren in hun koninkrijk, zeer tegen de zin van de Duitse Bond. De Bond begon een militaire campagne tegen Denemarken, uitgevoerd door Pruisen en Oostenrijk. In een aantal opzichten plaatste deze oorlog Limburg in de nationale politieke belangstelling. Het gevaar leek reëel dat de provincie in de toekomst, door haar dubbelzijdige staatkundige positie, aanleiding zou geven tot een soortgelijk conflict met de Duitse Bond of met Pruisen. Bovendien dreigde het neutrale Nederland via de Duitse Bond ongewild bij allerlei internationale conflicten betrokken te raken. Ten derde bood de oorlog met Denemarken een uitgelezen kans om internationaal te pleiten voor het verbreken van de banden tussen Limburg en de Duitse Bond. Het Limburgse Tweede Kamerlid Charles Antoine baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky meende eind 1863 dat een dergelijk pleidooi in de bestaande 'buitengewone omstandigheden' in Europa wel eens succesvoller zou kunnen zijn dan in 'gewone tijden'.⁵⁵ Hij kreeg gelijk. Limburg trad, met internationale instemming, uit de Duitse Bond.

'La question du Limbourg'

De buitenlandse politiek van België kenmerkte zich tot 1870 door een streven naar herwinning van de gebieden die in 1839 verloren waren, waaronder Nederlands-Limburg.⁵⁶ Doorgaans werd dit doel heimelijk beleden, hoewel een Belgische minister in 1853 volgens een toen in Limburg circulerend gerucht openlijk zou hebben gezegd: 'roept ons maar, op den eersten wenk zijn wij bij u'.⁵⁷ Na 1870 raakte dit Belgisch irredentisme op de achtergrond, om na afloop van de Eerste Wereldoorlog opnieuw in alle hevigheid verwoerd te worden. Nederlands-Limburg was in de ogen van veel Belgen 'Limbourg cédé', het afgestane Limburg, en zij wilden het terug.⁵⁸

Al tijdens de oorlog werd deze wens geventileerd. In september 1914, één maand na de Duitse inval in België, had de Politieke Directie van het Belgische ministerie van Buitenlandse Zaken een uitvoerig territoriaal eisenprogramma geformuleerd; van Nederland verlangde men de provincie Limburg en Zeeuws-Vlaanderen. Ook de Belgische generale staf oordeelde enkele maanden later dat inlijving van Nederlands-Limburg gewenst was.⁵⁹ De Belgische regering was verdeeld over de kwestie, die vooralsnog binnenskamers bleef. In het voorjaar van 1915 startte de Belgische krant *Le Vingtième Siècle*

echter een annexionistische campagne en een jaar later verschenen de eerste annexionistische brochures: de kwestie was in de openbaarheid gekomen.

Tijdens de oorlogsjaren was van Belgische propaganda-activiteiten in Limburg nauwelijks sprake; ze kwamen na het sluiten van de wapenstilstand in november 1918 van de grond. Bijzonder actief hierbij was het Comité de Politique Nationale. In een van zijn uitgaven, *La protestation du Limbourg* uit 1919, stelde het comité de staatkundige relatie tussen Limburg en Nederland ter discussie met de stelling: 'C'est malgré lui que le Limbourg est devenu hollandais.'⁶⁰ De eerder genoemde brochure *La question du Limbourg* werd eveneens door het comité uitgebracht.

Naast het ontplooiën van activiteiten in Nederlands-Limburg ging de Belgische regering de annexatiewensen bepleiten bij haar geallieerde bondgenoten. Die stonden niet onsympathiek tegenover het door oorlogsgeweld zwaar getroffen België. Daar kwam nog bij dat het neutrale Nederland veel krediet had verloren door in 1918 toestemming te verlenen aan Duitse troepen om zich over Nederlands – nota bene Limburgs – grondgebied uit België terug te trekken en bovendien door asiel te verlenen aan Wilhelm II, de teruggetreden Duitse keizer.

In Nederland reageerde de publieke opinie sterk afwijzend op de Belgische aanspraken, hetgeen zijn neerslag vond in de pers. De Nederlandse regering voerde een krachtig beleid dat erop gericht was elk verlies van grondgebied te voorkomen. Ook de Limburgse bevolking was in meerderheid tegen de Belgische annexatieplannen.⁶¹ Het liberale Tweede-Kamerlid W.H. de Beaufort had naar aanleiding van deze plannen al tijdens de oorlog geconstateerd dat 'de Limburgers tegenwoordig ook wel liever Nederlanders zullen blijven'.⁶² De Eerste Wereldoorlog had veel Limburgers de voordelen doen ervaren van hun Nederlandse staatsburgerschap: die nationaliteit had hen buiten de oorlog gehouden.⁶³ Bovendien hadden de gesloten staatsgrenzen gedurende de oorlogsjaren de oriëntatie van de Limburgers op het Noorden bevorderd.⁶⁴

De belangrijkste Limburgse pleitbezorgers voor de Belgische zaak waren Zuid-Limburgse industriëlen. Zij geloofden, mede op grond van beloften door de Belgische regering, dat een overgang naar België op economisch gebied voordelen zou brengen.⁶⁵ Daarmee kan tevens worden vastgesteld dat het separatisme in de jaren na de Eerste Wereldoorlog hoofdzakelijk een Zuid-Limburgse aangelegenheid is geweest; in het noorden en midden van de provincie was er nauwelijks steun voor de afscheidingsgedachte.⁶⁶

Bovenal geldt dat de Limburgse elite in grote meerderheid geen misverstand wenste te laten bestaan over haar loyaliteit jegens de Nederlandse

staat.⁶⁷ Die elite droeg er dan ook zorg voor dat de anti-annexionistische campagne in Limburg voortvarend werd aangepakt. Dit geldt ook voor de verse lokale politici. Zo nam de gemeenteraad van Venlo op 18 december 1918 bij acclamatie een motie aan waarin geprotesteerd werd tegen de Belgische aanspraken en die verklaarde dat Venlo een Nederlandse gemeente wenste te blijven. De burgemeester van Venray las tijdens een vergadering van de gemeenteraad een verklaring voor 'namens den Raad, en de geheele Gemeente' om uiting te geven aan de verontwaardiging over 'de pogingen om met schennende hand, een stuk van Nederland [...] te willen losscheuren [...]'.

In heel Limburg werden anti-annexionistische comités opgericht, alsook het Provinciaal comité Limburg bij Nederland. Het anti-annexionisme had de openlijke steun van de rooms-katholieke Kerk in Limburg en katholieke standsorganisaties, de Limburgsche Landbouwbond, de R.K. Werklieden-vereiniging, de R.K. Middenstandsbond en de R.K. Werkgeversbond, publiceerden in december 1918 een gezamenlijk manifest om de Limburgse bevolking op te roepen te protesteren tegen de Belgische verlangens.⁶⁸

Het Provinciaal comité Limburg bij Nederland besloot aanvang 1919 een volkspetitionnement te organiseren. Maar liefst 42% van de totale Limburgse bevolking tekende; het is echter niet duidelijk of en in welke mate deelname aan het petitionnement werd gestimuleerd door potentiële ondertekenaars onder druk te zetten.⁶⁹ Het resultaat werd in Den Haag aangeboden aan koningin Wilhelmina. De vorstin zong bij deze gelegenheid – naar zij zich herinnerde uit volle borst – het volkslied van Limburg *Waar in 't bronsgroen eikenhout* mee. Dat deed zij eveneens met het Zeeuws-Vlaamse equivalent, *Waar eens het gekrijsch der meeuwen*, want zij had een gelijkluidend petitionnement aangeboden gekregen door een delegatie uit Zeeuws-Vlaanderen.⁷¹ Op 6 februari 1919 werd in Den Haag onder auspiciën van de Nederlandse regering een nationale manifestatie gehouden die gericht was tegen de Belgische aanspraken op grondgebied van Limburg en Zeeland. Een van de sprekers was F.I.J. Janssen, voorzitter van het Provinciaal comité Limburg bij Nederland.

Over de houding van de Limburgse bevolking kon de Nederlandse regering tevreden zijn. De koningin zei in de troonrede van september 1919:

In innige gemeenschap met Mijn gansche volk gaan Mijne gedachten uit naar Limburg en Zeeuwsch-Vlaanderen, in wier trouw en aanhankelijkheid de hechtheid en de kracht onzer nationale eenheid ondubbelzinnig tot uitdrukking kwamen.⁷²

'Limburgers zijn zeer goede Nederlanders,' noteerde Wilhemina later in *Eenzaam maar niet alleen*. Zij meende dat de wens van de bevolking zelf de doorslag had gegeven bij de confererende mogendheden in Parijs.⁷³ Ook volgens de historicus Wagemans heeft de sterke afwijzing door de Limburgse bevolking ertoe bijgedragen dat het Belgische annexionisme mislukte.⁷⁴

De Belgische eisen vonden bij de onderhandelaars in Parijs inderdaad weinig bijval. Ze besloten dat gebiedsafstand door Nederland niet aan de orde was. De onderhandelingen over de resterende vraagstukken – bijvoorbeeld op het gebied van militaire en economische samenwerking – sleepten zich voort. Pas in april 1925 sloten België en Nederland een verdrag dat vervolgens echter werd verworpen door de Eerste Kamer. Het Belgisch annexionisme was toen inmiddels doodgebloed.⁷⁵ Limburg was voor Nederland behouden gebleven.

Kamerleden en de kwestie

Afkomstig uit een 'internationaal-rechtelijke amphibie', moesten de eerste Limburgse afgevaardigden zich in Den Haag wel voelen als 'vreemde eenden in de bijt'.⁷⁶ Indien we bij hen en bij de latere kamerleden uit de provincie willen vaststellen welke opvattingen zij huldigden over de staatkundige positie van Limburg, is er een aantal aandachtspunten.

In de eerste plaats dient te worden meegewogen dat de nationale volksvertegenwoordiging mogelijk niet de meest geëigende plaats was om separatistische standpunten te verkondigen. Geprononceerde opvattingen over een afscheiding van Limburg getuigden van een mate van terughoudendheid jegens de Nederlandse staat, die zich waarschijnlijk niet altijd liet verenigen met het parlementair woordgebruik.⁷⁷ Te meer daar de afgevaardigden door een eed van trouw gebonden waren aan de grondwet van diezelfde staat, zoals het Noord-Limburgse kamerlid Clemens baron de Weichs de Wenne in augustus 1848 ook zelf opmerkte.⁷⁸ En door zich aan de grondwet te committeren kon een afscheidingsgezinde afgevaardigde nooit meer zijn dan een 'hinkende separatist', schreef Beerenbroek, oud-kamerlid en tegenstander van secessie, datzelfde jaar.⁷⁹ Een van de meest prominente voorstanders van afscheiding in de jaren veertig, baron van Scherpenzeel Heusch, gaf dan ook aan dat het tot uitvoer brengen van de Nederlandse grondwet reden was om na zijn verkiezing tot Tweede-Kamerlid geen zitting te nemen in de Staten-Generaal.⁸⁰ Ook in de twintigste eeuw werd de grondwet opgeworpen als obstakel voor het uiten van 'onvaderlandslievende gevoelens'. Tweede-Kamerlid Henri van Groenendaal die van derge-

lijke gevoelens werd beschuldigd, kreeg van Willem Nolens te horen tijdens een rede op 15 augustus 1919 in Roermond tot de R.K. Kiezersbond voor Limburg 'dat voor hem in de, op de Grondwet van het Koninkrijk der Nederlanden beëdigde volksvertegenwoordiging geen plaats meer is'.⁸¹

Een rem op het blijk geven van uitgesproken ideeën kan er mede toe leiden dat parlementaire redevoeringen voor meer dan één uitleg vatbaar zijn (en waren). Illustratief is de rede die Corneli op 28 maart 1848 in de Tweede Kamer hield. Terwijl het kamerlid daarbij volgens Boogman liet blijken voor afscheiding te zijn, wijzen Corneli's woorden volgens Primus juist niet op 'een bepaalde voorkeur voor het bestendigen van den band met Nederland'.⁸² Voor het interpreteren van parlementaire handelingen en meer in het algemeen voor het plaatsen van de Limburgse kamerleden kan het derhalve raadzaam zijn om ook hun activiteiten buiten het parlement in ogenschouw te nemen.

Daarbij stuiten we wel op het gegeven dat de onzekere staatkundige toekomst van Limburg diverse publieke figuren in de provincie deed besluiten tot een flexibele opstelling, een duidelijke en openlijke voorkeur achterwege latend. Dit geldt met name voor de jaren veertig. Zo trachtte het Maastrichtse stadsbestuur toen de kool en de geit te sparen en volgde de in die stad uitgegeven krant *Journal du Limbourg* een zigzagkoers uit opportunisme.⁸³ Het latere kamerlid Willem Hubert Pijls onderhield in diezelfde periode weliswaar een correspondentie met separatistenvoorman Van Scherpenzeel Heusch, maar deed dat vertrouwelijk. Toen hij de baron persoonlijk wilde spreken, vroeg hij om een ontmoeting buiten de landsgrenzen, in Keulen of Aken.⁸⁴

Hoewel de houding van de Limburgse elite in de twintigste eeuw over het algemeen als duidelijker en eenduidiger kan worden getypeerd, treffen we tegelijk ook een voorbeeld aan van een flexibele opstelling en wel bij de Zuid-Limburgse industriëlen die behoorden tot de belangrijkste pleitbezorgers van het Belgische annexionisme. Zij hielden zich echter op de achtergrond, de deur naar Nederland openhoudend voor het geval de Belgische plannen niet verwezenlijkt zouden worden.⁸⁵

Eenzelfde houding zien we bij sommige Limburgse afgevaardigden in Den Haag, bijvoorbeeld bij de zojuist genoemde baron de Weichs de Wenne. Tweede-Kamerlid van 1847 tot 1849. Op 11 april 1848 was hij aanwezig bij een door Van Scherpenzeel Heusch georganiseerde afscheidingsmeeting in het Midden-Limburgse Neer. De baron haastte zich evenwel om gouverneur Van Meeuwen te melden dat hij 'als bij surprize in die meeting was ingesleept'.⁸⁶ Nu zouden we de verstandelijke vermogens van De Weichs de

Wenne wel erg onderschatten indien we zouden aannemen dat hij vooraf niet op de hoogte was van de strekking van een door Van Scherpenzeel Heusch georganiseerde bijeenkomst. De baron wilde zich kennelijk zo min mogelijk compromitteren.⁸⁷ Later dat jaar ging hij op reis naar de Pruisische provincie Westfalen, juist toen de Tweede-Kamerverkiezingen voor de deur stonden: blijkbaar wilde hij ook nu niet openlijk kiezen.⁸⁸ Daar komt nog bij dat het kamerlid zichzelf bij deze verkiezingen niet opnieuw had gekandideerd, om op die manier 'in dit gewest bij alle partijen of bij elken uitslag bruikbaar te blijven', aldus gouverneur Van Meeuwen.⁸⁹

Een ander voorbeeld treffen we ruim zeventig jaar later aan. In 1918 kwamen separatistische uitspraken van Tweede-Kamerlid Van Groenendael in de openbaarheid. Daarmee geconfronteerd nam de afgevaardigde echter afstand van zijn woorden door te verklaren dat hij er alleen 'schertsenderwijs' over had gesproken, 'zoals wij dat in Limburg wel eens meer doen'; het was bedoeld als 'een grapje'.⁹⁰ Toen hem vervolgens zwaar werd aangerekend dat hij over de afscheidingskwestie had gesproken met de Franse gezant te Brussel, kwalificeerde hij dat gesprek als een onschuldig 'huiselijk praatje'.⁹¹

Soms werd echter ten onrechte verondersteld dat bepaalde handelingen gericht waren op het openhouden van alle opties. Zo sprak het *Journal du Limbourg* in 1848 zijn twijfel uit over de 'rondborstigheid' van het Limburgse kamerlid Beerenbroek: 'Eenige maanden geleden gaf hij zijne demissie als lid der Tweede Kamer, juist op het oogenblik, dat het er op aankwam voor of tegen de scheiding (van Limburg van Nederland) te stemmen.'⁹² De houding van Beerenbroek wordt hier – al dan niet bewust – verkeerd beoordeeld. Hij nam immers ontslag ten gevolge van zijn benoeming tot hertogelijk commissaris. Hij onttrok zich daarmee niet aan publieke handelingen die verband hielden met de actuele Limburgse kwestie, zoals De Weichs de Wenne. Integendeel, hij speelde daarbij juist een actieve rol.

Het voorzichtige taalgebruik dat werd betracht door kamerleden én hun eventueel flexibele opstelling kunnen een mogelijk streven naar afscheiding onder de Limburgse afgevaardigden versluieren. Daar staat tegenover dat er soms separatistische neigingen werden verondersteld, terwijl het twijfelachtig is of die er ook daadwerkelijk waren.

Van Pieter Willem baron de Liedel de Well (Eerste-Kamerlid 1840–1849) is bijvoorbeeld bekend dat hij geneigd was zijn tegenstanders al snel te brandmerken als separatisten. Dat overkwam ook burgemeester Karel Elders van het Noord-Limburgse Bergen, de gemeente waarin het kasteel van de baron gelegen was. De aversie die De Liedel de Well koesterde jegens de burgemeester lijkt zijn voornaamste grond echter niet te hebben gevonden

in een verschil van opvatting over de staatkundige toekomst van Limburg, maar in een zich al jarenlang voortslepend conflict over het eigendom van een weg.⁹³ Met enige voorzichtigheid dienen we daarom kennis te nemen van de (politieke) kwalificaties die, met name door tijdgenoten, aan personen werden toegekend. Dit geldt zeker ook voor de typering die van Limburgse kamerleden werden gegeven.

Zo richtte de antipathie die gouverneur Gericke van Herwijnen in het algemeen koesterde jegens personen met een zekere populariteit in Limburg, zich in het bijzonder tegen Arnold Hendrik Michiels van Verduynen.⁹⁴ Van dit Tweede-Kamerlid ging des te meer dreiging uit, omdat Gericke van Herwijnen vreesde dat hij het gouverneursambt ambieerde. Niet alleen typeerde de gouverneur Michiels van Verduynen en zijn familie in een geheim rapport aan Willem II als 'uitermate heerschzuchtig', maar tevens als heimelijke voorstanders van een afscheiding van Limburg.⁹⁵ Achter een 'berispelijk artikel' in het *Journal du Limbourg* – een artikel met een separatistische strekking – vermoedde de gouverneur in 1842 dan ook prompt de hand van het Tweede-Kamerlid.⁹⁶ Gelet op de persoonlijke gevoelens van Gericke van Herwijnen lijkt het raadzaam om zijn beschuldigingen aan het adres van Michiels van Verduynen niet zonder meer over te nemen.

Ook van de beschuldigingen aan het adres van Tweede-Kamerlid Van Groenendael in 1918–1919 dienen we wellicht met enig voorbehoud kennis te nemen. Aan het in de openbaarheid brengen van de separatistische uitspraken van het kamerlid lag immers mede een zakelijk conflict ten grondslag. Van Groenendaels woorden waren door zijn tegenstanders 'op achterbakse wijze' in de publiciteit gebracht.⁹⁷

Verslagen, rapporten en brieven die in de jaren veertig door Nederlandse overheidsorganen werden geschreven, dienen om nog een andere reden met enige voorzichtigheid te worden gelezen. Ten gevolge van de afscheidingskwestie was het Nederlands gezag toen vaak bijzonder op zijn hoede voor verstoringen van de openbare orde. Het is zeker niet uit te sluiten dat de ambtenarij wel erg snel aannam dat achter opstootjes separatistische motieven schuilgingen: 'In elke kermisruzie zag zij een uiting van separatisme.'⁹⁸

Afgevaardigden van het Hertogdom

In de jaren veertig van de negentiende eeuw werden er vanuit Limburg eenentwintig afgevaardigden gezonden naar de Staten-Generaal in Den Haag. Zij zijn vermeld in de tabellen 1 en 2. Van de genoemde parlementariërs zal in het navolgende worden bekeken hoe zij stonden tegenover de staatkun-

dige band met Nederland. Hierbij zal de volgorde worden aangehouden van hun (eerste) verkiezing.

Tabel 1. Leden van de Tweede Kamer gekozen/benoemd in/uit Limburg, 1840–1849, in volgorde van (eerste) verkiezing/benoeming

<i>Naam</i>	<i>Periode</i>
1 jhr. P.A.S. Kerens	1840–1841
2 J.J.F.M.H. Corneli	1840–1849
3 (jhr.) A.H.Th. baron Michiels van Verduynen	1840–1846
4 jhr. P.M.J.F. Petit	1841–1844
5 M.P.H. Strens	1844–1847
6 J.L.M. Leclercq	1847* / vanaf 1849
7 L.F.H. Beerenbroek	1847–1848
8 C.M.H. baron de Weichs de Wenne	1847–1849
9 H.H. Geradts	1848–1849
10 A.L.G.H. Bloemarts	1848 <i>Bui</i>
11 J.M. Swart	1848 <i>Bui</i>
12 A.J.J.H. Thissen	1848 <i>Bui</i>
13 E.J.H. Borret	vanaf 1849
14 J.L.Th.A.L. baron van Scherpenzeel Heusch	1849*
15 P.L. de Lom de Berg	vanaf 1849
16 jhr. L.L.W.M.J. de Villers de Pit�	vanaf 1849
17 J.J. Lambrechts	vanaf 1849

Bui gekozen tot buitengewoon lid

* Nam na verkiezing geen zitting

Bij de Zuid-Limburgse jonkheer Pire Kerens – ‘een energiek en uitgesproken Nederlandsch gezind man’ – werd het handelen gekenmerkt door trouw aan de Nederlandse staat.⁹⁹ Na de Belgische opstand was hij aan-gebleven als gedeputeerde in Maastricht en tot 1839 was Kerens zelfs een van de meest prominente vertegenwoordigers van het Nederlandse gezag in Limburg, omdat hij het grootste deel van die periode optrad als waarnemer van de buitengewoon commissaris, Gericke van Herwijnen, die meestal in Den Haag verbleef. Door zijn lidmaatschap van La Grande Socit de Maestricht, van oudsher een trefpunt van Oranjegezinden, behoorde hij tot de Maastrichtenaars die ook wel het predikaat ‘Hollander’ toebedeeld kregen, hetgeen overigens bepaald niet complimenteus bedoeld was.¹⁰⁰ Voor zijn trouwe diensten werd Kerens in juni 1841 beloond met de benoeming tot staatsraad in buitengewone dienst.

Een geheel andere opstelling treffen we aan bij Tweede-Kamerlid Frans Corneli: de Kerkradenaar wordt gerekend tot de Zuid-Limburgse leiding van de afscheidingsbeweging. In 1843 was hij betrokken bij een poging om Provinciale Staten ertoe te bewegen een petitie naar de koning te zenden waarin werd verzocht om de afscheiding van het hertogdom.¹⁰¹ In dezelfde tijd hielp Corneli bij de oprichting van een nieuw, Franstalig dagblad, nadat hij eerst nog had geprobeerd het *Journal du Limbourg* op te kopen. Deze poging was echter tevergeefs geweest, waarschijnlijk mede omdat gouverneur Gericke van Herwijnen erin was geslaagd de krant met een financiële injectie te verleiden om niet te vervallen in een structurele oppositie tegen de regering.¹⁰² Na een drietal proefbladen verscheen op 1 januari 1844 de *Gazette du Duché de Limbourg*, die tot en met het laatste nummer op 29 juni 1845 een spreekbuis zou zijn van de afscheidingsbeweging.¹⁰³ Corneli was ook door middel van familiebanden gerelateerd aan de separatistische beweging. Zijn zwagers Alexander Schoenmaeckers en Ch. J. A. baron de Rosensteunden Van Scherpenzeel Heusch, de eerste als collega-afgevaardigde in Frankfurt. Nadat Schoenmaeckers in juli 1849 ontslag had genomen als lid van de Duitse Nationale Vergadering, sprak hij tegenover de Nederlandse gezant te Frankfurt, jhr. F. H. W. von Scherff, de verwachting uit dat zijn schoonbroer Corneli hem zou opvolgen.¹⁰⁴ Door het uiteenvallen van de Nationale Vergadering is van opvolging geen sprake geweest.

Als het ging om de wens tot secessie, nam Tweede-Kamerlid jhr. Arnold Hendrik Michiels van Verduynen (vanaf 1842 baron) een bijzondere positie in. De familie Michiels, waartoe behalve de tak Michiels van Verduynen ook de tak Michiels van Kessenich behoorde, was traditonueel sterk orangistisch. Deze verbondenheid met de Oranjes werd in het familiewapen gesymboliseerd door een oranjeappel op het hartschild.¹⁰⁵ Het handelen van Michiels van Verduynen weerspiegelde zijn trouw aan het Nederlandse koningshuis. Nadat Limburg in 1830 tegen de wil van Willem I (de facto) onderdeel was geworden van België, was Michiels van Verduynen ontslagen als districtscommissaris van Roermond. Vervolgens weigerde hij elke functie in het Belgisch openbaar bestuur. Hij trad pas weer in overheidsdienst nadat oostelijk Limburg was teruggekeerd onder het gezag van de Nederlandse koning; hij werd toen in zijn oude betrekking hersteld. Michiels van Verduynen zag zichzelf daarom als een 'slagtoffer [...] der Belgische gebeurtenissen'.¹⁰⁶

Omdat orangisme en separatisme elkaar niet hoefden uit te sluiten, maakte de afhankelijkheid jegens het Huis van Oranje Michiels van Verduynen niet automatisch voorstander van het opnemen van Limburg in het Koninkrijk der Nederlanden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat

hij aanvankelijk voorstander was van de in het voorjaar van 1843 gestarte actie waarbij men de koning wilde verzoeken om een afzonderlijke status voor Limburg: de voorgestelde petitie voorzag namelijk uitdrukkelijk in het behoud van de Oranjedynastie voor het hertogdom. Dat Michiels van Verduynen desondanks besloot om deze actie niet te steunen, hing echter eveneens samen met zijn trouw aan Oranje. Gouverneur Gericke van Herwijnen had in een brief aan de koning voorgesteld dat aan Michiels van Verduynen, 'welke zich thans nog in 's-Gravenhage bevindt, door het ministerie met allen ernst en nadruk wierd aanbevolen, om zijnen invloed aan te wenden, ten einde het aanbieden van een voorstel tot scheiding in de aanstaande Statenvergadering tegen te gaan'.¹⁰⁷

De koning had dit advies ter harte genomen en minister Schimmelpenninck van der Oye van Binnenlandse Zaken opgedragen contact op te nemen met de Limburgse baron. Een scheiding was 'in de gegeven omstandigheden ondenkbaar', aldus Willem II.¹⁰⁸ En voor een overtuigd orangist als Michiels van Verduynen waren 's konings wensen bevelen. In de afscheidingskwestie prevaleerde dit orangisme: die aanhankelijkheidsgevoelens voorkwamen dat Michiels van Verduynen zich op belangrijke keuzemomenten aan de kant van de separatistische beweging schaarde. Hij was daarmee niet zozeer een voorstander van de band met Nederland, maar van de band met Oranje. Na het ingrijpen van Willem II impliceerde aanhankelijkheid jegens het vorstenhuis echter tevens trouw aan het Nederlandse koninkrijk.

P.M.J.F. Petit is moeilijker peilbaar inzake zijn opvattingen over de staatkundige positie van Limburg. Over de precieze standpunten van de Roermondse jonkheer is weinig bekend, hetgeen overigens mede aan hemzelf te danken is: aan de parlementaire beraadslagingen in Den Haag heeft hij, gedurende zijn driejarig kamerlidmaatschap, geen enkele bijdrage geleverd. Tijdens de eerste separatistische golf bleek Petit echter aansluiting te hebben gevonden bij de afscheidingsbeweging en toen Provinciale Staten in juli 1844 een Tweede-Kamerlid moesten kiezen, werd de kandidatuur van Petit dan ook gesteund door de separatistische *Gazette du Duché de Limbourg*.¹⁰⁹ De gouverneur wilde bij deze verkiezingen alleen een anti-separatist afgevaardigd zien en steunde om die reden Petit niet.

De gouverneur steunde diens tegenkandidaat, Martin Strens, wiens carrière nog tijdens de jaren veertig een bovenprovinciale wending zou krijgen: in augustus 1846 werd hij benoemd tot procureur-generaal in Noord-Brabant, een duidelijk blijk van vertrouwen van de zijde van de Nederlandse regering. In 1852 zou Strens als eerste Limburger het ministerambt bekleden; hij werd minister van Justitie.

J.L.M. Leclercq werd in 1843 door gouverneur Gericke van Herwijnen als betrouwbaar beoordeeld.¹¹⁰ In 1847 weigerde Leclercq zijn medewerking aan een poging van afscheidingsgezinden om te petitioneren tegen zijn eigen uitsluiting van het kamerlidmaatschap. Een jaar later, in november 1848, stond Leclercq bij de Tweede-Kamerverkiezingen te boek als kandidaat voor de anti-separatisten.

Nadat Leclercq de toegang tot de Kamer was ontzegd, werd Louis Beerenbroek in zijn plaats gekozen. Ook hij was tegen de doelstellingen van de separatistische beweging gekant.¹¹¹ Deze 'Nederlands-nationaal denkende Limburger'¹¹² was eerder weliswaar lid geweest van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers en hij had zich in die hoedanigheid verzet tegen een terugkeer van oostelijk Limburg aan Nederland, tevens had hij toen voorspeld dat België na die teruggave geen erger vijanden zou hebben dan de Limburgers (en de Luxemburgers; zie hoofdstuk 1). Beerenbroek zelf heeft in ieder geval gepoogd bij te dragen aan het uitkomen van deze profetie. Met name als Hertogelijk Limburgs commissaris voor de Duitse Bondszaken was hij er voortdurend op bedacht de Nederlandse zaak te dienen. Hij ontving er zelfs een koninklijke onderscheiding voor: in december 1848 werd hij benoemd tot ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw, omdat hij 'de woelingen der separatistische partij steeds met klem bestreden' had.¹¹³ Zijn benoeming tot hertogelijk commissaris was overigens al een blijk geweest van groot koninklijk vertrouwen in Beerenbroek's gezindheid en enkele jaren daarvoor – nadat Beerenbroek met Gericke van Herwijnen had samengewerkt om een voorgestelde petitie van Provinciale Staten af te zwakken – had de gouverneur al laten weten dat hij, als het ging om het afscheidingsvraagstuk, in Beerenbroek een bondgenoot zag.¹¹⁴

Dit was niet het geval met Clemens baron de Weichs de Wenne. Deze afgevaardigde werd zelfs gerekend tot de leiders van de afscheidingsbeweging in het noorden van Limburg.¹¹⁵ Evenals Corneli was hij betrokken bij de poging in 1843 een separatistische petitie te zenden aan de koning en bij de oprichting van de afscheidingsgezinde *Gazette du Duché de Limbourg*.

Toen Beerenbroek zich na zijn benoeming tot hertogelijk commissaris terugtrok als lid van de Tweede Kamer, werd hij opgevolgd door Hendrik Herman Geradts. Beerenbroek was bijzonder verheugd 'dat Limburg door zulk één man vertegenwoordigd wordt'.¹¹⁶ Geradts beschouwde het dan ook als 'eenen heiligen pligt' het separatisme te bestrijden.¹¹⁷ Dit was geheel in lijn met de familietraditie, want Geradts behoorde tot de weinige toonaangevende families in Limburg die zich bij het grondvesten van de Belgische staat afzijdig hadden gehouden.¹¹⁸

Twee maanden na de verkiezing van Geradts voegden Provinciale Staten in Maastricht met het oog op de grondwetsherziening drie extra Limburgse afgevaardigden – de buitengewone leden – aan de Tweede Kamer toe: A.L.G.H. Bloemarts, J.M. Swart en A.J.J.H. Thissen. De gouverneur twijfelde er niet aan dat zij alle drie behoorden 'tot die Partij welke zich tegen de afscheiding van het Hertogdom Limburg heeft verklaard'.¹¹⁹ Een van hen, Thissen, presenteerde het trio ook in Den Haag als tegenstanders van secessie.¹²⁰

Dat Bloemarts vanuit Nederlands perspectief gezien als betrouwbaar moest worden beschouwd, was eerder al duidelijk geworden. Bij de Belgische opstand van 1830 was hij afgetreden als gemeentesecretaris in Weert. In de jaren dertig hield hij zich verre van petitionnementen waarin verzocht werd Belgisch te mogen blijven en onmiddellijk na de terugkeer van het Nederlands gezag diende hij een verzoek in om weer in overheidsdienst te mogen treden. Zijn wens burgemeester te worden van zijn stad Weert werd gehonoreerd.¹²¹ Ook in de volgende jaren bleek zijn Nederlandse gezindheid. In juli 1843 was hij tot tevredenheid van de gouverneur gekozen tot voorzitter van een van de vier afdelingen van de Staten en in deze sleutelpositie was hij betrokken bij de succesvolle poging de zojuist bij Beerenbroek genoemde petitie, opgesteld door de afscheidingsgezinde De Villers de Pit, van haar scherpe kanten te ontdoen.¹²² Deze anti-separatistische instelling treffen we ook aan bij een ander prominent lid van de familie Bloemarts en wel bij zijn neef A.J.H.J. Bloemarts, oud-burgemeester van Venlo.¹²³

Swart was lid van de eerder genoemde orangistische La Grande Socit de Maestricht. Na de terugkeer van Limburg onder Nederlands gezag in 1839 werd hij benoemd tot auditeur-militair, een belangrijke post als het ging om de handhaving van het Nederlands gezag. Waarnemend gouverneur Kerens had dan ook geoordeeld dat Swart 'ten aanzien zijner staatkundige denk- en handelwijze, een onbeperkt vertrouwen verdient'.¹²⁴

In hun parlementaire bezigheden zouden de buitengewone afgevaardigden Bloemarts, Swart en Thissen het vertrouwen van Nederlandse zijde, dat in hen was uitgesproken door de gouverneur, niet schaden. Tijdens hun kortstondige kamerlidmaatschap – de Dubbele Kamer vergaderde van 18 september tot 14 oktober 1848 – hielden zij alle drie redevoeringen waarin het streven van de afscheidingsbeweging werd bestreden.¹²⁵ De drie buitengewone leden waren de laatste die door Provinciale Staten in de Tweede Kamer werden gekozen. Vanaf de verkiezingen in november 1848 werden de afgevaardigden direct gekozen; geen van de zittende volksvertegenwoordigers keerde terug in de Tweede Kamer.

Onder de nieuwgekozenen valt, in het licht van de afscheidingskwestie, vooral de naam van Van Scherpenzeel Heusch in het oog. Hij was rond 1840 de meest prominente leider van de separatistische beweging en had bovendien gelijktijdig zitting in de Nationale Vergadering te Frankfurt. Een parlementair dubbelmandaat dat uniek mag heten en tevens illustratief is voor de staatkundige positie waarin Limburg zich bevond. In de Tweede Kamer zou hij nimmer verschijnen; zijn zetel bleef er meer dan drie maanden lang onbezet. Gedurende deze tijd nam de baron wel deel aan de parlementaire activiteiten in Frankfurt, daarmee nog eens zijn voorkeur voor het zo snel mogelijk verbreken van de staatkundige band met Nederland onderstrepend.

Van Scherpenzeel Heusch was bij de verkiezingen van november 1840 kandidaat gesteld in elk van de vijf Limburgse kiesdistricten en daarmee was de inzet bij de verkiezingen duidelijk: het was een keuze voor of tegen afscheiding. Uiteindelijk – na de tweede stemmingsronde – won hij in de districten Sittard en Heerlen. In Roermond, Maastricht en Venlo zegevierden de anti-separatisten Leclercq, Borret en De Lom de Berg.¹²⁶

Borret was in Noord-Brabant geboren en zijn familie was vooral in en vanuit die provincie politiek en bestuurlijk actief. Zijn vader, A.J.L. Borret (1782–1858), oud-gouverneur van Noord-Brabant, was in de jaren 1839–1840 samen met Gericke van Herwijnen als commissaris voor de wederinbezetting van Limburg belast geweest met de vestiging van het Nederlandse gezag in deze provincie. Limburg afscheiden van het overig deel van Nederland en dus mede van Noord-Brabant kon Borrets instemming geenszins wegdragen. Ook uit politieke overtuiging was hij daartegen: als 'ultra-katholiek' sympathiseerde Borret allerm minst met de afscheidingsbeweging.¹²⁷

Evenals Borret stond De Lom de Berg bij de Tweede-Kamerverkiezingen kandidaat voor de anti-separatisten. Daarom werd zijn kandidatuur gesteund door de Nederlandse overheid (zie hieronder). In zijn eerste rede in de Kamer gaf hij tot tweemaal toe de verzekering dat de Limburgers niet anders wensten dan met Nederland verbonden te blijven.¹²⁸

Tot de medestanders van Van Scherpenzeel Heusch kunnen we De Villers de Pit rekenen. Evenals Corneli behoorde hij tot de leiders van de separatistische beweging in het zuidelijk deel van de provincie.¹²⁹ Bij de reeds genoemde poging in 1843 om Provinciale Staten te bewegen een verzoek tot afscheiding aan de koning te richten, vervulde De Villers de Pit een voortrekkersrol. Hij was toen lid van de Staten en diende in die hoedanigheid het voorstel voor de petitie in.

Achter de schermen – tijdens 'particuliere gesprekken' – had de gouverneur de provinciale volksvertegenwoordigers in opdracht van minister

Schimmelpenninck van der Oye van Binnenlandse Zaken duidelijk gemaakt dat het vragen om secessie 'den Koning zelve min aangenaam zoude wezen'.¹³⁰ De meeste statenleden hadden toegezegd een ontwerp-adres waarin sprake zou zijn van afscheiding niet te zullen steunen. De Villers de Pit zag zich daardoor genoodzaakt het door hem in te dienen voorstel af te zwakken: van afscheiding was niet langer sprake. De toelichting op het ontwerp was echter naar het oordeel van de gouverneur nog steeds in een 'hevigen en overdreven toon' gesteld. Zij bevatte in ieder geval een ware lofzang op België, het 'pays avec lequel nous avons une conformité parfaite de moeurs, d'habitudes et d'intérts'.¹³¹

Om op de hoogte te kunnen blijven van de activiteiten van de verdachte jonkheer zorgde de gouverneur ervoor dat hij vriendschappelijke betrekkingen bleef onderhouden met De Villers de Pit; 'althans naar den uiterlijken schijn', zo schreef Gericke van Herwijnen aan Willem II.¹³² Wellicht vernam de gouverneur op die manier van de plannen waarbij ook De Villers de Pit betrokken was, om in Maastricht een nieuw Franstalig dagblad uit te geven, hetgeen resulteerde in de oprichting van de *Gazette du Duch de Limbourg*.

Inzake de afscheidingskwestie bleef De Villers de Pit lange tijd een eenling in de Kamer, de zetel van Van Scherpenzeel Heusch bleef immers onbezet. Toen deze laatste uiteindelijk, in mei 1849, afzag van het kamerlidmaatschap, moest het district Sittard een nieuwe afgevaardigde kiezen. Het werd Jan Jacob Lambrechts, een bondgenoot van Van Scherpenzeel Heusch. Lambrechts trad in de jaren veertig minder op de voorgrond dan de eerder genoemde separatistische afgevaardigden, met name omdat hij tot zijn kamerlidmaatschap vooral op lokaal niveau actief was geweest: hij was schepen (wethouder) van het Zuid-Limburgse Grevenbicht. Toch stond hij in 1848 bij gouverneur Van Meeuwen bekend als een van de 'separatistische raddraaijers'.¹³³ In november van dat jaar betrad hij het provinciale podium door deel te nemen aan een activiteit die werd georganiseerd door de afscheidingbeweging en die tot doel had Van Scherpenzeel Heusch te promoten bij de komende Tweede-Kamerverkiezingen.

Om het beeld te completeren volgen nu de leden van de Eerste Kamer. Hier werd Limburg van oktober 1840 tot februari 1849 vertegenwoordigd door Pieter Willem baron de Liedel de Well. In 1830 had hij zich – als Tweede-Kamerlid – uitgesproken tegen een afscheiding van de zuidelijke provincies. Vervolgens had hij zich, als een van de weinige afgevaardigden in het Nationaal Congres in Brussel, verzet tegen het besluit om de Oranjes uit te sluiten van de Belgische troon, met het kennelijke doel om een scheiding te beperken tot een administratieve (zie hoofdstuk 1). Daarmee

had hij gehandeld in overeenstemming met de wens van Willem I en diens opvolger, die beiden nog lange tijd hun zinnen bleven zetten op de troon van het nieuwe koninkrijk België. Deze trouw aan Nederland en de Oranjedynastie werd in juni 1841 beloond toen Willem II ter gelegenheid van zijn inhuldiging een tocht maakte door Limburg. Hij vereerde De Liedel de Well met een bezoek en nuttigde een dejeuner in diens kasteel. Gedurende de separatistische acties rond 1843 en 1848 onderhield de baron nauwe contacten met regeringskringen in Den Haag.¹³⁴ In mei van dat laatste jaar was hij, na een audiëntie bij de koning, betrokken bij een plan van Willem II om 'gegoede ingezetenen' van Limburg een verzoekschrift te laten richten tot de Duitse Bond waarin tegen een scheiding tussen hun provincie en (overig) Nederland zou worden geprotesteerd.¹³⁵

Tabel 2. Leden van de Eerste Kamer, benoemd uit Limburg, 1840–1849, in volgorde van benoeming

	<i>Naam</i>	<i>Periode</i>
1	P.W. baron de Liedel de Well	1840–1849
2	L.F.H. Beerenbroek	vanaf 1849
3	P.D. Regout	vanaf 1849
4	G.J. de Rijk	vanaf 1849

In 1848 liet De Liedel de Well zich kennen als een 'pro-Nederlandse edelman'¹³⁶ en tijdens de eerste separatistische golf treffen we zijn naam niet aan bij acties om te komen tot een zelfstandig hertogdom. Deze houding vinden we terug bij zijn zoon, die in dezelfde tijd weigerde (financiële medewerking te verlenen aan de oprichting van een separatistisch dagblad in Limburg.¹³⁷

Bij de anti-separatistische houding van het Eerste-Kamerlid zullen zijn conservatieve opvattingen zeker meegespeeld hebben. De afscheidingsbeweging stelde zich namelijk in de jaren 1843–1844 naast zelfstandigheid voor het hertogdom ook een meer liberale invulling van zijn staatsbestel tot doel, een gruwel voor De Liedel de Well. Ook de liberale tendensen in Frankrijk zullen hem ongetwijfeld hebben tegengestaan. Tijdens de grondwetsherziening van 1848 liet hij dan ook aantekenen tegen de voorgestelde wijzigingen van hoofdstuk 3 ('Van de Staten-Generaal') te zijn.¹³⁸

De Limburgse afgevaardigden die in februari 1849 hun intrede deden in de Eerste Kamer, Louis Beerenbroek, Petrus Regout en Gerard Johan de Rijk, kunnen worden aangeduid als 'drie anti-separatisten'.¹³⁹ Ook volgen

gouverneur Van Meeuwen was het nieuwe Limburgse drietal in de Eerste Kamer tegenstander van een afscheiding.¹⁴⁰

Beerenbroek is hiervoor bij de Tweede-Kamerleden reeds aan de orde geweest. Van Regout kan worden vermeld dat hij in 1834 al een keuze vóór Nederland had gemaakt: in dat jaar had hij zijn economische activiteiten in het toen door Belgisch gebied omgeven Maastricht verder uitgebreid, erop speculerend dat de stad Nederlands zou blijven.¹⁴¹ Hij richtte zijn aandacht op Noord-Nederland, zijn beste afzetgebied.¹⁴² Dat economische belangen een staatkundige vertaling kregen, was geenszins opmerkelijk. Zoals we al zagen werd Regouts opvatting in kringen van industrie en handel veelal gedeeld. Zo ook door zijn collega-kamerlid De Rijk, een steenfabrikant en koopman in Tegelen. Volgens De Rijk waren de Limburgers aan het Nederlanderschap gehecht.¹⁴³

Tabel 3. Leden van de Staten-Generaal gekozen/benoemd in/uit Limburg, 1840-1850, ingedeeld naar hun opvatting over secessie

<i>Eerste Kamer</i>	<i>Tweede Kamer</i>
<i>Overwegend afscheidingsgezind</i>	<i>Overwegend afscheidingsgezind</i>
-	1. J.J.F.M.H. Corneli
	2. J.J. Lambrechts
	3. jhr. P.M.J.F. Petit
	4. J.L.Th.A.L. baron van Scherpenzeel Heusch
	5. jhr. L.L.W.M.J. de Villers de Pité
	6. C.M.H. baron de Weichs de Wenne
<i>Primair orangistisch</i>	<i>Primair orangistisch</i>
-	1. (jhr.) A.H.Th. (baron) Michiels van Verduynen
<i>Overwegend Nederlandsgezind</i>	<i>Overwegend Nederlandsgezind</i>
1. L.F.H. Beerenbroek	1. L.F.H. Beerenbroek
2. P.W. baron de Liedel de Well	2. A.L.G.H. Bloemarts
3. P.D. Regout	3. E.J.H. Borret
4. G.J. de Rijk	4. H.H. Geradts
	5. J.L.M. Leclercq
	6. P.L. de Lom de Berg
	7. jhr. P.A.S. Kerens
	8. M.P.H. Strens
	9. J.M. Swart
	10. A.J.J.H. Thissen

De informatie over de houding van de Limburgse kamerleden ten aanzien van de band tussen hun provincie en (de rest van) Nederland is samengevat in tabel 3. Hieruit blijkt de adel in belangrijke mate vertegenwoordigd te zijn geweest onder de afscheidingsgezinde kamerleden (vier van de zes), terwijl zij onder de Nederlandsgezinde afgevaardigden een minderheid vormde (twee van de dertien). Met betrekking tot de zeven adellijke afgevaardigden uit de periode 1840–1850 kan nog worden opgemerkt dat de drie edelen die zich niet aan separatistische zijde schaarden, wat betreft hun adellijke status veel meer dan de afscheidingsgezinden verbonden waren met de Nederlandse koning. Kerens en Michiels van Verduynen hadden hun verheffing in de adelstand te danken aan Willem I en de laatste kreeg op zijn achtenzestigste verjaardag van Willem II de titel baron. In 1822 was aan de toen reeds adellijke De Liedel de Well de titel baron verleend. Bovendien was het zijn enige zoon Guillaume vanaf 1848 vergund om reeds bij het leven van zijn vader de baronstitel te voeren. De vier afscheidingsgezinde edelen daarentegen behoorden allen tot adellijke geslachten van voor de stichting van het Koninkrijk der Nederlanden en geen van hen kreeg een adellijke titel van een Oranjevorst. Toen De Weichs de Wenne en Van Scherpenzeel Heusch in de Nederlandse adel werden opgenomen was er namelijk geen sprake van een nieuwe titel. De baronstitel voor De Liedel de Well st. kan daarentegen wel als nieuw beschouwd worden: die titel werd hem toegekend door middel van verlening; er was geen sprake van homologatie van de door hem eerder gevoerde Franse titel baron de l'Empire.

De grondeigenaren waren sterk vertegenwoordigd bij de separatisten: vier van de zes kamerleden, Corneli, Lambrechts, De Villers de Pit en De Weichs de Wenne, behoorden tot die categorie. Bij de Nederlandsgezinden kan alleen De Liedel de Well tot de grootgrondbezitters worden gerekend. Omdat we het hier over de economische achtergrond van de kamerleden hebben, zij voor de volledigheid nogmaals opgemerkt dat de twee afgevaardigden die hun brood voornamelijk verdienden met handel en nijverheid. Regout en De Rijk, zich bij de tegenstanders van afscheiding schaarden. Overheidsfunctionarissen bevonden zich uitsluitend aan de zijde van de anti-separatisten, waar zij zelfs in zeer groten getale waren te vinden: negen van de dertien, te weten Beerenbroek, Bloemarts, Borret, Geradts, Leclercq, De Lom de Berg, Strens, Swart en Thissen. De enige protestant onder de Limburgse kamerleden, Swart, schaarde zich eveneens aan de kant van de anti-separatisten.

De afscheidingskwestie bracht geen scheidslijn aan tussen de afgevaardigden uit het noordelijk en die uit het zuidelijk deel van de provincie. Er

was echter wel een andere geografische factor in het spel: de zeven kamerleden die woonachtig waren in Maastricht en Venlo en hun respectievelijke 'kringen', behoorden zonder uitzondering tot het Nederlandsgezinde deel van de afgevaardigden. Het betreft Borret, Geradts, Kerens, Swart en Regout in Maastricht; De Lom de Berg in Venlo; De Rijk in Tegelen (kring Venlo).

Indien we de sociaal-economische en geografische achtergrond van de Limburgse kamerleden uit de jaren veertig bezien en verbinden met hun opvattingen over secessie, kan worden vastgesteld dat het beeld in hoge mate overeenstemt met de eerder beschreven en deels nog te beschrijven achtergrond van de twee 'partijen' in Limburg: adel en platteland (grondbezitters) voornamelijk bij de afscheidingsbeweging; handel en industrie, protestantse inwoners van de provincie alsmede bewoners van Venlo en Maastricht in hoofdzaak bij de tegenstanders van secessie.

Gelet op de stemming in de provincie mag haar afvaardiging in Den Haag opmerkelijk worden genoemd: in de Tweede Kamer was een duidelijke meerderheid tegenstander van afscheiding; in het andere deel van de volksvertegenwoordiging, de Eerste Kamer, namen zelfs uitsluitend Nederlandsgezinde vertegenwoordigers plaats. Tijdens de twee perioden waarin de separatistische beweging zich het meest roerde, 1843-1844 en 1848-1849, werden zelfs meestal Nederlandsgezinde kamerleden afgevaardigd. In 1844 werd de pro-Nederlandse Strens afgevaardigd en in juli en september 1848 werden alle vacante plaatsen ingevuld door anti-separatisten. In de Tweede Kamer die volgend op de verkiezingen van november 1848 bij elkaar kwam, bezetten de separatisten slechts twee van de vijf zetels. De anti-separatistische krant *L'Aviso de la Meuse* presenteerde deze uitslag dan ook als een cadeau voor Willem II, die vijf dagen na de verkiezingen zijn zesenvijftigste verjaardag vierde: 'Ce résultat, Sire, est une des plus belles fleurs que Limbourg puisse vous offrir.'¹⁴⁴

Hoewel de Limburgse volksvertegenwoordigers inzake het afscheidingsvraagstuk weinig representatief genoemd mogen worden, lukte het hun om gekozen te worden. Dit was in Nederland overigens niet echt opmerkelijk: in de eerste helft van de negentiende eeuw bestond er geen duidelijk verband tussen de openbare mening en de samenstelling van de Tweede Kamer.¹⁴⁵ Wat betreft de situatie in Limburg is een verklaring hierbij voor een belangrijk deel te vinden in het kiesstelsel.

'Eene meer Nederlandsche stemming'

Wie de provincie Limburg in de eerste jaren na haar terugkeer in 1839 zou gaan vertegenwoordigen in Den Haag, werd grotendeels bepaald door de Nederlandse koning. Dit gold vanzelfsprekend voor de Eerste Kamer wie leden tot de grondwetsherziening van 1848 werden benoemd bij Koninklijk Besluit. Daarnaast werd er, zoals al gemeld in hoofdstuk 2, bij de aanwijzing van de eerste Limburgse Tweede-Kamerleden een bijzondere procedure gevolgd: de koning had zich in 1840 ook bij hen het recht van benoeming toegeëigend, met voorbijgaan aan de reguliere bepalingen. Daardoor had hij een uitgelezen mogelijkheid om de anti-Nederlandse sentimenten in Limburg vooralsnog niet of slechts in gematigde vorm te laten doorklinken in Den Haag.

Dat de overheid zich bewust was van deze mogelijkheid, blijkt uit de adviezen waarop Willem I zich bij deze benoemingen baseerde. In een toelichting op een van deze adviezen lezen we dat gekozen is voor 'bedaarde weldenkende mannen [...] teneinde het getal der woelgeesten niet te vergrooten'.¹⁴⁶ Het lijkt erop dat de exceptionele wijze van benoemen al in oktober 1839 door de raad van ministers werd gerelateerd aan het verkrijgen van gewenste Tweede-Kamerleden. In een rapport aan de koning had de raad geschreven dat het 'niet te vreezen schijnt dat men van de leden uit Limburg, alsdan door U[we] M[ajesteit] krachtens art. 1 der additionele artikelen der grondwet voor de eerste maal te benoemen, groote moeijheden te wachten heeft'.¹⁴⁷

In dit licht bezien mag de benoeming van Corneli opmerkelijk worden genoemd. Als lid van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers had hij zich immers nog fel verzet tegen een terugkeer van oostelijk Limburg onder Nederlands gezag (zie hoofdstuk 1). Willem I kon waarschijnlijk moeilijk geheel voorbijgaan aan de weinig warme gevoelens die onder de Limburgers heersten als het ging om hun nieuwe vaderland. Bovendien was Gericke van Herwijnen, die Corneli bij de koning voordroeg, ervan overtuigd dat het kandidaat-kamerlid zich ditmaal niet zou laten meeslepen door oppositionele krachten.¹⁴⁸

Na de koninklijke benoemingen in oktober 1840 moest bij de aanwijzing van de volgende Limburgse Tweede-Kamerleden de reguliere procedure worden gevolgd. De invloed van de vorst zou ook daarin doorwerken, mede omdat hij additioneel artikel 1 van de grondwet tevens had aangegrepen om verreweg de meeste leden van Provinciale Staten in Limburg te benoemen met voorbijgaan – wederom – van de kiezers.¹⁴⁹ En aan Provinciale Staten

kwam vanaf 1841 het recht toe om de Limburgse afgevaardigden in de Tweede Kamer te kiezen.

Het Nederlandse stelsel tot verkiezing van Tweede-Kamerleden, zoals dat verankerd lag in de grondwetten van 1840 en 1848, bevorderde separatistische uitkomsten niet. Het stond in verscheidene opzichten een succes voor de afscheidingsbeweging juist in de weg. Bij de verkiezing van Geradts tot Tweede-Kamerlid (juli 1848) kan een direct verband worden gelegd tussen het kiesstelsel en het gegeven dat de stemming ten gunste van de anti-separatisten uitviel.¹⁵⁰

In één opzicht was het kiesstelsel tot aan de grondwetsherziening van 1848 echter gunstig voor de afscheidingsgezinden: via de ridderschap – een provinciaal orgaan waarin edelen waren verenigd – had de Limburgse adel een relatief groot aandeel – een derde – in de bezetting van de statenzetels. De wetsvoorstellen tot herziening van het kiesstelsel die in juni 1847 aan de Tweede Kamer werden aangeboden, beoogden onder meer een wijziging in de samenstelling van de Provinciale Staten van Limburg: het aantal zetels voor de adel zou worden teruggebracht. Gouverneur Van Meeuwen had daar eerder bij Willem II op aangedrongen, 'daar toen op afscheiding van Limburg werd aangedrongen, de adel niet achterlijk is gebleven, en onder denzelfden de grootste separatisten [...] werden aangetroffen'.¹⁵¹ Het terugdringen van de invloed van de Limburgse edelen zou een positieve uitkomst hebben op de vaderlandslievendheid van de leden van Provinciale Staten en daarmee op de Nederlandse gezindheid van de Limburgse afgevaardigden in Den Haag.

Tot wijziging van de verhouding tussen de drie standen in de Limburgse Staten is het niet meer gekomen: weldra raakte de herziening van het kiesrecht door de debatten over een grondwetswijziging in een stroomversnelling. De invloed van de adel werd daardoor, ongetwijfeld tot tevredenheid van de gouverneur, nog meer teruggedrongen, want in het nieuwe kiesstelsel werden Provinciale Staten niet langer standsgewijze samengesteld.

Ondanks de invloed die de adel in het kiesstelsel van 1840 kon uitoefenen op de Limburgse afvaardiging naar de Tweede Kamer, werkte dit stelsel in het nadeel van de afscheidingsbeweging. Dat gold ook voor het kiesstelsel van na de grondwetsherziening in 1848. Behalve onder de adel vond de separatistische beweging, zoals gezegd, haar aanhang hoofdzakelijk onder de bewoners van het platteland (boeren en grootgrondbezitters) en de lagere sociale strata in de steden.¹⁵² Onder deze groepen was het kiesrecht veel minder verspreid dan onder de tegenstanders van secessie. Het kiesstelsel

kende grote invloed toe aan de gezeten burgerij, waartoe de groothandelaren en de fabrikanten behoorden, alsmede aan de ambtenarij.

Dit was het gevolg van de hoge census en het – zeker tot aan het nieuwe kiesstelsel van 1848 – bestaande relatieve overwicht van de steden op het platteland. Hoewel het Limburgse platteland in 1839 ruim drie keer zoveel inwoners telde als de steden, kregen beide standen evenveel zetels (dertien) toegekend in de Staten.¹⁵³ De stedelijke afvaardiging in ps werd – in overeenstemming met de bevolkingscijfers – samengesteld door Maastricht (zes statenleden), Venlo, Weert en Roermond (elk twee) en Sittard (een).¹⁵⁴ Volgens gegevens uit 1841 was maar liefst de helft van de kiesgerechtigde inwoners van Maastricht van protestantsen huize en daarmee vrijwel zonder uitzondering tegen een scheiding van Nederland.¹⁵⁵ In de Maastrichtse afvaardiging naar Provinciale Staten namen protestanten een onevenredig grote plaats in, oordeelde gouverneur Gericke van Herwijnen in september 1841. Hij hoopte dat de stad eindelijk eens een katholiek zou afvaardigen naar Provinciale Staten, zodat er een 'betere evenredigheid' zou ontstaan.¹⁵⁶

Dat met name de steden Maastricht en Venlo, vanuit Nederlands perspectief, werden geacht een gunstige invloed uit te oefenen op de samenstelling van de Limburgse afvaardiging in de Tweede Kamer, vinden we terug in overheidscorrespondentie uit 1854. In januari van dat jaar ontving Commissaris des Konings Van Meeuwen een vertrouwelijke circulaire van minister Van Reenen van Binnenlandse Zaken. Met het oog op de komende herziening van de kiesdistricten wilde de minister weten of er wijzigingen gewenst werden in de samenstelling van deze districten.¹⁵⁷ Nu bood de districtsindeling gelegenheid tot kieswetgeografie ofwel politieke aardrijkskunde: de districtsgrenzen konden zo gelegd worden dat zij een politiek gewenste uitkomst zouden bevorderen. Het antwoord uit Maastricht op het ministeriële schrijven bevatte hierop een specifiek Limburgse variant.

Indien, aldus Van Meeuwen, zou worden gekozen voor een indeling van de provincie in enkelvoudige kiesdistricten, zou enige sturing in de Nederlandse gezindheid van de afgevaardigden mogelijk zijn. De kiezers uit Maastricht vormden in het reeds bestaande dubbele district een minderheid ten opzichte van de kiezers uit het omliggende platteland. Een enkelvoudig district Maastricht zou aan die situatie een einde maken en dat zou, zo verzagde de Commissaris des Konings, een Nederlandsgezinde keuze bevorderen omdat 'de stad Maastricht veel minder voor de afscheiding van Nederland dan de landelijke gemeenten van het arrondissement genegen is'.

Op eenzelfde wijze zou de keuze in Noord-Limburg kunnen worden beïnvloed. Daar zou Venlo en omgeving, in plaats van te worden ingedeeld

in het bestaande dubbele district Roermond, een eigen enkelvoudig district kunnen gaan vormen. Over zo'n enkelvoudig district Venlo merkt Van Meeuwen op dat het 'meer Nederlandsch gezind dan dat van Roermond zoude zijn, wegens het grooten en drukken verkeer met de Nederlandsche gewesten'.¹⁵⁸

Overigens werd het stelsel van enkelvoudige districten niet doorgevoerd in de jaren vijftig: er werd besloten vast te houden aan het beginsel van de dubbele districten. De brief van Van Meeuwen geeft desondanks aan dat de centrale overheid – de Commissaris des Konings kan daar staatsrechtelijk toe worden gerekend – bewust bezig was met de vraag hoe de keuze van Tweede-Kamerleden in Limburg via het kiesstelsel kon worden beïnvloed.

De tegenkracht die de afscheidingsbeweging ondervond van de census en van de kiezers in de steden, met name Maastricht en Venlo, wordt duidelijk als we de uitslagen bekijken van de diverse verkiezingen voor vertegenwoordigende organen op nationaal niveau die in Limburg plaatsvonden. In mei 1848 werden de twee Limburgse afgevaardigden gekozen voor de Nationalversammlung te Frankfurt; in juli, september en november vonden in de provincie verkiezingen plaats voor de Tweede Kamer.¹⁵⁹ Terwijl de separatisten bij de verkiezingen in mei een groot succes boekten, waren de uitslagen bij de drie kamerverkiezingen veel minder gunstig voor hen. Indien we het kiesstelsel dat werd gehanteerd bij de verkiezingen voor de Duitse Nationale Vergadering vergelijken met de (twee) stelsels die ten grondslag lagen aan de Tweede-Kamerverkiezingen, dan springen twee verschillen in het oog: bij de verkiezingen voor Frankfurt was er geen sprake van een census – er gold algemeen mannenkiesrecht (vanaf 23 jaar) – én de bewoners van Maastricht en Venlo mochten niet meestemmen (zie bijlage iv). Daardoor was de achterban van de separatisten in mei veel sterker vertegenwoordigd onder het electoraat dan bij de diverse kamerverkiezingen. Beerenbroek en De Liedel de Well weten de grote winst voor de separatisten in mei uitdrukkelijk aan het ontbreken van een census en eerstgenoemde sprak dan ook de hoop uit dat er nimmer meer van een 'suffrage universel' sprake zou hoeven zijn.¹⁶⁰

Bij deze vergelijking stuiten we op de kritiek die onder anderen de historicus Geurts heeft op de gebruikelijke interpretatie van de uitkomst van de mei-verkiezingen: hij noemt het aflezen van de populariteit van het separatisme uit die uitslag 'een hachelijke zaak'.¹⁶¹ De getrapte verkiezingen, de lage opkomst (49,75 %) en onzekerheid over de ware motieven die ten grondslag lagen aan de keuzes, plaatsen kanttekeningen bij de overwinning van Van Scherpenzeel Heusch.¹⁶² Zo was de mogelijke afscheiding van

Limburg bij de aanwijzing van de kiesmannen uit de gemeente Arcen en Velden zelfs niet echt ter sprake gekomen.¹⁶³ De uitslag van de verkiezingen hoeft derhalve weinig te zeggen over de aanhang van het separatisme onder de stemgerechtigden en daarmee onder de bevolkingsgroepen die in 1848 niet of in mindere mate (indirect) zouden mogen deelnemen aan de Tweede-Kamerverkiezingen. Pro-separatistisch stemgedrag wilde immers geenszins zeggen dat men zich ten volle bewust was van de consequenties van zijn keuze; velen lieten zich waarschijnlijk niet leiden door staatkundige motieven maar door onvrede over de drukkende belastingen.¹⁶⁴

Hoewel de twijfel over de ware motieven van separatistisch stemgedrag in mei gerechtvaardigd is, is de vraag of daardoor een vergelijking tussen de verkiezingen voor de Nationale Vergadering en die voor de Tweede Kamer onmogelijk wordt. De onvrede over het fiscale stelsel was bijvoorbeeld in november bij de rechtstreekse kamerverkiezingen geenszins geluwd (zie hoofdstuk 5), maar vertaalde zich toen kennelijk minder in een separatistische uitslag. Om deze uitkomst gaat het hier meer dan om de achterliggende motieven. Als we bedenken dat in mei 16 559 personen deden aan de verkiezingen, terwijl Limburg in november ongeveer 3200 stemgerechtigden telde, zal ondanks de lage opkomst bij eerstgenoemde verkiezingen duidelijk zijn dat velen die in mei mochten stemmen, bij de Tweede-Kamerverkiezingen waren uitgesloten. Het lijkt daarmee aannemelijk dat de census invloed uitoefende op de uitslag.

De relatie tussen census en uitslag kan nader worden onderzocht door bij de mei-verkiezingen niet te kijken naar de stemgerechtigden, maar naar de 308 kiesmannen, hiermee het bezwaar dat die verkiezingen indirect waren, terzijde stellend.¹⁶⁵ Van deze kiesmannen is de beroepsmatige achtergrond bekend.¹⁶⁶ Onmiskenbaar vormden zij in sociaal-economisch opzicht een minder elitair gezelschap dan de kiezers in juli en augustus (de leden van Provinciale Staten) en de kiezers in november.

Door de kiesmannen als uitgangspunt van vergelijking te nemen kan tevens tegemoet worden gekomen aan het bezwaar dat de kiezers hun stem wellicht niet uitbrachten op grond van hun opvatting over het afscheidingsvraagstuk. De kiesmannen stonden immers wel voor een duidelijke keuze: zij konden hun stem direct uitbrengen op Van Scherpenzeel Heusch die zijn streven naar afscheiding openlijk en veelvuldig naar voren had gebracht. En deze kiesmannen 'waren geen onwetende boeren wie men iets op den mouw kon spelden'.¹⁶⁷ Zij mogen zeker geacht worden de consequentie van hun keuze te hebben doorzien; massaal stemden zij voor de afscheidingsbeweging.

Ten slotte kan er ten bewijze van de 'meer Nederlandsche stemming' in Venlo en Maastricht gewezen worden op de uitslagen bij de Tweede-Kamerverkiezingen in november. De tegenstanders van afscheiding vergaarden toen hun grootste aanhang in de twee kiesdistricten waarin die steden gelegen waren.

Het kiesstelsel mocht dan niet echt in het voordeel werken van de separatisten, de verkiezing van Van Scherpenzeel Heusch, De Villers de Pit, Lambrechts en eerder van Corneli en De Weichs de Wenne geeft aan dat Nederlandsgezinde keuzes niet gegarandeerd waren. De Nederlandse overheid oordeelde daarom dat een actieve opstelling harerzijds gewenst was, zo blijkt bijvoorbeeld uit een brief die minister De Kempenaer van Binnenlandse Zaken enkele maanden voor de Tweede-Kamerverkiezingen van november 1848 schreef aan gouverneur Van Meeuwen: 'De Regering meent [...] dat er iets zal moeten worden gedaan, om de uitkomsten der ophanden zijnde verkiezingen, zoo gewenscht mogelijk te doen uitvallen [...]'.¹⁶⁸

In Den Haag werd gezocht naar middelen om de uitslag binnen de wettelijke kaders, althans zonder aanpassing daarvan, te sturen. Dat was in Nederland niet ongebruikelijk: gedurende de gehele eerste helft van de negentiende eeuw trachtten koning en ministers voortdurend om Tweede-Kamerverkiezingen te benvloeden.¹⁶⁹ In hoofdstuk 1 is de actieve rol belicht die de Limburgse gouverneurs hierbij speelden in het tijdvak 1815-1830. Maar ook na de terugkeer van de provincie onder Nederlands gezag in 1839 kregen haar gouverneurs een taak bij het bevorderen van de door Den Haag gewenste uitslag.

De eerste reguliere verkiezing van een Tweede-Kamerlid vond in Limburg plaats in oktober 1841. Het betrof de vacature die was ontstaan na het (periodiek) aftreden van Kerens. Gouverneur Gericke van Herwijnen volgde mogelijke kandidaatstellingen en de verkiezing zelf op de voet, en met hem minister Schimmelpenninck van der Oye van Binnenlandse Zaken die had verzocht om vertrouwelijk te worden geinformeerd over 'al de bijzonderheden' rondom de stemming.¹⁷⁰ De gouverneur polste potentile kandidaten en ontraadde in ieder geval een van hen om zich beschikbaar te stellen.¹⁷¹ Met de uitkomst was Gericke van Herwijnen tevreden, berichtte hij aan zowel de koning als de minister van Binnenlandse Zaken: het eerste door verkiezing aangewezen Limburgse Tweede-Kamerlid, jhr. Petit, was een 'weldenkend' man, 'ofschoon enigzins stijfhoofdig'.¹⁷² Bovenal zou de nieuwe afgevaardigde 'denkelijk in zijne parlementaire verrigtingen de hooge regering niet veel moeilijkheden berokkenen'.¹⁷³ In het bijzonder

achtte de gouverneur de kans klein dat Petit de regering zou 'lastig vallen met redevoeringen'.¹⁷⁴ Het kamerlid heeft tijdens parlementaire beraadslagingen inderdaad nimmer het woord gevoerd.

Toen Petit drie jaar later aangaf in te zijn voor een verlenging van zijn mandaat, ondervond hij aanvankelijk dan ook geen enkele tegenwerking van de gouverneur: die was het namelijk om het even, mits de keuze maar niet zou vallen op een aanhanger van de afscheidingsbeweging. Toen vervolgens bleek dat Petits kandidatuur werd gesteund door het separatistische dagblad *Gazette du Duché de Limbourg*, veranderde de gouverneur dan ook onmiddellijk van strategie. Hij zette zijn gezag nu in voor Strens, 'die het dan ook won', aldus Cramer in zijn dissertatie, daarmee de invloed van de gouverneur benadrukkend.¹⁷⁵

Nauwelijks had Strens zitting genomen in de Tweede Kamer of hij werd voorgedragen als lid van de Hoge Raad. Strens schreef de Kamer niet in aanmerking te willen komen voor deze hoge justitiële post; een reden voor zijn weigering gaf hij niet.¹⁷⁶ Zijn motief blijkt uit een andere, niet-openbare brief: de Kamer verlaten zou indruisen tegen de uitdrukkelijke wens van de koning. 'Zijne Majesteits verlangen is, dat gij in de Kamer blijft,' had de minister van Binnenlandse Zaken hem medegedeeld.¹⁷⁷ Een opmerkelijke wens, stelt de historicus Witlox, want als verklaard voorstander van een grondwetsherziening had de liberaal Strens zich juist tegenover Willem III geplaatst. Nu stond in de Limburgse politiek van die dagen echter niet de grondwetsherziening in liberale zin centraal, maar de kwestie van de staatsrechtelijke positie van het gewest. Politieke keuzes, zoals de verkiezing van afgevaardigden naar 's lands vergaderzaal, dienen dan ook niet zozeer te worden gezien in het perspectief van een mogelijke grondwetswijziging, maar veeleer in het licht van de afscheidingskwestie. Aldoende kan ook het koninklijk verlangen worden verklaard. Een vertrek van Strens uit de Kamer zou een nieuwe verkiezing noodzakelijk hebben gemaakt. De kans dat dan een voorstander van afscheiding zou worden gekozen was zeker niet denkbeeldig: Strens had immers maar nipt gewonnen van de van separatisme verdachte Petit (18 tegen 16 stemmen).

Gericke van Herwijnen zag het duidelijk als zijn opdracht om de afvaardiging van opposanten naar Den Haag te voorkomen. In 1842 schreef hij de koning:

Veronderstellende dat het Uwe Majesteit niet onaangenaam zal zijn dat de Heer Michiels van Verduynen weder als lid van de staten-generaal worde gekozen, zal ik mijnen invloed daarhene rigten en

trachten te bewerken dat tot die verkiezing reeds op den dag der opening [van de statenvergadering] wordt overgegaan.¹⁷⁸

De gouverneur had succes: Michiels van Verduynen werd gekozen. Dat de regering haar hoogste vertegenwoordiger in de provincie inderdaad een bepalende rol toekende bij de verkiezing van de Limburgse afgevaardigden, blijkt nog eens duidelijk uit een brief van november 1846. Minister Van Randwijck van Binnenlandse Zaken liet daarin, voorafgaand aan de verkiezingen, de gouverneur weten erop te vertrouwen dat 'door U Hoog Edel Gestrenge's beleid [...] goede keuzen worden gedaan'.¹⁷⁹

Soms specificeerde de regering haar wens. Zo werd bij diezelfde verkiezingen een negatief oordeel uitgesproken over H.J.J.L. ridder de Stuers.¹⁸⁰ Hoewel de minister geen reden gaf voor deze afwijzing, lijkt het aannemelijk dat aan de loyaliteit van De Stuers getwijfeld werd. Enkele decennia daarvoor had hij nog als generaal gevochten aan de zijde van Napoleon en hij had daarmee tegenover de toenmalige Prins van Oranje, nu koning Willem II, gestaan. In de eerstvolgende statenvergadering na de verkiezing van 1846 legde De Stuers 'eene soort van staatkundige geloofsbelijdenis' af, waarin hij zich beklaagde over de 'kwellingen en vexaties' waaraan het Nederlands gezag de Limburgers – het 'uitgemergelde Volk' – blootstelde.¹⁸¹ En bij de verkiezing in juli 1848 was De Stuers voor zijn stemmen vooral afhankelijk van 'de partij der oude separatisten', noteerde de gouverneur.¹⁸²

De regering probeerde in de jaren veertig een actieve rol te spelen bij de aanwijzing van de Limburgse Tweede-Kamerleden. De eerste afgevaardigden werden in 1840 door haarzelf benoemd en vervolgens werd getracht invloed uit te oefenen, met name via de gouverneur in Maastricht. Daarbij maakte het beperkte aantal kiezers – de 39 statenleden – de zaak overzichtelijk.¹⁸³ De herziening van het kiesrecht in 1848 bracht hierin verandering: in november van dit jaar werden de Tweede-Kamerleden voor het eerst rechtstreeks gekozen.

Een opmerkelijk aspect bij deze verkiezingen was dat de regering afzag van bemoeienis. Georganiseerde overheidsbemoeienis kwam na 1848 nauwelijks voor.¹⁸⁴ De provincie Limburg vormde bij de eerste rechtsreeks verkiezingen echter een uitzondering op dit beleid van non-interventie.¹⁸⁵ De verklaring moet gezocht worden in de politieke omstandigheden van die jaren. Met name in tijden dat het er politiek om spande was de regering geneigd om verkiezingen te beïnvloeden.¹⁸⁶ In Limburg was de politieke

situatie juist in de jaren 1848–1849 bijzonder gespannen: het was de periode waarin de separatistische beweging zich krachtig roerde.

Oud-kamerlid Beerenbroek waarschuwde minister Bentinck van Nieuwenhuis van Buitenlandse Zaken in oktober 1848 voor de politieke gevaren die er kleefden aan rechtstreekse verkiezingen in zijn provincie: 'zonder leiding kunnen populaire verkiezingen moeilijk goed gaan.' Die verkiezingen mocht men niet overlaten aan 'agitators en misbruikmakers van vertrouwen'.¹⁸⁷ Mede door deze brief van Beerenbroek zagen ministers als Donker Curtius (Justitie), De Kempenaer (Binnenlandse Zaken) en S. baron van Heemstra (Zaken van de Hervormde en andere erediensten, behalve die der Rooms-Katholieke) zich geplaagd voor een dilemma: terwijl zij 'aan de verkiezingen haren vrijen loop zouden wenschen te laten', vroeg de Limburgse situatie nu juist om 'gepaste instructien'.¹⁸⁸ Een juiste woordkeuze bood uitkomst. Een brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de gouverneur in Limburg is als volgt geregistreerd in het repertorium op de ingekomen en uitgegane stukken:

Over de verkiezingen voor de IIe Kamer en over de beste wijze, waarop, naar het oordeel der Regering (zonder op de verkiezingen rechtstreeks invloed te willen uitoefenen,) de werking tot verkeerde einden, door *tegenwerking ten goede* zal kunnen worden tegengegaan.¹⁸⁹

Van beïnvloeding van regeringszijde was dus geen sprake, Den Haag voelde zich alleen gedwongen om beïnvloeding door anderen tegen te werken. Gouverneur Van Meeuwen kreeg daarom opdracht zich actief op te stellen: voorkomen moest worden dat de separatisten bij de verkiezingen zouden winnen. Het gewijzigde kiesstelsel vroeg echter om andere interventiemiddelen en minister De Kempenaer had er een aantal in gedachten. Zo zouden alle stemgerechtigde ambtenaren in Limburg moeten worden aangespoord om aan de verkiezingen deel te nemen en bovendien moesten zij vrienden en bekenden 'die het met de algemeene zaak wel voor hebben' bewegen hetzelfde te doen. Vanzelfsprekend zou alleen gestemd mogen worden op tegenstanders van een afscheiding.¹⁹⁰

In Noord- en Midden-Limburg werden bepaalde kandidaten extra ondersteund: in genoemd repertorium zijn brieven gerubriceerd onder de aanduiding: 'Over de middelen tot het doen slagen der candidaturen der HH Leclercq en Bontamps'.¹⁹¹ De twee genoemde personen waren kandidaat in respectievelijk het district Roermond en het district Venlo; zij zouden de

regering 'als afgevaardigden welkom zijn', schreef minister De Kempnaer.¹⁹² Ook in Zuid-Limburg bemoeide de regering zich actief met de kandidaten. Het zittende kamerlid Corneli kreeg een negatief stemadvies uit Den Haag en de gouverneur, die tevergeefs had getracht Karel de Limpens over te halen zich kandidaat te stellen, ging op zoek naar een andere geschikte anti-separatistische kandidaat voor de tweede verkiezingsronde in Heerlen.¹⁹³ Bij de herstemming in het district Sittard trachtte hertogelijk commissaris Beerenbroek, zo schreef hij, de tegenkandidaat van Van Scherpenzeel Heusch, Willem Delahaye, 'er door te halen'.¹⁹⁴ Delahaye haalde het niet, maar het verschil met Van Scherpenzeel Heusch was niet bijzonder groot: 210 tegenover 249.¹⁹⁵

Om een gunstige uitslag van de verkiezingen te bewerkstelligen wilde de minister ook de druk op de burgemeesters opvoeren. Hij stelde voor 'aan alle Ambtenaren, vooral aan de Burgemeesters, de opmerking te maken, dat hunne gedragingen, ten dezen opzichte, nauwlettend zullen worden gadeslagen, en in gedachtenis gehouden, om in aanmerking te worden genomen, bij latere benoemingen of bevorderingen'.¹⁹⁶

Deze politieke chantage werd nog versterkt doordat erbij zou moeten worden gemeld dat de voordracht van burgemeesters die voor 1 januari 1849 herbenoemd dienden te worden, zou worden uitgesteld tot na de verkiezingen. Uit de *Staatscourant* wordt in ieder geval duidelijk dat de besluiten tot (her)benoeming van de burgemeesters in de Limburgse gemeenten ná de verkiezingen van 30 november 1848 zijn ondertekend door de koning.¹⁹⁷

Tot in detail werd de procedure bij de stemming onderzocht op mogelijkheden tot beïnvloeding. Zo werd voorgesteld de stembriefjes die aan de kiezers moesten worden toegezonden, zo laat mogelijk te versturen. Op die manier zou zo veel mogelijk kunnen worden voorkomen dat 'de tegenpartij [de afscheidingsbeweging] de huizen der eenvoudige kiezers indringt' om daar de briefjes alvast in te vullen.¹⁹⁸ Na de eerste verkiezingsronde op 30 november 1848 blikte Beerenbroek tevreden terug op alle bemoeienissen van overheidszijde met betrekking tot de Tweede-Kamerverkiezingen: 'Onze pogingen om de separatisten [...] te weren zijn niet tevergeefs aangewend [...]'.¹⁹⁹

De procedure die in 1848 werd gevolgd bij de aanwijzing van de Eerste-Kamerleden, bood een meer openlijke gelegenheid tot beïnvloeding. Deze afgevaardigden werden immers door Willem II benoemd. Weliswaar diende hij zich daarbij te beperken tot de kandidaten die rechtstreeks binnen de districten waren gekozen, de mogelijkheid om minder welgevallige figuren buiten de Kamer te houden, was ruimschoots aanwezig. Wat betreft de Lim-

burgers koos de koning dan ook voor drie 'de Nederlandse zaak' toegedane vertegenwoordigers. Separatistische kandidaten waren door de regering bij deze benoemingen 'voorbijgegaan', noteerde gouverneur Van Meeuwen.²⁰

'Als Limburgsch afgevaardigde'

Welke invloed hebben de Limburgse afgevaardigden in de hoedanigheid van kamerlid uitgeoefend op de gang van zaken? Is de provincie deel van Nederland gebleven dankzij of ondanks de Limburgers in Den Haag?

Voorop moet worden gesteld dat van zelfbeschikking, uit te oefenen via volksvertegenwoordigers, geen sprake was. Dat hadden de Limburgers eerder al, in de jaren dertig, kunnen ervaren. Over de staatkundige toekomst van Limburg werd buiten de provincie beslist en in belangrijke mate zelfs buiten Nederland. Niet voor niets heeft Van Scherpenzeel Heusch het zwaartepunt van zijn parlementaire activiteiten in Frankfurt am Main en niet in Den Haag gelegd. De rol van de Limburgse leden van de Staten-Generaal kan daarom niet anders dan beperkt en indirect geweest zijn.

Zo konden kamerleden, door deel te nemen aan activiteiten van het separatisten, hetzij Nederlandsgezinden, de desbetreffende stroming een zekere status geven en daarmee versterken. Gouverneur Van Meeuwen klaagde in april 1848 dat een afscheidingsmeeting van Van Scherpenzeel Heusch door de aanwezigheid van de Tweede-Kamerleden De Weichs de Wenne en Corneli 'een te solemneel character' had gekregen.²⁰¹

Ook het tegenovergestelde kon gelden: indien kamerleden hun medewerking weigerden, boette een activiteit aan kracht in. In één geval voorkwam een Limburgse afgevaardigde zelfs dat de afscheidingsbeweging niks kon geven aan haar gevoelens. Het betreft hier J.L.M. Leclercq, in 1848 voor de eerste maal gekozen tot lid van de Tweede Kamer, maar toen niet toegelaten (zie hoofdstuk 2). De weigering om Leclercq admittie te verlenen had in Limburg een bijzonder onaangename indruk gemaakt en gouverneur Van Meeuwen had aanwijzingen dat de onvrede onder de provinciale politici zo groot was dat er in de spoedig volgende statenvergadering een poging zou worden ondernomen een adres over de kwestie te doen uitgaan naar Den Haag.

Nu was Willem II bijzonder bevreesd voor adressen vanuit de provinciale vertegenwoordigingen. Eerdere ervaringen met de klachten uit de zuidelijke gewesten in de jaren van het Verenigd Koninkrijk waren hieraan debet. Die klachten hadden uiteindelijk de Belgische afscheiding ingeleid. In het geval van Leclercq lijkt een vergelijking met de situatie van voor 1830

niet ver gezocht, want het waren met name de separatistische kringen in Limburg die trachtten de kwestie te gebruiken. Voor hen was dit staaltje van buitensluiting koren op de molen, wist ook de gouverneur. De door hem gewaarschuwde minister van Binnenlandse Zaken gaf hem dan ook instructie zijn invloed aan te wenden om verzending van een verzoekschrift te voorkomen.

Veel hoefde de gouverneur niet te doen om dit doel te bereiken; hij kreeg hulp van nota bene Leclercq zelf. Die had namelijk alle medewerking aan het doen uitgaan van een adres geweigerd. Het ontbreken van juist zijn handtekening zou het protest enorm ontkrachten. Er werd dan ook van afgezien om een ontwerp-adres aan Provinciale Staten voor te leggen. De koning, door Van Meeuwen in een geheim rapport op de hoogte gebracht, was zo te spreken over Leclercqs handelwijze dat hij de gouverneur liet opdragen Leclercq 'Z[ijner] M[ajesteits] bijzonderen tevredenheid te doen kennen'.²⁰²

De koning schakelde vaker Limburgse kamerleden in. De parlementaire werkzaamheden vereisten een geregelde aanwezigheid in Den Haag, waardoor contacten met ministers en het hof werden vergemakkelijkt. Eerder is al gemeld dat Eerste-Kamerlid De Liedel de Well in regelmatige verbinding stond met regeringskringen en dat hij in mei 1848 op last van de koning poogde een anti-separatistische petitie te initiëren. Ook is al melding gemaakt van het koninklijk bevel om Tweede-Kamerlid Michiels van Verduynen duidelijk te maken dat diens medewerking aan een petitionnement niet op prijs werd gesteld.

De aanwezigheid van Limburgers in Den Haag was verder van belang omdat hun handelen invloed uitoefende op de stemming ten opzichte van Limburg in landelijke politieke kringen, bij het bredere publiek en ook in Frankfurt. Daarbij hadden de Limburgse kamerleden die wilden ijveren voor het behoud van een staatkundige band met Nederland een hindernis te nemen die inherent was aan hun verschijnen in 's lands vergaderzaal: de grote terughoudendheid in de Nederlandse politiek tegenover Limburg was voor een niet-gering deel terug te voeren op de afkeer van de invloed van het katholieke volksdeel in de Staten-Generaal.²⁰³ Nu konden de weinig hartelijke gevoelens die het gevolg waren van deze vooringenomenheid door de Limburgse afgevaardigden verder worden versterkt of worden verzwakt. Zo was de ministerraad voorafgaand aan de Tweede-Kamerverkiezingen van november 1848 van oordeel dat de komst van separatistische afgevaardigden naar Den Haag 'bij de stemming van sommigen hier te lande aangaande Limburg tot bedenkelijke gevolgen zou kunnen leiden'.²⁰⁴

Alleen al het gegeven dat bij de verkiezing in juli van dat jaar in de persoon van Geradts een overtuigd tegenstander van de afscheidingsbeweging naar Den Haag was afgevaardigd, kan dan ook beschouwd worden als een belangrijke steun in de rug voor de regering en zal stellig ook in Frankrijk indruk hebben gemaakt.²⁰⁵ Juist op een uiterst kritiek moment voor het behoud van Limburg – als gevolg van het besluit van 19 juli door de Nationale Vergadering – verscheen nu namens de provincie een uitgesproken anti-separatist in de Kamer. Geradts zelf wist de verkiezingsuitslag handig aan te wenden ten nutte van de Nederlandse zaak. Tegenover zijn nieuwe collega's in Den Haag verklaarde hij:

Ja, Edel Mogende Heeren, het hertogdom verlangt dat behoud [van de band met Nederland]. Tot bewijs daarvan strekke mijne tegenwoordigheid in deze Vergadering: ware het anders, ik zou de eer niet hebben gehad te midden van U Edel Mogenden plaats te nemen.²⁰⁶

Indien we de parlementaire handelingen van de Limburgse kamerleden uit de jaren veertig bekijken, blijkt De Weichs de Wenne de enige die in Den Haag openlijk, zij het uiterst voorzichtig, durfde te vragen om afscheiding indien de regering geen voldoening kon geven aan de 'regmatige klachten van Limburg' diende zij de koning 'eene afzonderlijke administratie in overweging te geven, aldus de afgevaardigde tijdens de zitting van 11 augustus 1848.²⁰⁷ Overigens had Corneli in maart van dat jaar gesteld dat 'de [Nederlandse] administratieve instellingen [...] met onze [Limburgse] gewoonten niet overeenstemmen [...]'.²⁰⁸ Eerder, ten tijde van de eerste separatistische golf, had hij in de Kamer reeds gesproken over de verhouding tussen zijn provincie en (de rest van) Nederland. Hij had Limburg toen omschreven als 'eene afzonderlijken, met bijzondere regten en verplichtingen en in verscheidenen opzichten zelfstandigen Staat'.²⁰⁹

Zowel De Weichs de Wenne als Corneli bevond zich aan separatistische zijde. De overige drie kamerleden die daartoe zijn gerekend – Petit, De Villers de Pit en Lambrechts – lieten zich in de hier onderzochte periode nimmer uit over de band met Nederland. Terecht constateert Beumers dan ook dat de Limburgse leden van de Tweede Kamer zich nauwelijks 'in meer of mindere mate separatistisch uitten'.²¹⁰

Veel talrijker klonken verklaringen van aanhankelijkheid jegens Nederland. In de jaren veertig hebben acht Limburgse kamerleden zich uitgelaten ten gunste van de staatsrechtelijke band met Nederland.²¹¹ Voor de duidelijkheid zij hier opgemerkt dat die verklaringen geenszins impliceerden dat

er geen klachten waren over het Nederlands bewind. Eerste-Kamerlid De Rijk zei het in 1849 aldus: 'De inwoners van Limburg zijn Nederlanders aan Vorst en Vaderland gehecht, doch tevreden zijn zij niet [...]'.²¹²

De pro-Nederlandse parlementaire redevoeringen waren niet zonder betekenis, vooral niet voor de regering in Den Haag. In de herfst van 1848 liet zij in Frankfurt een brochure verspreiden getiteld *Drei Reden Limburgischer Abgeordneten zur Zweiten Kammer der Niederländischen Generalstaaten über die Verhältnisse des Herzogthums Limburg*. De bundel bevatte de pleidooien die Geradts, Thissen en Swart in de Kamer hadden gehouden tegen een mogelijke afscheiding.²¹³ De leden van de Nationale Vergadering, de Duitse rijksministers, de buitenlandse gezanten en de gevolmachtigden ontvingen een exemplaar van de brochure. De Nederlandse gezant in Frankfurt, Von Scherff, die op verzoek van minister Bentinck van Nijenhuis van Buitenlandse Zaken zorg had gedragen voor de verspreiding van de brochure, verwachtte daarvan 'un bon effect'.²¹⁴

Twee Limburgse leden van de Staten-Generaal verdienen hier bijzondere aandacht, omdat zij hun parlementaire mandaat uitdrukkelijk en zelfs bij uitsluiting hebben aangewend om hun opvatting over een afscheiding van Limburg kracht bij te zetten: Geradts en Van Scherpenzeel Heusch.

Dat de laatste geen zitting nam in de Kamer belette hem niet het verkregen mandaat te benutten voor de separatistische zaak. Juist door te weigeren als afgevaardigde af te reizen naar Den Haag, trachtte hij de afscheidingsbeweging een dienst te bewijzen. *De Tijd* schreef over een gerucht dat Van Scherpenzeel Heusch zijn plaats in het parlement niet wilde innemen om op die manier 'de regering in verlegenheid te brengen en de provincie Limburg gedeeltelijk onvertegenwoordigd te laten'.²¹⁵

Op 15 februari 1849 schreef Van Scherpenzeel Heusch aan de Tweede Kamer dat hij 'als Limburgsch afgevaardigde', alvorens zitting te kunnen nemen in de Kamer, 'een categorisch antwoord' verwachtte op een aantal vragen betreffende de staatkundige positie van het hertogdom.²¹⁶ Zo wilde hij weten of de Nederlandse wetgever accepteerde dat de Duitse grondwet – met instemming van Van Scherpenzeel Heusch door de Nationale Vergadering opgesteld – ook in Limburg van kracht zou zijn. Het was een herhaling van de tactiek die hij in mei 1848 had gevolgd in Frankfurt en waarmee hij er toen voor had gezorgd dat de Limburgse kwestie prominent op de (Duitse) politieke agenda verscheen.²¹⁷ Nu wilde hij bij het Nederlandse parlement hetzelfde bewerkstelligen.

Maar wat in Frankfurt was geslaagd, mislukte in Den Haag. De commissie van verzoekschriften van de Tweede Kamer boog zich over de missive

van Van Scherpenzeel Heusch en bracht vervolgens verslag uit: 'Uwe Commissie is van oordeel, dat het wel boven allen twijfel verheven zal zijn, dat deze Kamer uit geenerlei hoofde kan geacht worden geroepen te zijn tot het geven van eenig antwoord op de vragen, die de adressant heeft gevonden haar ter beantwoording voor te stellen [...]'.²¹⁸ De Kamer besloot overeenkomstig dit advies over te gaan tot de orde van de dag en daarmee de brief onbeantwoord terzijde te schuiven. Zo werd voorkomen dat er een debat zou ontstaan over de Limburgse kwestie, zoals eerder in Frankfurt was gebeurd.

Op 18 augustus 1848 sprak de Maastrichtenaar Geradts in de Tweede Kamer. Hoewel deze rede zijn enige verbale bijdrage is aan de parlementaire handelingen, zal zij alleen al gezien haar lengte – Geradts moet meer dan een uur hebben gesproken – niet onopgemerkt zijn gebleven. Bovendien was de toespraak vanuit Nederlands perspectief bij uitstek geschikt voor propagandistische doeleinden. Daarvan was ook de tegenpartij zich kennelijk bewust, want Van Scherpenzeel Heusch voelde zich geroepen om in *De Limburger* in felle bewoordingen op de redevoering te reageren.²¹⁹

Geradts zelf heeft met zijn toespraak ook uitdrukkelijk het doel gehad om de band met Nederland te verstevigen. Uit de kabinetsnotulen blijkt dat hij minister Donker Curtius van Justitie van tevoren polste met de vraag of het niet wenselijk zou zijn dat hij, als nieuwgekozen Limburgse afgevaardigde, bij de discussie over de grondwetsherziening 'de nuttigheid der vereniging van Limburg met Nederland' zou benadrukken.²²⁰ De toespraak heeft de Nederlandse zaak in Limburg ongetwijfeld goede diensten bewezen.²²¹ Het nut van de rede werd ook door de Nederlandse overheid erkend: de toespraak maakte deel uit van de eerder vermelde, in Frankfurt uitgebrachte brochure; daarnaast werd zij verspreid via Nederlandse kranten en in Limburg gaf gouverneur Van Meeuwen opdracht Geradts' woorden te drukken en uit te geven.

De toespraak is met name bijzonder omdat hierin werd betoogd dat een afscheiding van Limburg niet alleen onwenselijk was voor de provincie zelf, maar in economisch en militair opzicht ook voor Nederland uiters nadelig zou zijn. Bovendien was secessie financieel onaantrekkelijk voor de Nederlandse staat, omdat Limburg de schatkist jaarlijks meer opbracht dan zij kostte: een argument dat het in Nederland altijd goed heeft gedaan.

Ook gaf Geradts zijn provincie via haar hoofdstad een plaats in de geschiedenis van de Nederlandse natie: Maastricht was 'eeuwen lang Nederlands eerste zuidelijke wachtster geweest', een 'voorregt' waarvoor de stad zich volgens het kamerlid vele opofferingen en heldendaden had getroost.²²²

Volgens de afscheidingsgezinde afgevaardigde Corneli ontbrak het nu juist aan die historische band. Hij had enkele jaren daarvoor in de Kamer verkondigd dat Limburg bij Nederland was gevoegd 'zonder dat de historische roem van Nederlandsche voorvaderen gemeenschappelijk vaderlandsch gevoel kan opwekken'.²²³ De provincie had volgens Corneli historisch gezien veel meer gemeen met België. In maart 1839 had hij in de Kamer van Volksvertegenwoordigers te Brussel verklaard dat België het land was 'avec laquelle nous sommes unis depuis la glorieuse bataille de Woeringen; avec laquelle nous avons vécu sous Marie-Thérèse, dont nous avons partagé les jours de bonheur et malheur'.²²⁴

Dat Geradts en Corneli wezen op de gemeenschappelijke geschiedenis van hun provincie met hetzij Nederland, hetzij België, was en is een niet ongebruikelijk element in een poging tot natievorming. Dat een van hen of dat zij beiden de historie daarbij (enigszins) geweld aandeden, is al zeker niet ongewoon.²²⁵

Een hernieuwde proeve van loyaliteit?

Na in de jaren vijftig op de achtergrond te zijn geraakt, werd de Limburgse kwestie in de jaren zestig weer actueel, met name door de gebeurtenissen rondom het hertogdom Sleeswijk. Deze paragraaf richt zich op de periode die begrensd wordt door de kwestie Sleeswijk (1863) en door de ontbinding van de Duitse Bond (1867).

Provinciale Staten van Limburg reageerden verheugd op het verbreken van de banden met Duitsland. Tijdens de zomervergadering van 1867 besloten zij bij acclamatie een commissie van vijf statenleden af te vaardigen naar Den Haag om daar hun dank over te brengen aan de koning. Na een grootse ontvangst in de residentie, waarbij onder anderen alle ministers, de vice-voorzitter van de Raad van State en de beide kamervoorzitters aanwezig waren, volgde een diner ten paleize. Delegatievoorzitter A.J.J.H. Thissen, oud-lid van de Eerste Kamer, nam het woord en sprak tot Willem III:

Heden, Sire, wij zeggen het met vreugde en met fierheid, heden zijn wij niets anders dan Nederlanders, die ons gelukkig achten onder de wijze regering Uwer Majesteit en de onbelemmerde werking van vrije instellingen, een eenig gemeenschappelijk vaderland met onze broeders in alle provinciën des rijks te bezitten en met hen allen te kunnen wedijveren in liefde voor dat vaderland, in trouw en verknochtheid aan het doorluchtige Huis van Oranje-Nassau.²²⁶

van Van Scherpenzeel Heusch en bracht vervolgens verslag uit: 'Uwe Commissie is van oordeel, dat het wel boven allen twijfel verheven zal zijn, dat deze Kamer uit geenerlei hoofde kan geacht worden geroepen te zijn tot het geven van eenig antwoord op de vragen, die de adressant heeft goedgevonden haar ter beantwoording voor te stellen [...]'.²¹⁸ De Kamer besloot overeenkomstig dit advies over te gaan tot de orde van de dag en daarmee de brief onbeantwoord terzijde te schuiven. Zo werd voorkomen dat er een debat zou ontstaan over de Limburgse kwestie, zoals eerder in Frankfurt was gebeurd.

Op 18 augustus 1848 sprak de Maastrichtenaar Geradts in de Tweede Kamer. Hoewel deze rede zijn enige verbale bijdrage is aan de parlementaire handelingen, zal zij alleen al gezien haar lengte – Geradts moet meer dan een uur hebben gesproken – niet onopgemerkt zijn gebleven. Bovendien was de toespraak vanuit Nederlands perspectief bij uitstek geschikt voor propagandistische doeleinden. Daarvan was ook de tegenpartij zich kennelijk bewust, want Van Scherpenzeel Heusch voelde zich geroepen om in *De Limburger* in felle bewoordingen op de redevoering te reageren.²¹⁹

Geradts zelf heeft met zijn toespraak ook uitdrukkelijk het doel gehad om de band met Nederland te verstevigen. Uit de kabinetsnotulen blijkt dat hij minister Donker Curtius van Justitie van tevoren polste met de vraag of het niet wenselijk zou zijn dat hij, als nieuwgekozen Limburgse afgevaardigde, bij de discussie over de grondwetsherziening 'de nuttigheid der vereniging van Limburg met Nederland' zou benadrukken.²²⁰ De toespraak heeft de Nederlandse zaak in Limburg ongetwijfeld goede diensten bewezen.²²¹ Het nut van de rede werd ook door de Nederlandse overheid erkend: de toespraak maakte deel uit van de eerder vermelde, in Frankfurt uitgebrachte brochure; daarnaast werd zij verspreid via Nederlandse kranten en in Limburg gaf gouverneur Van Meeuwen opdracht Geradts' woorden te drukken en uit te geven.

De toespraak is met name bijzonder omdat hierin werd betoogd dat een afscheiding van Limburg niet alleen onwenselijk was voor de provincie zelf, maar in economisch en militair opzicht ook voor Nederland uiterst nadelig zou zijn. Bovendien was secessie financieel onaantrekkelijk voor de Nederlandse staat, omdat Limburg de schatkist jaarlijks meer opbracht dan zij kostte: een argument dat het in Nederland altijd goed heeft gedaan.

Ook gaf Geradts zijn provincie via haar hoofdstad een plaats in de geschiedenis van de Nederlandse natie: Maastricht was 'eeuwen lang Nederlands eerste zuidelijke wachtster geweest', een 'voorregt' waarvoor de staat zich volgens het kamerlid vele opofferingen en heldendaden had getroost.

Volgens de afscheidingsgezinde afgevaardigde Corneli ontbrak het nu juist aan die historische band. Hij had enkele jaren daarvoor in de Kamer verkondigd dat Limburg bij Nederland was gevoegd 'zonder dat de historische roem van Nederlandsche voorvaderen gemeenschappelijk vaderlandsch gevoel kan opwekken'.²²³ De provincie had volgens Corneli historisch gezien veel meer gemeen met België. In maart 1839 had hij in de Kamer van Volksvertegenwoordigers te Brussel verklaard dat België het land was 'avec laquelle nous sommes unis depuis la glorieuse bataille de Woeringen; avec laquelle nous avons vécu sous Marie-Thérèse, dont nous avons partagé les jours de bonheur et malheur'.²²⁴

Dat Geradts en Corneli wezen op de gemeenschappelijke geschiedenis van hun provincie met hetzij Nederland, hetzij België, was en is een niet ongebruikelijk element in een poging tot natievorming. Dat een van hen of dat zij beiden de historie daarbij (enigszins) geweld aandeden, is al zeker niet ongewoon.²²⁵

Een hernieuwde proeve van loyaliteit?

Na in de jaren vijftig op de achtergrond te zijn geraakt, werd de Limburgse kwestie in de jaren zestig weer actueel, met name door de gebeurtenissen rondom het hertogdom Sleeswijk. Deze paragraaf richt zich op de periode die begrensd wordt door de kwestie Sleeswijk (1863) en door de ontbinding van de Duitse Bond (1867).

Provinciale Staten van Limburg reageerden verheugd op het verbreken van de banden met Duitsland. Tijdens de zomervergadering van 1867 besloten zij bij acclamatie een commissie van vijf statenleden af te vaardigen naar Den Haag om daar hun dank over te brengen aan de koning. Na een grootse ontvangst in de residentie, waarbij onder anderen alle ministers, de vice-voorzitter van de Raad van State en de beide kamervoorzitters aanwezig waren, volgde een diner ten paleize. Delegatievoorzitter A.J.J.H. Thissen, oud-lid van de Eerste Kamer, nam het woord en sprak tot Willem III:

Heden, Sire, wij zeggen het met vreugde en met fierheid, heden zijn wij niets anders meer dan Nederlanders, die ons gelukkig achten onder de wijze regering Uwer Majesteit en de onbelemmerde werking van vrije instellingen, een eenig gemeenschappelijk vaderland met onze broeders in alle provinciën des rijks te bezitten en met hen allen te kunnen wedijveren in liefde voor dat vaderland, in trouw en verknochtheid aan het doorluchtige Huis van Oranje-Nassau.²²⁶

ook de Limburgse afgevaardigden zich op in de twee kampen. De liberaal-katholieken Van der Maesen de Sombreff en De Bieberstein stonden aan de ene en de conservatief-katholiek Haffmans aan de andere kant; De Lom de Berg nam een minder duidelijke positie in (meer over de indeling in politieke stromingen in hoofdstuk 4).

Tegen de achtergrond van deze nationaal-politieke scheidslijnen laat de houding van de Limburgse Tweede-Kamerleden aan duidelijkheid niets te wensen over.²³⁵ Deze houding geeft geen verschil weer in het onverdeeld positieve oordeel over het verbreken van de banden met Duitsland, maar duidt op een verschil in nationaal-politieke loyaliteiten. Het (stem)gedrag van de liberaal-katholieke kamerleden uit Limburg wilde dus geenszins de in hun provincie alom aanwezige tevredenheid over het beëindigen van de relatie met Duitsland ter discussie stellen. Hun parlementaire handelingen waren dan ook niet bedoeld als weerlegging van de plechtige dankzegging door Provinciale Staten, hoezeer hun tegenstrever Haffmans ook trachtte zijn collega-afgevaardigden te overtuigen dat dit wel degelijk het geval was:

Ik zou mijne geheele provincie en de Provinciale Staten van Limburg, die met acclamatie een dankadres aan den Koning voteerden, een slag in het aangezicht geven, indien ik mij durfde vermeten mij tegen dezen Minister van Buitenlandsche Zaken te verklaren. Ik zou de dankbaarheid verloothenen, die ieder Limburger bezielt over hetgeen voor die provincie gedaan is [...].²³⁶

De verkiezingscampagne die in de winter van 1867–1868 in Limburg werd gevoerd, bevestigt dat de liberaal-katholieken niet het beëindigen van de betrekkingen met Duitsland ter discussie stelden; zij trachtten de kiezers alleen duidelijk te maken dat die – op zich positieve – uitkomst van de internationale verwickelingen niet te danken was aan Van Zuylen van Nijevelt.²³⁷

Het losmaken van Limburg uit de Duitse Bond was eerder ondanks dan dankzij de minister tot stand gekomen, oordeelde Van der Maesen de Sombreff. Als oud-minister van Buitenlandse Zaken in het tweede kabinet-Thorbecke (1862–1866) was hij de meest prominente liberaal-katholiek onder de Limburgse afgevaardigden in Den Haag en hij speelde dan ook een voorname rol in het verzet tegen zijn conservatieve opvolger Van Zuylen van Nijevelt. Daarbij trok hij samen op met Thorbecke.²³⁸ Hun kritiek richtte zich er vooral op dat de minister had nagelaten om al in 1866 (officieel) te verklaren dat de Nederlandse regering Limburg niet langer beschouwde als lid van de Duitse Bond; die Bond was toen immers ten

gevolg van de oorlog tussen de twee belangrijkste Bondsleden, Pruisen en Oostenrijk, feitelijk ontbonden. Van Zuylen van Nijvelt wilde echter voorzichtig opereren om op die manier Pruisen noch Oostenrijk voor het hoofd te stoten: geen eenzijdige en wellicht voorbarige stappen door de Nederlandse regering, maar een internationaal verdrag zou de positie van Limburg moeten veiligstellen. Dat gebeurde in mei 1868 door het Traktaat van Londen. Nederland had zich, door ondertekening van dit verdrag, tevens mede-garant gesteld voor de Luxemburgse neutraliteit en deze collectieve garantie dreigde Nederland mee te sleuren in toekomstige internationale conflicten, zo luidde de kritiek van onder anderen Thorbecke en Van der Maesen de Sombreff.

Het ging bij de Limburgse afgevaardigden dus niet om de vraag of zij al dan niet de band met Duitsland wilden verbreken, maar om de vraag hoe zij stonden tegenover de politieke signatuur van het zittende kabinet. Daarmee gold voor hen wat ook op de overige afgevaardigden van toepassing was: de Luxemburgs-Limburgse kwestie werd aangegrepen als wapen in de nationaal-politieke strijd.

Dit bleek ook bij de verkiezingen van januari 1868. Voorafgaand aan deze verkiezingen overlegde Commissaris des Konings Van der Does de Willebois met Leopold Haffmans en Jan Hendrik Arnoldts, twee Limburgse kandidaten die de conservatieve regering welgezind waren. Dit overleg vond plaats met medeweten van minister J. Heemskerk Azn. van Binnenlandse Zaken. Ook liet Van der Does de Willebois aan de pastoors in Maastricht weten dat de verkiezingsuitslag zou worden beschouwd als een proeve van loyaliteit aan Oranje en Nederland.²³⁹ Een hernieuwde proeve van de Limburgse loyaliteit tegenover het Nederlandse vaderland?

Het stemgedrag werd in 1868 ook buiten Limburg in verband gebracht met het doen blijken van aanhankelijkheid jegens Oranje: aanhangers van het conservatieve kabinet hadden, evenals twee jaar eerder, de verkiezingsstrijd het thema 'voor of tegen de koning' meegegeven.²⁴⁰ In dat kader dient hier ook de waarschuwing van de Commissaris des Konings te worden geplaatst: een stem op de liberaal-katholieken betekende een stem tegen Oranje. De liberalen werden er immers van beschuldigd de koninklijke macht te willen inperken.

Van der Does de Willebois had aangegeven dat de Limburgse kiezers bij de stemming, naast hun aanhankelijkheid jegens Oranje, ook hun loyaliteit tegenover Nederland zouden kunnen tonen. Ook dit was niet uitzonderlijk. Zo had de koning eerder, in oktober 1866, in een proclamatie die in alle Nederlandse gemeenten was aangeplakt, de belangen van 'ons dierbaar

Vaderland' verbonden met het aanblijven van het conservatieve kabinet.²⁴¹ In het licht van de politieke strijd tussen liberalen en conservatieven dienen we ook de opmerking van Van der Does de Willebois te plaatsen.²⁴² Te meer daar de Commissaris des Konings in de Limburgse kwestie geen aanleiding kan hebben gevonden voor zijn interventie: een stem op de liberaal-katholieken was immers zeker geen stem tegen de staatsrechtelijke band met Nederland. De verbreking van de relatie met de Duitse Bond en het daarmee op ondubbelzinnige wijze gaan behoren tot Nederland, was immers ook hun streven geweest.

De terminologie was dus weliswaar gelijk aan die uit de jaren veertig – er werd gesproken van de loyaliteit jegens het (Nederlandse) vaderland – maar de context was een geheel andere. Tussen 1840 en 1850 maakten de Limburgse kamerleden een keuze tussen nationaliteiten of soevereinen, in 1868 betrof het een partijpolitieke keuze.

Ook de verdeling van Limburg in kiesdistricten kan in de jaren zestig meer dan daarvoor in een nationaal-politiek verband worden geplaatst. Evenals begin jaren vijftig treffen we eind jaren zestig een plan aan om door middel van een aanpassing van de kiesdistricten de samenstelling van het Limburgse deel van de Tweede Kamer te beïnvloeden. In 1868–1869, toen de reguliere aanpassing van de districtsgrenzen op de politieke agenda stond, werd besloten om een extra afgevaardigde te laten kiezen in Zuidoost-Nederland, omdat de bevolking hier een grote groei had doorgemaakt.

Het liberale kabinet-Van Bosse-Fock, opvolger van het conservatieve kabinet-Van Zuylen van Nijevelt-Heemskerk, werd er door *De Tijd* van beschuldigd bij de nieuwe districtsindeling slechts één streven te hebben: het enige Limburgse kamerlid dat niet tot de liberaal-katholieken behoorde, de conservatief-katholiek Haffmans, uit de Kamer te krijgen.²⁴³ De parlementaire beraadslagingen die volgden, lieten een scherpe tegenstelling zien tussen de liberaal-katholieken en de conservatief-katholieken. Zoals eerder geconstateerd, spleet deze politieke strijd de Limburgse Tweede-Kamerleden (zie verder hoofdstuk 4).

Bij het beïnvloeden van de keuze van een Limburgse afgevaardigde ging het niet langer om zijn Nederlandse gezindheid, maar om zijn nationaal-politieke oriëntatie. De invloed die de Commissaris des Konings trachtte uit te oefenen en de kieswetgeografie die met de provincie werd bedreven, droegen niet meer een eigenaardig Limburgs karakter, maar kregen een invulling die ook in andere landsdelen niet ongebruikelijk was.

Vertegenwoordigers uit 'Limbourg cède'

Londom het einde van de Eerste Wereldoorlog was de staatkundige positie van Limburg opnieuw aan de orde, ditmaal naar aanleiding van de Belgische aanspraken op Limburgs grondgebied. Hiermee betreden we voornamelijk het tijdvak direct volgend op de onderzoeksperiode die in dit boek centraal staat en die eindigt met de sluiting van het parlementaire jaar 1917-1918 op 4 september van het laatstgenoemde jaar. Want hoewel België zijn wensen nog tijdens de Eerste Wereldoorlog kenbaar maakte, was de kwestie politiek gezien het meest actueel in de maanden tussen november 1918 en de herfst van 1919.

Waar lag het vaderland van de Limburgse volksvertegenwoordigers die naar Den Haag waren afgevaardigd in het zittingsjaar 1917-1918? Om deze vraag te kunnen beantwoorden, zullen we met name moeten kijken naar hun houding tijdens het hoogtepunt van de Limburgse kwestie: een moment waarop zij mogelijk geen kamerlid meer waren. Overigens behielden zeven van de negen Limburgse leden van de Staten-Generaal die op 14 september 1918 zitting hadden, ook in het erop volgende parlementaire jaar, dus na de Tweede-Kamerverkiezingen volgens het nieuwe kiesstelsel, hun zetel. Dit gold voor alle Limburgse leden van de Eerste Kamer: deze kamer zou pas in 1923 volgens het nieuwe kiesstelsel worden samengesteld.

Tabel 6. Leden van de Tweede Kamer gekozen in Limburg, parlementair jaar 1917-1918, in volgorde van eerste verkiezing

	<i>Naam</i>	<i>Periode</i>
1	W.H. Nolens	vanaf 1896 +
2	F.I.J. Janssen	vanaf 1902
3	J.H.J. Beckers	vanaf 1903
4	jhr. Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck*	1905-1918
5	M.Ch.E. Bongaerts	vanaf 1913 +
6	H.A.G. van Groenendael	vanaf 1916 +
7	H.G.M. Hermans*	vanaf 1918 +

* Hermans nam in juli 1918 de zetel van Ruijs de Beerenbrouck in.

+ Behield een zetel in de Tweede Kamer na 14 september 1918.

Tabel 7. Leden van de Eerste Kamer gekozen in Limburg, parlementair jaar 1917-1918, in volgorde van eerste verkiezing

	Naam	Periode
1	jhr. A.H.J.H. Michiels van Kessenich	vanaf 1899 +
2	O.F.M. Haffmans	vanaf 1909 +
3	jhr. L.H.L.J. van der Maesen de Sombreff	vanaf 1909 +
+ Behield een zetel in de Eerste Kamer na 14 september 1918.		

In 1948 memoreerde Henri Hermans – hij had de Kamer inmiddels verlaten – de houding van Limburgse kamerleden jegens het Belgisch annexionisme. Hij deed dit in zijn bijdrage 'Limburg in de parlementaire geschiedenis' aan het provinciaal gedenkboek dat onder de titel *Limburg onder de gouden Oranjes* werd samengesteld ter gelegenheid van het vijftigjarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina. Hermans wijst op de vele protesten die in de provincie werden uitgesproken tegen de Belgische voornemens, waarbij 'vertegenwoordigers van Limburg in Eerste en Tweede Kamer zich aansloten'.²⁴⁴ Door het lidwoord te vermijden – er staat niet 'de' vertegenwoordigers – kon hij het in dit provinciaal huldeblijk uiterst pijnlijke gedrag van Tweede-Kamerlid Henri van Groenendaal buiten beschouwing laten. De opvattingen en activiteiten van deze afgevaardigde zorgden namelijk voor een dissonant in het Nederlandsgestemde kamerkoor.²⁴⁵ De overige negen afgevaardigden die in de tabellen zijn genoemd, laten zich door uitspraken en handelingen typeren als pro-Nederlands.

Het is opmerkelijk dat de Limburgse kwestie het meest actueel werd op het moment dat Limburgers behoorden tot de meest prominente figuren in de Nederlandse politiek: jhr. Charles Ruijs de Beerenbrouck leidde met ingang van september 1918 het kabinet, waarin Limburg met nog een andere van de elf ministers, te weten A.A.H.W. König (Waterstaat), goed 'vertegenwoordigd' was. En Willem Nolens leidde al sinds jaren de katholieke kamerclub, op dat moment de grootste parlementaire fractie. Ruijs en Nolens waren inmiddels stevig geworteld in het Nederlandse politieke bestel en laatstgenoemde verklaarde dan ook dat hij zijn parlementaire zetel niet graag naar Brussel verplaatst zou zien worden.²⁴⁶

Dat Nolens zich met Nederland verbonden voelde, bracht hij ook tot uitdrukking in zijn persoonlijk wapen. Op de bovenste helft van het wapenschild had Nolens aan de ene kant de tiara en de gekruiste sleutels van de paus geplaatst en aan de andere kant de leeuw uit het Nederlandse rijkswapen (dit is tevens de leeuw uit het wapen van het Huis van Oranje-Nassau).

As passende spreuk koos hij *Utrique fidelis*: Aan beiden trouw.²⁴⁷ Vaderlandsliefde en afhankelijkheid jegens de katholieke Kerk waren de twee gondbeginselen van Nolens.²⁴⁸

Nolens voelde zich Nederlander en hij vocht ervoor Limburg werkelijk del van Nederland te laten zijn.²⁴⁹ Over de Belgische verlangens tot inlijving van de provincie of delen daarvan, liet hij zich 'optimaal onvriendelijk' uit.²⁵⁰ Inderdaad droeg de anti-annexionistische rede die Nolens op 12 december 1918 in de Tweede Kamer hield een ferm en bevlogen karakter, zeker voor zijn doen, want Nolens stond niet bekend als een bijzonder begenadigd spreker. Zelf verontschuldigde hij zich bij aanvang van zijn toespraak voor de verklaring die hij zou gaan afleggen: 'in normale tijden' zouden de woorden net gepast zijn, maar de omstandigheden noodzaakten hem ze toch in de mond te nemen. Aanhangers van een inlijving bij België kwalificeerde hij al 'politieke woelwaters, dwarsdrijvers, stokers en fortuinzoekers'. Op hen paste geen andere naam dan 'landverrader'. Hij eindigde met de kreet: 'Raak niet aan het grondgebied van den Staat!'²⁵¹

In Limburg zelf maakte Nolens zijn opvatting eveneens duidelijk. Tijdens een bijeenkomst van de R.K. Kiezersbond voor Limburg in Roermond op 15 augustus 1919 protesteerde hij tegen de Belgische aanspraken op Limburg en veroordeelde hij het gedrag van collega-parlementariër Van Groenendael. Op zijn voorstel stuurde de bond telegrammen aan koningin Wilhelmina, koning Albert van België en aan de internationale commissie die zich in Parijs met de Limburgse kwestie bezighield. Limburg wilde bij Nederland blijven, was de boodschap.

Ook in later jaren zou Nolens die boodschap blijven uitdragen. Nadat een Belgisch vliegtuigje in 1927 boven Maastricht strooibiljetten met een annexionistische boodschap had afgeworpen, maakte Nolens tijdens een feestdiner ter gelegenheid van het vijftienvigti jarig jubileum van de Staatsmijnen duidelijk dat de Limburgers Nederlanders zouden blijven.²⁵²

Dat de sociale organisaties in Limburg in het geweer kwamen tegen de Belgische eisen, was mede op aandrang van Nolens. Ook Charles Ruijs de Beerenbrouck had daarop aangedrongen.²⁵³ Laatstgenoemde kwam uit een orangistische en Nederlandsgezinde familie. Zijn grootvader, naar wie hij was vernoemd – jhr. Ch.E.M. Ruijs van Beerenbroek – stond ten tijde van de Belgische opstand bekend als voorstander van het Huis van Oranje: van enige betrekking in Belgische dienst wilde hij niets weten en in 1848 zette hij zich in om de separatistische beweging in Limburg tegen te werken.²⁵⁴ Zijn vader Gustave, een zoon dus van Ch.E.M. Ruijs, was eveneens verknocht aan Oranje en wilde Limburg en de Limburgers zo goed mogelijk

integreren in Nederland.²⁵⁵ Hij was al evenzeer als zijn zoon verankerd in het Nederlandse politieke bestel: behalve Tweede-Kamerlid was hij minister van Justitie geweest, Commissaris van de Koningin in Limburg en lid van de voogdijraad over de minderjarige Wilhelmina. In januari 1919 werd Gustave op aandringen van onder anderen zijn zoon naar Brussel gezonden om daar de Belgische koning te bezoeken en de Nederlandse zaak te bepleiten.

Zijn zoon Charles stond in die tijd aan het hoofd van het kabinet en was als zodanig nauw betrokken bij al hetgeen de regering ondernam om de Belgische verlangens tegen te werken. Vaak was hij de regeringswoordvoerder inzake de Limburgse kwestie. In december 1918 zei hij in de Tweede Kamer: '... de Regeering is er van overtuigd, dat in alle deelen des lands zonder onderscheid de wil bestaat de integriteit van den vaderlandschen bodem te handhaven'.²⁵⁶

Acties die tot doel hadden duidelijk te maken dat Limburg onderdeel wilde blijven van Nederland, konden op de instemming van Ruijs de Beerenbrouck rekenen en hij steunde ze dikwijls met zijn aanwezigheid. Zo woonde hij anti-annexionistische bijeenkomsten in Den Haag en Maastricht bij en nam hij – met de overige ministers van zijn kabinet – zitting in het comité van aanbeveling voor de nationale manifestatie die op 6 februari 1919 in 's-Gravenhage werd gehouden. Ook in Limburg zelf liet hij zich uit over de band van zijn provincie met Nederland. Zo schreef hij in 1923: "Limburg één met Nederland" zij voor iederen Limburger richtsnoer in handel en wandel!²⁵⁷ Tevens stelde hij: 'Het eenige uitheemsche dat in ons gewest de aandacht trekt, is de onovertroffen natuur. Maar overigens – godsdienstzin, taal, verbondenheid aan het Oranjehuis, het is "Nederland" tot de bodem'.²⁵⁸ Dat Limburg zelfs in taal – een vaak bij uitstek gekoesterd onderscheidingsteken – zo sterk met Nederland werd verbonden, mag opmerkelijk genoemd worden. Toch was dat in de anti-annexionistische campagne niet ongebruikelijk: tijdens de nationale manifestatie in Den Haag in februari 1919 had de voorzitter van de Tweede Kamer, D. Fock, hetzelfde gedaan.²⁵⁹

Naast Nolens en Ruijs de Beerenbrouck speelde ook François Janssen een belangrijke rol in de pro-Nederlandse campagne. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was hij een volksvertegenwoordiger pur sang: Janssen was gelijktijdig lid van de Maastrichtse gemeenteraad, van Provinciale Staten van Limburg en van de Tweede Kamer. In september 1918 eindigde zijn kamerlidmaatschap; op lokaal en provinciaal niveau bleef hij echter actief. In zowel gemeenteraad als Staten hield Janssen vanaf het najaar van 1918 verschillende pleidooien tegen het losmaken van (een deel van) Limburg

ut het Nederlandse staatsverband en het was op zijn initiatief dat elk van deze vertegenwoordigende organen zich tegen het Belgische annexionisme uitsprak.²⁶⁰

De actieve rol van Janssen werd blijkbaar ook in die jaren zelf opgemerkt. Tien een van zijn collega's in augustus 1919 in de Maastrichtse gemeenteraad vroeg om ook nog bij de internationale conferentie in Parijs te protesteren tegen de Belgische aanspraken op Nederlands gebied, reageerde Janssen door te zeggen: 'Het doet hem [Janssen] enorm veel genoegen, dat op deze kwestie thans ook eens door iemand anders dan door de spreker de aandacht is gevestigd, al zal ook thans wel weer worden gezegd, dat dit op instigatie van rechter Jans[s]en is geschied [...]'.²⁶¹

Janssen nam vervolgens het heft weer snel in eigen handen door uitvoerig op de zaak in te gaan en door aan te geven dat hij al had gezorgd voor een Finse tekst. Eerder had hij er buiten de vergadering al over gesproken met de Nederlandsgezinde burgemeester L.B.J. van Oppen. Bovenal trad Janssen naar buiten als voorzitter van het Provinciaal comité Limburg bij Nederland. In die hoedanigheid sprak hij tijdens manifestaties binnen en buiten de provincie en schreef hij in bladen als *De katholieke illustratie*.²⁶²

De overige kamerleden – hier met uitzondering van Van Groenendaal – raden minder op de voorgrond. Toch liet elk van hen van zich horen in het protest tegen de Belgische aanspraken. Zo maakte Jean Beckers, na de kamerontbinding van 1918 niet meer teruggekeerd in de Staten-Generaal, zijn opvatting duidelijk op provinciaal niveau. In de hoedanigheid van statenlid diende hij op 10 december 1918, samen met onder anderen Janssen, de eerder genoemde motie in waarin Provinciale Staten protesteerden tegen het Belgisch annexionisme. Henri Hermans en Max Bongaerts namen zitting in anti-annexionistische comités: Hermans was actief binnen het Provinciaal comité Limburg bij Nederland en Bongaerts was secretaris en penningmeester van het uitvoerend comité van de nationale manifestatie die op 6 februari 1919 in Den Haag gehouden werd. Lid van dit comité was onder anderen Alice de Stuers, dochter van het voormalig Tweede-Kamerlid.

Wat betreft de opvattingen van de drie Eerste-Kamerleden kan worden gewezen op de gezamenlijke verklaring die zij in december 1918 in de Kamer aflegden. Hierin werd met klem geprotesteerd 'tegen deze pogingen tot aanranding van onze nationaliteit'. De trouw van de Limburgers aan 'ons Vorstenhuis en aan Nederland' was onverbreekbaar.²⁶³ Overigens stamde de woordvoerder bij deze gezamenlijke verklaring, jhr. Alphonse Michiels van Kessenich, uit een traditioneel sterk orangistische familie. Zijn familiewapen had als devies *Alles door en voor den koning* en bevatte evenals het wapen

van Michiels van Verduynen een oranjeappel (onder de jonkheerskroon).²⁶⁴ Op deze manier had H.J. baron Michiels van Kessenich (1870–1825), de grootvader van het Eerste-Kamerlid – tevens vader van het Eerste-Kamerlid uit de jaren zestig – uiting willen geven aan de verbondenheid van zijn familie met het Huis van Oranje.

Er was één dissident onder de Limburgse volksvertegenwoordigers: Henri van Groenendael, in de periode 1916–1918 afgevaardigd door het kiesdistrict Weert. Aan hem werd in 1918 de volgende uitspraak toegeschreven: '... ik ben avant-tout Limburger, als député ga ik minstens zoo graag naar Brussel als naar Den Haag.' Bij diezelfde gelegenheid zou hij hebben verklaard de Belgische aanspraken te steunen en voorstander te zijn van een volksstemming in Limburg over de staatkundige toekomst van de provincie. Hij deed deze uitspraken in een gesprek met enkele zakenpartners, die de inhoud later naar buiten brachten, mede omdat zij met Van Groenendael in een conflict verwickeld waren.²⁶⁵ In Limburg werd de kwestie breed uitgemeten in de pers, met name in de Nederlandsgezinde *Limburger koerier*.

De aantijgingen tegen Van Groenendael werden kennelijk zeer serieus genomen. In de avond van 9 december 1918 werd er huiszoeking verricht bij het kamerlid. Van Groenendael zag zich daardoor genoodzaakt zijn vertrek naar Den Haag uit te stellen. De Tweede-Kamervergadering van 10 december kon hij dientengevolge niet bijwonen. Overigens meldde hij de Kamer dat er 'natuurlijk' geen belastend materiaal was gevonden.²⁶⁶

Ook de Kamer zelf nam de zaak hoog op. Tweede-Kamerlid H.P. Marchant wilde duidelijkheid: wat was er waar van de krantenberichten over de uitspraken van Van Groenendael? De laatste bekende wel eens privé over een afscheiding van Limburg te hebben gesproken, maar dat was niet serieus bedoeld: 'Ja, ik heb wel eens in een particulier gesprek zoo schertsenderwijs over de zaak gesproken [...] Maar eenige andere uitlating is er van mij niet gekomen.' Er was volgens Van Groenendael voor Limburg 'geen enkele reden [...] om zich thans tegen Holland te keeren en zijn afscheiding te vragen'.²⁶⁷

Het Limburgse kamerlid lijkt de mogelijkheid tot een nationaliteitswisseling niet geheel te willen uitsluiten: van een 'Limburg bij Nederland, nu en voor altijd' waarvoor bijvoorbeeld François Janssen zich uitsprak, was bij Van Groenendael immers geen sprake.²⁶⁸ Tweede-Kamerlid C. van der Voort van Zijp wilde dan ook dat Van Groenendael zich nogmaals zou komen verantwoorden in het parlement, maar nu door middel van een 'onomwonden verklaring'.²⁶⁹

Wederom sprak Van Groenendael de Kamer toe en vervolgens verdween de kwestie uit de politieke actualiteit. Totdat in de zomer van 1919 uitlekte dat Van Groenendael in Brussel een gesprek had gevoerd met een buitenlandse – naar later zou blijken de Franse – gezant. In dit onderhoud had Van Groenendael aangedrongen op het houden van een referendum in Limburg. De Franse diplomaat had de inhoud van het gesprek vervolgens – tot verrassing van Van Groenendael – doorgebriefd aan de Nederlandse gezant. De pers kreeg er lucht van, er werd een kamervraag over gesteld en Van Groenendael kwam opnieuw in de beklagdenbank terecht.

Het houden van een volksraadpleging in Limburg werd namelijk aangehangen in Belgische annexionistische kringen en het idee werd met name gepropageerd door het Comité de Politique Nationale. Aannemelijk is dat Van Groenendael veldwerk verrichtte voor dit comité.²⁷⁰ In ieder geval maakte zijn verdediging in de Kamer en in de katholieke kamerclub een weinig overtuigende indruk: hij was altijd al voorstander geweest van het principe van het plebisciet. Onder de gegeven omstandigheden lon Van Groenendaels pleidooi voor een volksstemming moeilijk anders vorden uitgelegd dan als een pro-Belgische daad, merkte Nolens op tijdens een vergadering van de katholieke kamerclub.²⁷¹ En om die reden besloot de kamerclub op 1 oktober 1919 om Van Groenendael te royeren.²⁷² Hij bleef echter als onafhankelijk lid zitting houden in de Tweede Kamer.

Overigens moet worden vastgesteld dat Van Groenendael nimmer in de Tweede Kamer pleitte voor een afscheiding van Limburg.²⁷³ Verder dan de wens om 'wat meer zelfstandigheid dan tot dusverre' ging hij in zijn functie van nationaal volksvertegenwoordiger niet.²⁷⁴

'Als Limburger'

In de Tweede Kamer was het met name Nolens die elke vorm van annexionisme scherp veroordeelde.²⁷⁵ Zoals we zagen kwam hij in het parlement, maar ook daarbuiten, tegenover Van Groenendael te staan. Ook in hun hoedanigheid van Limburgers stonden zij tegenover elkaar. Tijdens een vergadering van de katholieke kamerclub merkte Nolens op: 'Te ergelijker is dat gedrag van den heer Van Groenendael waar hij door Limburg is afgevaardigd [...].'²⁷⁶ Tweede-Kamerlid C. van der Voort van Zijp vergeleek zijn twee Limburgse collega's uitdrukkelijk met elkaar. 'Zoo weldadig' als de woorden van Nolens hadden geklonken, 'zoo teleurstellend' was de toespraak van Van Groenendael geweest.²⁷⁷

Doordat de kwestie in de eerste plaats Limburg raakte, werden de afgevaardigden uit die provincie uitgenodigd zich in de Kamer uit te spreken 'als Limburger' (Nolens) en 'als Limburger van geboorte' (Michiels van Kessenich).²⁷⁸ Zij spraken van 'wij [...] in Limburg' (Van Groenendaal) en 'wij Limburgers' (Michiels van Kessenich) om de gevoelens in hun provincie weer te geven.²⁷⁹

Paradoxaal genoeg was 'de nationale zaak' in Nederland gediend met een provinciale opstelling van zijn Limburgse adepten: woorden van protest klonken des te krachtiger wanneer zij afkomstig waren van volksvertegenwoordigers uit het betwiste gebied. Niet voor niets werden de teksten van de pro-Nederlandse parlementaire redes van Nolens en Michiels van Kessenich in de anti-annexionistische brochure *La protestation du Limbourg hollandais* voorafgegaan door hun introductie als 'député du Limbourg'.²⁸⁰

Daarmee werd evenwel een zekere spanning gecreëerd met de Nederlandse grondwet die, waar het de Tweede Kamer betrof, uitdrukkelijk geen provinciale afvaardigingen kende. Nolens leidde zijn parlementaire redevoering van 12 december 1918 dan ook in met: 'Zooals ieder pleeg ik hier te spreken als Nederlander. De Kamer vergunne mij thans een oogenblik het woord te voeren als Limburger.'²⁸¹ Het werd hem vergund: zijn toespraak werd gevolgd door 'Levendige teekenen van instemming' en zijn woorden werden hartelijk begroet door de regering bij monde van provinciegenoot Ruijs de Beerenbrouck.²⁸²

Aan de overzijde van het Binnenhof lag de situatie enigszins anders. De Eerste Kamer was – tot 1923 – wel provinciegewijs samengesteld en haar leden konden dan ook met recht zeggen door een bepaalde provincie te zijn afgevaardigd. Dit betekende echter niet dat de leden geacht werden op te treden als vertegenwoordigers voor hun eigen provincie. Desondanks formeerden de drie Limburgse afgevaardigden zich tot een soort provinciale fractie door bij monde van Michiels van Kessenich een gezamenlijke verklaring af te leggen. Ook hun woorden stonden ten dienste van de territoriale integriteit van het koninkrijk en werden – ook in dit deel van het parlement – luid toegejuicht. De *Handelingen* spreken van 'Teekenen van groote instemming'.²⁸³

De provinciale positie die de Limburgse afgevaardigden innamen, is terug te vinden bij de afgevaardigden uit de provincie Zeeland, deels eveneens opgeëist door België. Zo nam A.J.F. Fokker in december 1918 in de Eerste Kamer het woord 'Als Zeeuw sprekende namens de Zeeuwen en ook namens mijn medelid voor Zeeland'.²⁸⁴ De kwestie maakte afgevaardigden die afkomstig waren uit Limburg of Zeeland tot herkenbare Limburgse of Zeeuwse afgevaardigden.

In nog een ander opzicht bevorderden Limburgse kamerleden het provinciale karakter van hun activiteiten: de royementsprocedure bij Van Groenendaël lijkt namelijk eerst en vooral een zuiver Limburgse aangelegenheid te zijn geweest. Nog voor de katholieke kamerclub zich over Van Groenendaels gedrag had kunnen buigen – de Kamer was op dat moment met reës – werd het oordeel in Limburg zelf al geveld. Tijdens de eerder genoemde bijeenkomst van de R.K. Kiezersbond voor Limburg in Roermond op 15 augustus 1919 verklaarde Nolens dat er naar zijn mening voor Van Groenendaël geen plaats meer was in het Nederlandse parlement en zeker niet meer in de katholieke kamerclub.²⁸⁵ Een applaus van de aanwezigen berichtigde dit oordeel.²⁸⁶

Daarmee leken de twee vergaderingen die de katholieke kamerclub vervolgens wijdde aan de kwestie, enigszins voor de vorm te worden gehouden: de beslissing leek immers al in Roermond te zijn gevallen. Dat was ook de bedoeling van Nolens. Voorafgaand aan de bijeenkomst in Roermond had hij minister jhr. H.A. van Karnebeek van Buitenlandse Zaken meegedeeld dat Van Groenendaël tijdens die bijeenkomst – in de woorden van de minister – ‘de nek zal gebroken worden’.²⁸⁷ Ook Van Groenendaël zelf ervoer de gerejudeicieerde strekking van de Roermondse vergadering: met verwijzing naar de rede die Nolens daar had gehouden, beschuldigde hij Nolens van vooringenomenheid. Onder diens voorzitterschap zou een eerlijke behandeling van de zaak door de katholieke kamerclub niet mogelijk zijn, meende Van Groenendaël.²⁸⁸

Een verdere aanwijzing voor het pro-forma karakter van de vergaderingen van de katholieke kamerclub treffen we aan in het notulenschrift van die kamerclub. Bij de eerste van de twee vergaderingen over de kwestie, gehouden op 9 september 1919, was Van Groenendaël zelf niet aanwezig. Niet uitgesloten moest worden dat hij de uitnodiging te laat had ontvangen. Hij kreeg daarom, zo werd besloten, nog ten hoogste veertien dagen de tijd om zich te komen rechtvaardigen. Toch bevindt zich in het schrift een inlegvel met daarop een verklaring van het bestuur van de kamerclub – een concept voor een persverklaring? – waarin wordt gesteld dat de club ‘in zijn vergadering van de 9e dezer’ besloten had Van Groenendaël te royeren.²⁸⁹

Nolens was de eerste vergadering overigens begonnen met te citeren uit zijn Roermondse redevoering en hij herhaalde tijdens de tweede vergadering, op 1 oktober 1919, zijn standpunt dat Van Groenendaël uit de katholieke kamerclub diende te worden gezet, daarmee zijn volle gewicht in de schaal leggend.²⁹⁰ Het was uiteindelijk op zijn voorstel dat de katholieke kamerclub besloot Van Groenendaël te royeren.²⁹¹ De uitgeslotene zelf sprak twee

weken later in de Kamer van het 'vonnis' van Nolens.²⁹² Het was inderdaad Nolens geweest die de leiding had bij het royeren van Van Groenendael: de ene Limburger zette de andere uit de katholieke kamerfractie.

Sterker nog, Van Groenendael werd – zij het indirect – uit de landspolitiek gebannen. Nolens was weliswaar van oordeel dat er voor Van Groenendael geen plaats meer was in de Nederlandse volksvertegenwoordiging, het was echter niet mogelijk om hem het parlementaire mandaat te ontnemen. Wel stond vast dat er voor Van Groenendael bij de eerstvolgende verkiezingen geen plaats meer zou zijn op de katholieke kandidatenlijst, zoals de bijeenkomst van de R.K. Kiezersbond voor Limburg al duidelijk had gemaakt. Indien hij zijn kamerzetel wilde behouden, zou hij moeten proberen via een eigen lijst te worden gekozen, een poging die, gelet op de sterke positie van de katholieke 'partij' in Limburg, welhaast tot mislukken gedoemd zou zijn. Toch trachtte Van Groenendael bij de verkiezingen van 1922 buiten de katholieke lijst om herkozen te worden. Het werd inderdaad een mislukking: hij behaalde 1636 stemmen en voor een zetel had hij er 21 972 nodig gehad.²⁹³

Naast Nolens speelde een andere Limburgse afgevaardigde een belangrijke rol in de actie tegen Van Groenendael. Tweede-Kamerlid Bongaerts stelde op 8 juli 1919 namelijk een schriftelijke vraag aan minister Van Karnebeek van Buitenlandse Zaken. Zou de regering de 'ernstige geruchten' niet willen onderzoeken die de ronde deden en volgens welke 'een lid der Nederlandsche Tweede Kamer' in Brussel propaganda zou hebben gemaakt voor het houden van een volksstemming in Limburg?

De vraag van Bongaerts zou in de royementsprocedure een uiterst belangrijke plaats innemen: zij droeg in het 'uitgelokte' antwoord het bewijsstuk aan op grond waarvan Nolens Van Groenendael, verdacht van 'onvaderlandslievende gevoelens', schuldig achtte.²⁹⁴ Minister Van Karnebeek antwoordde namelijk dat 'de inhoud der [...] vertrouwelijke rapporten hem niet veroorlooft de geruchten omtrent bedoelde propaganda als uit de lucht gegrepen te beschouwen'.²⁹⁵

'In gewone taal wil dat zeggen: die geruchten zijn juist bevonden,' verduidelijkte Nolens tijdens de bijeenkomst van de R.K. Kiezersbond voor Limburg in Roermond.²⁹⁶ Om het bewijs nog overtuigender te maken ging hij op nader onderzoek uit, waarschijnlijk bij de minister zelf. De leden van de katholieke kamerclub kregen van hem een gepreciseerd 'concreet feit' voorgelegd: Van Groenendael had op 20 juni 1919 in Brussel een buitenlandse gezant bezocht en daarbij zijn wens naar voren gebracht dat in Limburg een volksstemming gehouden zou worden.²⁹⁷

Van Groenendael schroomde niet de staatkundige positie van Limburg tot inzet te maken bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1922. Tijdens de campagne die aan die verkiezingen voorafging, keerde Van Groenendael zich duidelijk af van Nederland. Hij stelde dat Limburg 'ethnologisch, historisch, geografisch en economisch tot de Zuidelijke, niet tot de Noordelijke Nederlanden behoort'. Bovendien gaf hij aan zich te kandideren omdat de katholieke voormannen de Limburgers geen kans gaven zich voor België uit te spreken.²⁹⁸ Zijn oordeel is juist: de opvatting van de katholieke voormannen, en in het bijzonder van de Limburgers onder hen, liet aan duidelijkheid niets te wensen over. Voor Limburgse afgevaardigden die hun vaderland ergens anders dan op Nederlandse bodem wensten te situeren, was geen plaats in Den Haag.

Het is overigens goed om op te merken dat de betoonde trouw en afhankelijkheid jegens het Nederlandse vaderland – ook hier weer – niet betekent dat de Limburgse parlementariërs van oordeel waren dat hun provincie altijd rechtvaardig werd behandeld binnen dat vaderland. Zo schreef Nolens in de *Nieuwe Venlosche Courant*, reagerend op kritiek die *Het Handelsblad* in 1909 uitte op de eigenaardige houding van Limburg:

'Limburg is niet Nederland', Ja, dat weten wij hier in Limburg maar al te goed. En als we het uit ons-zelfen niet wisten; We worden er dagelijks aan herinnerd vooral doordat wat niet geschiedt.²⁹⁹

Daarmee stond Nolens niet alleen, want in anti-annexionistische kringen bleef het idee van discriminatie van Limburg hardnekkig aanwezig.³⁰⁰

Een aantal van de kamerleden die in 1918 nog door de Limburgse districten waren afgevaardigd, zou een bijzonder prominente rol spelen in de Limburgse kwestie. In de literatuur worden voor hen typeringen gebruikt als 'de anti-annexionistische voorman' (Nolens) en 'een sleutelfiguur' (Janssen).³⁰¹ Over het gewicht van hun tegenstander Van Groenendael lopen de meningen uiteen. De Waele noemt hem 'een controversiële figuur zonder veel invloed in Limburg', een 'tweederangsfiguur'.³⁰² Wagemans stelt dat door Van Groenendael te royeren juist 'de angel' uit het pro-Belgische kamp werd gehaald.³⁰³

Zeker is in ieder geval dat een overgrote meerderheid van de politieke elite in Limburg in de jaren rond 1918 openlijk haar Nederlandse gezindheid beleeft. Voor een Limburger bij wie aan de trouw jegens Nederland

getwijfeld moest worden, was naar het oordeel van deze groep geen plaats in het Nederlandse parlement.

In de parlementaire geschiedenis van Nederland neemt Limburg een bijzondere positie in: bij geen van de overige landsdelen stond de Nederlandse status zozeer ter discussie als bij deze provincie. Weliswaar werd ook Zeeuws-Vlaanderen in 1918–1919 serieus betwist, maar die 'dreiging' was eenmalig. In het geval van de provincie Limburg waren er eerder al jaren geweest waarin er vanuit het buitenland aanspraak werd gemaakt op haar grondgebied. Bovendien maakte Limburg pas sinds 1867 onvoorwaardelijk deel uit van het Koninkrijk der Nederlanden. Tot drie keer toe kwam 'de Limburgse kwestie' in het parlement uitgebreid aan de orde en telkenmale presenteerden kamerleden uit Limburg zich uitdrukkelijk als 'Limburgs afgevaardigde'. Zij voelden zich daartoe geroepen, juist ook indien zij wensten dat hun provincie deel zou blijven uitmaken van Nederland.

Tijdens de momenten waarop de relatie tussen Limburg en (de rest van) Nederland op de parlementaire agenda verscheen, vinden we de roep om secessie niet of nauwelijks terug in de redevoeringen van de Limburgse afgevaardigden in de Staten-Generaal. Alleen op 16 augustus 1848 vroeg een Limburgs kamerlid, Clemens baron de Weichs de Wenne, de regering om een afscheiding van zijn provincie in welwillende overweging te nemen. Uit deze constatering mag niet worden afgeleid dat de separatistische gevoelens zich tot dit ene kamerlid hebben beperkt. In de jaren veertig werden diverse Limburgers naar Den Haag afgevaardigd die zich buiten het parlement lieten kennen als aanhanger van een afscheiding en in de jaren rondom 1918 had een uitgesproken Belgisch gezinde afgevaardigde, Henri van Groenendael, zitting in de Tweede Kamer.

Dat zij hun parlementaire mandaat niet benutten om nadrukkelijker de afscheiding van Limburg te bepleiten, had diverse gronden. Gebondenheid aan de Nederlandse grondwet via een eed van trouw en onzekerheid over de staatkundige toekomst van de provincie maakten hen voorzichtig. Bovendien werd over de staatkundige positie van Limburg niet beslist door de Nederlandse Staten-Generaal, maar werden besluiten daarover doorgaans elders genomen, hoofdzakelijk rondom internationale conferentietafels.

In tegenstelling tot de separatistisch gezinde afgevaardigden uit Limburg lieten hun Nederlandsgezinde provinciegenoten duidelijk van zich horen in de vergaderzalen van Eerste en Tweede Kamer: talrijk zijn de verklaringen van aanhankelijkheid jegens de Nederlandse koning(in) en het bijbehorend vaderland. De betekenis van deze parlementaire woorden lag vooral in de

invloed die zij hadden op de stemming in de volksvertegenwoordiging en op de opinie in binnen- en buitenland. Zij werden door de Nederlandse regering dan ook aangewend voor propagandistische doeleinden.

Aanhankelijkheid jegens Oranje stond bij één afgevaardigde, Tweede-Kamerlid Arnold Hendrik baron Michiels van Verduynen, uitdrukkelijk niet vanzelfsprekend gelijk aan aanhankelijkheid tegenover Nederland. En voor veel Limburgse parlementariërs – én voor veel inwoners van de provincie – gold dat aanhankelijkheid jegens Nederland niet verward moet worden met tevredenheid over het Nederlandse bewind.

Niet alleen overtroffen de pro-Nederlandse redevoeringen in aantal de redes met een separatistische strekking, ook het getal van kamerleden die voor het behoud van de band met (overig) Nederland waren, was vele malen groter dan dat van de afgevaardigden die een afscheiding prefereerden. Dit kwam in de jaren zestig en in de periode 1915–1920 overeen met de publieke opinie in Limburg. Gelet op de anti-Nederlandse sentimenten in de provincie in de jaren veertig, mag de overwegend Nederlandsgezinde afvaardiging in de Staten-Generaal gedurende dezelfde tijd opmerkelijk genoemd worden. Het kiesstelsel speelde hierbij een belangrijke rol: het kiesrecht was met name beperkt voor die groepen waarbinnen de afscheidingsbeweging haar grootste aanhang had. Bovendien schroomden de koning en zijn ministers niet om zich te mengen in de verkiezingen, met name via hun vertegenwoordigers in Limburg, om op die wijze Limburgers naar Den Haag te laten afvaardigen die de regering en het Nederlandse vaderland welgevallig waren.

De nationale gezindheid van de Limburgse kamerleden was rond 1918 niet langer een onderwerp van grote zorg voor de regering. De Limburgers waren niet alleen in meerderheid afkerig van een nationaliteitswisseling, belangrijker was dat de eveneens Nederlandsgezinde Limburgse elite er voortaan zelf voor zorgde dat separatisten geen kans kregen om in de Haagse vergaderzalen te verschijnen.

HOOFDSTUK 4

Beginselen en richtingen Limburgse afgevaardigden en politieke groepsvorming

De tussentijdse verkiezing van een Tweede-Kamerlid in het district Roermond op dinsdag 1 maart 1864 zou een markeringsmoment worden in de politieke geschiedenis van Limburg, zo voorspelde het *Venloosch Weekblad* enkele dagen daarvoor:

De dag van Dingsdag zal belangrijk zijn voor Limburg. Het is de eerste reis (zooveel wij ons herinneren) dat de kiezers geroepen worden, om tusschen twee politieke rigtingen te kiezen. Vroeger was het steeds eene kwestie van personen, die volkomen dezelfde beginselen beleden. [...] thans is het anders.¹

Politieke beginselen en richtingen zullen in dit hoofdstuk centraal staan. De Limburgse kamerleden zullen aan de hand van hun gedrag en opvattingen worden gepositioneerd binnen de nationaal-politieke verhoudingen. Hun band met leidinggevende figuren uit de landelijke politiek en met de overige katholieke afgevaardigden vormen daarbij belangrijke aandachtspunten.

Het hoofdstuk is chronologisch van opbouw. Begonnen wordt met de periode tot de vroege jaren zestig, toen met name de politieke verhouding tot Thorbecke richtinggevend was. Vervolgens komt het proces van ideologisering op gang. Welke positie namen de Limburgers daarbij in? Ten slotte gaat onze aandacht naar hun houding ten aanzien van de katholieke samenwerking die door dit proces tot stand kwam en die in de Tweede Kamer gestalte kreeg in de katholieke kamerclub.

Bondgenoten van Thorbecke

Tussen 1831 en 1839 was in Limburg – Maastricht uitgezonderd – de liberale Belgische constitutie van kracht. Toen de provincie terugkeerde onder Nederlands gezag en er dientengevolge de Nederlandse grondwet opnieuw verbindend werd verklaard, werden de Limburgers volgens het katholieke

blad *De Godsdienstvriend* 'beroofd' van een aantal vrijheden.² En hoewel het Limburgse Tweede-Kamerlid jhr. Arnold Hendrik Michiels van Verduynen zelf altijd een tegenstander was geweest van de opname van zijn provincie in het Belgische staatsverband, moest hij in de Kamer toegeven dat 'de van België voortgekomen wetten, betreffende zaken van Landsbestuur, met onzijdigheid getoetst, meest alle de voorkeur genoten boven de in 1830 bestaande Nederlandse wetten en verordeningen'.³ Deze oude Nederlandse wetgeving zou nu weer in Limburg worden ingevoerd. In een nota, die Michiels van Verduynen eerder bij de kamerstukken had laten voegen, schreef hij te betreuren dat onder meer de vrijheid van onderwijs en van vereniging, gedurende de Belgische jaren nog gegarandeerd, nu in zijn provincie zouden worden afgeschaft.⁴

De politiek-bestuurlijke elite van Limburg bleef in de jaren na 1839 verbonden met België, door contacten die men bleef onderhouden en door het eigen verleden: niet zelden hadden Limburgse politici in de jaren dertig functies bekleed in het Belgische openbaar bestuur. Diverse Limburgers hadden een prominente rol gespeeld in de opbouw van de Belgische staat (zie hoofdstuk 1). In België werd de politiek in deze tijd beheerst door het unionisme: de samenwerking tussen katholieken en liberalen. In Belgisch-Limburg bleef de invloed van de liberalen nog tot het midden van de jaren zestig vrij sterk.⁵ *De Tijd* oordeelde op 18 januari 1868 dat de uitwerking die het liberalisme nog steeds had op Nederlands-Limburgse politici, in verband stond met 'hetgeen Limburg van den belgischen toestand eenigermate heeft overgenomen'.

De Limburgse kamerleden uit de jaren veertig staan bekend als overwegend liberaalgezind en dat geldt ook voor de Limburgse burgerij.⁶ In Maastricht lieten liberalen via de sociëteit Momus duidelijk van zich horen.⁷ Het *Journal du Limbourg*, bij de terugkeer van Limburg onder Nederlands gezag de enige provinciale krant, was van een uitgesproken liberale signatuur, een blad met een 'belgisch-liberale inslag'.⁸ Bij de eerste rechtstreekse verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1848 lijkt de liberale gezindheid van kandidaten inderdaad van belang te zijn geweest. Zo werd Beerenbroek, kandidaat in het district Roermond, door het *Journal du Limbourg* getoetst en liberaal genoeg bevonden en presenteerde De Lom de Berg zichzelf in het district Venlo als 'opregt vrijzinnig', waarop hij wel liet volgen: 'maar altijd gematigd'.⁹ Hierbij moet wel worden bedacht dat het predikaat 'liberaal' op dat moment aan een sterke inflatie onderhevig was, omdat in Nederland bijna alle kandidaten die aan de verkiezingen deelnamen, zich ermee tooiden.¹⁰

Toch hadden de Limburgse afgevaardigden in Den Haag enkele jaren daarvoor al duidelijk gemaakt liberaalgezind te zijn. In 1844 had het voorstel om de grondwet in liberale zin te herzien, gedaan door de Negenmannen onder leiding van Thorbecke, kunnen rekenen op de steun van de drie Limburgse Tweede-Kamerleden. Een van hen, Martin Strens, maakte deel uit van de Negenmannen. Hier tekende zich een duidelijk verschil af tussen de Limburgse afgevaardigden en hun Noord-Brabantse geloofsgenoten in de Tweede Kamer. Terwijl Strens, Corneli en Michiels van Verduynen zich uitspraken ten faveure van een grondwetsherziening, gaven ze van de zeven Noord-Brabantse leden aan daartegen te zijn. Michiels van Verduynen was op 30 mei 1845 weliswaar wegens ziekte verhinderd om deel te nemen aan de stemming over het voorstel van de Negenmannen, eerder dat parlementaire jaar had hij in de Tweede Kamer al aangegeven het wenselijk te vinden om een grondwetsherziening met klem 'zeer eerbiedig aan de vaderlijke bezorgdheid van Zijne Majesteit aan te bevelen'.¹¹

De mede door de Limburgse Tweede-Kamerleden voorgestane grondwetsherziening zou pas een aantal jaren later, in 1848, tot stand komen. Toen werd ook de koning bereid gevonden zijn goedkeuring te hechten aan de constitutionele wijzigingen, na de veelbesproken nacht waarin Willem II naar eigen zeggen was veranderd van conservatief in liberaal. In Limburg juichte de pers de grondwetsherziening toe, met name de in maart 1848 opgerichte liberale krant *De Limburger* voerde krachtig campagne.¹² De desbetreffende voorstellen konden tijdens de parlementaire procedure rekenen op de eensgezinde steun van de drie Limburgse Tweede-Kamerleden, Corneli, Geradts en De Weichs de Wenne, alsmede van de drie buitengewone leden Bloemarts, Swart en Thissen die in september 1848 door Provinciale Staten gekozen waren om in de tweede lezing te gaan deelnemen aan de beraadslagingen en stemmingen.

Tijdens de behandeling van de grondwetsherziening werden de Nederlandse parlementariërs diverse keren herinnerd aan de goede ervaringen die de Limburgers hadden gehad met de vrijzinnige beginselen van de Belgische constitutie. Swart zei in oktober 1848: 'Limburgs ingezetenen verlangen in het bezit te worden hersteld van die staatkundige regten, welke zij gedurende omtrent negen jaren hebben genoten, en welke hun door de thans aangeboden wets-ontwerpen kunnen worden verzekerd [...].'¹³

Eerste-Kamerlid De Liedel de Well toonde zich conservatiever van aard. Hij wilde aangetekend zien tegen de voorgestelde wijzigingen met betrekking tot de Staten-Generaal te zijn.¹⁴ Nu had De Liedel de Well zijn mandaat

dan ook niet te danken aan de grotendeels liberaalgezinde politieke elite in zijn provincie: hij was in 1840 – voor het leven – benoemd door de koning.

Dat de wens om de staat een meer liberale grondslag te geven in Limburg kon rekenen op brede steun, blijkt tevens uit het (aanvankelijke) succes van de afscheidingsbeweging eind jaren veertig. Het Duitse eenheidsstreven, waar de Limburgse separatisten zich bij aansloten, kende een sterke stroming die een meer liberale staatsordening wenste. Gouverneur Van Meeuwen wees de regering er in april 1848 op dat een liberale grondwet er veel toe zou kunnen bijdragen om de Limburgers aan Nederland te binden.¹⁵ Het afscheidingsgezinde Tweede-Kamerlid Corneli had met betrekking tot de situatie van voor de grondwetsherziening al eerder vastgesteld dat 'de administratieve instellingen [van Nederland] met onze gewoonten niet overeenstemmen'.¹⁶ En toen Van Scherpenzeel Heusch, leider van de afscheidingsbeweging in Limburg, zich teleurgesteld afkeerde van Duitsland en zich moest neerleggen bij de incorporatie van zijn gewest in het Nederlandse staatsverband, werd zijn pijn naar eigen zeggen verzacht doordat Nederland inmiddels een meer liberale grondwet had aangenomen.¹⁷ In Maastricht schreef een van de lokale leiders van de separatistische beweging, het latere Tweede-Kamerlid Van Wintershoven, in maart 1848 samen met andere stadgenoten een brief aan Thorbecke om hem geluk te wensen met zijn benoeming in de commissie die was belast met het doen van voorstellen voor de grondwetsherziening. De briefschrijvers gaven aan te hechten aan liberale programmapunten zoals een constitutionele regering, ministeriële verantwoordelijkheid, vrijheid van godsdienst, onderwijs en drukpers, gelijkheid van allen voor de wet en directe verkiezingen.¹⁸ Ook een ander toekomstig lid van de Tweede Kamer, Victor Nijst, behoorde tot de ondertekenaars, die allen advocaat én oud-leerling van Thorbecke waren.

De grote initiator van de grondwetsherziening, Thorbecke, kon de uitwerking ervan in (organieke) wetten zelf ter hand nemen: in november 1849 trad hij aan als hoofd van een liberaal kabinet. Deze regeringswisseling werd in Limburg met vreugde begroet. Het voormalige Tweede-Kamerlid Strens schreef aan Thorbecke:

... met groot genoegen vernam ik die blijde tijding om dat ik overtuigd ben dat wij thans den zoo lang verlangden echt constitutionelen weg zullen intreden, welke mij, altijd en ook ten gevolge eener ondervinding van negen jaren, die ik van 1830 tot 1839 in mijne geboorteplaats *Roermond* doorbragt, de beste is toegeschenen om het welbegrepen geluk van vorst en volk te bevorderen.¹⁹

In dit kabinet zou voor het eerst een Limburger zitting nemen: Strens trad in juli 1852 toe als minister van Justitie.²⁰ Tevens was hij daarmee de eerste katholiek die een departement van binnenlands bestuur onder zijn hoede kreeg.²¹ Dat de eerste katholieke bewindsman op een belangrijk departement een Limburger was, is opmerkelijk. Bij het benoemen van katholieken gaf de Nederlandse overheid nogal eens de voorkeur aan Noord-Brabanders boven Limburgers. Zo werden in Limburg zelf vaak Noord-Brabanders benoemd 'om de "onbetrouwbare" Limburgers in toom te houden'.²² In 1849 wees een inwoner van Limburg in *De Tijd* op de achterstelling bij benoemingen in staatsambten die 'alle katholieken en vooral de Limburgers' tot dan toe ten deel was gevallen.²³

Jaren vijftig

De Limburgse districten (inclusief Boxmeer) vaardigden tussen 1850 en 1864 elf personen af naar de Tweede Kamer. In een periode waarin politieke partijen niet bestonden, is het toekennen van politieke labels aan Tweede-Kamerleden bijzonder moeilijk.²⁴ In de eerste decennia na het van kracht worden van de kieswet van 1850 waren sociale relaties vaak belangrijker dan politieke verbintenissen.²⁵ Desondanks staan tien van de elf Limburgse afgevaardigden in de historiografie doorgaans te boek als liberaalgezind.²⁶

Eduard Borret, tussen 1849 en 1852 Tweede-Kamerlid namens het district Maastricht, wordt vaak als enige uitzondering genoemd. Hij wordt wel aangeduid als 'conservatief', 'clericaal', 'ultra-katholiek' en 'overtuigd anti-Thorbeckiaan'.²⁷ Deze kwalificaties hebben overigens deels betrekking op zijn latere politieke loopbaan: Borret zou als minister van Justitie optreden in het conservatieve kabinet-Van Zuylen van Nijvelt-Heemskerk (1866-1868).

Borret bewaarde als afgevaardigde voor Maastricht een duidelijke afstand tot het liberale kabinet-Thorbecke. Zo speelde hij in december 1849 een prominente rol bij het in de Kamer onder de aandacht brengen van de achterstelling die katholieken ten beurt viel bij het vergeven van staatsambten.²⁸ Ook met betrekking tot de door Thorbecke ingediende ontwerp-armenwet lijkt Borret een oppositionele rol te hebben gespeeld. Volgens *De Tijd* van 3 juni 1852 was het bij de verkiezingen van dat jaar met name van belang dat de kiezers zich ervan verzekerden dat de kandidaat waarop zij hun stem zouden uitbrengen, tegen de ingediende armenwet was. Voor de verkiezingen in Maastricht beval het blad van harte Borret aan. Voor Roermond werd – veelbetekenend – geen aanbeveling gegeven.²⁹

Borret werd niet herkozen, ofschoon hij zich dus wel weer beschikbaar had gesteld. In zijn plaats werd Van Wintershoven, een politieke bondgenoot van Thorbecke, afgevaardigd. De motieven die de kiezers hadden om zich niet langer door Borret te laten vertegenwoordigen, zijn onmogelijk precies te achterhalen. Duidelijk is echter wel dat tegenstanders van Borret tegen hem inbrachten dat hij niet liberaal genoeg was: in het *Journal du Limbourg*, dat campagne voerde tegen Borret, werd de liberale gezindheid van het kamerlid in twijfel getrokken.³⁰ Dat het gebrek aan een liberale gezindheid gebruikt werd als diskwalificatie, wil niet zeggen dat dit het doorslaggevende criterium was voor de kiezers; er werd bijvoorbeeld eveneens tegen Borret ingebracht dat hij geen geboren Limburger was (zie hoofdstuk 2). Toch was een liberale houding kennelijk wel een element waarvan werd verwacht dat het voor kiezers van gewicht zou zijn.

Er zijn meer opvattingen van Borret bekend die erop duiden dat hij zich niet verbonden voelde met Thorbecke en zijn liberalen. Zo was hij in 1853 tegen de verkiezing van Thorbecke in het district Maastricht.³¹ En hoewel hij als trouw katholiek onmogelijk kon goedkeuren dat het kabinet-Thorbecke ten val werd gebracht omwille van het herstel van de kerkelijke hiërarchie in Nederland, gaf hij aan geen reden te zien waarom de katholieken zich tegen diens opvolger Van Hall zouden moeten verklaren.³² Daarmee week hij af van de toen zittende Limburgse kamerleden die, zoals we nog zullen zien, fel oppositie voerden tegen Van Hall en zijn regering.

Dat Borret eerder tot de tegenstanders dan tot de medestanders van het kabinet-Thorbecke moet worden gerekend, blijkt verder uit zijn benoeming in juli 1853 tot lid van de Raad van State. De ministerraad had eerder dat jaar onder leiding van Thorbecke de thorbeckiaan N. Olivier benoemd willen zien; Borret was wel ter sprake geweest maar werd niet liberaal genoeg bevonden. De halsstarrige Willem III, een tegenstander van het kabinet-Thorbecke, weigerde echter Olivier te benoemen. De koning wilde Borret aanstellen. Deze kreeg het ambt spoedig toebedeeld, maar wel pas na de val van het kabinet-Thorbecke en onder verantwoordelijkheid van het kabinet-Van Hall.³³

Met uitzondering van de verkiezingen van 1852, waarbij Borret werd verslagen, lijken politiek-inhoudelijke verschillen in Limburg geen voorname rol te hebben gespeeld bij de keuze van een afgevaardigde. Ook niet bij de verkiezingen van 1860, die door *De Tijd* uitdrukkelijk in het teken werden geplaatst van de strijd tegen het (tweede) kabinet-Van Hall. Het blad riep de katholieke kiezers op om te stemmen op de liberale oppositie. Voor het district Roermond werd het zittende kamerlid Strens aanbevolen.³⁴ Strens

wen ternauwernood van zijn opponent Cornelis: het verschil bedroeg in de eerste ronde slechts twaalf stemmen (534 tegen 522) en geen van de kandidaten had daarin de benodigde absolute meerderheid behaald. Er was daarom een tweede stemming nodig geweest.³⁵ Het was echter niet zo dat er in het district Roermond een strijd had plaatsgevonden tussen een liberaal oppositielid en een aanhanger van Van Hall. Zo liet *De Tijd* zich lovend uit over zowel Strens als Cornelis: de eerste was 'een verdienstelijk man', de tweede 'en knap jong mensch, die veel belooft'. Bij zijn keuze voor Strens liet *De Tijd* zich leiden door vertrouwdeheid en ervaring, politiek-inhoudelijke overwegingen treffen we in het blad niet aan. 'De heer Cornelis zal later gelegenheid vinden om eene plaats in de Kamer te verkrijgen', aldus *De Tijd* op 25 juni 1860.

Het eerste kabinet-Thorbecke (1849–1853) kreeg in Limburg een positieve beoordeling. Ongetwijfeld werd het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 met vreugde begroet. Twee jaar eerder hadden alle Limburgse Tweede-Kamerleden nog hun handtekening gezet onder een daartoe aan de paus gericht verzoek.³⁶ Maar het was waarschijnlijk toch in de eerste plaats het fiscale beleid van het kabinet-Thorbecke dat op instemming kon rekenen. Zo werd het prestige van het kabinet in Limburg aanzienlijk versterkt doordat de accijnsheffing in Limburg gewijzigd werd.³⁷ Bovendien stelde de regering voor een rentebelasting in te voeren: een voorstel dat, zoals we in hoofdstuk 5 zullen zien, in de negentiende eeuw decennialang hoog op het verlanglijstje van de Limburgse politici stond. De door Thorbecke ingediende regeling van het armbestuur stuitte weliswaar op fel verzet van katholieke zijde – dit voorstel bevoordeelde de overheidsarmenzorg ten koste van de kerkelijke –, zij lijkt in Limburg op heel wat minder weerstand te hebben hoeven rekenen. Een van de katholieke voor mannen, de Noord-Brabander J.B. van Son, beklagde zich bij J. Zwijsen, de apostolisch vicaris van 's-Hertogenbosch, over 'de exotieke begrippen' die in Limburg op dit punt heersten.³⁸ Het wetsontwerp zal de positieve beoordeling van het kabinet-Thorbecke daar dan ook wel nauwelijks hebben beïnvloed.

Na de val van dit kabinet en het aantreden van het ministerie-Van Hall bleef de Limburgse steun aan de liberalen van Thorbecke gehandhaafd. Voor thorbeckianen was dit nieuwe kabinet er een van de tegenovergestelde richting en het werd door hen dan ook met kracht bestreden.³⁹ Aan deze oppositie namen de Limburgse afgevaardigden 'levendig' deel.⁴⁰ Het voorstel van onder anderen Thorbecke om het tonnengeld en de accijns op het slachtvee af te schaffen, kon rekenen op de steun van de Limburgse afge-

vaardigden. Het door Van Hall ingediende wetsontwerp tot regeling van het toezicht op de kerkgenootschappen veroorzaakte in Limburg een geweldige agitatie.

Alle Limburgse kamerleden – ook de afgevaardigde uit Maastricht, Thorbecke – namen deel aan het debat en brachten vervolgens hun stem tegen het wetsontwerp uit.⁴¹ De drie Eerste-Kamerleden uit Limburg verzetten zich eveneens tegen het voorstel.⁴² De parlementaire redevoeringen die de Tweede- en Eerste-Kamerleden uit Limburg hielden over deze kwestie, werden gebundeld en uitgegeven door een Roermondse uitgever.⁴³ Overigens volgden niet alle liberale kamerleden Thorbecke bij deze stemmingen; dat deden wel alle katholieke kamerleden.

De Limburgse afgevaardigden gingen niet altijd met Thorbecke mee. Verderop zal de wet op het lager onderwijs uit 1857 aan bod komen. Alle Limburgse kamerleden stemden tegen het befaamde artikel 22, Thorbecke stemde juist vóór. Over het algemeen kon Thorbecke echter op de steun van de Limburgers rekenen. Met de noodzakelijke voorzichtigheid en met uitzondering van Borret kunnen we de Limburgse afgevaardigden tot begin jaren zestig typeren als thorbeckianen.

Toen Van Wintershoven in 1855 besloot zich om gezondheidsredenen terug te trekken uit de landelijke politiek, drong Thorbecke er bij hem op aan om Limburg voor de liberalen te behouden:

Wil dan [...] in allen geval zorgen, dat gij op eene uwer waardige wijze word[t] vervangen. [...] Gij weet hoezeer wij een trouwen bondgenoot behoeven, en van hoeveel belang het is, dat Limburg geene heterogene keuze doe.⁴⁴

Blijkbaar rekende Thorbecke de Tweede-Kamerleden uit die provincie op dat moment allen tot zijn politieke medestanders: de provincie had in zijn ogen een homogene afvaardiging. Dit gold ook voor de Limburgse Tweede-Kamerleden van vijf jaar later. In het archief van Thorbecke bevindt zich een gedrukte lijst met de kamerleden uit het parlementaire jaar 1860–1861 die is voorzien van aantekeningen over de politieke gezindheid van diverse afgevaardigden. De Limburgse Tweede-Kamerleden – De Bieberstein, Van Wintershoven (die zijn rentree had gemaakt in de landelijke politiek), De Lom de Berg en Strens – kregen allemaal het predikaat 'liberaal'. Opmerkelijk is het onderscheid met de zes afgevaardigden uit Noord-Brabant die op deze lijst voorkomen: aan hen werden namelijk niet alleen liberale neigingen toegekend, maar uitdrukkelijk ook katholieke: zij staan te boek als

'liberaal-rooms', 'rooms-liberaal' en 'rooms'.⁴⁵ Kennelijk speelde het katholicisme in de toenmalige waarneming bij de vier Limburgers een minder prominente rol dan bij deze Noord-Brabantse collega's.

Thorbecke en Limburg

In 1868 schreef Thorbecke aan jhr. Paul van der Maesen de Sombreff, met wie hij bevriend was en die juist in Maastricht herkozen was als Tweede-Kamerlid: 'De Limburgers zijn brave lui en bewijzen opnieuw dat ik hun niet ten onrechte steeds groote sympathie toedroeg'.⁴⁶

Het was niet de eerste keer dat Thorbecke getuigde van zijn belangstelling voor de provincie Limburg en voor haar volksvertegenwoordigers. Reeds voor hun komst naar de Staten-Generaal in 1840 hadden de Limburgse kamerleden in Thorbecke een warm pleitbezorger gevonden: hij veroordeelde hun buitensluiting bij de toen aan de orde zijnde grondwetsherziening (zie hoofdstuk 1).

Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1853, gehouden na het ontslag van zijn kabinet, werd Thorbecke kandidaat gesteld in Maastricht. De zittende afgevaardigde De Limpens gaf aan niet herkozen te willen worden, om zo plaats te kunnen maken voor Thorbecke. Het liberale *Journal du Limbourg* pleitte er zelfs voor om de liberale voorman in geheel Limburg – dus ook in de districten Roermond en Boxmeer – te laten kiezen.⁴⁷ Thorbecke nam de kandidatuur aan voor Maastricht, wat overigens niet verhinderde dat het district Roermond hem ruim 10 % van de stemmen toebedeelde.⁴⁸ Voorafgaand aan de verkiezingen schreef Thorbecke aan Van Wintershoven: 'Gij weet dat ik Limburg zeer lief heb. De gezindheid der Limburgers mijwaarts, hunne eenparige gehechtheid, treft mij hartelijk; zij vergoedt menige miskenning'.⁴⁹ Thorbecke werd gekozen in zowel Maastricht als Breda, maar nam zitting voor de Limburgse hoofdstad.

Deze verkiezing was vooral ook een keuze voor Thorbecke als persoon. Van Wintershoven, zelf eveneens gekozen in Maastricht, benadrukte dat het de gehechtheid van de kiezers aan Thorbecke persoonlijk was, die had geleid tot zijn verkiezing. Deze afhankelijkheid was bijzonder groot, schreef hij aan Thorbecke, want een verkiezing van een niet-Limburger was in Maastricht welhaast onmogelijk.⁵⁰

Met betrekking tot de waardering voor Thorbecke kan hier ook gewezen worden op het Roermondse resultaat van de landelijke inzamelingsactie die na de dood van de liberale staatsman in 1872 werd gehouden ten behoeve van de totstandkoming van een huldeblijk (het zou uiteindelijk een standbeeld

worden). De opbrengst van de 133 plaatselijke inzamelingscomités kan worden gebruikt als populariteitsmeter, stelt Matthey in zijn onderzoek naar de oprichtingsgeschiedenis van het Thorbeckebeeld in Amsterdam. Hij wijst op de opmerkelijke 'Thorbeckefilie' in Roermond: hier tekende een op de tien huisgezinnen in, hetgeen landelijk gezien een uitzonderlijke score was.⁵¹

Terug naar de jaren vijftig. In juni 1856 werd Thorbecke in Maastricht herkozen met 803 van de 823 uitgebrachte stemmen.⁵² Ditmaal opteerde hij niet voor het meest zuidelijke district van Nederland, maar voor Deventer, waar hij eveneens gekozen was. In een manifest richtte hij zich tot de kiezers van het district Maastricht:

... gij zult in mijne optreding voor een ander district geen afscheid van Limburg willen zien; gij zult u overtuigd willen houden, dat ik, schoon voor Deventer zitting nemende, met hetzelfde hart, als tot dus ver, uwe belangen, in overeenstemming met het algemeen belang, blijf voorstaan; gij zult bij de vier vertegenwoordigers, die Limburg naar de Kamer afvaardigt, mij als vijfden willen tellen, die in liefde voor uw Land en ijver voor de ontwikkeling uwer welvaart door geen hunner zal worden overtroffen.⁵³

Opmerkelijk is dat Thorbecke schreef zich te zien als een afgevaardigde van geheel Limburg, niet slechts van het district waar hij tweemaal gekozen was. Wederom benadrukte hij zijn gehechtheid aan de provincie en haar inwoners. Dat deed hij ook meermaals in het parlement. Hier verklaarde hij bijvoorbeeld in 1864 tegenover de Limburgse afgevaardigden dat hij hun toch wel niet hoefde zeggen 'hoe zeer ik Limburg liefheb'.⁵⁴

Wellicht namen de Limburgse kamerleden de aanhankelijkheidsverklaringen van Thorbecke jegens hun provincie soms iets te serieus. In de zomer van 1853 schreef Thorbecke aan, naar wordt aangenomen, het juist teruggetreden Tweede-Kamerlid De Limpens: 'Volgde ik mijne genegenheid, dan bragt ik mijne familie en woning naar het platte land van Limburg over.'⁵⁵ Eerste-Kamerlid Petrus Regout, die blijkbaar van deze uitspraak op de hoogte was gebracht, schreef daarop aan Thorbecke dat hij wel een geschikte lokatie kende: het kasteel van Eijsden.⁵⁶ Op een dergelijke voortvarendheid had Thorbecke blijkbaar niet gerekend: hij had naar eigen zeggen nog 'met niemand nader over eene verhuizing gesproken' en liet Regout weten af te zien van vestiging in Limburg, onder beleefde dankzegging voor diens suggestie.⁵⁷

In de jaren vijftig ondernam Thorbecke een aantal reizen naar Limburg. In het voorjaar van 1851 bracht hij een bezoek als minister van Binnenlandse Zaken. Ook in de zomers van 1855 en 1856 reisde – Tweede-Kamerlid – Thorbecke naar (en door) de provincie. Zijn verblijf in Limburg nam telkens ongeveer een week in beslag en uit de brieven aan zijn vrouw blijkt dat hij persoonlijke contacten onderhield met verreweg de meeste Limburgse kamerleden uit de jaren vijftig.⁵⁸ Zo overnachtte hij bij De Lom de Berg, Strens en De Limpens, ging hij op bezoek bij Borret en Van Wintershoven en dineerde hij, behalve bij de drie eerstgenoemde gastheren, bij Regout en bij De Rijk. Bij een van de diners zat ook baron de Bieberstein aan, met wie hij tevens afzonderlijke gesprekken voerde. 'Men eet en drinkt hier, gelijk in de romans van Walter Scott, onophoudelijk,' schreef Thorbecke zijn echtgenote.⁵⁹

Een bijzonder goede vriendschapsband onderhield Thorbecke met zijn oud-leerling Van Wintershoven. In juli 1861 behoorde Van Wintershoven samen met zijn vrouw tot het selecte gezelschap van politici die waren uitgenodigd voor Thorbeckes zilveren huwelijksfeest.⁶⁰ Politiek gezien had met name Strens een goede band met Thorbecke: in de jaren veertig behoorden zij beiden tot de Negenmannen, in 1852–1853 was Strens minister in het kabinet-Thorbecke en in een brief aan de liberale afgevaardigde J.J.P. baron van Zuylen van Nijvelt noemde Thorbecke Strens naar aanleiding van de toen aanstaande verkiezing van de voorzitter van de Tweede Kamer 'onze meest geschikte candidaat'.⁶¹

Gedurende Thorbeckes jaren als Tweede-Kamerlid (1853–1862) besteedde hij regelmatig aandacht aan Limburg. Een aanwijzing hiervoor treffen we aan in zijn brieven uit die periode: geen provincie wordt hierin zo vaak genoemd als Limburg.⁶² Thorbecke was overigens ook erelid van de *Société Historique et d'Archéologie dans le Duché de Limbourg*.⁶³

Indien we de Limburgse afgevaardigden buiten beschouwing laten, hield geen van de Tweede-Kamerleden zich tussen 1853 en 1862 zo prominent bezig met Limburgse onderwerpen als Thorbecke, ook gedurende de jaren waarin hij afgevaardigd was uit Deventer. In dit opzicht hield hij zich aan de belofte in het eerder geciteerde manifest aan de Maastrichtse kiezers. Ook later, toen hij minister was, liet hij er zich op voorstaan de Limburgse belangen te dienen: 'wanneer ik zeg dat ik Limburg liefheb, dan beroep ik mij op hetgeen ik van deze plaats gedaan heb'.⁶⁴

Uit de omvangrijke parlementaire activiteiten die Thorbecke in de jaren 1853–1862 ontplooipte, blijkt zijn belangstelling voor onderwerpen die in Limburg zelf van groot belang werden geacht. Met name richtte hij zich op

de slechte bevaarbaarheid van de Maas en de Zuid-Willemsvaart. Er werd door de Belgen zoveel water aan de rivier onttrokken dat zij in de zomermaanden nauwelijks bevaarbaar was. In maart 1856 interpeleerde hij de minister van Binnenlandse Zaken over dit onderwerp.⁶⁵ Drie jaar later was Thorbecke samen met twee andere kamerleden, onder wie Strens, initiator van een parlementaire enquête naar de toestand van genoemde vaarwegen.⁶⁶ Het was een populair thema voor de Limburgse klaagzang, schreef Commissaris des Konings Van der Does de Willebois.⁶⁷ Uit Limburg werden talrijke verzoekschriften over dit onderwerp naar Den Haag gestuurd.⁶⁸ Wellicht mede daardoor was het ook een onderwerp dat de Limburgse afgevaardigden na aan het hart lag. Aan het debat over de wenselijkheid van een parlementaire enquête naar de kwestie leverden zij allen een bijdrage en hun aandeel in de omvang van die beraadslagingen was bijzonder groot.⁶⁹ In de Eerste Kamer diende Regout over dit onderwerp de eerste politieke motie uit de parlementaire geschiedenis in, dat wil zeggen een motie die geen betrekking had op de regeling der werkzaamheden. Regout drong er in deze motie bij de regering op aan om de belangen van Nederland bij de uitvoering van het traktaat met België over de aftapping van Maaswater met kracht te blijven handhaven.⁷⁰

Diverse keren sprak Thorbecke over aspecten die betrekking hadden op de band tussen Limburg en de Duitse Bond. Zo interpeleerde hij in maart 1855 minister H.F.Ch. baron Forstner van Dambenoy van Oorlog over de mogelijke verplaatsing van het Limburgse contingent in het bondsleger naar het buitenland.⁷¹ Een aantal jaren later was een wetsvoorstel aan de orde dat, met het oog op de gespannen internationale situatie, voorzag in het paraat houden van de Limburgse lichten ten behoeve van het bondscontingent. Tot vijf keer toe leverde Thorbecke een bijdrage aan het debat over het wetsontwerp. Overigens namen ook alle Tweede-Kamerleden uit Limburg deel aan het debat. Samen met hen stemde Thorbecke als een van de weinige afgevaardigden tegen het wetsontwerp: buiten de Limburgers spraken slechts vier kamerleden – onder hen dus Thorbecke – zich tegen het voorstel uit. Er was hier geen sprake van een samenwerking tussen de Limburgers en de liberalen maar tussen de Limburgers en Thorbecke. Dat werd nog eens bevestigd door de stemming in de Eerste Kamer. Hier stemden alleen de drie Limburgers en jhr. L.J.B. van Sasse van Ysselt tegen het wetsvoorstel; laatstgenoemde woonde in het deels Limburgse kiesdistrict Boxmeer.

Terugblikkend constateerde *De Maasbode* op 1 juli 1879: 'Thorbecke was een tijdlang de grote man in Limburg [...]' Het *Venloosch Weekblad* had op 31 maart 1866 al geschreven: 'De Heer Thorbecke was onze man [...]'

Deechte band tussen Thorbecke en de provincie én tussen Thorbecke en de limburgse afgevaardigden kan overigens niet geheel los gezien worden van wederzijdse belangenafweging. Via de liberale voorman verwierven de limburgse verlangens een prominente(re) plaats in de politieke arena. Thorbecke op zijn beurt kon doorgaans rekenen op de steun en de stemmen van de Limburgse afgevaardigden. De getalsmatige steun van de katholieke afgevaardigden uit het Zuiden – daaronder Limburg – was in de jaren vijftig en stigt van grote betekenis voor de liberalen.⁷²

Na negen jaren in de Tweede Kamer kwam Thorbecke in 1862 opnieuw aan het roer te staan van een kabinet. Het aantreden van dit kabinet schiep zekere bij de Limburgers hoge verwachtingen.⁷³ Het *Venloosch Weekblad* schreef op 18 april 1863: 'Zoolang Limburg met Nederland is vereenigd, is voorzeker nimmer het optreden van een nieuw Kabinet met zooveel vrede en sympathie in dit gewest begroet, als de optreding van het Ministerie Thorbecke.' In het archief van Thorbecke treffen we een brief aan Charles Antoine baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky, waarin het Tweede-Kamerlid Nederland gelukwensde met de benoeming van de liberale vooran tot minister. Ook De Biebersteins oudste zoon Paul zond een feliciteerbrief: hij sprak de hoop uit dat Thorbecke lang aan het bewind zou blijven.⁷⁴ Daarmee wist hij zich ongetwijfeld tolk van vele Limburgers. Voor menigeen zou het echter uitdraaien op een grote teleurstelling.

Tussen Limburg en liberalen

Parlementair journalist Blok blikte in 1901 terug op enkele opmerkelijke gebeurtenissen uit zijn lange loopbaan. In *Veertig jaar op de tribune* beschreef hij onder meer een voorval in de Tweede Kamer in juni 1863:

Enmaal rustte op den heer van Reenen [de kamervoorzitter] de taak om door tactvol optreden een duel te verhinderen tusschen den ouden heer de Bieberstein Rogalla Zawadsky en den Limburgschen afgevaardigde Van Wintershoven – beiden zuidelijke heethoofden.⁷⁵

Tot kort daarvoor waren de twee Maastrichtse afgevaardigden nog gezamenlijk opgetrokken in de landelijke politiek. 'De heer de Bieberstein weet met hoeveel sympathie ik hem hier heb zien komen,' herinnerde ook Van Wintershoven zich.⁷⁶ Nu stonden zij lijnrecht tegenover elkaar.

'De Limburgsche oppositie'

Aan de orde was die dag het verdrag met België over de aftapping van Maaswater. Dit was in Limburg een heikele kwestie. Van Wintershoven was een fel tegenstander van het verdrag dat door het kabinet werd voorgesteld: 'Ik laat mij door al die pressie van politieke berekeningen niet verleiden, welk Ministerie ook aan het bewind is, om tegen mijne overtuiging te handelen. [...] het regt, het belang van Limburg laat ik door geen Ministerie verkorten.'⁷⁷

Van Wintershoven distantieerde zich duidelijk van het zittende kabinet. Tot kort daarvoor had hij dat nog voor welhaast onmogelijk gehouden. In een *Open brief aan de Heeren kiezers van het district Maastricht* schreef hij in maart 1864: 'Geloof [...] niet, dat ik op dit oogenblik nog in het minste eene opoffering doe met het tegenwoordige Ministerie te bestrijden, een jaar geleden zou mij dit zijn bitter gevallen, toen had ik nog illusien, maar nu niet meer [...].'⁷⁸

Het tweede kabinet-Thorbecke was met hartelijke instemming van Van Wintershoven totstandgekomen, maar nu had hij als kamerlid al sinds maanden met 'bijna onoverkomelijke bezwaren' te kampen.⁷⁹ Er had zich volgens de afgevaardigde een breuk voorgedaan tussen hem en het tweede kabinet-Thorbecke.⁸⁰ In zijn *Open brief* schreef hij: 'Met weemoed ondervinde ik, hoe eene loijale voorbereiding tot en ondersteuning van het Ministerie Thorbecke door Limburgs afgevaardigden, zoo jammerlijke resultaten heeft opgeleverd, als de wetten die ons bedreigen.'⁸¹

De wetten (hier dus regeringsvoorstellen) waar Van Wintershoven naar verwees, betroffen naast het voorstel tot goedkeuring van het hiervoor genoemde verdrag met België over de aftappingen van Maaswater verschillende belastingwetten, met name het wetsontwerp tot verhoging van de grondbelasting in Limburg en dat tot verhoging van de bieraccijns (zie hoofdstuk 5).

Van Wintershoven stond niet alleen in zijn verzet tegen de plannen van het tweede kabinet-Thorbecke. In Maastricht vond hij een bondgenoot in voormalig Eerste-Kamerlid Petrus Regout. Deze industrieel was bijzonder actief in het verzet tegen het Maastraktaat, waarbij zijn eigen economische belangen zeker gewicht in de schaal zullen hebben gelegd.⁸² Regout financierde vanaf 1864 de uitgave van een krant met de veelzeggende naam *L'ami des intérêts Limbourgeois* (in 1866 gewijzigd in *L'ami du Limbourg*). Zijn trouwe vriend Jos Russel was de uitgever. Ook in Noord-Limburg werd gestart met de uitgave van een oppositioneel blad: in februari 1863 zag het

Venloosch Weekblad hier het levenslicht. Een van de directe aanleidingen voor de oprichting van deze krant was het wetsontwerp om de grondbelastingen Limburg te verhogen.⁸³ Hoofdredacteur van het *Venloosch Weekblad* was het statenlid Leopold Haffmans, die in 1866 in de Tweede Kamer werd gekozen.

In 1864 vonden er in Limburg drie verkiezingen plaats voor een Tweede-Kamerzetel. In maart werd in Roermond een tussentijdse verkiezing gehouden drie maanden later (in juni) vonden de reguliere kamerverkiezingen plaats. De Roermondse verkiezing van maart werd door de uitdager van het zittende kamerlid Karel Cornelis, Frederik baron de Keverberg de Kessel, geheel in het teken geplaatst van de dreigende verhoging van de grondbelasting. Hij voerde campagne met de leus 'Weg met het ontwerp, weg met de minister van financiën', daarmee doelend op het wetsvoorstel dat deze belastingverhoging beoogde.⁸⁴ Het *Venloosch Weekblad* steunde De Keverberg. Die zou zich in tegenstelling tot Cornelis tenminste te weer stellen tegen de dreigende verhoging van de fiscale lasten. De krant hield de kiezers op 27 februari voor: 'Wanneer gij den vriend van den Minister van Financien, den Her Cornelis, kiest, dan sterkt Gij dezen Minister in zijne plannen tegen Limburg, dan slaat Gij de oppositie den bodem in'.

De Keverberg won de verkiezing. Cornelis was volgens het *Venloosch Weekblad* van 5 maart het terechte slachtoffer geworden van 'eene politieke demonstratie'. De zetels van de overige Limburgse Tweede-Kamerleden die hadden nagelaten de minister van Financien, G.H. Betz, een blijk van wantrouwen te geven door tegen diens begroting te stemmen – De Lom de Berg en De Bieberstein – 'kraakten', aldus de krant.

Bij de juni-verkiezingen van 1864 ging het om twee zetels: één in het district Maastricht en één in het district Roermond. De oppositionele krachten in Limburg, verenigd in hun verzet tegen het kabinet-Thorbecke, manifesteerden zich nu als een provinciebrede beweging: er was een gemeenschappelijke kandidaat in elk van de twee districten: De Keverberg de Kessel in Roermond en Van Wintershoven in Maastricht. Deze kandidaten werden dan ook beiden aangeprezen in het Zuid-Limburgse *L'ami des intérêts Limbourgeois* en in het Noord-Limburgse *Venloosch Weekblad*.⁸⁵

De oppositie die in de jaren zestig in Limburg ontstond tegen het kabinet-Thorbecke, had de provinciale belangen als gemene deler. Haar kandidaten werden in 1864 door het *Venloosch Weekblad* gepresenteerd als 'Kandidaten der Limburgsche politiek'; *L'ami des intérêts Limbourgeois* schreef dat hun verkiezing een triomf zou zijn 'der Limburgsche partij'.⁸⁶ En terugblikkend sprak Haffmans in 1866 van het driejarig bestaan van 'De

Limburgsche oppositie'.⁸⁷ Deze oppositie verweet het kabinet-Thorbecke geen acht te slaan op het welzijn van Limburg: de regering had het volgens Van Wintershoven zelfs 'tegen Limburg gemunt'.⁸⁸ Het *Venloosch Weekblad* sprak van de 'anti-Limburgsche politiek' van het kabinet.⁸⁹ Het is in dit kader niet vreemd dat zowel Van Wintershoven als De Keverberg de Kessel van Thorbecke het verwijt kregen zich in hun parlementair optreden te laten leiden door provincialisme.⁹⁰

Dat provinciaal particularisme de basis vormde van het verzet tegen het kabinet, blijkt verder uit de isolationistische tendens die bij Van Wintershoven zichtbaar werd. Hij leek zijn separatistische ideeën uit de jaren veertig weer op te pakken, een tendens die Commissaris des Konings Van der Does de Willebois overigens bij meer leden van de Limburgse oppositie waarnam.⁹¹ In zijn brochures sprak Van Wintershoven in 1864 voortdurend over Limburg in termen als 'onze geënnexeerde landstreek' en 'wingewest' en de samenvoeging van zijn provincie met Nederland noemde hij 'nadeelig'.⁹² Om de kloof tussen Limburg en (overig) Nederland te benadrukken, gaf hij het bedrag dat de provincie extra aan belasting zou moeten gaan betalen door de maatregelen van het kabinet-Thorbecke, mede aan in Belgische franken: 'wij tellen immers hier met francs!'⁹³ Bovendien wilde Van Wintershoven zich in 1864 volledig terugtrekken uit de landelijke politiek: hij stelde zich aanvankelijk niet meer herkiesbaar voor de Tweede-Kamerverkiezingen van juni.⁹⁴ Van diverse zijden werd er echter druk op hem uitgeoefend en uiteindelijk was hij toch weer kandidaat.⁹⁵

De Limburgse oppositie steunde in de eerste helft van de jaren zestig niet op een politiek-ideologisch, in casu anti-liberaal fundament. Haar twee vertegenwoordigers die tussen 1863 en 1866 zitting hadden in de Tweede Kamer, Van Wintershoven en De Keverberg de Kessel, keerden zich in het geheel niet af van het liberalisme. Van Wintershoven, die zich in zijn *Open brief* distantieerde van het tweede kabinet-Thorbecke, stelde in dezelfde brochure dat de Limburgse kiezers 'zeer zeker' wensten dat hun afgevaardigden 'de liberale regerings politiek [zouden] blijven volgen'.⁹⁶ In zijn verdere politieke loopbaan, die zich niet meer op landelijk niveau zou afspelen, bleef Van Wintershoven gematigd liberaal.⁹⁷ De Keverberg de Kessel verklaarde in mei 1864 in een manifest aan de kiezers:

Voor het overige is U mijn politieke rigting bekend. De liberale beginselen van het tegenwoordige ministerie zijn ook de mijne. Ik heb dit reeds bij verschillende gelegenheden rondborstig en duidelijk verklaard.⁹⁸

Gen openlijk beleden breuk dus met het liberalisme, maar ook het thorbeckianisme werd niet vaarwel gezegd. Het *Venloosch Weekblad*, de krant van Haffmans, verklaarde na de winst van De Keverberg de Kessel bij de tussentijdse verkiezing in maart 1864: 'De Limburgers willen niet voor god breken met het Ministerie Thorbecke. Zij wenschen integendeel dat de rede hersteld worde; maar – op voor ons aannemelijke voorwaarden!'⁹⁹ Volgens het weekblad was er geen sprake van een definitieve breuk en de krant duidde haar tegenstanders in Limburg dan ook niet aan als 'liberalen' of 'horbeckianen', maar als 'ministeriëlen'. De redactie van het *Venloosch Weekblad* verklaarde zelfs zich te rekenen tot de medestanders van Thorbecke. De krant meldde echter wel het kabinet kritisch te zullen volgen, vooral waar het de Limburgse belangen betrof: 'Zodoende zullen wij, naar onze meening, ons beter leerlingen van den grooten staatsman toonen, dan doe onvoorwaardelijk goedkeuren en stilzwijgen.'¹⁰⁰

Het politieke etiket dat volgens het *Venloosch Weekblad* bij deze opstelling hoorde, was dat van 'onafhankelijk Thorbeckiaan'.¹⁰¹ Het lijkt erop dat de gehchtheid aan Thorbecke nog dusdanig groot was dat het zeker ook electoraal gezien ongewenst was om hem te zeer af te vallen.¹⁰² In dit licht kan worden opgemerkt dat De Keverberg door het *Venloosch Weekblad* zeer duidelijk niet tegenover Thorbecke werd gepositioneerd: de krant schreef er niet aan te twijfelen 'of de Heer Thorbecke neemt volkomen vrede met den Heer de Keverberg'.¹⁰³ Zoals slecht beleid van een vorst wel vaker zijn raadgevers werd (en wordt) verweten, om zodoende de vorst zelf buiten schot te houden, zo lijkt de kritiek op het beleid van Thorbecke hem hier niet persoonlijk te worden aangerekend. Althans niet door Haffmans.

Van Wintershoven stelde Thorbecke wel degelijk aansprakelijk voor de naar zijn mening uiterst nadelige wetgeving die Limburg bedreigde. In zijn *Tweede open brief* schreef hij: 'Ik stelde den Voorzitter van den Ministeraad verantwoordelijk; in een homogeen Ministerie is de heer Thorbecke tegen over Limburg zeer zeker verantwoordelijk voor de wetten [...].'¹⁰⁴ Wellicht leidde de jarenlange vriendschap met Thorbecke tot gevoelens van persoonlijke verbittering jegens de liberale voorman.

De oppositie richtte haar pijlen vooral op provinciegenoten die ondanks de regeringsplannen achter het kabinet-Thorbecke bleven staan. Deze ministeriëlen, zoals ze eerder zijn genoemd, volgden 'blindelings' de regering, schreven *L'ami des intérêts Limbourgeois* en het *Venloosch Weekblad*.¹⁰⁵ Zij waren daarom, zo luidde het verwijt, niet in staat om in alle onafhankelijkheid de belangen van Limburg te verdedigen.

Wie waren deze ministeriëlen? We kunnen hen deels identificeren door te kijken tegen wie Van Wintershoven en De Keverberg de Kessel bij de verkiezingen van 1864 opponeerden. Dat waren respectievelijk jhr. Paul van der Maesen de Sombreff en de eerder genoemde Cornelis. Zij werden niet alleen door hun tegenstanders aangeduid als 'ministerieel', dat gebeurde ook in eigen kring. Het liberale Roermondse weekblad *De Volksvriend*, dat Cornelis steunde, sprak de hoop uit dat het district Roermond 'een ministerieel gezinden kandidaat' naar Den Haag zou afvaardigen en dat dat 'in het wezenlijk belang van Limburg' Cornelis zou zijn.¹⁰⁶ Ook de aanduiding 'Limburgse oppositie' werd niet alleen in eigen kring gebruikt. Zo vinden we haar terug in een brief uit 1864 van burgemeester Beerenbroek van Roermond (tevens Eerste-Kamerlid) aan Thorbecke.¹⁰⁷ Van der Maesen sprak in datzelfde jaar in een circulaire aan de kiezers – op 28 mei afgedrukt in de *Maas- en Roerbode* – van 'die stelselmatig-vijandelijke oppositie'.

Van der Maesen de Sombreff was een van de meest prominente aanhangers van het kabinet-Thorbecke: tot kort daarvoor had hij er als minister van Buitenlandse Zaken nog deel van uitgemaakt.¹⁰⁸ Hij ging deze verbondenheid in dezelfde circulaire zeker niet uit weg. Zijn kandidatuur werd gesteund door *Le courrier de la Meuse*. Deze krant stond onder controle van de invloedrijke Maastrichtse politicus Willem Hubert Pijls, en was in een voortdurende strijd gewikkeld met het door Petrus Regout gesteunde *L'ami des intérêts Limbourgeois*.

Na de verkiezing van Van der Maesen in juni 1864 deden spoedig geruchten de ronde dat er brieven in omloop waren, geschreven door Thorbecke en door minister Betz van Financiën. Deze brieven zouden zijn gericht aan Van der Maesen en Pijls en daarin zou zijn beloofd dat het kabinet de voorgenomen verhoging van de grondbelasting zou laten rusten indien de verkiezingen in Limburg gunstig zouden uitvallen voor de liberalen. Deze brieven zouden zijn getoond aan kiezers. De oppositie rook haar kans. In Provinciale Staten werd de kwestie aan de orde gesteld door Van Wintershoven, die bij de Tweede-Kamerverkiezingen was verslagen door Van der Maesen, en de oppositionele bladen, het *Venloosch Weekblad* en *L'ami des intérêts Limbourgeois*, maakten veel ophef. Pijls ontkende dat hij een schrijven had ontvangen. Op 18 november 1865 publiceerden beide kranten echter wel een brief van Betz aan zijn oud-collega Van der Maesen. Hierin stond onder meer:

Met U hoop ik, dat [...] de liberale beginselen in Limburg zullen zegevieren. [...] En toen wij U zoo noode zagen vertrekken, heb

U, dank ook aan de loyale houding van uwe afgevaardigden in de
 reide kamers, de toezegging gedaan, dat ik de grondbelasting zou laten
 rusten, als de houding van Limburg het mij niet onmogelijk maakt.¹⁰⁹

Van der Maesen de Sombreff gaf in de Kamer toe dat hij aan 'sommige
 kiers' had meegedeeld dat minister Betz van Financiën het plan had om
 de verhoging van de grondbelasting in Limburg te laten varen.¹¹⁰ Thorbecke
 werd door de kwestie, die bekendstaat als de Limburgse brievenkwestie,
 ernstig in verlegenheid gebracht. Ze wordt beschouwd als een van de weinige
 politieke schandalen uit de Nederlandse geschiedenis.¹¹¹ Betz moest aftreden
 en Van der Maesen de Sombreff werd door de zweem van oneerlijkheid die
 rondom zijn verkiezing was komen te hangen, genoodzaakt zich aan een
 nieuwe stemming te onderwerpen. Met succes: de kiezers vaardigden hem
 weerom af. Er werd wel gesproken van een 'pijls-snelle' hervervkiezing,
 waarmee werd verwezen naar de hulp die Van der Maesen had ontvangen
 van zijn politieke vriend Pijls.¹¹²

De Bieberstein werd evenals Van der Maesen – aan wie hij geparenteerd
 was – gerekend tot 'de coterie' rond Pijls.¹¹³ Van Wintershoven had De
 Bieberstein, zoals gezegd, verweten de Limburgse belangen op te offeren
 aan zijn loyaliteit jegens het zittende kabinet. En dat deed ook het *Venloosch*
Weekblad.¹¹⁴

Naast de reeds genoemde Tweede-Kamerleden had in de eerste helft van
 de jaren zestig De Lom de Berg (district Roermond) zitting. Evenmin als
 De Bieberstein hoefde hij zich in 1864 te onderwerpen aan het oordeel van
 de kiezers en er was derhalve voor hem geen noodzaak om in circulaire en
 brochures een keus te maken in de strijd tussen ministeriële en oppositie.
 Toch gaf hij zichzelf een plaats door zich tot tweemaal toe openlijk – in de
 Kamer – te distantiëren van de oppositiebeweging in zijn eigen kiesdistrict.
 Hij deed dat in december 1863 en januari 1866. Bij de eerste gelegenheid
 verwierp hij de wijze waarop het *Venloosch Weekblad* oppositie voerde en
 de tweede maal viel hij Haffmans persoonlijk af.¹¹⁵

Bij de parlementaire behandeling van de begroting van Financiën in
 december 1863 gaven De Bieberstein, Cornelis en De Lom de Berg aan
 loyaal te zijn en te blijven aan het kabinet-Thorbecke. De minister van
 dat departement was de eerst-verantwoordelijke voor het regeringsvoorstel
 om de grondbelasting in Limburg te verhogen. De oppositie in Limburg
 verwachtte – of liever eiste – daarom van de Limburgse afgevaardigden
 dat zij tegen die begroting zouden stemmen. Dat gebeurde echter niet.
 Van Wintershoven was afwezig – hij zou waarschijnlijk wel tegen hebben

gestemd – en de drie ministeriële keurden de begroting van Financien goed. Zij gaven daarbij wel zonder uitzondering aan zich in een uiterst moeilijk parket te bevinden; De Lom de Berg sprak van 'een hatelijken tweestrijd'.¹¹⁶ Hun loyaliteit aan het kabinet liet zich moeilijk rijmen met het omvangrijke verzet dat in Limburg was ontstaan tegen de lastenverzwaring. Desondanks besloten zij het kabinet geen blijk van wantrouwen te geven door tegen de begroting van Financien te stemmen. En daar was moed voor nodig, zo gaf Cornelis te verstaan.

In tabel 1 is de positiebepaling van de Limburgse Tweede-Kamerleden tegenover het kabinet-Thorbecke samengevat. De tabel bevat een overzicht van afgevaardigden die behoorden tot de oppositie (de opposanten) en van de kamerleden die gerekend kunnen worden tot de aanhangers van het kabinet (de ministeriële).

Tabel 1. De houding van Limburgse Tweede-Kamerleden t.o.v. het tweede kabinet-Thorbecke, 1862–1866

<i>Opposanten</i>	<i>Ministeriële</i>
<i>J.H.L. Haffmans</i>	Ch.A. baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky (Maastricht 1862–1866)
<i>F.H.C.E. baron De Keverberg de Kessel</i> (Roermond 1864)	K.L.J. Cornelis (Roermond 1862–1864, 1864–1866)
<i>P.D. Regout</i>	P.L. de Lom de Berg (Roermond 1862–1866)
<i>P.F.E. van Wintershoven</i> (Maastricht 1862–1864)	jhr. P.Th. van der Maesen de Sombreff (Maastricht 1864–1866)
	<i>W.H. Pijs</i>

De namen van kamerleden uit een eerdere of latere periode wier buitenparlementaire activiteiten ten tijde van het tweede kabinet-Thorbecke duiden op een positiebepaling t.o.v. dit kabinet, zijn cursief weergegeven. Tussen haakjes zijn het district vermeld en de jaren waarin de afgevaardigde gedurende de periode van het kabinet-Thorbecke zitting had in de Kamer.

De tegenstellingen tussen de Limburgse politici werden gevoed door slechte persoonlijke verhoudingen. Zo was de relatie tussen Regout en Pijs al enige tijd uitgesproken rancuneus. Laatstgenoemde gebruikte zijn machtige positie binnen het Maastrichtse stadsbestuur om Regout waar mogelijk dwars te zitten bij diens plannen op bijvoorbeeld economisch gebied. De

grievens die Regout koesterde tegen het gemeentebestuur, beschreef hij in 1862 in de brochure *Een woord over eenige Maastrichtse belangen*, die aanleiding gaf tot diverse gerechtelijke procedures.¹¹⁷ Dat Regout in 1859 niet herkozen werd als lid van de Eerste Kamer, wordt wel toegeschreven aan de invloed van Pijls.¹¹⁸ De 'Regout-groepering' wist op haar beurt in 1867 te bewerkstelligen dat Pijls niet werd herbenoemd tot burgemeester van Maastricht.¹¹⁹

De relatie tussen Pijls en Van Wintershoven was eveneens slecht. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1860 had Pijls de ambitie gehad om actief te worden in de landelijke politiek: hij wilde dat Van Wintershoven zich niet meer beschikbaar zou stellen voor het kamerlidmaatschap en ten gunste van hem zou terugtreden. Van Wintershoven weigerde en haalde zich daardoor Pijls' ongenade op de hals.¹²⁰ Deze weinig hartelijke gevoelens waren wederzijds, want toen Pijls in 1872 opnieuw werd benoemd tot burgemeester van Maastricht, nam Van Wintershoven ontslag als lid van de Maastrichtse gemeenteraad.¹²¹

Hoe reageerden de ministeriële afgevaardigden uit Limburg op de oppositie vanuit hun provincie? Er was een belangrijk verschil tussen de wijze waarop zij de oppositie tegemoet traden bij de Roermondse verkiezing van maart 1864 en de houding die zij aannamen bij de verkiezingen van juni. In maart voerde Cornelis nog nauwelijks campagne; hij had de kracht van de oppositiebeweging duidelijk onderschat, zo gaf hij later ook zelf toe.¹²² Voorafgaand aan de verkiezingen van juni traden hij en Van der Maesen hun opponenten veel actiever tegemoet. Het *Venloosch Weekblad*, dat hun kandidatuur bestreed, merkte het verschil met de verkiezing in maart op: 'eindelijk' presenteerde Cornelis zijn ideeën aan de kiezers, schreef de krant op 11 juni.

Met de uitdrukkelijke belofte dat de Limburgse belangen bij hen in zekere hand zouden zijn, trachtten Cornelis en Van der Maesen hét argument om op hun tegenstanders te stemmen, te ondermijnen. Zij gingen bovendien in de tegenaanval door erop te wijzen dat zij juist door hun band met het kabinet in de gelegenheid waren om het beleid ten gunste van Limburg te beïnvloeden. Beiden beweerden in een circulaire aan de kiezers dat het (mede) aan hun interventie te danken was dat de minister van Financiën zijn in Limburg zo gevreesde fiscale ideeën (nog) niet ten uitvoer had gebracht.¹²³ En Van der Maesen gebruikte, zoals al opgemerkt, een brief van zijn politieke bondgenoot Betz om duidelijk te maken dat een stem op hem een stem tegen verdere lastenverzwaring zou zijn.

In de Kamer ging De Bieberstein in de tegenaanval door er bij de behandeling van het voorstel tot verhoging van de grondbelasting tot twee keer toe – subtiel – op te wijzen dat de Limburgse belangen bij opposant Van Wintershoven in het geheel niet veilig waren. Van Wintershoven was namelijk bij de behandeling van het voorstel in de afdelingen helemaal niet aanwezig geweest.¹²⁴ Ook nam De Bieberstein het kabinet in bescherming door aan te geven dat de in de ogen van vele Limburgers veel te strenge uitvoering van de fiscale wetgeving voortvloeide uit beleid dat was ingezet door het vorige kabinet en daarom het kabinet-Thorbecke niet – althans niet in de eerste plaats – verweten kon worden.¹²⁵

De felle oppositie liet de ministeriële niet altijd emotioneel onberoerd. De Bieberstein voelde zich 'lusteloos en zwaar moedend', berichtte hij Thorbecke in november 1865; een gevoel van neerslachtigheid dat de baron niet los wilde zien van de politieke situatie in Limburg. Hij hoopte, zo schreef hij Thorbecke, op gunstiger tijden.¹²⁶ Pijls, begin jaren zestig lid van Provinciale Staten, maakte tijdens een vergadering van dit college duidelijk dat hij in een moeilijke positie verkeerde. 'Hij schildert welsprekend de verscheuringen van zijn hart, dat tusschen het ministerie en Limburg geslingerd wordt,' meldde het anti-ministeriële *Venloosch Weekblad* op 28 mei waarschijnlijk niet zonder leedvermaak.

De activiteiten van de oppositie beïnvloedden ook het parlementair optreden van de Limburgse aanhangers van het ministerie-Thorbecke. Dit bleek bijvoorbeeld bij de behandeling in 1864 van het wetsontwerp dat de indeling in kiesdistricten regelde. De toen bestaande indeling van Limburg in de dubbele districten Maastricht en Roermond en het enkelvoudige district Boxmeer werd daarin gehandhaafd. Daarmee zouden de Limburgse kiezers in Boxmeer ten opzichte van de Noord-Brabantse kiezers in de minderheid blijven. Gedeputeerde Staten in Maastricht trachtten de Tweede Kamer ervan te overtuigen dat deze situatie ongewenst was. Zij schreven dat Limburg er meer dan enig ander landsdeel recht op had 'om in 's lands vergaderzaal minstens zoveel tolken zijner grieven, zoveel verdedigers zijner belangen te tellen, als waarop het naar regt en billijkheid mag aanspraak maken'.¹²⁷ Gedeputeerde Staten baseerden deze stelling op de uitzonderlijk ongunstige situatie waarin Limburg zich volgens het college bevond, met name door de dreigende verhoging van de fiscale lasten. Een wijziging in de voorgestelde districtsgrenzen zou de wens van GS in vervulling doen komen. De door de regering voorgestelde districtsindeling was een onderwerp waarop de oppositie in Limburg haar pijlen richtte, getuige de berichtgeving in het *Venloosch Weekblad*. Zo wees het blad op 26 maart 1864 in een

artikel over de districtsindeling eerst op de opstelling van 'de ministeriëlen' ('oze tegenstanders') bij de grondbelasting en de bieraccijns om vervolgens te schrijven: 'Laat ons thans nagaan, hoe zij zich gedragen hebben bij de westie der kiesdistricten.'

Bij de beraadslagingen in de Tweede Kamer voerde zowel De Keverberg als de Bieberstein het woord. Beiden zochten in hun rede aansluiting bij het verslag van de commissie van GS: zij wilden een extra Limburger in de Kamer en spraken zich daarom uit tegen het regeringsvoorstel. Hun toespraken lokten een felle reactie uit van de thorbeckiaan W.H. Dullert: de twee Limburgers hadden zich volgens hem op een 'uitsluitend provinciaal standpunt' gesteld en hadden daarmee in strijd met de grondwet. Ook Thorbecke was van oordeel dat de beide redevoeringen op gespannen voet stonden met de constitutie. De Staten-Generaal vertegenwoordigden het gehele Nederlandse volk spreken over een extra vertegenwoordiger voor één enkel landsdeel was uit den boze.¹²⁸ Overigens kleepte Thorbecke dit verwijt aan het adres van zijn politieke bondgenoot De Bieberstein uiterst vriendelijk in door hem 'den dapperen kolonel' te noemen. Een groter compliment was voor De Bieberstein – een soldaat in hart en nieren – nauwelijks denkbaar.¹²⁹

Hoewel de Limburgse baronnen beiden verweten werd te veel oog te hebben voor provinciale deelbelangen, droeg het betoog van De Keverberg meer dan dat van De Bieberstein een provincialistisch karakter. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de wijze waarop zij reageerden op de beschuldiging van provinciaal particularisme te bedrijven. Beiden verklaarden zich onschuldig, echter met een niet-onbelangrijke nuance: terwijl De Bieberstein meende te hebben getoond 'geen provincialisme aan te kleven', ging De Keverberg minder ver door te verklaren een tegenstander te zijn van 'overdreven provincialisme'.¹³⁰ Bovendien verklaarde De Bieberstein uitdrukkelijk te beseffen dat hij in de Kamer niet alleen Limburg vertegenwoordigde. Het *Venloosch Weekblad* schreef: 'de Heer de Bieberstein [heeft] nog eens verzekerd [...] dat hij het geheele Nederlandsche volk vertegenwoordigt', om daar cynisch aan toe te voegen: 'daar komen wij ver meê'.¹³¹

De Bieberstein voelde de hete adem van de oppositie in zijn nek. Tijdens het debat maakte hij duidelijk dat hij wel acht móest slaan op de klachten die vanuit Limburg werden geuit: die klachten veronachtzamen kon een afgevaardigde uit die provincie namelijk zijn zetel kosten. Hij verwees daarbij uitdrukkelijk naar Cornelis die twee weken daarvoor een verkiezingsnederlaag had geleden tegen De Keverberg.¹³²

De Bieberstein hield dus rekening met de oppositie. Hij trachtte te balanceren tussen de verlangens die vanuit Limburg werden geuit en zijn

loyaliteit aan het zittende kabinet: hij stemde in met het regeringsontwerp onder voorwaarde dat er de volgende keer wél acht geslagen zou worden op de Limburgse wensen. De Keverberg stemde tegen. Volgens het *Venloosch Weekblad* had hij zich tijdens het debat doen kennen als 'een dapper verdediger van Limburgs regten'.¹³³

De partijen stonden in 1864 scherp tegenover elkaar en schrokken er niet voor terug om zware beschuldigingen te richten aan het adres van de tegenstander. In juni 1864 schreef Van Wintershoven, na zijn verkiezingsnederlaag tegen Van der Maesen de Sombreff, in de brochure *De heer Hubert Pyls*: 'In het belang van de waarheid, moet ik mij onthouden het eindresultaat van de verkiezing in het District Maastricht wat de cijfers betreft te bevestigen.' Hij meldde de Maastrichtse kiezers dat de stembussen, voordat zij geopend waren, een hele nacht onder handbereik hadden gestaan van 'de hevigste kiesintriganten'. En dat was volgens hem des te meer te betreuren omdat de bussen waren voorzien van gemakkelijk los te maken bodems. Van Wintershoven bracht in dit kader een hem bekend gezegde onder de aandacht: 'dans les élections tous les moyens sont bons'.¹³⁴ Enig bewijs droeg hij overigens niet aan en het is tekenend dat hij, ondanks de toch zware beschuldiging, berustte in de uitslag en zich niet beklaagde bij de Tweede Kamer.

Bij de eerstvolgende verkiezingen, in juni 1866, bleek de oppositie uit elkaar gevallen te zijn. Van een provinciebrede beweging was niet langer sprake. Het *Venloosch Weekblad* negeerde de verkiezing in het district Maastricht en steunde daar geen enkele kandidaat. De krant gaf slechts een aanbeveling voor het district Roermond in de persoon van haar eigen hoofdredacteur Haffmans. Die kandidatuur werd bestreden door *L'ami du Limbourg*, de krant die twee jaar daarvoor nog een bondgenoot van Haffmans was geweest. 'Il ne représente que soi-même,' oordeelde ze op 12 mei 1866 over haar voormalige medestrijder uit Noord-Limburg.

In Maastricht was er in juni helemaal geen sprake meer van strijd: zittend kamerlid De Bieberstein werd zonder noemenswaardige tegenstand gekozen met 1021 van de 1039 geldige stemmen (98,3 %).¹³⁵ De Bieberstein werd gesteund door *L'ami du Limbourg* en dat is opmerkelijk, want de baron behoorde immers tot de groep rond Pijls en Van der Maesen de Sombreff. Inderdaad stuitte haar steun voor De Bieberstein, zo had de krant zelf ondervonden, op onbegrip.¹³⁶ Twee jaar daarvoor was Van der Maesen bij de verkiezingen nog fel bestreden door Van Wintershoven en *L'ami du Limbourg*, en diezelfde Van Wintershoven had eerder in het parlement een

aanval elanceerd op De Bieberstein. De beide edellieden werd verweten de Limburgse belangen op te offeren aan hun loyaliteit jegens het kabinet-Thorbecke. In juni 1866 was De Bieberstein blijkbaar wel een verantwoorde keuze. *l'ami du Limbourg* voerde twee redenen aan voor deze (schijnbare) wendin. In de eerste plaats werd De Bieberstein wel degelijk in staat geacht de belangen van Limburg – ‘une province isolée et distincte’ – te behartigen. Ten tweede was het alternatief volgens de krant Pijls zelf, en er was *L'ami du Limbourg* alles aan gelegen dat te voorkomen.¹³⁷ De persoonlijke vete tussen Egout en Pijls zal ook hier wel weer om de hoek zijn komen kijken.

Bij c breuk tussen de Zuid-Limburgse tak van de oppositiebeweging (met Reout en Van Wintershoven als prominente vertegenwoordigers) en de Noord-Limburgse afdeling (met Haffmans als belangrijkste woordvoerder) spelde een rol dat het in 1866 ontbrak aan concrete wetsvoorstellen die provinciebreed weerstand opriepen. Bij de verkiezingen in juni 1864 waren die er ng wel geweest; toen had met name de dreigende verhoging van de grondbelasting veel Limburgers weten te verenigen. Er was echter ook een verschil van inzicht als het ging om de positionering van de Limburgse oppositie in de landelijke politiek.

Haffmans had al enkele maanden na de verkiezingen van juni 1864 in het *Venloosch Weekblad* uiteengezet dat er in het Nederlandse parlement ‘eene katholieke fractie’ moest worden gevormd die zou waken over de katholieke belangen. In lijn met wat eerder is geconstateerd, betekende dit geen breuk met het liberalisme: ‘Wij zeggen *fractie*, omdat wij veronderstellen, dat zij in den regel tot de liberale partij zal behooren en dus een onderdeel van deze zal uitmaken’.¹³⁸ Er was behoefte aan ‘aanéénsluiting’ met de katholieke afgevaardigden uit bijvoorbeeld Noord-Brabant, de ‘natuurlijke bondgenoten’ van de Limburgse kamerleden, zo lezen we in een volgend nummer van de krant.¹³⁹ Haffmans had hierbij een voorbeeld aan de politieke ontwikkelingen in het, zeker voor hem als Venlonaar nabije Rijnland, een provincie van Pruisen. Al in november 1852 hadden katholieke afgevaardigden in de Pruisische Tweede Kamer (vanaf 1855 Huis van Afgevaardigden) zich in een katholieke fractie verenigd; de meeste van hen kwamen uit het Rijnland. Na een terugval en met het oog op de mogelijk aanstaande Duitse eenheid werden er in het Rijnland vanaf 1864 conferenties gehouden met het doel de katholieke fractie nieuw leven in te blazen of zelfs te komen tot de oprichting van een katholieke partij.¹⁴⁰

In de bekendmaking van Haffmans’ kandidatuur voor de verkiezingen van juni 1866 schreef het *Venloosch Weekblad* op 28 april tot tweemaal toe over ‘ons als Limburgers en katholieken’. Het katholieke element werd

daarmee duidelijk naar voren geschoven, echter zonder dat het provinciale aspect ondersneeuwde. Volgens de krant ging het bij de verkiezingen namelijk nog steeds om een strijd tegen de ministeriële en voor de Limburgse belangen. 'De candidaat der Limburgsche politiek is dit maal Mr. Leopold Haffmans', aldus het *Venloosch Weekblad* in hetzelfde nummer. De campagne die Haffmans in zijn blad voerde, bleef dan ook voor een groot deel op de verdediging van de Limburgse belangen gebaseerd.¹⁴¹ De Lom de Berg, met wie Haffmans de strijd aanbond, werd door het *Venloosch Weekblad* op één lijn geplaatst met Cornelis. En dat was de ministeriële kandidaat tegen wie de krant in 1864 had gestreden en door wiens afvaardiging 'U de grondbelasting op den hals [hebt] gehaald', waarschuwde ze de kiezers.¹⁴²

Dat een stem op De Lom de Berg een stem tegen de belangen van Limburg zou zijn, werd echter bestreden door *L'ami du Limbourg*: de kiezer was in dat opzicht juist aan het goede adres bij de zittende afgevaardigde uit Roermond: 'Il n'a jamais posé volontairement un acte anti Limbourgeois.' Het was de krant bovendien een doorn in het oog dat Haffmans de katholieke belangen en samenwerking zo duidelijk op de voorgrond plaatste:

... nous sommes dégoûtés en voyant M[onsieur] Léopold Haffmans, la veille d'élection, prendre l'air d'un catholique dévoué! [...] nous ne favoriserons jamais l'alliance entre les influences catholiques et les hommes de la trempe de M[onsieur] L. Haffmans.¹⁴³

Zuid-Limburg was door zijn geografische ligging traditioneel minder op Noord-Brabant (en Nijmegen) gericht dan het noorden van Limburg. Samenwerking met de Noord-Brabantse katholieken en afgevaardigden uit het eveneens katholieke district Nijmegen was daarom minder vanzelfsprekend. Bovendien was de katholieke geestelijkheid in het zuidelijk deel van Limburg juist verbonden met de grootste tegenstander van Regout en *L'ami du Limbourg*: Pijls.¹⁴⁴ Het idee van het katholicisme als basis voor politieke samenwerking zal Regout en zijn krant daarom niet erg hebben aangesproken. *L'ami du Limbourg* was er weliswaar voorstander van om de katholieke belangen te laten meewegen in de politiek, over de relatie met de overige katholieken in Nederland liepen de ideeën van de krant en die van Haffmans (vooralsnog) uiteen.

De wijze waarop *L'ami du Limbourg* over Haffmans schreef, maakt duidelijk dat de verhoudingen inmiddels verre van optimaal waren. Volgens het *Venloosch Weekblad* was er sprake van een 'persoonlijke aanranding' van Haffmans.¹⁴⁵ Ook de relatie tussen Haffmans en Van Wintershoven

raakte in deze jaren verstoord, evenals de verhouding tussen Haffmans en Lom de Berg.¹⁴⁶ De ijver waarmee Haffmans de zetel van De Lom de Berg trachtte over te nemen, zal daarin zeker een inspiratiebron gevonden hebben. Zoals we zagen had De Lom de Berg zich al in december 1863 van Haffmans gedistantieerd door de wijze waarop het *Venloosch Weekblad* zijn berichtgeving placht in te kleden, in de Kamer te veroordelen. Hij had de krant van Haffmans bij die gelegenheid denigrerend 'een sedert kort te Venlo verschijnend weekblaadje' genoemd, hetgeen hem op een sneer was komen testaan door datzelfde blad.¹⁴⁷ Ook is al verwezen naar de aanval van De Lom de Berg op Haffmans uit december 1865: Haffmans werd daarbij verween zijn ambtsplichten als kantonrechter te verwaarlozen.¹⁴⁸ Het *Venloosch Weekblad* reageerde wederom verontwaardigd.¹⁴⁹ Zijn hoofdredacteur stond dan ook te trappelen van ongeduld om De Lom de Berg te mogen vervangen, want opmerkelijk vroeg maakte hij zijn kandidatuur bekend. De krant zelf schreef: 'Wij proclameren onzen candidaat zoo vroegtijdig, opdat onze ministeriëlen zich niet te beklagen hebben, dat wij hen verrassen en overrompelen.'¹⁵⁰

In het najaar van 1866 was er sprake van een voorzichtige hervatting van de eerder bestaande relatie tussen de Zuid-Limburgse opposanten en hun vroegere bondgenoot in het noorden, Haffmans. Op 27 oktober keurde *L'ami du Limbourg* een verkiezing van Haffmans in ieder geval niet langer af: indien hij Cornelis zou vervangen, zou dat door de krant van Regout beschouwd worden als 'une victoire pour notre cause'. De relatie was echter nog altijd niet helemaal hersteld, want *L'ami du Limbourg* gaf wel te kennen liever te zien dat Cornelis zou worden vervangen door De Keverberg de Kessel.

Met betrekking tot de oppositiebeweging die in de eerste helft van de jaren zestig in Limburg ontstond, kan worden geconcludeerd dat haar succes op landelijk niveau, gemeten naar de omvang van haar parlementaire vertegenwoordiging, van korte duur is geweest. In maart 1864 werd De Keverberg gekozen, drie maanden later moest hij de Kamer alweer verlaten. Hij en Van Wintershoven werden toen vervangen door Cornelis en Van der Maesen de Sombreff. 'De Limburgers willen ministeriële afgevaardigden hebben,' stelde het *Venloosch Weekblad* op 18 juni teleurgesteld vast. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van juni 1866 was er van een eenduidige oppositiebeweging niet langer sprake. Haffmans die zich desondanks opwierp als representant van de Limburgse oppositie, deed een vergeefse poging naar Den Haag te worden afgevaardigd.

Liberalen en katholieken

Tijdens de regeringsperiode van het conservatieve kabinet-Van Zuylen van Nijvelt-Heemskerk (1866–1868) tekende zich een duidelijke verscherping af in de Nederlandse politieke verhoudingen. Er werd een scheidslijn zichtbaar tussen de voor- en tegenstanders van de regering. Deze tweedeling kwam met name tot uiting bij vier stemmingen in de Tweede Kamer: de meeste afgevaardigden stemden daarbij consequent voor dan wel tegen het kabinet. Als een rode draad door deze stemmingen loopt de machtsstrijd tussen kroon en volksvertegenwoordiging.¹⁵¹

In 1866 trad minister P. Mijer van Koloniën, een van de voormannen van het kabinet, af om vervolgens te worden benoemd tot gouverneur-generaal van Nederlands-Indië. Een meerderheid in de Tweede Kamer was ontstemd over dit ontslag, omdat het kabinet in belangrijke mate Mijers stempel droeg. L.W.C. Keuchenius diende een motie van afkeuring in die *de steun kreeg van de liberalen. Van conservatieve zijde werd betoogd* dat de benoeming van de hoogste bestuurder in Indië behoorde tot de prerogatieven van de koning. In deze visie was het uitspreken van een veroordeling niet op zijn plaats. Met 39 tegen 23 stemmen werd de motie aangenomen en de regering reageerde met het ontbinden van de Kamer. Een jaar later ontstond andermaal een conflict tussen regering en parlement, nu over de Luxemburgse kwestie. Willem III, die tevens groot-hertog van Luxemburg was, voelde veel voor het voorstel van keizer Napoleon III om het groothertogdom tegen een financiële schadevergoeding aan hem over te doen. De Pruisische regering protesteerde en verklaarde dat de zaak – het afstaan van een Duits sprekende bevolking aan Frankrijk – voor haar een *casis belli* was. Een meerderheid in de Tweede Kamer oordeelde dat de regering internationaal bijzonder onhandig had geopereerd met alle gevaren van dien voor Nederland. De begroting van Buitenlandse Zaken werd daarom verworpen en het kabinet bood zijn ontslag aan, hetgeen de koning weigerde te aanvaarden. Een kamerontbinding volgde.

De nieuw gekozen Kamer legde zich hier niet bij neer: een meerderheid stemde voor een motie van P. Blussé van Oud-Alblas waarin de ontbinding niet in het landsbelang werd genoemd. Het kabinet negeerde deze uitspraak, maar toen de Tweede Kamer daarop voor de tweede keer de begroting van Buitenlandse Zaken verwierp, boden de ministers hun ontslag aan, dat ditmaal wel werd geaccepteerd. Het parlementair stelsel werd hierdoor versterkt: voortaan diende een kabinet niet slechts het vertrouwen van de kroon, maar ook dat van de volksvertegenwoordiging te hebben.

Liberalen en conservatieven stonden bij de vier politieke stemmingen tegenover elkaar en de katholieke afgevaardigden splitsten zich op in conservatief-katholieken en liberaal-katholieken.¹⁵² Het stemgedrag van de Limburgse kamerleden is vermeld in tabel 2.

Tabel 2. Stemgedrag van de Limburgse Tweede-Kamerleden bij de politieke stemmingen uit de jaren 1866–1868

<i>Naam</i>	<i>District</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
Ch.A. baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky	Maastricht	L	L	L	L
K.L.J. Cornelis	Roermond	L	–	L	L
J.H.L. Haffmans	Roermond	–	C	C	C
P.L. de Lom de Berg	Roermond	C	L	–	–
jhr. P.Th. van der Maesen de Sombreff	Maastricht	L	L	L	L

1 Motie-Keuchenius (27 september 1866)

2 Begroting Buitenlandse Zaken (26 november 1867)

3 Motie Blussé van Oud-Alblas (23 maart 1868)

4 Begroting Buitenlandse Zaken (28 april 1868)

L Stemt liberaal (d.w.z. tegen het kabinet)

C Stemt conservatief (d.w.z. voor het kabinet)

– Heeft op moment van stemming geen zitting in de Kamer

We zien dat er een scheidslijn getrokken kan worden tussen enerzijds Haffmans die zich aan conservatieve zijde situeerde en anderzijds De Bieberstein, Cornelis en Van der Maesen die zich bij de liberalen schaarden. De Lom de Berg is moeilijker te plaatsen: bij de motie-Keuchenius steunde hij het conservatieve kabinet (door tegen te stemmen) en ruim een jaar later verwierp hij de begroting van Buitenlandse Zaken die afkomstig was van datzelfde kabinet. De verklaring ligt in de geringe betekenis die politieke verschillen op dat moment hadden in een homogeen katholiek district als Roermond: de polarisering van de politieke verhoudingen was daar nog maar juist op gang gekomen.¹⁵³

Het eerder geschetste beeld van de Limburgse politieke situatie sluit hierop aan: het ging tot aan het aantreden van het kabinet-Van Zuylen van Nijvelt-Heemskerk om provinciale kwesties. Nog op 2 juni 1866 schreef Haffmans in zijn *Venloosch Weekblad* dat hij geen vijand was van het een dag ervoor teruggetreden liberale kabinet-Thorbecke; het was hem om niets anders te doen geweest dan 'verhoogde belastingen af te weeren'.¹⁵⁴ Vanaf de aanvang van het nieuwe parlementaire jaar, enkele maanden later, moesten

ook de Limburgse kamerleden en zij die een landelijke politieke loopbaan ambieerden (zoals Haffmans) zich gaan verhouden tot de bovenprovinciale politieke tegenstelling die actueel werd en die liberalen en conservatieven nadrukkelijk tegenover elkaar plaatste.

Tabel 3. Politieke kleur van kandidaten bij Tweede-Kamerverkiezingen in Limburg, oktober 1866–juni 1879

	<i>Liberaal</i>	<i>Conservatief</i>
<i>District Maastricht</i>		
Oktober 1866#	<i>Van der Maesen De Bieberstein</i>	Brouwers
Januari 1868#	<i>Van der Maesen (De Bieberstein)</i>	Brouwers (Wenmaekers)
Juni 1869	<i>Van der Maesen</i>	–
Juni 1871	<i>De Bieberstein</i>	–
Juni 1873	<i>Van der Maesen</i>	<i>Kerens de Wylré</i>
Juni 1875	<i>De Bieberstein</i>	–
Juni 1877	<i>Van der Maesen</i>	<i>Kerens de Wylré</i>
Juni 1879	–	<i>De Bieberstein</i>
<i>District Roermond</i>		
Oktober 1866#	Cornelis	<i>Haffmans De Lom de Berg</i>
Januari 1868#	<i>Cornelis De Lom de Berg</i>	<i>Haffmans Arnoldts</i>
Juni 1869	<i>Pijls</i>	Arnoldts
April 1871*	Cornelis	<i>Arnoldts</i>
Juni 1871	–	Arnoldts
Juni 1873	Cornelis	<i>Lambrechts</i>
Juni 1875	–	<i>Arnoldts</i>
Juni 1877	–	<i>Lambrechts</i>
Juni 1879	–	<i>Arnoldts</i>

	<i>Liberaal</i>	<i>Conservatief</i>
<i>District Boxmeer</i>		
Oktober 1866	<i>Kerstens</i>	—
Januari 1868	<i>Kerstens</i>	Van der Does
Mei 1869*	<i>Kerstens</i>	—
Juni 1869	<i>Clercx</i>	<i>Haffmans</i>
Juni 1871	<i>Kerstens</i>	<i>Van den Heuvel</i>
Juni 1873	—	<i>Haffmans</i>
Juni 1875	—	<i>Van den Heuvel</i>
Juni 1877	—	<i>Haffmans</i>
Oktober 1877*	—	<i>Brouwers</i>
Juni 1879	—	<i>Brouwers</i>

cursief: Naam van degene die de verkiezing won

tussen haakjes: Naam van degene wiens politieke
kleur niet (bijzonder) duidelijk was

- Kandidaat ontbrak of behaalde minder dan
een kwart van het aantal stemmen
- # Verkiezingen na een kamerontbinding; in dubbele
districten zoals Maastricht en Roermond waren
de beide zetels gelijktijdig vacant
- * Tussentijdse verkiezing

De strijd tussen liberaal-katholieken en conservatief-katholieken, die vanaf de tweede helft van de jaren zestig werd gevoerd, werd uiteindelijk beslist in het voordeel van de laatsten.¹⁵⁵ Hierbij wordt vaak aangetekend dat het liberaal-katholicisme het langst heeft standgehouden onder de Limburgse volksvertegenwoordigers. In het navolgende zal de strijd tussen liberaal-katholieken en conservatief-katholieken bekeken worden aan de hand van de uitslagen van Tweede-Kamerverkiezingen in Limburg. In tabel 3 zijn de namen genoemd van de voornaamste kandidaten die meededen aan de verkiezingen tussen 1866 en 1879. Hun politieke kleur is daarbij bepaald met behulp van met name de stemadviezen die gegeven werden in *De Tijd* en *De Maasbode*, twee katholieke bladen die zich tegen het liberalisme keerden.

Bij de verkiezingen van oktober 1866 liet *De Tijd* aanvankelijk in het midden hoe haar stemadvies luidde. Na de koninklijke proclamatie van 10 oktober, waarin Willem III zich achter het kabinet-Van Zuylen van Nijvelt-Heemskerk schaarde, koos de krant de zijde van de conservatieven.¹⁵⁶ Zo

gaf *De Tijd* na de verkiezingen aan het niet te betreuren dat Cornelis was verslagen, daarmee voor Roermond alsnog een duidelijke voorkeur uitsprekend.¹⁵⁷ Over de zittende kamerleden Cornelis, Van der Maesen en De Bieberstein oordeelde Jos Russel, de uitgever van *L'ami du Limbourg*: 'Natuurlijk kunnen dus de genoemde afgevaardigden niet langer onze vertegenwoordigers blijven, willen wij mede werken, om den Koning in de mogelijkheid te stellen, onze constitutionele regeringsvorm te handhaven [...].'¹⁵⁸

Indien we de verkiezingen van oktober 1866 en die van januari 1868 bekijken, stuiten we wederom op de enigszins ambigue positie van De Lom de Berg. Terwijl hij in oktober 1866 nog steun ontving uit conservatieve hoek, werd hij in 1868 samen met Cornelis gekandideerd door de liberale kiesvereniging De Grondwet in Weert (onderdeel van het district Roermond). De uitslag van zijn verkiezing tot liberaal kandidaat lijkt overigens aan te geven dat er ook toen nogal wat twijfels waren. Terwijl Cornelis werd aangewezen met algemene stemmen, kreeg De Lom de Berg slechts een krappe meerderheid van de liberale kiezers binnen de kiesvereniging achter zich (45 van de 79 stemmen).¹⁵⁹

Bij de verkiezingen van 1868 ageerde *De Tijd* duidelijk tegen het liberaal-katholicisme, een fenomeen dat, zo schreef ze op 18 januari, achterhaald was en dat met name in Limburg voet aan de grond had gekregen door Belgische invloeden. *De Tijd* deed een klemmend beroep op de Limburgse kiezers om mee te helpen een kamermeerderheid te vormen die de liberale partij niet voortdurend ten dienste zou staan. Alleen Haffmans had tot dan toe deze gedragslijn gevolgd en was aanbevelenswaardig; Van der Maesen, De Lom de Berg en Kerstens dienden zeker niet herkozen te worden, aldus het oordeel van de krant. Opmerkelijk is het stemadvies dat *De Tijd* gaf met betrekking tot De Bieberstein. Ofschoon ook deze afgevaardigde aan de zijde van de liberalen werd gesitueerd, achtte *De Tijd* het niet uitgesloten dat hij tot inkeer zou komen. Het liberalisme zat bij De Bieberstein in de ogen van het blad minder diep. In het district Maastricht diende Van der Maesen zeker vervangen te worden door Brouwers, maar het blad wenste geen voorkeur uit te spreken als het ging om de keuze tussen De Bieberstein en Wenmaekers.¹⁶⁰

Hiermee week *De Tijd* af van het *Venloosch Weekblad*. De krant van Haffmans plaatste De Bieberstein wel degelijk op één lijn met De Lom de Berg en Van der Maesen: 'Men verwacht van ons, Limburgers, dat wij [...] de heeren van der Maesen, de Bieberstein en de Lom de Berg, door andere afgevaardigden zullen vervangen.'¹⁶¹ Tijdens de Maastrichtse verkiezingscampagne presenteerden De Bieberstein en Van der Maesen zich

overigens ook zelf als eenheid. Zo gaven zij een gezamenlijke circulaire uit. Brouwers en Wenmaekers traden eveneens op als koppel en positioneerden zich tegenover het duo Van der Maesen en De Bieberstein. Het kamp van Brouwers en Wenmaekers schuwde overigens een onwaarheid niet als het erom ginghen als eenheid neer te zetten: in de pers werd gemeld dat zij beiden werden ondersteund door *De Tijd*.¹⁶² Zoals we zagen, wilde *De Tijd* echter geen keuze maken tussen De Bieberstein en Wenmaekers. Terwijl er op districtsniveau twee duidelijke kampen tegenover elkaar stonden, werden de verhoudingen buiten de provincie soms (door *De Tijd*) anders beoordeeld.

Roermond zond in 1868 zowel een conservatief-katholiek (Haffmans) als een liberaal-katholiek (Cornelis) naar Den Haag. Deze uitslag maakt duidelijk dat de nationaal-politieke tegenstellingen voor de kiezers niet van doorslaggevend belang waren bij de keuze van hun vertegenwoordigers. Het *Venloisch Weekblad* schreef al voor de verkiezingen dat de politici 'partijmoesten kiezen – zij stonden immer 'voor het vuur' –, maar dat de politieke strijd de kiezers veelal onverschillig liet, omdat zij 'op verderen afstand' geplaatst waren.¹⁶³ Indien de landelijke tegenstellingen voor de kiezers bepalend zouden zijn geweest, dan zouden de beide afgevaardigden uit Roermond eenzelfde politieke kleur moeten hebben gehad. Dat was niet het geval en politiek gezien betekende de Roermondse uitslag, in de woorden van *De Tijd*: 'met de linkerhand vernietigen, wat met de rechter is gedaan'.¹⁶⁴ De krant had eerder die maand geschreven over een typisch Limburgs euvel:

Wij voelen volstrekt geen lust om ons eenigermate in partijschappen te steken die elkander daar, helaas! minder om publiek, dan om persoonlijk belang bevechten. Met diep leedwezen noemen wij dit de kwaal van de zoo schoone en opregt katholieke provincie Limburg, dat schier elke kwestie er zich oplost in een zuiver persoonlijken strijd, waarbij de zaak der groote landsbelangen, zelfs die der godsdienst, bij velen, God dank niet bij allen, maar al te dikwerf wordt beoordeeld naar de eischen der onderlinge persoonlijke twisten, die daar hoog en tot bittere vijandschap opgevoerd worden.¹⁶⁵

Toch bleef *De Tijd* ook in de jaren na 1868 doorgaan met het aan- en afraden van Limburgse kandidaten op grond van die 'grote landsbelangen' en meer in het bijzonder op grond van de houding die deze kandidaten aannamen ten opzichte van het liberalisme.

Vanaf 1870 kunnen we voor deze houding, althans wat betreft het Limburgs-Noord-Brabantse kiesdistrict Boxmeer, kijken welke kandidaat naar voren werd geschoven door de dat jaar opgerichte kiesvereniging Noord-Brabant. De kandidaten van deze kiesvereniging moesten overeenkomstig haar beginselverklaring 'tegenstanders zijn van het moderne liberalismus'.¹⁶⁶ In juni 1871 nomineerde zij het eerste kandidaat-kamerlid voor Boxmeer. Dat was een Brabander, Petrus van den Heuvel, maar ook toen het later om 'de Limburgse zetel' van het district ging, stelde de kiesvereniging een kandidaat.¹⁶⁷ De Limburgers die door het district werden afgevaardigd – Haffmans, Brouwers en Clercx – waren allen door haar genomineerd.

Bij de verkiezingen van juni 1869 bemachtigde Maastrichtenaar Pijs – volgens *De Tijd* het hoofd van de liberaal-katholieken in Limburg – de toen vacante Roermondse kamerzetel.¹⁶⁸ De andere zetel van het district werd op dat moment ingenomen door Cornelis. Daarmee was Roermond geheel in liberaal-katholieke hand. Tot maart 1871. Toen wist de conservatief-katholiek Arnoldts, met steun van Haffmans, bij een tussentijdse verkiezing Cornelis te verslaan.

De liberaal-katholieken kregen datzelfde jaar meer klappen. Bij de reguliere verkiezingen van juni werden Kerstens en N.R.H. Guljé (district Breda) verslagen. *De Maasbode* constateerde met vreugde dat daarmee geheel Noord-Brabant van liberalen was 'gezuiverd'.¹⁶⁹ *De Tijd* was eveneens verheugd en meende bovendien te kunnen waarnemen dat de provincie Limburg 'langzamerhand' volgde. Zelfs Pijs, volgens het blad 'de officiële woordvoerder' van de liberaal-katholieken, zou die ontwikkeling niet kunnen tegenhouden.¹⁷⁰ In het district Boxmeer werden nu beide zetels bezet door een conservatief-katholiek (Haffmans en Van den Heuvel) en in Roermond één van de twee (Arnoldts).

Binnen het politieke spectrum zoals dat werd gehanteerd door *De Tijd* en *De Maasbode*, nam De Bieberstein bij de verkiezingen van 1871 wederom een bijzondere positie in. Het kamerlid behoorde volgens *De Tijd* tot dan toe weliswaar tot 'de liberale partij', maar had nu in een brief aan de kiezers een politiek programma ontvouwd dat volgens het blad 'in den grond der zaak niet liberaal is'. In zijn circulaire had De Bieberstein zich onder meer uitgesproken tegen een scheiding van Kerk en staat, vóór de rechten van de paus als wereldlijk heerser en vóór een wijziging van de schoolwet.¹⁷¹ Een aanbeveling wilde *De Tijd* hem echter niet meegeven: eerst moest worden afgewacht of en hoe het kamerlid zijn programma in de praktijk zou brengen. *De Maasbode* nam eenzelfde houding aan en schreef 'niet geheel ontevreden, maar onvoldaan' te zijn. Het blad vond De

Bieberstein wel duidelijk minder liberaal dan Cornelis en Van der Maesen.¹⁷² Dit bleek ook uit de reactie van *De Maasbode* toen het gerucht de ronde deed dat in Maastricht de kandidatuur 'eens volbloeds liberaals' dreigde: op dat moment wilde de krant de verkiezing van De Bieberstein niet langer 'ontraden', om erger te voorkomen. *De Maasbode* sprak de hoop uit dat De Bieberstein zich na zijn verkiezing zou aansluiten bij de ultramontanen in de Kamer.¹⁷³ Er diende zich overigens geen serieuze tegenkandidaat aan – het gerucht was onjuist gebleken – en De Bieberstein werd gekozen met ruim negentig procent van de stemmen.

Na 1871 waren De Bieberstein, Van der Maesen en Pijls de enige drie katholieken in de Tweede Kamer die hun plaatsen links in de vergaderzaal hadden, tussen de overige liberalen.¹⁷⁴ De scheiding met hun geloofsgenoten aan de rechterzijde, onder wie Haffmans en Arnoldts, was daardoor apert zichtbaar. Naar aanleiding van een rede van de liberaal Van Houten, waarin deze zich in weinig vriendelijke woorden had uitgelaten over de katholieke Kerk, merkte de aan de rechterkant gezeten katholieke afgevaardigde C.J.A. Heydenryck (district Nijmegen) op:

Mij dunkt, aan de heeren afgevaardigden uit Maastricht en Roermond, zeer nabij den heer van Houten gezeten, en welke tot *de linker zijde* behooren, moet die uitval zeer vreemd en minder aangenaam in de ooren hebben geklonken.¹⁷⁵

In 1873 werd Van der Maesen de Sombreff verslagen en vervangen door Kerens de Wylré. De Roermondse zetel die tot dan toe was bezet door Pijls, ging over in handen van Lambrechts, die de liberaal-katholieke kandidaat Cornelis ver achter zich liet (Pijls zelf was geen kandidaat meer). *De Tijd* jubelde:

De liberalen hebben in Limburg een geduchte nederlaag ondergaan [...]. Wij wenschen onzen limburgschen landgenooten met dien glansrijken uitslag van harte geluk! [...] Limburg heeft zich en voor goed losgemaakt van den liberalen dwang, en voert onzen vertegenwoordigers in de Kamer een zeer te waarden versterking toe.¹⁷⁶

Vanaf 1873 was De Bieberstein de enige katholiek in de Tweede Kamer die zich niet aan de ultramontanen had gelieerd. Daarom prijkte zijn naam twee jaar later nog steeds niet in de aanbevelingslijst van *De Tijd*. Er was ook geen andere aanbeveling voor het district Maastricht, want wederom meldde zich

geen tegenkandidaat voor De Bieberstein. *De Maasbode* wilde zich in 1875 evenmin achter De Bieberstein scharen, want zijn 'liberale neigingen doen ons te veel voor de toekomst vreezen'. Het blad hield de moed er echter in en voorspelde met betrekking tot de opmars van de ultramontanen: 'Maas-tricht zal weldra volgen.'¹⁷⁷ Het *Venloosch Weekblad* oordeelde bijzonder hard over De Bieberstein: het was zaak om 'het liberaal-katholicisme in de Kamer met wortel en tak uit te roeien'. De krant van Haffmans sprak van een 'zuiveringsproces' dat ten einde toe moest worden doorgevoerd.¹⁷⁸ De Bieberstein moest daarom uit de volksvertegenwoordiging verdwijnen.

De zekere verkiezing van De Bieberstein in 1875 doet opnieuw de vraag rijzen hoe belangrijk nationaal-politieke scheidslijnen waren voor het electoraat. Terwijl het kamerlid door *De Tijd*, *De Maasbode* en het *Venloosch Weekblad* werd beschouwd als (te) liberaal, was er in Maastricht in het geheel geen sprake van verzet tegen zijn verkiezing. Het lijkt erop dat het netwerk van De Bieberstein dusdanig groot was dat een tegenstander bij voorbaat al kansloos was, zelfs al was hij van onbetwist conservatief-katholieke signatuur. De Biebersteins omvangrijke steun bij verkiezingen kan namelijk onmogelijk volledig gebaseerd zijn geweest op een nationaal-politieke voorkeur: in hetzelfde kiesdistrict won de conservatief-katholiek Kerens de Wylre ervoor en erna (1871 en 1877) met ruime cijfers van zijn liberaal-katholieke opponent Van der Maesen de Sombreff.

Dat De Bieberstein actief was bij het opbouwen en onderhouden van een sociaal netwerk, wordt duidelijk uit bewaard gebleven correspondentie. Deze brieven maken duidelijk dat de baron mensen bij Thorbecke aanbeval voor een baan. Bijvoorbeeld in 1871, toen het ging om de post van chef in het Maastrichtse armengesticht en hospitaal Calvarie Berg. De secretaris van deze instelling, tevens een politieke bondgenoot van De Bieberstein, zond hem een brief waarin een bepaalde persoon voor de functie werd aanbevolen. 'Uwe vriend Thorbecke', zo schreef hij, kon deze benoeming bevorderen en hij vroeg De Biebersteins bemiddeling. Uitdrukkelijk werd het Tweede-Kamerlid erop gewezen dat de benoeming van de aangedragen kandidaat een gunstige uitwerking zou kunnen hebben op de verkiezingen van een maand later waarbij de baron kandidaat was: 'Het zou vóóral niet slecht zijn wanneer dit vóór de aanstaande verkiezingen kan geschieden opdat men ondervinde dat wij nog wat in te brengen hebben en de ene dienst de andere waard is.' De Bieberstein geleidde het verzoek door naar Thorbecke met een hartelijke aanbeveling zijnerzijds.¹⁷⁹ Dat de baron niet te beroerd was om mensen bij Thorbecke aan te bevelen, daarvan geeft zijn correspondentie vaker blijk.¹⁸⁰

Geruchten over vriendjespolitiek deden meermaals de ronde. Voor De Biebersteins politieke tegenstanders in Limburg stond vast dat diverse relaties van hem hun fraaie betrekking te danken hadden aan het Tweede-Kamerlid.¹⁸¹ En volgens sommigen pleitte De Bieberstein er in 1874 wel erg nadrukkelijk voor om de opdracht tot levering van nieuwe geweren aan de Nederlandse infanterie te gunnen aan de Maastrichtse wapenfabrikant Stevens.¹⁸²

Dat de (veronderstelde) nationaal-politieke scheidslijnen op districtsniveau zeker niet altijd van betekenis waren, werd nog eens duidelijk in 1876, toen regionale belangen deze landelijk-politieke scheidslijnen doorkruisten. Op de parlementaire agenda verscheen dat jaar een regeringsvoorstel om het keizerlijk decreet van Napoleon betreffende de kerkelijke bezittingen, uitgevaardigd in 1809, in te trekken. Deze intrekking zou met name Limburg raken. Het gebied waaruit die provincie bestond, was eerder dan de overige delen van Nederland ingelijfd bij Frankrijk en diens gevolge waren in Limburg – ook na 1839 – enkele Franse wetten van kracht die elders in Nederland (met uitzondering van Zeeuws-Vlaanderen) niet gold. Dit was onder meer het geval met genoemd keizerlijk decreet. In dit decreet was bepaald dat parochies compensatie moesten blijven krijgen van de burgerlijke overheid voor tijdens de Franse revolutie in beslag genomen kerkelijke bezittingen en inkomsten. Als de inkomsten van een kerkgemeenschap te gering waren, diende de burgerlijke gemeente bijvoorbeeld bij te springen. Dit leidde vaak tot een aanzienlijke geldstroom vanuit de kas van het burgerlijk gezag naar die van de Kerk. Ook resulteerde het decreet in een zekere mate van verwevenheid tussen wereldlijk en kerkelijk gezag. Zo kende de regeling voorschriften met betrekking tot de samenstelling van een kerkbestuur: hierin had ook de plaatselijke burgerlijke overheid een vertegenwoordiger (bijvoorbeeld in de persoon van de burgemeester). Op de provinciale en landelijke overheid rustten eveneens (financiële) plichten ten aanzien van de katholieke Kerk in Limburg. Met het oog op de noodzakelijke integratie van de provincie in het Nederlandse staatsbestel noemde Commissaris des Konings Van der Does de Willebois het onwenselijk dat op zo'n belangrijk punt in Limburg een afwijkende regeling van kracht was. Vele malen drong hij er dan ook bij de regering op aan om het keizerlijk decreet in te trekken.¹⁸³ Zijn opvolger, jhr. E. de Kuiper, schreef aan Den Haag dat hij bij zijn aantreden in 1874 met verbazing kennis had genomen van de financiële betrekkingen die als gevolg van het decreet in zijn nieuwe provincie bestonden tussen de burgerlijke en kerkelijke overheid.¹⁸⁴ De regering gaf gehoor aan de oproep van haar

vertegenwoordigers in Limburg en diende bij het parlement een wetsvoorstel in dat onder meer de intrekking beval van het keizerlijk decreet uit 1809.

Nu het om specifiek Limburgse belangen ging, trokken de kamerleden uit Limburg één lijn, dwars door (vermeende) politieke verbanden heen: in de Tweede Kamer verklaarden enerzijds De Bieberstein en anderzijds Haffmans, Arnoldts, Lambrechts en Kerens de Wylré zich tegen het voorstel. Toen artikel 1, waarin was bepaald dat het decreet werd ingetrokken, desondanks werd aangenomen, diende De Bieberstein zelfs samen met Arnoldts een amendement in waarbij het bedrag dat zou worden uitgekeerd ter compensatie voor de intrekking van het decreet, aanzienlijk werd verhoogd. Arnoldts verklaarde in een toelichting op het amendement: 'Afgevaardigd uit het hertogdom, alléén door deze intrekking benadeeld, vermeenen wij de bijzondere belangen van ons gewest te mogen bevorderen.'¹⁸⁵

Zes Limburgse afgevaardigden namen – in de beide Kamers – deel aan de beraadslagingen; alleen de immer zwijgzame Kerens de Wylré en De Villers de Pit spraken niet.¹⁸⁶ Daarmee gaven de Limburgse kamerleden een parlementaire stem aan het verzet dat in hun provincie tegen het regeringsvoornemen bestond; vanuit Limburg werden er vijfenzeventig verzoekschriften naar de Staten-Generaal gestuurd, waaronder adressen van Provinciale en Gedeputeerde Staten. De Limburgse afgevaardigden waren dus eensgezind in hun oppositie tegen het regeringsvoorstel. De overige katholieke leden in de beide Kamers stemden verdeeld. In de Eerste Kamer stemden zelfs alleen de drie Limburgse leden en J.B.J. Hengst, oud-Tweede-Kamerlid uit het district Boxmeer, tegen het wetsontwerp.

Terug naar de verkiezingen. In 1879 opteerde De Bieberstein opnieuw voor het kamerlidmaatschap en wederom werd hij zonder tegenkandidaat gekozen. Er was echter wel iets wezenlijks veranderd in zijn positie in de landelijke politiek. Enkele maanden voor de verkiezingen had hij in de Tweede Kamer zijn vaste plaats tussen de liberalen – ter linkerzijde, tweede rij, eerste bank – verlaten. Hij was overgestoken naar de rechterzijde en had plaatsgenomen tussen de overige katholieke afgevaardigden. De Bieberstein had zich daarmee onmiskenbaar geprofileerd als ultramontaan en voor het eerst troffen de kiezers zijn naam dan ook aan bij de aangeprezen kandidaten in *De Tijd* en *De Maasbode*.¹⁸⁷

Lavater schreef in 1879 in zijn *Politieke photographien* dat De Bieberstein naar zijn geloofsgenoten was 'overgelopen' om aldus zijn herverkiezing veilig te stellen.¹⁸⁸ Als het ging om herkozen te worden, was De Bieberstein

zeker een uitgesproken expert: geen andere Limburger wist zich in de periode 1860-1880 zo lang en electoraal zo onbedreigd te handhaven als hij. Dat De Bieberstein op sommige momenten niet precies kon worden ingepast in de politieke verhoudingen, zoals die door *De Tijd* en *De Maasbode*, maar ook door het *Venloosch Weekblad* werden geschetst, en op andere momenten werd geplaatst tegenover de andere afgevaardigden uit Limburg en in het bijzonder tegenover zijn collega-afgevaardigde uit Maastricht, was electoraal gezien kennelijk van weinig belang. Voor de kiezers was het geschetste onderscheid tussen liberaal-katholieken en conservatief-katholieken niet doorslaggevend.

Aan het einde van de jaren zeventig voelde De Bieberstein echter toch de behoefte om zich duidelijker dan voorheen politiek te liëren aan de georganiseerde katholieken. Kennelijk achtte hij dat voortaan ook vanuit electoraal oogpunt wenselijk. Maastricht lijkt daarmee aansluiting te hebben gevonden bij de rest van Nederland waar de kiezers in de jaren zeventig en tachtig door ideologische overeenkomsten gebonden werden en waar dientengevolge het belang van programma's toenam en dat van standspolitiek afnam.¹⁸⁹

Indien we de tegenstelling uit de jaren na 1866 (liberaal-katholieken versus conservatief-katholieken) vergelijken met de tegenstelling uit het begin van de jaren zestig (opposanten versus ministeriëlen), dan zien we een grote persoonlijke continuïteit. Ministeriëlen zoals De Bieberstein, Van der Maesen, Cornelis en Pijls schaarden zich (aanvankelijk) in overwegende mate aan de zijde van de liberalen en opposant Haffmans behoorde duidelijk tot de conservatief-katholieken. Regouts *L'ami du Limbourg* was eerst een orgaan van de Limburgse oppositiebeweging en bevond zich rond 1870 in conservatief-katholieke hoek.¹⁹⁰

Persoonlijke verhoudingen bleven de tegenstellingen voeden. Dit kwam af en toe openlijk naar voren, zoals in mei 1872 bij de parlementaire behandeling van het wetsvoorstel dat de verkoop bekrachtigde van een perceel vestinggrond aan Petrus Regout. Het Maastrichtse gemeentebestuur – met Pijls als invloedrijk wethouder – verzette zich daartegen. Nu was Pijls op dat moment tevens Tweede-Kamerlid en in een emotievol betoog pleitte hij ook in 's lands vergaderzaal tegen het wetsontwerp. De minister van Financiën, P. Blussé van Oud-Alblas, sprak veroordelend dat een dergelijke 'opgewondenheid' elders – lees: in Maastricht – wellicht gewaardeerd werd, maar in de Tweede Kamer niet te pas kwam.¹⁹¹ De enige sprekers bij het wetsvoorstel waren Pijls en Van der Maesen de Sombreff; zij waren ook de enige tegen-

stemmers. De derde Maastrichtenaar in de Kamer, De Bieberstein, stemde voor de verkoop aan Regout, hetgeen erop duidt dat op districtsniveau een scherpere tegenstelling bestond tussen Van der Maesen en Pijls enerzijds en Regout anderzijds dan tussen laatstgenoemde en De Bieberstein. Dit zou mede kunnen verklaren waarom de baron in Maastricht veel minder weerstand ondervond dan zijn politieke bondgenoten Van der Maesen en Pijls. Zo schreef Regouts vriend Russel voor de verkiezingen van 1866 in een brochure: 'Wat aangaat den Heer van der Maesen, nog veel minder aan dezen dan aan den Heer de Bieberstein zouden wij ons vertrouwen kunnen schenken.' Weliswaar werd ook De Bieberstein onkundig geacht, maar het was niet uitgesloten dat hij, mits juist geleid, 'in goeden zin' zou kunnen stemmen.¹⁹²

De continuïteit tussen de Limburgse oppositie en de conservatief-katholieken enerzijds en tussen de ministeriële en de liberaal-katholieken anderzijds is ook terug te vinden in hun houding ten opzichte van de Nederlandse staat en natie. Verhage stelt vast dat de liberaal-katholieken zich meer nationaal en de conservatief-katholieken zich meer provinciaal profileerden.¹⁹³ Uit onderzoek naar hun houding bij het debat in 1869 over de indeling in kiesdistricten blijkt eveneens dat de liberaal-katholieken zich minder provincialistisch opstelden dan de conservatief-katholieken.¹⁹⁴ Dit laat onverlet dat ook de liberaal-katholieken zich op een aantal momenten in provincialistische zin uitlieten, ook al om zich te weer te kunnen stellen tegen de beschuldiging dat zij de belangen van hun provincie verwaarloosden.

Aan de basis – dat wil zeggen in de Limburgse kiesdistricten – kwamen de tegenstellingen naar voren in de fel gevoerde verkiezingscampagnes, met name in de beschuldigingen die over en weer werden geuit. Na de verkiezingen van oktober 1866 werd bij de Kamer geprotesteerd tegen de benoeming van de liberaal-katholieken Van der Maesen de Sombreff en De Bieberstein.¹⁹⁵ De voornaamste beschuldiging was dat hun beider politieke bondgenoot, burgemeester Pijls – in hoedanigheid van hoofd van het stembureau in Maastricht – een foutieve uitslag had geproclameerd door zich maar liefst honderd stemmen te vertellen ten nadele van de Gulpense kantonrechter Brouwers, de tegenstrever van de liberaal-katholieken. Daarmee zou niet Van der Maesen de Sombreff (921 stemmen) maar Brouwers – met 992 in plaats van de toegekende 892 stemmen – gekozen zijn. Een zeer ernstig verwijt, vond ook de kamercommissie tot onderzoek van de geloofsbrieven. De stembiljetten werden uit Maastricht opgevraagd en in Den Haag

nageteld. Dat er politieke motieven schuilgingen achter het bezwaar tegen de toelating van Van der Maesen de Sombreff is zeer aannemelijk. Diens verkiezing werd bij de Kamer namelijk betwist door Jos Russel, medestander van Petrus Regout. En het behoeft dan ook geen verwondering dat de tekst van het bezwaarschrift op 1 december 1866 integraal werd opgenomen in *L'ami du Limbourg*.

Bij de hertelling in Den Haag bleek overigens van de veronderstelde foutieve vaststelling van de uitslag geen sprake te zijn. Aan Brouwers waren, zo bleek bij hertelling, in eerste instantie zelfs vijf stemmen te veel toegekend. Dit werd Russel, wiens beweringen door de kamercommissie werden gekwalificeerd als 'onjuist en bezijden de waarheid', zwaar aangerekend. Heel wat tijd moet de commissie kwijt zijn geweest met het hertellen van alle biljetten en zij liet niet na 'in het openbaar haar strengste afkeuring uit te spreken over de handelswijs van den adressant'.¹⁹⁶

Ruim een jaar later, in januari 1868, kwamen er protesten uit het kiesdistrict Roermond. Haffmans was hier reeds na de eerste ronde gekozen verklaard, met ruim veertig stemmen voorsprong op de nummer twee, Cornelis. Als voornaamste bezwaar werd nu aangevoerd dat de stembiljetten met daarop 'Leopold Haffmans' of 'L. Haffmans' zonder verdere aanduiding waren toegekend aan het aftredend Tweede-Kamerlid uit Venlo, terwijl er in het kiesdistrict – en wel in de gemeente Lottum – een man met dezelfde naam woonde.¹⁹⁷ De commissie die de kwestie onderzocht, meende evenwel dat mocht worden aangenomen dat de Venlose L(eopold) Haffmans werd bedoeld, omdat alleen die zich uitdrukkelijk kandidaat had gesteld. De Kamer nam dit oordeel over.

Bij diezelfde verkiezingen was de strijd om de andere zetel van het district Roermond bijzonder spannend. Nu werd Cornelis wel gekozen verklaard, na een nipte overwinning in de tweede ronde. De liberaal-katholiek behaalde slechts drie stemmen meer dan zijn tegenstander Arnoldts: 844 tegen 841. Ook nu probeerden kiezers uit dit district de Tweede Kamer ervan te overtuigen dat er onregelmatigheden hadden plaatsgevonden. Zij somden er drie op: één persoon zou hebben deelgenomen aan de stemming, terwijl hij elders in de provincie was gesignaleerd en daarmee nimmer tijdig in het stemlokaal aanwezig kon zijn geweest om zelf zijn stem uit te brengen, zoals vereist was; één stembriefje was ten onrechte toegekend aan Cornelis, want onduidelijk ingevuld; en twee personen hadden een stembiljet ingeleverd terwijl zij niet vermeld waren op de oorspronkelijke kiezerslijst. Vier ongeldige stemmen dus: genoeg om de overwinning van Cornelis te doen omslaan in winst voor Arnoldts. De commissie tot onderzoek van de

geloofsbrieven achtte de bewijsvoering echter onvoldoende en adviseerde Cornelis toe te laten tot het parlement. De Kamer besliste, na enige discussie, conform dit advies.

Er heerste groot wantrouwen tussen de kampen. Zo werden Maastrichtse kiesgerechtigden die in 1868 hun stem wilden uitbrengen op de conservatief-katholieke kandidaten, in een advertentie gewaarschuwd geen acht te slaan op brieven die zij vlak voor de verkiezingen zouden ontvangen en die 'in den regel' vol stonden met leugens en laster. 'Geeft ook Uwe stembiljetten niet uit handen; ALZOO VOORZICHTIG!'¹⁹⁸

Stembiljetten werden voorafgaand aan de verkiezingen aan de kiezers toegestuurd en konden op de dag van de stemming in het stembureau worden ingeleverd. In dit licht moet de klacht gezien worden die ruim anderhalf jaar later bij de Tweede Kamer binnenkwam en die er melding van maakte dat kiezers uit Venray onderweg naar het stemlokaal door 'sommige lieden' gedwongen waren een herberg binnen te gaan 'ten einde de gelegenheid te hebben hunne stembriefjes in te zien en te veranderen'.¹⁹⁹ Ook nu concludeerde de commissie tot onderzoek van de geloofsbrieven dat bewijs ontbrak. De bezwaren berustten 'op losse, en ten deele zeer onbestemde beweringen'.²⁰⁰

In 1872 werd te Roermond een toneelstuk in het dialect opgevoerd onder de titel *De leste schlaag of vrije verkiezingen in Limburg*. De liberaalgezinde schrijver van deze komedie, Emile Seipkens, wilde zijn provinciegenoten attent maken op de kwalijke praktijken en manipulaties bij de verkiezingen in het district Roermond. Met name de Tweede-Kamerleden Haffmans en Arnoldts moesten het in het toneelstuk ontgelden.²⁰¹

Tekenend voor de gepolariseerde verhoudingen was dat benoemingen in niet-politieke overheidsambten werden gepolitiseerd en daarmee in een bedenkelijk daglicht werden geplaatst. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de herbenoeming van Haffmans tot kantonrechter te Venlo, in 1866. Dat deze herbenoeming juist vlak voor de Tweede-Kamerverkiezingen geschiedde, had volgens diverse parlementariërs een politieke grond. Kantonrechters werden telkens benoemd voor een periode van vijf jaar en normaliter werden degenen die in een bepaald jaar aftredend waren en die door de regering in hun functie zouden worden bevestigd, gelijktijdig herbenoemd. Een individueel besluit tot herbenoeming, zoals in het geval van Haffmans, was hoogst ongebruikelijk. Zou de minister van Justitie hebben gewacht met de herbenoeming tot ná de kamerverkiezingen, dan zou Haffmans zich spoedig wederom in een risicovolle verkiezingsstrijd hebben moeten storten. Want op het moment dat een zittend kamerlid werd herbenoemd

in een bezeldigde overheidsfunctie zoals die van kantonrechter, werd zijn kamerzetel vacant (hij was wel weer herkiesbaar). Om dat te voorkomen, zo meenden velen, had de conservatief-katholieke bewindsman, Eduard Borret, tot de uitzonderlijke maatregel besloten.²⁰²

Haffmans op zijn beurt plaatste in 1871 vraagtekens bij de benoeming van zijn politieke tegenstander, de liberaal-katholiek Cornelis, tot officier van justitie in Roermond. Deze functie was door het derde kabinet-Thorbecke aan Cornelis toebedeeld als beloning voor diens volgzame houding, veronderstelde Haffmans.²⁰³ Het benoemingenbeleid van dit liberale kabinet werd helemaal in een politieke context geplaatst toen Haffmans datzelfde jaar niet werd herbenoemd tot kantonrechter in Venlo, maar in plaats daarvan werd ootslagen.²⁰⁴ Hijzelf was de functie graag blijven vervullen. 'In den raad mijner politieke vijanden was het echter anders besloten.' Aldus Haffmans in het *Venloosch Weekblad*.²⁰⁵

De kwestie haalde ook buiten Limburg uitgebreid de pers, vooral door toedoen van Haffmans zelf die minister J.A. Jolles van Justitie interpelleerde over de dienstbeëindiging. Hij wilde van de minister weten of er andere dan politieke redenen bestonden voor zijn ontslag. Want velen betwijfelden volgens Haffmans 'of de kantonregter te Venlo [hijzelf dus] wel zou zijn ontslagen, indien hij tot de politieke vrienden van de Regering behoord had, indien hij bij voorbeeld de heer Cornelis geweest ware'.²⁰⁶ De minister ontkende dat er politieke motieven in het spel waren en hij verzuchtte dat dit soort interpellaties, naar hij hoopte, 'in het algemeen belang en ook in het belang van den nationalen tijd [...] tot de zeldzaamheden zullen behooren'.²⁰⁷

Onderzoek heeft aangetoond dat de minister van Justitie Haffmans niet ontsloeg uit politieke overwegingen.²⁰⁸ Integendeel, de bewindsman wilde het kamerlid juist als kantonrechter handhaven mede om te voorkomen dat er gesuggereerd zou worden dat de minister zich had laten leiden door politieke motieven. Het was hier koning Willem III die de herbenoeming blokkeerde, op grond van rapporten waarin vraagtekens werden geplaatst bij het functioneren van de Venlose kantonrechter. Dit koninklijk optreden was in 1871 echter niet publiekelijk bekend. Daardoor was het welhaast onvermijdelijk dat het ontslag werd gepolitiseerd: in de politieke strijd van die jaren werden immers ook kwesties zoals overheidsbenoemingen meegenomen.

De Bieberstein werd door zijn tegenstanders in Limburg openlijk beschuldigd van nepotisme. Voor hen stond vast dat zijn zonen, zijn schoonzoon en ook andere relaties hun betrekkingen te danken hadden aan het

Tweede-Kamerlid. In het archief van Thorbecke bevindt zich een brief van De Biebersteins oudste zoon, Paul, die Thorbecke schriftelijk dankt voor zijn benoeming tot schoolopziener in een Limburgs schooldistrict.²⁰⁹ Thorbecke moet als minister van Binnenlandse Zaken, met onderwijs in zijn portefeuille, zeker invloed gehad hebben op die benoeming. Of Pauls vader zich met de invulling van de vacature heeft beziggehouden, wordt nergens vermeld; wel had hij zijn beide zonen eerder bij Thorbecke vriendelijk geïntroduceerd als 'dappere kampvechters'.²¹⁰

Bij de verwijdering tussen katholieken en liberalen worden in de literatuur veelal twee kwesties centraal gesteld: de onderwijskwestie en de zogeheten Romeinse kwestie. Welke gevolgen deze vraagstukken hebben gehad voor de politieke positie van de Limburgse afgevaardigden in de landelijke politiek, zal nu aan de orde komen.

Lager onderwijs

De wet op het lager onderwijs van 1857 gaf uitvoering aan de in de grondwet van 1848 vastgelegde vrijheid van onderwijs: niet langer hoefde er voor de oprichting van een bijzondere lagere school toestemming te worden gevraagd aan het burgerlijk gezag. Het bijzonder onderwijs bleef echter verstoken van overheidssteun en was daarom afhankelijk van particuliere financiering. De openbare scholen waren bestemd voor alle gezindten en werden wel financieel mogelijk gemaakt door de overheid. De schoolwet-Kappeyne uit 1878 handhaafde dit onderscheid in financiering tussen openbaar en bijzonder onderwijs. Doordat deze wet de eisen waaraan scholen moesten voldoen, flink aanscherpte, werden bijzondere scholen geconfronteerd met een aanzienlijke lastenverzwaring. Het bijzonder lager onderwijs kreeg daardoor een extra hoge hindernis te nemen. In toenemende mate vormde de ongelijkheid in financiering van het openbaar en het bijzonder onderwijs een steen des aanstoets voor katholieken en protestanten. Het politieke dispuut met de voorstanders van openbaar onderwijs, die vooral in liberale kring gezocht moesten worden, ontwikkelde zich tot de school- of onderwijskwestie.²¹¹

In augustus 1868 kwamen de Nederlandse bisschoppen met een onderwijsmandement. Het episcopaat eiste hierin onderwijs dat 'in alle opzichten katholiek en godsdienstig' zou zijn.²¹² De openbare school werd afgewezen. In de Tweede Kamer vond het bisschoppelijk mandement direct weerklank en wel bij de bespreking van de troonrede waarmee in september 1868 het

nieuwe parlementaire jaar was geopend. In zijn toespraak had Willem III weliswaar nieuwe wetgeving met betrekking tot het hoger onderwijs in het vooruitzicht gesteld, over het lager onderwijs had hij gezwegen. Nu was het gebruikelijk dat de beide Kamers – afzonderlijk – debatteerden over de troonrede en dat zij er elk in een adres van antwoord op reageerden. In het adres van antwoord van de Tweede Kamer wilde de anti-revolutionair J.W. Geffken de teleurstelling kenbaar maken over het ontbreken van een passage over het lager onderwijs en hij diende daartoe een voorstel tot wijziging van het ontwerp-adres in. Een ander amendement was afkomstig van W. baron van Goltstein: deze afgevaardigde drukte zich iets minder fel uit, maar ook in zijn voorstel werd de hoop uitgesproken dat de regering tegemoet zou komen aan de bezwaren die tegen het bestaande stelsel van lager onderwijs bestonden.²¹³ De beide amendementen werden verworpen.

Ruim een jaar later was een motie aan de orde, ingediend door de anti-revolutionair O. baron van Wassenaer van Catwijck, waarin de onvrede met de bestaande en in de wetgeving vastgelegde verhouding tussen openbaar en bijzonder onderwijs opnieuw tot uitdrukking werd gebracht. Ook nu stemde een meerderheid tegen en de wet werd niet gewijzigd. Zoals gezegd werd ook bij de herziening van de schoolwet in 1878 niet tegemoet gekomen aan de wensen van de voorstanders van bijzonder onderwijs. Het zou tot 1917 duren voordat er een einde kwam aan de schoolstrijd.

Tabel 4 toont het stemgedrag van de Limburgse leden van Eerste en Tweede Kamer bij de voorstellen met betrekking tot het (bijzonder) lager onderwijs die hiervoor kort zijn vermeld.

De stemming over de onderwijswet uit 1857 geeft, als het om de Limburgse afgevaardigden gaat, geen eenduidig beeld te zien. Van de vier parlementariërs die deelnamen aan de stemming, spraken drie zich voor de wet uit en één, Van Wintershoven, daartegen. De Limburgse Tweede-Kamerleden stemden wel unaniem tegen artikel 22 waarin werd gesteld dat het openbaar lager onderwijs dienstbaar moest zijn aan de opleiding tot 'alle Christelijke en maatschappelijke deugden'. In katholieke kring werd namelijk gevreesd voor een protestantse invulling van het woord 'christelijk'.²¹⁴ Ook Van Wintershoven – de enige Limburger die bij de beraadslagingen over dit artikel het woord voerde – had bezwaar tegen het vermelden van het begrip, gezien het 'misbruik' dat daarvan gemaakt werd en zou kunnen worden.²¹⁵

In de stemming over artikel 22 wordt soms een begin gezien van de verwijdering tussen de Limburgers en de liberalen.²¹⁶ De vraag is echter of dat zo is. Het wetsontwerp was niet door de liberalen ingediend en

Tabel 4. Stemgedrag van de Limburgse kamerleden inzake het bijzonder lager onderwijs, 1857-1878 (de Eerste-Kamerleden zijn cursief weergegeven)

	1a	1b	2	3	4	5
J.A. Arnoldts	-	-	-	-	-	T
Ch.A. baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky	-	-	T	T	T	T
H.J. Brouwers	-	-	-	-	-	T
K.L.J. Cornelis	-	-	T	T	T	-
J.H.L. Haffmans	-	-	V	V	V	T
jhr. G.E.F.X.M. Kerens de Wylré	-	-	-	-	-	T
H.F. Lambrechts	-	-	-	-	-	T
Ch. de Limpens	T	a	-	-	-	-
P.L. de Lom de Berg	T	V	-	-	-	-
jhr. P.Th. van der Maesen de Sombreff	-	-	T	T	T	-
W.H. Pijls	-	-	-	-	V	-
M.P.H. Strens	T	a	-	-	-	-
P.F.E. van Wintershoven	T	T	-	-	-	-
<i>L.F.H. Beerenbroek</i>	-	a	-	-	-	T
<i>jhr. F.B.H. Michiels van Kessenich</i>	-	-	-	-	-	T
<i>P.D. Regout</i>	-	V	-	-	-	-
<i>jhr. L.L.W.M.J. de Villers de Pit�</i>	-	V	-	-	-	T

1a Artikel 22 van de wet tot regeling van het lager onderwijs
(Tweede Kamer 11 juli 1857)

1b Wet tot regeling van het lager onderwijs (Tweede Kamer
20 juli 1857; Eerste Kamer 12 augustus 1857)

2 Amendement-Gefken (Tweede Kamer 1 oktober 1868)

3 Amendement-Van Goltstein (Tweede Kamer 1 oktober 1868)

4 Motie-Van Wassenaer van Catwijck (Tweede Kamer 15 december
1869)

5 Wetsontwerp herziening wet tot regeling van het lager onderwijs
(schoolwet-Kappeyne) (Tweede Kamer 18 juli 1878; Eerste Kamer
7 augustus 1878)

T Stemt tegen

V Stemt voor

a Is afwezig

- Heeft op moment van stemming geen zitting in de Kamer

bovendien lijkt het onderwerp van onvoldoende gewicht te zijn geweest om een wig te kunnen drijven tussen de liberale voorstanders en de Limburgers. Drie van de vier afgevaardigden uit Limburg gaven hun stem immers wel

aan het wetsontwerp in zijn geheel. In het algemeen wordt bovendien gesteld dat de katholieken zich nog niet erg druk maakten om de schoolkwestie. De katholieke leden van de Tweede Kamer stemden verdeeld: zes waren voor en zes tegen; in de Eerste Kamer stemden alle katholieken voor het wetsontwerp.²¹⁷

Voor Limburg in het bijzonder gold dat de bezwaren die tegen de openbare lagere school bestonden voor een belangrijk deel werden ondervangen doordat ook de onderwijzers die daar in het openbaar onderwijs actief waren, veelal berg stonden voor het uitdragen van de katholieke beginselen.²¹⁸ De eerste gouverneur in Limburg, Gericke van Herwijnen, had al in 1841 te horen gekregen dat de openbare scholen in zijn provincie 'in feite katholiek' waren.²¹⁹ Zijn opvolger ten tijde van de behandeling van de onderwijswet uit 1857, Van der Does de Willebois, constateerde met leedwezen dat het onderwijs in met name de grotere gemeenten in Limburg vrijwel geheel in handen was van kloosterorden, via de door hen geleide en buiten de overheid om gefinancierde bijzondere scholen. Zelfs de zorg voor het onderwijs op openbare scholen was in de provincie door sommige gemeentebesturen in handen van kloosterlingen gelegd.²²⁰ Gelet op de bij de Tweede Kamer ingekomen verzoekschriften lijkt het lager onderwijs in 1857 inderdaad geen belangrijk item te zijn geweest in Limburg: vanuit dit gewest werd over het wetsontwerp geen enkel adres gestuurd; uit Noord-Brabant arriveerden er bijna veertig.²²¹ Het onderscheid tussen 'katholieke openbare scholen' en 'katholieke bijzondere scholen' was voor de Limburgse bevolking volstrekt onbelangrijk.²²² In de naburige Belgische provincie Limburg verliep de schoolstrijd ook al minder fel, 'op zijn Limburgs', aldus Ubachs in zijn *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*.²²³

Bij de drie stemmingen die over de onderwijskwestie plaatsvonden tijdens de regeerperiode van het liberale kabinet-Van Bosse-Fock (1868-1871), openbaarde zich een tegenstelling tussen liberaal en conservatief-katholieken. Bij de amendementen ingediend door Gefken en Van Goltstein en bij de motie-Van Wassenauer van Catwijck zien we De Bieberstein, Cornelis en Van der Maesen aan de ene kant staan en Haffmans aan de andere. We mogen hierin echter niet een tegenstelling zien tussen voor- en tegenstanders van bijzonder onderwijs. Zo verklaarde Van der Maesen bij de discussie over de beide amendementen juist een aanhanger te zijn van een wijziging van de wet op het lager onderwijs. Dat hij toch tegen de voorstellen stemde, vraagt om een verklaring en Van der Maesen gaf ook zelf aan de noodzaak tot een toelichting in te zien. De beide amendementen zouden volgens hem niet bijdragen tot het bevorderen van het bijzonder

onderwijs: het waren voorstellen met een primair partijpolitieke strekking – met 'eene vijandige strekking tegen deze Regering' in de woorden van Van der Maesen – en dat was voor hem een voorname reden om tegen te stemmen.²²⁴

Eenzelfde bezwaar voerde Van der Maesen ruim een jaar later aan tegen de motie-Van Wassenaer van Catwijck. Hij vond de strekking van deze motie overeenkomen met de amendementen van Gefken en van Van Goltstein, zo verklaarde hij in de Kamer: er werd geen enkele oplossing in aangedragen en het doel ervan leek vooral oppositie voeren tegen het zittende kabinet – hij sprak in dit kader van 'partijdrift' – en ook nu verklaarde hij uitdrukkelijk wijzigingen in de schoolwet 'noodig en nuttig' te vinden.²²⁵

Pijls, in die tijd als liberaal-katholiek fel bestreden, schaarde zich bij de stemming over de motie-Van Wassenaer van Catwijck opmerkelijk genoeg aan de zijde van zijn tegenstander Haffmans. Twee dagen eerder had hij in de Kamer duidelijk gemaakt het tijd te vinden voor een herziening van de onderwijswet van 1857, zodat de bijzondere school niet langer zou worden belemmerd in haar ontwikkeling.²²⁶ Ruim een jaar later verklaarde Pijls niet alleen altijd al een voorstander te zijn geweest van bijzonder onderwijs, maar dit standpunt al eerder te hebben ingenomen dan Haffmans, die daarover ooit 'andere gedachten' had gehad. Pijls verwees naar de tijd waarin Haffmans onder de onderwijswet van 1857 schoolopziener was geweest en zich daardoor volgens hem aan de keuze van openbaar boven bijzonder onderwijs had geconformeerd.²²⁷ Bovendien verklaarde Pijls tijdens een debat: 'Ten aanzien van de onderwijs-quaestie behoor ik zeer zeker niet tot de liberale partij [...].'²²⁸

In de Tweede Kamer lijkt er op het terrein van het onderwijs geen sprake te zijn geweest van een duidelijk verschil in opvatting: niet alleen conservatief-katholieke afgevaardigden zoals Haffmans, Arnoldts en Lambrechts verklaarden voorstander te zijn van bijzonder onderwijs, dat deden ook de liberaal-katholieken Pijls, Van der Maesen en Cornelis. Johannes Clercx, in 1869 de liberale tegenkandidaat van Haffmans in het district Boxmeer, liet zich in de pers gelijkloidend uit.²²⁹ Dat de meningen niet ver uiteen lagen, ligt ook besloten in parlementaire redes van Pijls en Haffmans. De eerste zei in mei 1871: 'Wij [Haffmans en hijzelf] zijn als zoodanig en in betrekking tot dit onderwerp [het lager onderwijs] niet van elkaar verwijderd.'²³⁰ Haffmans had een maand eerder gezegd: 'Ik zie toch aan de overzijde [bij de liberalen] tot mijn leedwezen mannen gezeten, die dagelijks op de meest plegtige wijze betuigen, dat zij in de onderwijs-quaestie aan onze zijde staan.'²³¹

Als we de stemming over het wetsontwerp uit 1878 bezien, dan moet worden vastgesteld dat de afgevaardigden uit Limburg zich zonder uitzondering uitspraken tegen de bevoorrechting van het openbaar lager onderwijs. Dat deed dus ook De Bieberstein, terwijl hij toen nog steeds werd beschouwd als (te) liberaal.

Niet slechts conservatief-katholieke kandidaten, ook hun liberaal-katholieke opposanten lieten voorafgaand aan verkiezingen meermalen weten het bijzonder onderwijs te zullen bevorderen. Zo wist *De Noord-Brabander* op 30 januari 1868 te melden dat men er op grond van een 'politieke geloofsbelijdenis' die Van der Maesen en De Bieberstein tijdens een bijeenkomst van kiezers hadden afgelegd, van mocht uitgaan dat deze afgevaardigden zich in het onderwijsvraagstuk als 'conservatief' zouden opstellen. Het blad bedoelde daarmee dat, indien het bijzonder lager onderwijs aan de orde zou komen, belen zich aan de zijde zouden scharen van de conservatieven. Die hadden namelijk, om katholieke steun te verwerven, voorafgaand aan de verkiezingen verklaard de onderwijskwestie te zullen aanpakken.

Bij de verkiezingen van juni 1871 gaf De Bieberstein een circulaire uit, gericht aan de kiezers van het kiesdistrict Maastricht. Hij schreef onder meer: 'Inzake onderwijs zal ik medewerken om de bestaande bezwaren op te heffen.'²³² Dat liet weinig ruimte tot twijfel, aldus het commentaar van *De Maasbode* op 8 juni: 'Eindelijk zal de heer B. medewerken tot wijziging der schoolwet.'

In het parlementair optreden bestond er echter wel een verschil tussen de liberaal georiënteerde kamerleden en de conservatief-katholieken, hier in de persoon van Haffmans. Van der Maesen, De Bieberstein en Cornelis weigerden bij genoemde stemmingen eind jaren zestig – hoewel voorstander van bijzonder onderwijs – hun binding met het zittende liberale kabinet op te geven. Dit geldt ook voor Pijls. Bij de beraadslagingen over de begroting van onderwijs in mei 1871 zei hij dat het juist op de weg van de liberalen lag om de vrijheid van onderwijs ook financieel te waarborgen. Sterker nog: zonder liberalen was een oplossing van de onderwijskwestie volgens hem niet mogelijk. Pijls vestigde zijn hoop vooral op Thorbecke – sinds enkele maanden weer aan het hoofd van een kabinet – die met zijn 'niet te evenaren betoogen' een goed resultaat in de onderwijskwestie zou kunnen bewerkstelligen.²³³

Die hoop was tevergeefs: de wet werd ook onder herhaaldelijk liberaal bewind niet bijgesteld. En dat gaf de conservatief-katholieken in Limburg munitie. Zo trachtte Haffmans meermaals om de liberaal-katholieken klem te zetten met behulp van de onderwijskwestie. Het *Venloosch Weekblad* stelde op 22 mei 1869 Pijls voor aan de kiezers en bracht tegen hem in stelling

dat hij behoorde 'tot eene partij in wier vaandel staat: geen wijziging der schoolwet'. Het verwijt trof ook Van der Maesen de Sombreff, De Bieberstein en Cornelis. Het blad verzuchtte: 'Waren er toch geen katholieke liberalen in de Kamer, de liberalen konden het verzet tegen de wijziging der schoolwet niet volhouden.'

Ook Haffmans zette het onderwijsmandement in als wapen: het schrijven van het episcopaat was voor alle katholieken 'zonder onderscheid' een *norma agendi*, verklaarde hij in december 1869 in de Kamer.²³⁴ Anderhalf jaar later wierp hij Pijls voor de voeten:

De heer Pyls trede dan uit de gelederen der liberale partij; hij kome tot ons, de zoogenaamde clericalen of ultramontanen; wij zullen den verloren zoon met open armen ontvangen. Uwe beginselen zijn onze beginselen, en het voegt u niet langer eene partij te stijven, in wier vaandel bovenaan geschreven staat: *handhaving der schoolwet*. Zoo lang de heer Pyls dit doet, zal hij zelf een hinderpaal zijn tegen de vervulling zijner *eigen* wenschen.²³⁵

In Maastricht brachten de tegenstanders van de liberaal-katholieken eveneens de onderwijskwestie in stelling: Van der Maesen en De Bieberstein werd in 1868 verweten onduidelijk te zijn als het ging om hun standpunt terzake. Hun tegenkandidaten Brouwers en Wenmaekers trachtten zich met onder meer de onderwijskwestie te profileren: zij waren 'met hart en ziel voor het "godsdienstig onderwijs" gestemd'.²³⁶

Indien we de verkiezingsuitslagen bezien, lijkt de onderwijskwestie echter geen grote invloed te hebben gehad op de positie van de liberaal-katholieken in Limburg. Bij de verkiezingen van 1869 – dus één jaar na het onderwijsmandement – werd in zowel Roermond als Maastricht een liberale kandidaat gekozen. Van der Maesen had in Maastricht zelfs geen tegenkandidaat en Pijls won de Roermondse zetel ten koste van Arnoldts. Hier doet zich een opmerkelijk verschil voor met Noord-Brabant, waar na het bisschoppelijk mandement geen enkele kandidaat meer naar Den Haag werd afgevaardigd die zich niet tegen het liberalisme had verklaard.²³⁷

De liberaal-katholiek Pijls werd in 1869 nota bene gekozen met steun van het hoogste kerkelijk gezag in de provincie: bisschop Paredis. Deze liet zich weinig gelegen liggen aan de landelijke politieke scheidslijnen en streefde vooral politieke rust in zijn dioceses na. Hoewel ook Paredis' handtekening onder het onderwijsmandement stond, nam hij binnen het episcopaat een bijzondere positie in als het ging om het in de praktijk brengen van het

mandement. De bisschop van Haarlem, G.P. Wilmer, verdacht zijn collega te Roermond ervan het gezamenlijk standpunt alleen in theorie te onderschrijven.³⁸ In ieder geval kregen de conservatief-katholieken in Limburg – anders dan in overige bisdommen – geen steun van het kerkelijk gezag. En die steun was voor een machtswisseling te hunner gunste onontbeerlijk, omdat alleen de bisschoppen stemgedrag als uiting van geloofstrouw konden markeren.²³⁹

Overigens had *L'ami du Limbourg* al op 12 mei 1866 tot zijn spijt moeten vaststellen dat Pijls zich voortdurend zeker wist van de steun van de geestelijkheid. En hij was niet de enige liberaal-katholiek die goede betrekkingen onderhield met kerkelijke gezagdragers. Zo had Van der Maesen de Sombreff een uitstekende relatie met P.D. van Laer, de pastoor-deken in het Maasichtse stadsdeel Wyck. Van Laer vond dat het zicht op zijn Sint-Martinuskerk werd belemmerd door de Wycker kruittoren uit de dertiende eeuw, volgens sommigen het fraaiste monument van Wyck. Terwijl de vraag of de toren moest worden afgebroken door het conservatieve kabinet-Van Zuylen van Nijvelt-Heemskerk op de lange baan geschoven was, besloot het liberaal kabinet-Van Bosse-Fock spoedig na zijn aantreden tot sloop over te gaan. In het najaar van 1868 verdween de kruittoren uit het Maas-trichtse stadsbeeld. De deken was hierover bijzonder verheugd en hij dankte Van der Maesen de Sombreff voor al zijn inspanningen.²⁴⁰ Overigens had Van der Maesen de Sombreff alle belang bij de hulp die hij de pastoor-deken van Wijck had geboden. De Maastrichtse historicus Edmond Jaspar stelt met verontwaardiging vast over 'deen erreme Pollefortore' (die arme kruittoren), 'dat er et slachoffer gewees is vaan politiek gekoonkel en dat heer versjacheld is tegen 'ne zetel in de Twiede Kamer! Zoe wied kin et in de polletiek goon!' (Dat hij het slachtoffer geweest is van politiek gekonkel en dat hij versjacherd is voor een zetel in de Tweede Kamer! Zo ver kan het in de politiek gaan!)²⁴¹ Het ging hier om een liberale zetel welteverstaan, met hulp van de geestelijkheid, terwijl het onderwijsmandement inmiddels al was afgekondigd.

Dat de strijd voor de bijzondere lagere school in de jaren zestig en zeventig in Limburg – ook voor Paredis – nog steeds geen halszaak was, hield verband met de feitelijke situatie op de scholen in die provincie. De bestaande openbare scholen in de religieus vrijwel homogene provincie waren in de praktijk geheel en al katholiek. Dit gold eveneens voor de inzake het lager onderwijs bevoegde gezagdragers: de gemeentebesturen.²⁴² Tweede-Kamerlid Cornelis sprak in december 1868 dan ook van een 'milde toepassing' van de onderwijswet in streken waar uitsluitend kinderen van eenzelfde gezind-

Tabel 5. Stemgedrag van de Limburgse kamerleden inzake de Romeinse kwestie, 1861-1872 (de Eerste-Kamerleden zijn cursief weergegeven)

	1	2	3	4	5
J.A. Arnoldts	-	-	-	T	-
Ch.A. baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky	T	T	T	T	-
K.L.J. Cornelis	V	T	V	-	-
J.H.L. Haffmans	-	T	T	T	-
P.L. de Lom de Berg	T	-	-	-	-
jhr. P.Th. van der Maesen de Sombreff	-	T	V	T	-
W.H. Pijls	-	T	T	T	-
P.F.E. van Wintershoven	a	-	-	-	-
<i>L.F.H. Beerenbroek</i>	-	-	-	-	T
<i>jhr. F.B.H. Michiels van Kessenich</i>	-	-	-	-	T
<i>jhr. L.L.W.M.J. de Villers de Pit�</i>	-	-	-	-	T

1 Amendement-Van Eck (Tweede Kamer 24 september 1861)

2 Motie-Fransen van de Putte (Tweede Kamer 19 december 1870)

3 Motie-Cremers (Tweede Kamer 19 december 1870)

4 Amendement-Dumbar (Tweede Kamer 17 november 1871)

5 *Begroting Buitenlandse Zaken (Eerste Kamer 28 december 1871)*

T Stemt tegen

V Stemt voor

a Is afwezig

- Heeft op moment van stemming geen zitting in de Kamer

Tweede-Kamerlid voor het district Roermond en vanaf maart 1861 minister voor de Zaken van de Rooms-Katholieke Eredienst.²⁵⁵ Volgend op de erkenning van Itali door diverse Europese mogendheden ging in juli ook de Nederlandse regering daartoe over, echter zonder daarvan melding te maken in de troonrede die koning Willem III op 9 september 1861 uitsprak. Op die manier hoopte de regering een parlementair debat over deze preciaire kwestie te kunnen vermijden. Zoals reeds opgemerkt was het namelijk gebruikelijk dat de Eerste en Tweede Kamer debatteerden over de troonrede en dat zij er elk in een adres van antwoord op reageerden. Ondanks de bedoelingen van de regering werd in de beide kamers gepoogd om in het adres toch blijk te geven van adhesie met de erkenning van het nieuwe koninkrijk.

Het ontwerp-adres van antwoord waarover de Eerste Kamer zich boog, bevatte, overeenkomstig de wens van de regering, geen opmerking over de

erkenning van het koninkrijk Italië. Eerste-Kamerlid Jan Fransen van de Putte wilde hier verandering in brengen. Hij stelde voor een positieve beoordeling uit te spreken over het aangaan van diplomatieke betrekkingen, wegens het grote belang voor de handel: een argument waarvoor Nederlanders zich altijd wel gevoelig tonen.²⁵⁶ Fransen van de Putte trok zijn voorstel even later echter in en tot een stemming kwam het derhalve niet.

In het ontwerp-adres van antwoord dat aan de Tweede Kamer werd voorgelegd, was wel al een verwijzing opgenomen naar de erkenning van het koninkrijk Italië, maar zonder hier een oordeel over te vellen.²⁵⁷ De liberaal Daniël van Eck wilde voorkomen dat men in de gekozen neutrale formulering 'eene soort van protest tegen de erkenning' zou kunnen lezen en hij diende daarom een wijzigingsvoorstel in.²⁵⁸ Dit amendement werd met 52 tegen 7 stemmen verworpen. Onder de voorstemmers bevond zich opmerkelijk genoeg Karel Cornelis, de afgevaardigde uit Roermond, die zijn stem overigens niet mondeling toelichtte. Later zou hij verklaren per abuis voor te hebben gestemd. De overige twee Limburgse kamerleden – Van Wintershoven was afwezig wegens ziekte – maakten duidelijk dat er geen sprake kon zijn van een positieve beoordeling van de Italiaanse eenwording onder leiding van Victor Emanuel II, die immers een bedreiging vormde voor de Kerkelijke Staat.

Hoewel de volledige annexatie van de Kerkelijke Staat pas zo'n tien jaar later haar beslag zou krijgen, kwam het voortbestaan van de Nederlandse diplomatieke missie bij de paus tussen 1861 en 1872 al geregeld in het parlement aan de orde, met name bij de jaarlijkse begrotingsbehandeling van het departement van Buitenlandse Zaken. Zo verklaarde de anti-revolutionair Guillaume Groen van Prinsterer zich al in de eerste helft van de jaren zestig voorstander van de opheffing van het Nederlands gezantschap. Hij werd in november 1862 van repliek gediend door de toenmalige minister van Buitenlandse Zaken, de Limburger Van der Maesen de Sombreff, die weldra ook als kamerlid met de kwestie te maken zou krijgen.²⁵⁹

Bij de begrotingsbehandeling in november en december 1864 verklaarde Gerard Dumbar: 'Ik kan mij volstrekt niet voorstellen hoe bij een vorst, die als wereldlijk vorst niet veel invloed meer heeft, nog een diplomatiek agent kan noodig zijn.'²⁶⁰ Zijn collega, de anti-revolutionaire afgevaardigde Willem baron van Lynden, bracht een affaire onder de aandacht die zich had voorgedaan te Rome. Een joodse jongen was er aan de ouderlijke macht onttrokken en, zo ging het verhaal, door de katholieke Kerk gedwongen zich van het geloof van zijn ouders af te keren. Uit verontwaardiging over hetgeen in Rome zou zijn voorgevallen, wilde Schelto baron van Heemstra

een amendement indienen dat de opheffing beoogde van het Nederlands gezantschap bij de paus. Later trok Van Heemstra zijn wijzigingsvoorstel in, omdat hij geen twistappel 'van zoo teederen aard' in de vergadering wenste te werpen, daar overigens wel aan toevoegend dat hij slechts 'voor het oogenblik' berustte in het behoud van de Nederlandse missie te Rome.²⁶¹

De Bieberstein deed van zich spreken door tijdens het debat tot vier keer toe het woord te voeren. De baron reageerde fel, omdat hij veronderstelde dat anti-papisme de grond was voor het aan de orde stellen van de kwestie. Waarom werd er anders niet in de bres gesprongen voor de joden elders in Europa of voor de katholieken die in sommige landen toch ook werden vervolgd? Van zijn joodse collega Michel Henry Godefroi had De Bieberstein een parlementaire interventie ten gunste van 'dien jeugdige Israëliet, die te Rome tot Christen zou zijn gemaakt' kunnen billijken, hoewel het Limburgse kamerlid dan wel graag zijn stelling door Godefroi bevestigd zou willen zien. Die stelling luidde: 'Wat in Rome gebeurt, gebeurt ook in Amsterdam. [...] In de hospitalen en gasthuizen aldaar worden jongen Israëlieten ook tot het Protestantisme overgehaald.'²⁶²

De Biebersteins bijdrage aan het parlementaire debat bij deze kwestie tekent zijn betrokkenheid bij de positie van de paus. Dit bleek ook een aantal jaren later, in 1870, toen een adresbeweging werd opgezet onder Nederlandse katholieken om er bij Willem III op aan te dringen dat de inbezitneming van de Kerkelijke Staat door het koninkrijk Italië niet zou worden erkend en dat er stappen zouden worden ondernomen tot herstel van de wereldlijke soevereiniteit van de paus. In het comité van vooraanstaande katholieken dat zich voor het welslagen van de beweging inspande, zat onder anderen baron de Bieberstein.²⁶³

Over dit petitionnement interpelleerde de liberaal-katholiek H.C.F. Kerstens, afgevaardigde uit Boxmeer, op 19 december 1870 J.J. van Mulken, minister van Oorlog en tijdelijk belast met het beheer van het departement van Buitenlandse Zaken. Kerstens, die verklaarde ook zelf zijn handtekening te hebben gezet, diende een motie in waarin hij van de regering vorderde dat zij zou voldoen aan de wens van de katholieke petitionarissen.²⁶⁴ Of deze motie de katholieke zaak daadwerkelijk zou dienen, was echter zeer de vraag: een verwerping ervan – hetgeen gelet op de bestaande politieke verhoudingen waarschijnlijk was – zou immers uitgelegd (kunnen) worden als een parlementaire oproep aan de regering om het petitionnement naast zich neer te leggen. Van diverse zijden werd er bij Kerstens op aangedrongen zijn motie in te trekken, een verzoek waaraan hij uiteindelijk voldeed, vooral ook omdat er inmiddels een tweede motie was ingediend door I.D. Fransen

van de Putte. Deze motie sprak uit dat het juist géén taak van de Nederlandse regering was om iets te ondernemen tot herstel van de wereldlijke soevereiniteit van de paus. Ook deze motie maakte weinig kans en daarmee dacht Kerstens – indirect – alsnog zijn doel te kunnen bereiken. Er werd echter nog een andere motie ingediend, door E.J.J.B. Cremers, die eenvoudigweg haar goedkeuring uitsprak over de houding van de regering.²⁶⁵

Van belang is hier de vaststelling dat zowel de motie van Fransen van de Putte als die van Cremers strijdig was met het katholieke petitionnement, dat immers bij de koning aandrang op het ondernemen van stappen tot herstel van de pauselijke soevereiniteit over de Kerkelijke Staat. Het is daarom niet verbazingwekkend dat De Bieberstein als mede-organisator van het petitionnement tegen de beide moties stemde. Dat deden ook Pijls en Haffmans. Ook bij de laatste was zijn verzet tegen de beide moties voorspelbaar: Haffmans' krant had de adresbeweging eerder al van harte ondersteund.²⁶⁶

Van der Maesen de Sombreff en Cornelis stemden tegen de motie van Fransen van de Putte, maar voor de motie van Cremers. Zij plaatsten zich daarmee tegenover het petitionnement, zoals Van der Maesen zelf ook opmerkte tijdens zijn rede in de Kamer. De Nederlandse neutraliteitspolitiek liet een interventie in dit internationale conflict echter niet toe, aldus de formeel waarschijnlijk juiste redenering door de oud-minister van Buitenlandse Zaken.²⁶⁷

In mei 1871 – het restant van de Kerkelijke Staat was inmiddels door Italië geannexeerd – bracht Dumbar in de Tweede Kamer wederom de onwenselijkheid van het voortbestaan van het Nederlands gezantschap bij de paus ter sprake. Diverse afgevaardigden vielen hem bij.²⁶⁸ Dumbar onthield zich nog van het indienen van een voorstel tot opheffing, maar een halfjaar later, in november, deed hij dat wel: hij stelde voor om de uitgaven voor het gezantschap uit de begroting van Buitenlandse Zaken te schrappen. Dit amendement op de begroting werd met 39 tegen 33 stemmen aangenomen.

In de Tweede Kamer voerden alle Limburgse volksvertegenwoordigers het woord, met uitzondering van Arnoldts, die twee weken later alsnog zijn mening over de kwestie in een parlementaire redevoering kenbaar maakte. Zonder uitzondering verklaarden zij zich een fel tegenstander te zijn van het beeindigen van de Nederlandse diplomatieke missie bij de paus. De Bieberstein, Van der Maesen, Pijls, Haffmans en later Michiels van Kessenich in de Eerste Kamer deden allen een beroep op de (Nederlandse) verdraagzaamheid. 'Mijne Heeren, ik bid u, wij zijn nu eenmaal te zamen in één Staat, laten wij ons leven niet lastig en onaangenaam maken. [...] bespaar ons dat harteleed,' zei Haffmans in een zeldzame bui van nederigheid.²⁶⁹

De Bieberstein zorgde met zijn pleidooi voor de nodige opschudding. Door naar eigen zeggen aan het debat deel te nemen als oud-soldaat en drager van een pauselijke ridderorde, had hij zich wel erg nauw en harts-tochtelijk verbonden met de zaak van zijn kerkvorst, oordeelden diverse voorstanders van de handhaving van het gezantschap. De bijdrage van de Limburgse baron had, zo vreesden zij, hun gezamenlijk streven geen goed gedaan. 'Neen, wij zijn hier geen ridders, geen soldaten van den Paus, wij zijn Nederlanders', aldus een van hen.²⁷⁰

De Limburgse Tweede-Kamerleden gingen in hun parlementaire protest tegen de opheffing van het Nederlands gezantschap overigens verder dan sommige andere katholieke afgevaardigden: na aanneming van het amendement-Dumbar stemden zij alle vijf tegen de gehele begroting van Buitenlandse Zaken.²⁷¹ Kennelijk had het verdwijnen van het Nederlands gezantschap de Limburgers onder de katholieke parlementariërs bijzonder diep geraakt.

In de Eerste Kamer constateerde Michiels van Kessenich tot zijn leedwezen dat het gezantschap bij de paus uit de begroting van Buitenlandse Zaken was verdwenen en hij verklaarde daarom tegen die begroting te zullen stemmen. De opheffing van het gezantschap was volgens hem zelf in strijd met de Nederlandse grondwet.²⁷² Zoals tabel 5 vermeldt, stemden ook de twee overige Eerste-Kamerleden uit Limburg tegen de begroting. Zij behoorden tot een minderheid: met 23 tegen 12 stemmen werd de begroting goedgekeurd.

Daarmee was het pleit beslecht en per 1 mei 1872 werd de Nederlandse gezant bij de Heilige Stoel, L.G.I.F. graaf du Chastel de la Howarderie, ontheven uit zijn functie.²⁷³ Niet alleen de zittende Limburgse volksvertegenwoordigers hadden zich daartegen verzet, ook voormalig Eerste-Kamerlid Regout had nog een poging ondernomen om het gezantschap te redden door de koning aan te bieden jaarlijks drieduizend gulden bij te dragen in de kosten van de diplomatieke missie.²⁷⁴ Dit was een substantiële bijdrage, want de kosten van het gezantschap bedroegen volgens de oorspronkelijke begroting achtduizend gulden.

Het verdwijnen van de diplomatieke vertegenwoordiging betekende geenszins dat de Romeinse kwestie voor de Limburgse afgevaardigden had afgedaan. Op 19 maart 1877 interpeleerde Haffmans minister Van der Does de Willebois van Buitenlandse Zaken. 'Ik waag de Vergadering met eene schijnbare nietigheid bezig te houden', aldus de interpellant.²⁷⁵ Hij vroeg aandacht voor het weghalen van het pauselijk wapenschild van een huis aan de Herengracht te Amsterdam, waar het consulaat-generaal van de

Kerkelijke Staat was gevestigd geweest. Weliswaar erkende Haffmans dat de daar residerende consul-generaal sinds de verovering van de Kerkelijke Staat door Italië buiten functie was, maar het wapenschild hinderde volgens hem niemand en de verwijdering ervan was bijzonder grievend voor de Nederlandse katholieken: 'Ja, Mijne Heeren, het is juist deze nietigheid, die de zaak voor ons Katholieken zoo bitter maakt, dat wij ze niet verzwelgen kunnen en behoefte gevoelen ons hart in den boezem der Volksvertegenwoordigers uitte storten.'²⁷⁶

En zijn hart uitstorten deed Haffmans! In een eerste reactie karakteriseerde Van der Does de Willebois het betoog van het Limburgse kamerlid als hartstogtelijk. Later in het debat sprak de minister van 'beleedigingen vanden geachten afgevaardigde uit Boxmeer'.²⁷⁷ Overigens zal de vurigheid waarmee Haffmans sprak niet echt als een verrassing gekomen zijn voor de bewindsman: de beide heren kenden elkaar goed. Van der Does de Willebois was voorafgaand aan zijn ministerschap achttien jaar Commissaris des Konings in Limburg geweest en al die tijd had hij Haffmans meegemaakt als satenlid.

Niet iedereen nam Haffmans en zijn interpellatie serieus: 'zelden hoorde ik uit deze Kamer zoo veel lagchen', stelde collega-kamerlid jhr. C.J.C.H. van Nispen van Sevenaer vast. Hij vond de kwestie zelf overigens allerm minst om te lachen, maar 'eene allezins ernstige'.²⁷⁸ Paradoxaal genoeg tekent de vrolijkheid tijdens het debat de weinig vriendelijke sfeer. Schaepman daarentegen prees Haffmans later omdat hij met zijn interpellatie 'aan het beledigd gevoeld der katholieke Nederlanders voldoening gaf'.²⁷⁹

Hoezeer Limburgse afgevaardigden zich betrokken voelden bij de positie van de paus, blijkt verder uit het feit dat de enige bijdrage die de Maastrichtse afgevaardigde Kerens de Wylré gedurende zijn zevenjarig kamerlidmaatschap leverde aan de parlementaire beraadslagingen, aan deze kwestie gerelateerd was. In 1874 pleitte hij voor het aanstellen van een Nederlandse gezant bij de rebellerende Spaanse troonpretendent don Carlos, leider van de pausgezinde opstandelingen in Spanje.²⁸⁰

Een andere Limburgse afgevaardigde, De Bieberstein, nam in april 1878 het woord bij een wetsontwerp tot naturalisatie. Een dergelijk voorstel was meestal een hamerstuk, nu betrof het echter een voormalige zoeaaf. Veel jongemannen die naar Rome waren getrokken, hadden bij thuiskomst ontdekt dat zij hun Nederlanderschap hadden verloren, omdat zij zonder toestemming van de koning in vreemde krijgsdienst waren getreden. Overigens was gebleken dat Willem III desgevraagd zeer wel genegen was die toestemming te verlenen, want de krijgshaftige instelling van deze katholieke onderdanen

kon hij zeer waarden. ²⁸¹ Die waardering voor de zoeaven werd gedeeld door De Bieberstein: 'Zij waren voorbeelden van orde, discipline, trouw en dapperheid [...].'²⁸² Wellicht werd de parlementaire interventie door de baron mede gepleegd met het oog op het thuisfront, want eenenzestig zoeaven waren afkomstig uit Maastricht, zijn woonplaats.²⁸³ Zijn rede kreeg in ieder geval ruim aandacht in *Le courrier de la Meuse*.²⁸⁴

Het is aannemelijk dat electorale redenen een rol hebben gespeeld bij de opstelling die de Limburgse kamerleden kozen in de Romeinse kwestie. We zagen reeds dat de publieke opinie in Limburg bijzonder pausgezind was. En hoewel de Heilige Stoel zich bepaald geen aanhanger toonde van een democratische staatsordening, wees zij uitdrukkelijk op de invloed die katholieke kiezers konden uitoefenen.²⁸⁵ Politici wilden hun kans op verkiezing vergroten met een pauselijke onderscheiding.²⁸⁶ Zoals we al zagen, lijkt in ieder geval De Bieberstein de hem door de paus toegekende Orde van de Heilige Sylvester te hebben aangegrepen om zich te profileren: in het debat over het amendement-Dumbar sprak hij, zo meldde hij bij aanvang van zijn redevoering, mede als 'drager eener Pauselijke ridderorde'.²⁸⁷

Electorale motieven werden ook toegeschreven aan de interpellatie van Kerstens: openlijk verweet men hem met zijn parlementaire actie geen ander doel te hebben dan zijn wankle zetel te redden.²⁸⁸ Zo beschuldigde de Limburgse correspondent van *De Tijd* de liberaal-katholieken – onder hen Kerstens – van een 'verkiezingsmanoeuvre'.²⁸⁹ Het mag zeker opvallend genoemd worden dat Kerstens, doorgaans niet op de parlementaire voorgrond tredend, zich vlak voor de verkiezingen in de schijnwerpers plaatste door te grijpen naar het interpellatierecht.²⁹⁰

In ieder geval voelden Limburgse kamerleden geregeld de noodzaak zich ten opzichte van hun kiezers te verantwoorden over hun houding ten aanzien van de Romeinse kwestie. Bijvoorbeeld bij de reguliere Tweede-Kamerverkiezingen die ruim een halfjaar na de inname van Rome plaatsvonden. De Bieberstein was aftredend. Hij stelde zich herkiesbaar, waarbij hij eraan hechtte om in een circulaire aan de kiezers duidelijk te stellen wat zijn (onveranderde) houding was ten aanzien van de positie van de paus als wereldlijk heerser: 'Door het uitbrengen mijner stem heb ik meermalen het bewijs geleverd [...] dat ik het gevoelen ben toegedaan dat de Opperherder der Katholieke Kerk in zijne regten hersteld moet worden.'²⁹¹

Enkele maanden eerder was bij een tussentijdse verkiezing Jan Hendrik Arnoldts gekozen. Tweede-Kamerlid jhr. J.W.H. Rutgers van Rozenburg sprak zijn zorg uit over deze verkiezing in Roermond, 'van waar men ons een collega gezonden heeft, wiens mandaat, zoo niet imperatief toch apert

schijnt te zijn om hier te reageren tegen het stelsel van scheiding van Kerk en Staat, en tegen het stelsel van non-interventie in de zaken van vreemde volken.²⁹² Dit stelsel van non-interventie weerhield de Nederlandse regering ervan actie te ondernemen in de Romeinse kwestie. En zo moest Arnoldts meteen aan de slag in de Kamer om zijn komst naar Den Haag te verdedigen. Hij had helemaal geen lastbrief meegenomen naar het parlement, aldus de nieuwe afgevaardigde; hij had alleen zijn beginselen in een circulaire aan de kiezers kenbaar gemaakt en aan die beginselen zou hij trouw blijven.²⁹³

Waar mogelijk werd in Limburg getracht om politieke tegenstanders bij verkiezingen in een kwaad daglicht te plaatsen door hun houding ten opzichte van de wereldlijke macht van de paus aan de kaak te stellen. Voorafgaand aan de verkiezingen van januari 1868 stelde *L'ami du Limbourg* – de krant die met steun van Petrus Regout werd uitgegeven – de verschillende kandidaten voor. De liberaal-katholieken De Bieberstein en Van der Maesen de Sombreff moesten het ontgelden. Van de laatste werd onder meer gezegd: 'Het is de man, die als minister het koninkrijk Italië erkende, en aan Limburg de schande deed, dat iemand, die zich Limburger en Catholiek noemt, den roef van het erfgoed van den H. Petrus bekrachtigde.'²⁹⁴ Het koninkrijk Italië was overigens al door de Nederlandse regering erkend voordat Van der Maesen minister van Buitenlandse Zaken werd. Als bewindsman was hij slechts verantwoordelijk geweest voor de continuering van de diplomatieke betrekkingen met die staat.

Dat de Romeinse kwestie een belangrijk punt was bij de electorale selectie van Limburgse Tweede-Kamerleden blijkt des te meer uit de pogingen van kandidaten om het geschetste negatieve beeld over hun houding terzake te corrigeren. Een illustratie vormen de twee ingezonden brieven die de *Maas- en Roerbode* op 11 juni 1864 plaatste in haar laatste uitgave voor de reguliere verkiezingen van dat jaar. Eén brief was geschreven door De Keverberg de Kessel en de ander door Cornelis. Beiden waren dat jaar kandidaat voor de Roermondse zetel en beiden hadden iets recht te zetten met betrekking tot het beeld dat de tegenpartij had gegeven van hun standpunten in de Romeinse kwestie.

De Keverberg de Kessel schreef zijn brief naar aanleiding van de opschudding die was ontstaan na een korte redevoering die hij op 14 mei 1864 in de Kamer gehouden had. Hij had toen bij de regering aangedrongen op een daadkrachtiger internationaal optreden om zodoende Limburg los te maken uit de Duitse Bond. Als voorbeeld van een dergelijk voortvarend optreden had hij zijn collega-parlementariërs de politiek van de Italiaanse politicus graaf Camillo B. di Cavour voorgesteld, door De Keverberg bij

die gelegenheid een 'vermaard staatsman' genoemd.²⁹⁵ Gezien de bedreiging die het beleid van Cavour vormde voor de Kerkelijke Staat, werden de uitspraken van De Keverberg in katholieke kringen met verbijstering ontvangen: 'een katholiek volksvertegenwoordiger onwaardig', een 'kaakslag' volgens respectievelijk *De Tijd* en de *De Noord-Brabanter*.²⁹⁶

Voorafgaand aan zijn ingezonden brief, had de afgevaardigde in een manifest aan de kiezers van het district Roermond al geprobeerd zijn uitspraak recht te zetten. In de *Maas- en Roerbode* van 28 mei 1864 liet hij weten 'de roovers-politiek van Cavour' te verfoeien, 'gelijk ieder opregte katholiek ze verfoeit'. Hij had alleen willen wijzen op de diplomatieke voortvarendheid van Cavour in Noord-Italië (en dus niet met betrekking tot de Kerkelijke Staat). Hierop was een brief bij de *Maas- en Roerbode* binnengekomen waarin 'een katholiek kiezer' op 4 juni stelde dat ondanks deze mededeling van het kamerlid overeind bleef staan dat Cavour als voorbeeld bijzonder slecht gekozen was in de ogen van 'de brave katholieke Limburgers'. Een nadere reactie van De Keverberg was volgens de briefschrijver daarom gewenst. Die verscheen in het daaropvolgende nummer van het weekblad: De Keverberg benadrukte in zijn ingezonden brief zijn gehechtheid aan de paus door te spreken over 'de treurige staat van zaken in Italie' en 'de vervolging van de Heilige Kerk' aldaar.²⁹⁷

De parlementaire rede van De Keverberg was een incident waarover men veel misbaar bleef maken, zo stelde het *Venloosch Weekblad*, dat De Keverberg gekozen wilde zien, op 4 juni tot zijn ergernis vast. Ophef maakte bijvoorbeeld *De Volksvriend*, die campagne voerde voor Cornelis. Op 11 juni, vlak voor de verkiezingen bracht de liberale Roermondse krant nog eens in herinnering dat De Keverberg de daden van Cavour 'voor gansch de Natie' geprezen had. Het excuus van de afgevaardigde schoof *De Volksvriend* als ongeloofwaardig terzijde.

Het *Venloosch Weekblad* had inmiddels de tegenaanval ingezet. Onder de kop 'De Heer de Keverberg vergeleken met den Heer Cornelis' zette de krant van Haffmans de houding van de beide kandidaten inzake de Romeinse kwestie naast elkaar, met als uitkomst dat niet De Keverberg maar juist Cornelis een ernstig verwijt gemaakt moest worden. Want terwijl de eerste slechts 'zonder kwade bedoelingen' gesproken had over Cavour, had de laatste zijn goedkeuring gehecht aan 'de beroving van den Heilige Stoel' door voor het amendement-Van Eck te stemmen.²⁹⁸

Cornelis op zijn beurt reageerde met de hiervoor gememoreerde ingezonden brief in de *Maas- en Roerbode* van 11 juni. Hij verklaarde hierin per ongeluk voor het amendement te hebben gestemd in de veronderstel-

ling dat de desbetreffende stemming niet ging over dat wijzigingsvoorstel, maar over het oorspronkelijke gedeelte uit het ontwerp-adres van antwoord waarin (zonder waardeoordeel) naar de erkenning van het koninkrijk Italië was verwezen. Hij was nog maar kort kamerlid en daardoor niet geheel op de hoogte van de te volgen procedures. Van deze vergissing maakten zijn politieke tegenstanders nu 'te kwader trouw' gebruik om hem bij de kiezers in een slecht daglicht te plaatsen, klaagde Cornelis. Hij benadrukte de politiek van het koninkrijk Italië te veroordelen.

Dat het electoraal gezien gewenst was geen misverstanden te laten bestaan over de houding ten opzichte van de wereldlijke macht van de paus, blijkt verder uit de verantwoording aan de kiezers die negen jaar later, in 1873 namens Van der Maesen de Sombreff werd afgelegd. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van dat jaar stelde hij zich wederom kandidaat. In de *Limburger courier* verscheen vlak voor die verkiezingen een defensieve reactie op de aanvallen waaraan de afgevaardigde, zo constateerde de krant, bloot stond. Het meest uitgebreid werd stilgestaan bij de beschuldiging dat Van der Maesen de katholieke belangen slecht zou hebben behartigd door voor de motie-Cremers te stemmen. Ter verdediging werd de redevoering die Van der Maesen hield tijdens het kamerdebat waarbij deze motie aan de orde was, integraal afgedrukt, waarna de *Limburger courier* de retorische vraag stelde: 'Ware het dan eerlijk van den afgevaardigde, dat hij zoude eischen van het Ministerie *hetgeen hij wist, dat onmogelijk en gevaarlijk was*'?²⁹⁹ Eerlijk was het misschien niet geweest, maar verstandig – althans vanuit electoraal gezichtspunt – waarschijnlijk wel! De opstelling van Van der Maesen bij de motie-Cremers getuigde dan ook van politieke moed.³⁰⁰

De katholieke afgevaardigde Heydenryck wees op de moeilijke positie die Van der Maesen en De Bieberstein innamen: als katholieken tussen de liberalen die vrijwel eensgezind voor opheffing van het gezantschap bij de paus waren, konden zij niet anders dan zich van hun politieke bondgenoten distantiëren.³⁰¹

De Romeinse kwestie lijkt de liberaal-katholieken in Limburg inderdaad in een lastig parket te hebben gebracht. Zo moest zelfs *Le courier de la Meuse*, een liberaal georiënteerd blad, tot zijn ontsteltenis vaststellen dat de Nederlandse liberalen in hun onverdraagzaamheid nog verder gingen dan hun politieke broeders in België. Limburg was diep gegriefd door de opheffing van de Nederlandse missie bij de paus, zo berichtte de krant.³⁰² Het lag inderdaad voor de hand om de liberalen te zien als een grote bedreiging voor de wereldlijke macht van de paus. Er stemden bijvoorbeeld slechts twee liberalen tegen het amendement-Dumbar, dat leidde tot de opheffing

van het Nederlandse gezantschap bij de paus. *De Noord-Brabanter* sprak dan ook van het 'liberale November-schandaal'; het *Venloosch Weekblad* schreef over 'deze liberale excecucie'.³⁰³ Hier kwam nog bij dat de Italiaanse vijanden van de paus zich presenteerden als liberalen en dat zij in liberale kringen in Nederland konden rekenen op levendige sympathie.³⁰⁴ Overigens had Thorbecke zich al jaren eerder in een brief afgevraagd in hoeverre de Romeinse kwestie van invloed zou zijn op de verhouding tussen katholieken en liberalen in Nederland.³⁰⁵

Beduidend meer dan de positie van het bijzonder lager onderwijs vormde de aantasting van het pauselijk gezag een onderwerp dat de publieke opinie in Limburg in beroering bracht. Toen de onderwijskwestie in de landelijke politiek actueel werd, stond de Romeinse kwestie al jaren op de politieke agenda: de positie van de paus was in Limburg in 1864 al een verkiezings-item. En terwijl het bisschoppelijk onderwijsmandement niet leidde tot de verwijdering van de Limburgse liberaal-katholieke volksvertegenwoordigers uit de Kamer, zien we hen wél verdwijnen na de annexatie van de Kerkelijke Staat door Italië. Het *Venloosch Weekblad* had naar eigen zeggen lang gestreden tegen het liberaal-katholicisme in de Tweede Kamer, 'maar de missie [bij de paus] heeft het gedood'.³⁰⁶

De twee liberaal-katholieken die zich niet onvoorwaardelijk achter het katholieke petitionnement van 1871 schaarden, Van der Maesen en Cornelis, werden bij de eerstvolgende verkiezingen niet meer herkozen. We zagen eerder al dat Van der Maesen zich, voorafgaand aan die verkiezingen, vooral verdedigde tegen de aantijging dat hij de positie van de paus zou hebben ondermijnd. En terwijl Pijls ten aanzien van de onderwijskwestie nog hoopte te kunnen rekenen op liberale ondersteuning, was hij veel negatiever als het ging om de rol van liberalen in de Romeinse kwestie. Toen het amendement-Dumbar aan de orde was, merkte hij op:

Een zonderling verschijnsel is het, dat achttien jaren geleden door diezelfde rigting, die nu het amendement voorstaat, de Katholijken tegen intolerante aanvallen verdedigd en beschermd werden. Het is te betreuren, dat thans juist van die zijde eene noodelooze krenking van de belangen der Katholijken wordt voorgesteld [...].³⁰⁷

Achttien jaar eerder, in 1853, was onder verantwoordelijkheid van het liberale kabinet-Thorbecke 1 de kerkelijke hiërarchie in Nederland hersteld.

Dat de Romeinse kwestie bij de verwijdering tussen de liberalen en de Limburgse katholieken meer gewicht in de schaal legde dan het vraagstuk

van het bijzonder lager onderwijs, hield verband met de houding van de bisschop van Roermond. Terwijl Paredis zich terughoudend opstelde in de politieke strijd om het bijzonder lager onderwijs, toonde hij zich juist zeer betrokken bij de Romeinse kwestie. Aan Pius ix was hij persoonlijk verknocht.³⁰⁸

Conservatieven en katholieken

De verwijdering die plaatsvond tussen de Limburgse katholieken in de Tweede Kamer en de liberalen, leidde ertoe dat liberaal-katholieken werden vervangen door conservatief-katholieken of dat zij een politieke metamorfose ondergingen, zoals De Bieberstein. Impliceert de term conservatief-katholiek behalve een verwijdering van de liberalen ook een verbintenis met de conservatieven in de Nederlandse politiek?

Hoewel het identificeren van conservatieven in de politiek niet zonder problemen is, bood het tweede kabinet-Thorbecke de conservatieve krachten in Nederland in elk geval een uitgelezen mogelijkheid zich te profileren.³⁰⁹ Jan Heemskerk Azn. was hierbij een centrale figuur en het *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* een belangrijke, landelijke spreekbuis. De krant stond vanaf 1864 onder leiding van Iz.J. Lion, in de jaren zestig één van de voorvechters van een conservatieve politiek.

Al bij de verkiezingen van juni 1864 zag het *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* een bondgenoot in de Limburgse oppositie. De krant sprak op 7 juni de hoop uit dat De Keverberg de Kessel en Van Wintershoven zouden worden herkozen. Nu was er inderdaad sprake van een zekere overeenstemming tussen de Limburgse oppositiebeweging waarvan deze twee kamerleden vertegenwoordigers waren, en de conservatieven in de Nederlandse politiek: voor zowel de Limburgers als voor de conservatieven was het tweede kabinet-Thorbecke hét mikpunt van kritiek. Maar hoewel het conservatieve idee van lokaal zelfbestuur de Limburgse oppositie waarschijnlijk wel zal hebben aangesproken, was de kritiek op het kabinet-Thorbecke inhoudelijk gezien vooral verschillend van aard: terwijl het de conservatieven ging om zaken als de koloniale politiek en het onderwijs,³¹⁰ domineerden in Limburg primair provinciale kwesties, zoals de dreigende verhoging van de grondbelasting. Eerder is al geconstateerd dat de Limburgse oppositie zich in de eerste helft van de jaren zestig niet kenmerkte door een anti-liberaal vertoog; hier zou kunnen worden gepreciseerd dat zij niet conservatief-ideologisch van aard was.

De polarisering in de landelijke politiek ten tijde van het conservatieve kabinet-Van Zuylen van Nijvelt-Heemskerk bond de voormalige Limburgse opposanten aan de conservatieven. Op 23 oktober 1866 beval het *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* voor het district Maastricht Brouwers aan en voor Roermond Haffmans en De Lom de Berg. Deze keer baseerde de krant haar steun niet alleen op het gegeven dat genoemde kandidaten zich keerden tegen een door de liberalen voorgestaan beleid, maar tevens op de overtuiging dat zij zich aan conservatieve zijde zouden scharen. De Lom de Berg had als zittend kamerlid immers tegen de motie-Keuchenius gestemd en van alle genoemde kandidaten werd verwacht dat zij het doel van de koninklijke proclamatie van 10 oktober zouden nastreven; in de ogen van het *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* was dat doel een 'bestendiging van rigting', dat wil zeggen het aan het bewind houden van het conservatieve kabinet. Voor het district Boxmeer, waar de zittende liberaal-katholieke afgevaardigde Kerstens geen noemenswaardige tegenstander had, werd niemand aanbevolen.

Ook in Limburg zelf verbond de voormalige oppositie zich met de conservatieven. Evenals in het *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* kreeg de proclamatie van de koning in het *Venloosch Weekblad* en in *L'ami du Limbourg* uitgebreid aandacht.³¹¹ Daarmee positioneerden beide bladen zich duidelijk aan conservatieve zijde; de meeste liberale en gematigde bladen besteedden namelijk weinig aandacht aan de koninklijke woorden, die zij beschouwden als een bedenkelijke verkiezingsstunt.³¹² In een brief aan de kiezers rekende Haffmans ook zichzelf tot de afgevaardigden die behalve door het volk ook door de koning werden gewenst.³¹³

Van de in oktober 1866 door het *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* gewenste Limburgse kandidaten was Haffmans de enige die een kamerzetel wist te bemachtigen. Met zijn intrede in het parlement kreeg de enkele jaren daarvoor in Limburg ontstane oppositiebeweging in Den Haag een conservatieve kleuring. Bij de politieke stemmingen stond Haffmans, zoals we zagen, consequent achter het conservatieve kabinet. Hij situeerde zich ook tijdens de parlementaire beraadslagingen aan de kant van de conservatieven. In zijn eerste toespraak tot de Kamer, op 23 februari 1867, verbond Haffmans zich uitdrukkelijk met het kabinet-Van Zuylen van Nijvelt-Heemskerk, door hemzelf bestempeld als 'conservatief'.³¹⁴

In het *Venloosch Weekblad* verkondigde Haffmans een duidelijk conservatieve visie, bijvoorbeeld op het gebied van de koloniale politiek, een van de voornaamste conservatieve thema's. Hij was, geheel in lijn met de conservatieve opvatting, tegen de afschaffing van het cultuurstelsel op Java.³¹⁵

En toen oktober 1872 gestemd werd over het voorstel van de liberale minister van Financiën Van Bosse om het protectionistische beleid ten aanzien van Nederlands-Indië los te laten – het betrof hier de afschaffing van de bevoorrechte positie die Nederland had boven andere landen in de handel met Indië –, stemden de beide conservatief-katholieke afgevaardigden Haffmans en Arnoldts tegen; de liberaal-katholieke kamerleden Pijls, De Biebersin en Van der Maesen stemden voor.

Haffmans predikte ook typisch conservatieve standpunten op staatsrechtelijk gebied, wanneer het ging om de verhouding tussen volksvertegenwoordiging en kroon. Bij de eerste begrotingsbehandeling uit zijn parlementaire loopbaan riep hij – bij de begroting van het departement van Oorlog de Kamer op om de prerogatieven van de koning te eerbiedigen, zeker wat het het leger betrof. Zelfs indien de kwestie – de bewapening – 'strikt genomen (wanneer men de professoren consulteert)' tot de medezeggenschap van het parlement behoorde, diende niet de volksvertegenwoordiging, maar de koning te besluiten.³¹⁶ De woorden van Haffmans zullen zeker op hartelijke instemming hebben kunnen rekenen van Willem III, die vooraf met betrekking tot het leger bijzonder op zijn bevoegdheden was gesteld. Het is de vraag of de koning kennis heeft genomen van Haffmans' rede, want doorgaans had hij weinig belangstelling voor wat er in het parlement voorviel. A.W.P. Weitzel, tijdens het koningschap van Willem III tweemaal minister van Oorlog, schrijft in zijn dagboek dat de koning 'volstrekt geen notie' nam van hetgeen er in het parlement gebeurde.³¹⁷

Een nadere beschouwing over de staatsrechtelijke verhoudingen in Nederland gaf Haffmans in april 1868. Hij toonde zich bij deze gelegenheid een tegenstander van het parlementair stelsel:

Maar moeten wij niet vooruit streven ter bekoming van dat parlementarisme? Ik geloof het niet. [...] Het zuiver parlementarisme zou niet tot heil van Nederland strekken. [...] Wanneer het ooit zoover kon komen (hetgeen de hemel verhoede) dat het Nederlandsche volk kiezen moest tusschen Oranje en de Kamer, dan zou de keuze niet twijfelachtig zijn.³¹⁸

Hier wordt een duidelijke tegenstelling zichtbaar tussen een conservatief denkende Haffmans en een liberaal georiënteerde De Bieberstein. De baron verklaarde namelijk in hetzelfde kamerdebat juist een tegenstander te zijn van het kabinet-Van Zuylen van Nijvelt-Heemskerk. Hij vreesde van die regering 'niets anders [...] dan reactie, gepaard gaande met eene soort van

verdachtmaking tegen de constitutionele partij in den lande'. En aan die partij wilde De Bieberstein loyaal zijn:

Ja Mijne Heeren, het is aan die groote constitutionele partij in Nederland, en dus aan die liberale mannen, dat de Katholijken hunne politieke regten en vrijheden verschuldigd zijn en te danken hebben. [...] Hiervoor, Mijne Heeren, zal ik die partij ook steeds dankbaar zijn.³¹⁹

Onder eerdere conservatieve kabinetten was Nederland ook al nooit gelukkig geweest, zo voegde hij eraan toe. De Bieberstein was dermate fel in het neerzetten van zijn positie dat hij tot drie keer toe werd onderbroken door de kamervoorzitter.

Voorafgaand aan de verkiezingen van januari 1868 oordeelde het *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* dat van de Limburgse afgevaardigden alleen Haffmans mocht blijven zitten.³²⁰ Wat betreft het district Maastricht werden De Bieberstein en Van der Maesen de Sombreff – 'de Thorbeckevergoders' – veroordeeld wegens hun 'deloyale oppositie' jegens het zittende conservatieve kabinet; voor dat district werden Brouwers en Wenmaekers aanbevolen. Wat betreft het district Roermond moest De Lom de Berg uit de Kamer verdwijnen, omdat hij had bijgedragen aan de val van het kabinet (hij had tegen de begroting van Buitenlandse Zaken gestemd). De Lom de Berg zou moeten plaatsmaken voor Haffmans' bondgenoot J.H. Arnoldts. Arnoldts en Haffmans werden ook in het *Venloosch Weekblad* gepresenteerd als 'Candidaten der regeering'.³²¹ In Boxmeer wilde het *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* Kerstens laten vervangen door jhr. J.M.B.J. van der Does de Willebois. De krant prees Brouwers, Wenmaekers, Haffmans, Arnoldts en Van der Does de Willebois aan als kandidaten met conservatieve standpunten op belangrijke thema's als defensie en de koloniale politiek.

Deze aanbevelingen illustreren de coalitie tussen de Limburgse tegenstanders van het liberalisme en de conservatieven in de landelijke politiek. Deze alliantie kreeg bij de eerstvolgende verkiezingen, van juni 1869, een nog prominentere vorm. In december 1868 waren de conservatieven als politieke organisatie naar buiten getreden door de oprichting van de Algemeene Kiesvereeniging, geen politieke partij in de moderne zin van het woord, maar wel een organisatie die op nationaal niveau opereerde. Het doel was mannen te doen kiezen die trouw zouden zijn aan de conservatieve beginselen.³²² Bij de verkiezingen van juni 1869 konden Haffmans (district Boxmeer) en Arnoldts (Roermond) rekenen op steun van de Algemeene

Kiesvereniging. Voor Maastricht, waar De Bieberstein zonder tegenkandidaat was, werd niemand door haar aanbevolen.³²³

De verkiezingen van 1869 liepen voor de Algemeene Kiesvereniging uit op een grote nederlaag en zij zou dit verlies niet meer te boven komen.³²⁴ Heemskerk zou er niet in slagen de conservatieven te organiseren en hij moest al spoedig erkennen dat de vorming van een conservatieve partij op niets uitliep.³²⁵ Halverwege de jaren zeventig, na de verkiezingen van 1875, werden er nog slechts acht, na die van 1877 nog maar zes Tweede-Kamerzetels door conservatieven bezet.

Omdat de Limburgse politici die ten tijde van het tweede kabinet-Thorbecke hadden behoord tot de oppositie, zich in 1866 lieerden aan de conservatieven in de Nederlandse politiek, is de term conservatief-katholiek op zijn plaats. Terwijl de liberaal-katholieken uit Limburg niet zelden de aanduiding 'liberaal' in de mond namen als het ging om hun eigen positiebepaling, namen hun politieke tegenstanders in de provincie, voor zover bekend, nimmer het begrip 'conservatief' of 'conservatief-katholiek' in de mond ter etikettering van zichzelf.

In de jaren zestig en zeventig was Haffmans de voornaamste Limburgse conservatief-katholiek in de landelijke politiek. Zo was hij aanvankelijk, in de jaren 1866-1871, de enige niet-liberaal-georiënteerde Limburger in de Tweede Kamer en hij voerde er, ook in de jaren daaropvolgend, geregeld het woord. Bovendien had hij zijn eigen krant, het *Venloosch Weekblad*, waarmee hij zijn ideeën verspreidde. Commissaris des Konings Van der Does de Willebois meende bij Haffmans dan ook te maken te hebben met 'de groote man [...] der in het gewest heerschende partij', zo schreef hij in 1872 aan minister J.A. Jolles van Justitie.³²⁶ Tot welke partij mogen we Haffmans precies rekenen?

Zoals hierboven vermeld, verbond hij zich met de conservatieven op grond van gemeenschappelijke opvattingen, bijvoorbeeld inzake het koloniaal beleid en de staatsrechtelijke verhoudingen. Haffmans beschouwde zich echter niet als deel van een conservatieve partij of groepering. In een circulaire aan de kiezers in oktober 1866 schreef hij: 'Wij Limburgers mogen ons niet onvoorwaardelijk aan eene der beide partijen in Nederland aansluiten'.³²⁷ *L'ami du Limbourg* was het hiermee eens en wilde in januari 1868 afgevaardigden 'ne tentant à aucun parti politique du parlement Néerlandais'.³²⁸

Vlak voordat Haffmans in april 1866 zijn kandidatuur voor de Tweede Kamer bekend maakte, werden zijn ideeën over de positionering van de

Limburgse afgevaardigden in het Nederlandse politieke spectrum gepresenteerd door het *Venloosch Weekblad*. Op 31 maart opende de krant met een schets van de geschiedenis van de Nederlandse katholieken. Na het stadium van vervolging en onderdrukking was 'het tijdperk der dulding' gevolgd, waarna de katholieken – met hulp van Thorbecke en de liberalen – waren aanbeland in de periode van emancipatie. Nu was er weer een nieuwe episode aangebroken, aldus het blad: 'het tijdperk der waarachtige emancipatie' ofwel 'het tijdperk der *zelfstandigheid*'. De katholieken dienden politiek 'zelfstandig te zijn en samenstandig' en daarom 'eene katholieke fractie' te vormen.³²⁹

Het was niet voor het eerst dat Haffmans dit idee naar voren bracht. Hiervoor is reeds gewezen op de opinie van het *Venloosch Weekblad* in september 1864. Het verschil was dat de katholieke fractie in het plan van 1864 deel uitmaakte van de liberale partij en zich nu diende te ontwikkelen náást de twee bestaande 'grootte politieke partijen' in Nederland, de liberale en de conservatieve partij, zo legde het *Venloosch Weekblad* later uit.³³⁰

Ook aanvang jaren zeventig strekten de politieke ontwikkelingen in Pruisen en Duitsland Haffmans tot voorbeeld. In 1870 hadden katholieken in Pruisen een politiek programma uitgevaardigd en na de verkiezingen in juni van dat jaar verenigden vijftig leden van het Huis van Afgevaardigden in Berlijn zich tot de katholieke Zentrumfraktion. Toen een jaar later het Duitse keizerrijk werd gegrondvest, vormden katholieke parlementariërs ook in de Rijksdag een fractie, eveneens onder de naam Zentrum. De rijksdagverkiezingen van maart 1871 waren in het Rijnland een groot succes geweest voor het Zentrum en de partij zou er lange tijd de grootste blijven.³³¹ Ook voor Nederland had Haffmans een dergelijk katholiek samenwerkingsverband voor ogen. Op 30 maart 1872 schreef het *Venloosch Weekblad*:

Wat hebben onze katholieke afgevaardigden te doen? Een voorbeeld nemen aan de katholieken van Duitschland. [...] In Nederland, even als in Duitsland, moet een centrumpartij geformeerd worden.

Het programma van de Nederlandse centrumpartij zou dezelfde uitgangspunten kunnen krijgen als haar Duitse zusterorganisatie: strenge handhaving van het positief en historisch recht, vrijheid van godsdienst voor alle gezindten en het federatief beginsel (later veelal aangeduid met het begrip subsidiariteit). Evenals in Duitsland zou de partij kunnen openstaan voor andersgezinden, hoewel de katholieken de kern zouden uitmaken.

Haffmans nam volop deel aan de discussies over de politieke positionering die in katholieke kringen gevoerd werden. Zijn krant sloot zich van harte aan bij *De Maasbode* die in maart 1872 had opgeroepen tot politieke groepsvorming en op 27 juli van dat jaar reageerde hij in het *Venloosch Weekblad* op een artikel van collega-kamerlid Heydenryck dat eerder die maand was verschenen in het katholieke blad *De Wachter*.³³² Deze conservatief-katholiek schreef over de katholieke samenwerking in de Tweede Kamer en het bijbehorende politiek programma. Haffmans ondersteunde in zijn weekblad de noodzaak tot het formuleren van een programma en benadrukte – in navolging van Heydenryck – dat de katholieken al sedert lang een eigen programma hadden, zij het dat dat nog niet op papier stond. 'Wij verzoeken codificatie, niets anders.'

Tot zolang vormden de Nederlandse katholieken een 'partij die in haar wording is', had het *Venloosch Weekblad* een jaar eerder al geschreven.³³³ Hoewel een hecht en structureel samenwerkingsverband in de Tweede Kamer ontbrak, kon er volgens Haffmans al wel een soort van katholieke fractie worden onderscheiden: het *Venloosch Weekblad* schreef in 1868 over 'de katholieke partij' in de Kamer en in 1871 over 'de hoek der Ultramontanen'.³³⁴ In het parlement sprak Haffmans van 'ons, de zoogenaamde clericalen of ultramontanen'.³³⁵ Een andere Limburgse conservatief-katholiek, Lambrechts, verklaarde voorafgaand aan de verkiezingen in 1873 dat hij zich bij winst zou scharen 'in de gelederen der Katholieke afgevaardigden'.³³⁶ De aanduiding 'katholiek' werd veelal zonder nadere specificering als politiek predikaat gevoerd door hen die in het voorgaande conservatief-katholiek zijn genoemd.

Haffmans wilde niet opgaan in een conservatieve partij. Toen Pijls hem tijdens een parlementair debat in mei 1871 wilde positioneren in de conservatieve partij, zei Haffmans zich niet te willen rekenen tot 'de conservative partij' maar tot de 'ultramontanen'. En, zo zei hij: 'Dat is een groot verschil'.³³⁷ De distantie die Haffmans bleef bewaren tot de conservatieven, zal voor zover het de jaren zeventig betreft, deels hebben samengehangen met de neergang waarin het conservatisme toen als politieke beweging verzeild was geraakt. Die ontwikkeling nodigde niet bijzonder uit tot een zeer hechte verbintenis. 'De conservatieve partij is machteloos,' schreef het *Venloosch Weekblad* op 30 maart 1872, niet alleen door haar minderheidspositie, maar ook 'door gebrek aan vaste beginselen'.

Een samenvoeging van katholieken en conservatieven lag niet voor de hand, een bondgenootschap wel. In tegenstelling tot hun ideologische voorgangers in de jaren vijftig, trachten de conservatieven in de jaren zestig

en zeventig ook katholieken aan zich te binden. Het waren volgens Haffmans 'beschaafde en welopgevoede lieden'.³³⁸ Als het bijvoorbeeld ging om de Romeinse kwestie, toonden de conservatieven duidelijk meer oog voor de katholieke verlangens dan de liberalen. Dat bleek uit de specificatie waarvan het *Venloosch Weekblad* de uitslag van de stemming over het amendement-Dumbar voorzag. Terwijl slechts twee liberalen – een kleine minderheid dus – tegen het wijzigingsvoorstel hadden gestemd, hadden de conservatieven het amendement juist in grote meerderheid afgewezen. 'Courrier! Wie zijn nu de vrienden der katholieken?' Dit was de retorische vraag die het liberale Maastrichtse blad vanuit Venlo kreeg voorgelegd.³³⁹

Een bondgenootschap met de conservatieven bood de katholieken voordelen, een opgaan in die conservatieven was echter een stap te ver; daarvoor bleven de specifiek katholieke belangen te verschillend. Zo hadden de meeste conservatieven zich op het politiek heikele punt van het gezantschap bij de paus weliswaar 'veel fatsoenlijker' gedragen dan de liberalen, het *Venloosch Weekblad* gaf toe dat dit niet altijd was gebeurd met hetzelfde doel als de katholieken in deze kwestie hadden, namelijk de wereldlijke macht van de paus herstellen.³⁴⁰ Het zal de (Limburgse) katholieken bovendien niet zijn ontgaan dat de toenadering die de politieke leiding van de conservatieven zocht tot de katholieken bij de conservatieve achterban veelal zeer slecht viel, gevoelens waarvan de liberalen dankbaar gebruik maakten.³⁴¹

Terwijl Haffmans zijn best deed de katholieke samenwerking te bevorderen, probeerden zijn aan de liberalen gelieerde tegenstanders in Limburg de pogingen tot katholieke groepsvorming te verhinderen. Zo adviseerde Pijls in 1868 aan Thorbecke om in het te vormen kabinet niet één, maar twee katholieke ministers op te nemen, om daarmee te voorkomen dat de katholieken in de Kamer een afzonderlijke fractie zouden vormen. Thorbecke volgde dit advies.³⁴² Het kon niet verhelfen dat de politieke samenwerking tussen de Nederlandse katholieken steeds meer – zij het niet zonder haperingen – gestalte kreeg.

Katholieke afgevaardigden

De Tweede-Kamerleden ter linkerzijde in de vergaderzaal konden, na De Biebersteins oversteek, tot 1918 geen enkele afgevaardigde uit Limburg meer in hun midden begroeten. De Biebersteins opvolger, Gustave Ruijs van Beerenbroek, behoorde 'geheel tot de groote katholieke fractie'.³⁴³ Van een hechte eigen kamerfractie was weliswaar in 1880 nog steeds geen sprake. de nieuwe afgevaardigde uit Maastricht nam in ieder geval van aanvang

af plaats tussen de overige katholieken in de Kamer. En alle Limburgers die met en na Ruijs van Beerenbroek in de Tweede Kamer zitting hadden, vonden daar hun plek.

Verkiezingen in een katholiek gewest

Dat de Limburgse Tweede-Kamerleden vanaf 1879 zonder uitzondering (kunnen) worden voorzien van het politieke predikaat 'katholiek', wil niet zeggen dat de liberalen zich in het geheel niet meer roerden bij verkiezingen. Zo werd nog in 1885 in Maastricht een nieuwe liberale kiesvereniging opgericht onder voorzitterschap van F.H.J. baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky, zoon van het voormalige Tweede-Kamerlid. Bij de oprichting schreven zich vijftig personen in als lid.³⁴⁴ Bij de verkiezingen van een jaar later – het ging hierbij in Maastricht om de beide kamerzetels – behaalden de twee liberale kandidaten, de juist genoemde De Bieberstein en J.H. Menten, respectievelijk 350 (17 %) en 287 (14 %) van de 2093 geldige stemmen. In Roermond behaalde jhr. L. Michiels van Kessenich, de enige liberale kandidaat, 529 (25 %) van de 2147 geldig uitgebrachte stemmen.³⁴⁵ Bij de verkiezingen van 1891 (Roermond) en 1892 (Maastricht) stemde respectievelijk 35 en 24 % van de kiezers op de liberale kandidaat, respectievelijk L. Geradts en G. Tripels.³⁴⁶

Geen onbeduidende aantallen, maar binnen het vigerend kiesstelsel – een meerderheidssysteem binnen districten – geen cijfers waarmee de liberale kandidaten een reële kans maakten. Waarschijnlijk schoven de liberalen daarom ook niet altijd kandidaten naar voren voor de Limburgse kamerzetels. Zo besloot de liberale kiesvereniging De Grondwet in 1882 in het district Roermond geen kandidaat voor te dragen voor de dat jaar te houden verkiezing.³⁴⁷ Overigens werden, bij het ontbreken van een liberale kandidaat, blanco stembriefjes ook wel toegeschreven aan liberale kiezers.³⁴⁸

Bezien we de verkiezingsuitslagen vanaf het moment waarop werd gewerkt met officieel geregistreerde kandidaten (1897), dan valt op dat de liberalen geen enkele maal een kandidaat stelden in de districten Venlo, Weert, Roermond en Sittard en dat er in Gulpen slechts éénmaal, in 1913, een liberale kandidaat deelnam: A.P.E.A. Wijnans, kandidaat voor de Unie Liberalen kreeg er 2,1 % van het aantal uitgebrachte stemmen.³⁴⁹ De liberalen beperkten zich vanaf het einde van de negentiende eeuw wat Limburg betreft dus feitelijk tot Maastricht, hoewel zij ook hier bij de achtereenvolgende verkiezingen van 1901, 1902 en 1905 geen kandidaat hadden.

De enige keer dat een liberale kandidaat na 1879 in Limburg een opmerkelijk goed resultaat boekte, was bij de tussentijdse verkiezing in het district Maastricht in maart 1900: de liberaal Jozef Haex behaalde toen 40,9 % van het aantal uitgebrachte stemmen. Zijn katholieke tegenstrever, het zittende kamerlid De Ras, scoorde een percentage van 55,6. Hoewel het verschil nog altijd zo'n 15 % bedroeg, lagen de beide scores in vergelijking met de andere verkiezingen uit die periode uitzonderlijk dicht bij elkaar. In hoofdstuk 2 is in dit kader al gewezen op de rol die de minder Limburgse achtergrond van De Ras speelde.

Alleen door een overstap naar de katholieken is het liberalen na 1879 in Limburg gelukt een kamerzetel te bemachtigen. Dit geldt voor de Blerickse notaris Johannes Clercx, in 1882 tot Tweede-Kamerlid gekozen in het district Boxmeer. Tien jaar daarvoor had hij als redacteur van de *Venloosche Courant* nog campagne gevoerd voor de liberaal-katholieken Van der Maesen de Sombreff en Cornelis en tegen Haffmans. In 1869 was Clercx zelfs de liberaal-katholieke opponent geweest van Haffmans bij de kamerverkiezingen in het district Boxmeer. Zijn kandidatuur was toen gesteund door Kerstens, de liberaal-katholiek die de andere kamerzetel van dat district bezette. Een aantal jaren later, bij de verkiezingen in 1875, werd Clercx wederom gekandideerd, nu door de liberale kiesvereniging De Grondwet in Roermond. Hij zou het hebben moeten opnemen tegen het zittende kamerlid, de conservatief-katholiek Arnoldts, ware het niet dat Clercx ditmaal uiteindelijk bedankte voor de eer.³⁵⁰ Hij begon zich af te keren van het liberalisme.³⁵¹ Een jaar later deed hij tot verbazing van velen, aldus het *Venloosch Weekblad*, mee aan de verkiezingen voor Provinciale Staten als katholiek kandidaat.³⁵² Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1882 in het district Boxmeer was Clercx kandidaat voor de katholieke kiesvereniging Noord-Brabant.³⁵³ Het *Venloosch Weekblad* schreef: 'de tijden zijn veranderd en de heer Clercx met hen.' Bij Clercx was 'geen spoor meer van den ouden liberalen zuurdeesem te vinden' en ook de krant van Haffmans kon daarom instemmen met diens kandidatuur.³⁵⁴

Pijls verruilde de liberalen eveneens voor de katholieken. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1881 was hij een van de kandidaten voor de katholieke kiesvereniging, samen met de latere Tweede-Kamerleden W.G. Straetmans en G. Ruijs van Beerenbroek.³⁵⁵ Zijn ommezwaai was overigens al van eerdere datum en toen hij zich in juli 1880 kandideerde voor een zetel in de Eerste Kamer, sprak het *Venloosch Weekblad* zich dan ook niet uit tegen de verkiezing van Pijls.³⁵⁶ Opmerkelijk, gelet op de felle campagne die het blad eerder, in 1869, tegen de kandidatuur van Pijls voor de

Tweede Kamer had gevoerd. De *Limburger koerier* stelde later terugkijkend zelfs dat Haffmans Pijls geholpen had om in de Eerste Kamer verkozen te worden.³⁵⁷

Dat het katholiek-liberalisme in de jaren tachtig in Limburg grotendeels had afgedaan, blijkt eens te meer uit de Maastrichtse verkiezingen van 1880. De aanhangers van een van de katholieke kandidaten, Emile Roberti, rachtten hun opponent, de eveneens katholieke Victor Nijst, in diskrediet te brengen door te suggereren dat hij gesteund werd door de liberalen. In een advertentie in de *Limburger courier* van 31 januari van dat jaar werd Nijst voor zijn tegenstanders zonder omwegen een 'liberaal-katholiek' genoemd. Kennelijk werd een bondgenootschap met de liberalen beschouwd als een belangrijk electoraal nadeel. Ook de nadrukkelijke ontkenningen door het kamp van Nijst wijzen daarop. De kandidaat zelf liet in de pers weten dat hij zijn overtuiging en beginselen nimmer zou opofferen om steun te krijgen van 'liberale zijde' en zijn aanhangers benadrukten in een advertentie 'dat de Heer Nyst niet is de kandidaat der liberalen, zooals men het heeft willen doen geloven'.³⁵⁸

Het bewijs voor het liberalisme van Nijst dat werd aangedragen, was overigens bijzonder mager. Er werd verwezen naar berichtgeving in Belgische kranten, die volgens de aanhangers van Nijst van informatie waren voorzien door zijn tegenstanders. Verder werd Nijst verweten in 1875 medeondertekenaar te zijn geweest van een gerechtelijk vonnis waarbij de Maastrichtse deken F.X. Rutten veroordeeld was wegens het houden van een processie.³⁵⁹ Dat we de verdenking van liberalisme niet erg serieus moeten nemen, blijkt wel uit het feit dat Nijst nog geen anderhalf jaar later, bij de reguliere Tweede-Kamerverkiezingen, werd gekandideerd door de katholieke kiesvereniging, dezelfde kiesvereniging dus die zijn kandidatuur in 1880 nog had bestreden.

Aan het eind van de negentiende eeuw dienden zich in Limburg nieuwe opponenten aan voor de katholieke kandidaten: de sociaal-democraten. In de uitslagenlijsten van 1891 zien we de naam van W.H. Vliegen verschijnen. De sociaal-democraat Vliegen, een geboren en getogen Zuid-Limburger, haalde 70 van de 1073 stemmen in het district Maastricht en een klein aantal (drie) in het district Sittard. In 1894 werd de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) opgericht; Vliegen was een van haar grondvesters. Bij de eerstvolgende verkiezingen in 1897, deed de SDAP mee in Maastricht met Vliegen als kandidaat.³⁶⁰ Hij behaalde 11,6% van het aantal stemmen. De sociaal-democratische score in Maastricht nam bij de volgende

reguliere verkiezingen (1901) toe tot bijna 24 % en bleef bij de verkiezingen van 1905, 1909 en 1913 schommelen tussen ongeveer een vijfde en een kwart.³⁶¹

In twee andere Limburgse kiesdistricten mengde de SDAP zich eveneens in de verkiezingsstrijd. In Gulpen deed ze vanaf 1905 mee aan de verkiezingen, in Venlo vanaf 1909. Zij bleef in deze districten telkenmale ruim onder de tien procent, met uitzondering van de verkiezingen van 1909 in Gulpen toen zij 10,9 % scoorde. In de overige Limburgse kiesdistricten – Roermond, Sittard en Weert – stelde zich nimmer een sociaal-democraat kandidaat.

De sociaal-democraten speelden in Limburg – in de periode voor 1918 en met uitzondering van Maastricht – geen of slechts een marginale rol.³⁶² In en om de Limburgse hoofdstad was hun kiezersaanhang wezenlijk groter dan elders in de provincie. Toch vormden zij ook daar geen acute bedreiging voor de katholieke kandidaten. Wat voor de liberalen gold, gold ook voor de sociaal-democraten: hun kamerfractie zou, voor wat betreft haar omvang, niet profiteren van de Limburgse stemmen. Dit zou pas gebeuren na de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging (zonder districten).³⁶³

Wanneer het ging om de politieke organisatie van de katholieken, kon Limburg volgens het *Venloosch Weekblad* in 1877 een voorbeeld nemen aan 'zusterprovincie' Noord-Brabant. Daar was al sinds 1870 de katholieke kiesvereniging Noord-Brabant actief, met vertakkingen over de hele provincie. In Limburg daarentegen bestond 'geen beraad, geen gemeen overleg'. 'Het gevolg daarvan is dat alles in het honderd loopt.'³⁶⁴ In het district Boxmeer stelde de vereniging Noord-Brabant, zoals we zagen, bij Tweede-Kamerverkiezingen de katholieke kandidaten. In de twee overige Limburgse kiesdistricten ontstonden pas later katholieke kiesverenigingen: in Roermond was bij de reguliere verkiezingen van juni 1879 voor het eerst een katholieke kiesvereniging actief, in Maastricht een halfjaar later, bij de tussentijdse verkiezing van februari 1880. Na de herziening van de kiesdistricten in 1887 – Limburg ging toen van drie dubbele naar zes enkelvoudige districten – verminderde de organisatiegraad in de provincie: in de nieuwgevormde districten Gulpen en Venlo werd geen eigen katholieke kiesvereniging opgericht; in de overige vier districten was dat wel het geval.

Het optreden van de katholieke kiesverenigingen was in Limburg niet altijd even succesvol. Het betrof hier vooral een Zuid-Limburgse kwaal, stelde de *Maas- en Roerbode* op 6 februari 1886 vast: terwijl de katholieke kiesvereniging in Roermond 'algemeen bijval' ondervond, werd die in

Maastricht voortdurend krachtig en in het geheim tegengewerkt. In en om de Limburgse hoofdstad had men volgens de krant meer oog voor personen dan voor beginselen.

Nu was de katholieke kiesvereniging in Maastricht inderdaad bijzonder ongelukkig van start gegaan. Bij de eerste verkiezing waarbij zij actief was, werd haar kandidaat, Emile Roberti, verslagen door een opponent die zich eveneens presenteerde als katholiek kandidaat: Victor Nijst. De katholieke kiesvereniging werd door Nijst en zijn aanhangers afgeschilderd als een geheim genootschap dat ten onrechte 'het monopolie der Catholiciteit voor zich en hare kandidaten in aanspraak neemt'. Roberti zou zijn kandidatuur mede te danken hebben aan familierelaties.³⁶⁵

Het beeld dat werd geschetst door de *Maas- en Roerbode* en dat hierboven werd aangehaald, zal zeker verband hebben gehouden met de verkiezingsstrijd die op dat moment, februari 1886, in Maastricht werd gevoerd. De kandidaat van de katholieke kiesvereniging, Carl Ruland, werd bestreden door Joannes Kleuters, notaris in Meerssen en lid van Provinciale Staten. Kleuters was blijkens een advertentie in de *Limburger courier* van 9 februari kandidaat gesteld door 'vele katholieke kiezers'. Hij behaalde bijna dertig procent van de stemmen. Ruland kreeg zestig procent, hetgeen weinig was in vergelijking met het gemiddeld percentage voor kandidaten van katholieke kiesverenigingen in Limburg in de jaren tachtig.

Twee jaar later, bij de tussentijdse verkiezing van mei 1888, was er kennelijk in Maastricht zelfs helemaal geen katholieke kiesvereniging actief. Er waren twee katholieke kandidaten, Jan Schreinemacher en Edouard de Beaumont, en geen van beiden werd, zo blijkt uit hun advertenties, aanbevolen door een kiesvereniging.³⁶⁶ Ze ontliepen elkaar niet veel met respectievelijk 55,8 en 41,3 procent van de stemmen. Bij de tussentijdse verkiezing in 1892 was er weliswaar weer een katholieke kiesvereniging actief in Maastricht, maar die was door een bestuurlijke crisis 'gedesorganiseerd', zo lezen we in *De Tijd* van 5 juli van dat jaar. Er waren daardoor twee katholieke kandidaten naar voren geschoven: C. Schreinemacher, zoon van het kort daarvoor overleden kamerlid Jan Schreinemacher, en Martin de Ras. In de eerste ronde behaalde geen van hen een absolute meerderheid; bij de herstemming won De Ras.

De verkiezingen in het district Sittard in 1913 verliepen ook al weinig harmonieus. Eerst moest bisschop J.H. Drehmans van Roermond eraan te pas komen om een conflict te beslechten dat in het dorp Waubach was ontstaan doordat er twee kiesverenigingen opereerden die allebei het predikaat 'katholiek' voerden. De bisschop besliste dat dat recht slechts één van

beide, de kiesvereniging St. Petrus en Paulus, toekwam.³⁶⁷ Vervolgens koos deze voor het zittende Tweede-Kamerlid Beckers, terwijl de centrale katholieke kiesvereniging in het district – een 'eigengemaakte Ruzie-organisatie' volgens Beckers³⁶⁸ – de Sittardse burgemeester A.H. Gijzels als kandidaat naar voren had geschoven. Op 12 juni deed de *Limburger koerier* verslag van een drukbezochte, langdurige en rumoerige vergadering van kiezers in een lokaal etablissement, waarbij de beide kandidaten en aanhangers uit de twee kampen het woord voerden. De 'officiële' katholieke kandidaat, Gijzels, zou het bij de verkiezingen afleggen tegen Beckers, die met ruime cijfers won.

Hoewel de *Maas- en Roerbode* meende dat het tegenwerken van de katholieke kiesvereniging met name een zuidelijke aangelegenheid was, had ook de katholieke kiesvereniging in Roermond de regie niet altijd strak in handen. Dit bleek bijvoorbeeld al bij de verkiezingen die in 1884 plaatsvonden na de kamerontbinding (de beide Roermondse zetels waren derhalve in het geding). Tot verontwaardiging van de krant hadden de twee kandidaten van de katholieke kiesvereniging in Roermond een *mededinger* gevonden in C.M. van der Heijden. Deze verklaarde zich onvoorwaardelijk op te stellen achter het programma van kiesvereniging Noord-Brabant.³⁶⁹ Volgens de *Maas- en Roerbode* was er sprake van 'intrigues van eenige drijvers achter de schermen'.³⁷⁰

Vijf jaar later, in 1889, hekelde Martin de Ras het besluitvormingsproces binnen de katholieke kiesvereniging van Roermond. Hij had naar eigen zeggen geen eerlijke kans gehad: de uitkomst van de vergadering had bij voorbaat al vastgestaan: 'alle maatregelen waren genomen, om één kandidaat – den kandidaat van den voorzitter – te doen zegevieren'.³⁷¹ Door zichzelf naast deze 'officiële' katholieke kandidaat, baron d'Olne, naar voren te schuiven, gooide De Ras in de eerste ronde bijna roet in het eten van de katholieke kiesvereniging: d'Olne won met slechts 50,7% van de uitgebrachte stemmen.

Bij de verkiezingen van 1913 was er wederom sprake van interne verdeeldheid bij de katholieke kiesvereniging in het district Roermond. De grootste gemeentelijke afdeling van deze kiesvereniging (die van de stad Roermond) concludeerde na onderzoek dat er onregelmatigheden hadden plaatsgevonden bij de (voor)verkiezing van de katholieke kandidaat door de leden van de vereniging. De Roermondse afdeling weigerde om die reden zich nog langer achter deze kandidaat te scharen. Daarmee was de katholieke kiezer geheel vrij om te bepalen wie van de twee katholieke kandidaten zijn stem zou krijgen, aldus de *Maas- en Roerbode*.³⁷²

Of er nu een katholieke kiesvereniging operationeel was of niet, een meervoudige katholieke kandidaatstelling kwam meermaals voor. Dat er geen duidelijk verband bestond tussen het al dan niet bestaan van een katholieke kiesvereniging enerzijds en de aanwezigheid van een of meer katholieke kandidaten anderzijds, blijkt te meer uit de situatie in Venlo. Na het ontstaan van dit kiesdistrict in 1887 bestond er ruim twee decennia lang geen katholieke kiesvereniging. Pas in 1909 verscheen er een oproep in de *Nieuwe Venlosche Courant* om steun te verlenen aan de oprichting van een katholieke kiesvereniging in het district.³⁷³ Bij de eerstvolgende Tweede-Kamerverkiezingen (1913) was er inderdaad een katholieke kiesvereniging actief. Maar ondanks het ontbreken ervan in de daarvoor liggende periode nam er aan de verkiezingen van 1897, 1901, 1905 en 1909 slechts één enkele katholieke kandidaat deel: Nolens.

De overheersing van het politiek-katholicisme in Limburg betekende dus niet dat er geen strijd plaatsvond over wie de kamerzetel mocht innemen. Een 'katholieke stembusstrijd' – een strijd dus waarbij katholieke kandidaten elkaar de kamerzetel betwistten – kon bijzonder fel zijn.

Over de zojuist genoemde Maastrichtse verkiezingscampagne van 1892 tussen de katholieken Schreinemacher en De Ras meldt het *Limburgsch Nieuwsblad* dat er zelden gestreden was met 'zooveel heftigheid'.³⁷⁴ De verkiezingsstrijd die in 1893 werd gevoerd in het district Roermond en die ging tussen twee katholieke kandidaten, is een 'bijzonder pittige' genoemd.³⁷⁵ Charles Ruijs de Beerenbrouck won zijn eerste verkiezing (district Gulpen, 1905) na een 'zware kamp' met zijn katholieke tegenstrever.³⁷⁶

En wat te denken van de verbeterde wijze waarop vier jaar later in dit laatste district de aanhang van de ene katholieke kandidaat de andere bestreed? Kamerlid Charles Ruijs de Beerenbrouck was er uitgedaagd door de eveneens katholieke Paul Brouwers. Ruijs won, met bijna zestig procent van de stemmen, tegen zo'n veertig voor Brouwers. Aanhangers van deze laatste vochten de verkiezing van Ruijs aan bij de Tweede Kamer en zij uitten bijzonder ernstige beschuldigingen. Zo schreven de journalist Jan Thomas en het gemeenteraadslid Emile Caselli, inwoners van Valkenburg, in brieven aan de Kamer dat de lokale autoriteiten in het kiesdistrict Gulpen – volgens de briefschrijvers waren die voorstander van de verkiezing van Ruijs – opzettelijk foutieve stembiljetten hadden gebruikt om in het geval dat Brouwers mocht blijken gekozen te zijn, de stemming ongeldig te kunnen verklaren.³⁷⁷ Reeds voor de verkiezingsdag, zo verklaarden Thomas en Caselli, waren zij gewaarschuwd dat er 'geknoeid zou worden'; ze hadden vernomen 'dat een wapen (wij wisten toen nog niet welk) gereed

gehouden werd om de stemming eventueel te kunnen vernietigen'.³⁷⁸ Er was in hun woorden sprake van 'corruptie' bij en 'pressie' door 'bijkans alle machthebbenden': kiezers zouden zijn bedreigd en voorzitters van stembureaus zouden zich hebben begeven in de stembokjes om daar samen met de kiesgerechtigden de biljetten in te vullen.³⁷⁹ Ook de Zuid-Limburgse geestelijkheid werd een kwalijke rol toegedicht. Bovendien uitten Thomas en Caselli de beschuldiging dat stemmen die op Brouwers waren uitgebracht, bij de telling aan Ruijs de Beerenbrouck waren toegekend. Dit laatste verwijt bleek bij een nader onderzoek van de stembiljetten in Den Haag onjuist, zo berichtte de kamercommissie die de kwestie onderzocht.

Wel kwam vast te staan dat het gehanteerde stembiljet niet overeenkwam met het wettelijk vastgestelde model. De vraag was echter of de verkiezing van Ruijs de Beerenbrouck daardoor ongeldig was en – daarmee samenhangend – of het gebruik van verkeerde biljetten met opzet was gebeurd. Vooral werd in het parlement de vraag gesteld of diens verkiezing wel geacht mocht worden rechtsgeldig te zijn zonder nader onderzoek naar de ernstige beschuldigingen van corruptie en ongeoorloofde druk op de kiezers.

De Kamer besloot met 39 tegen 36 stemmen om Ruijs de Beerenbrouck niet tot haar midden toe te laten. Daarmee werden nieuwe verkiezingen noodzakelijk. De vier Limburgse kamerleden die bij het debat aanwezig waren – Nolens, Janssen, Bolsius en Beckers – stemden allen voor toelating van hun provinciegenoot.³⁸⁰ Zij werden hierin overigens niet unaniem gevolgd door de andere leden van de katholieke kamerclub.

Op 3 december 1909 vond de nieuwe verkiezing plaats. Brouwers stelde zich niet meer kandidaat en Ruijs de Beerenbrouck won nu overtuigend. Naar de reden waarom Brouwers de strijd opgaf, blijft het gissen. Waarschijnlijk speelde een rol dat het protest van zijn aanhangers slechts gedeeltelijk was gehonoreerd: een onderzoek naar corruptie en pressie was er nooit gekomen en Ruijs was de toegang ontzegd op puur formele gronden.³⁸¹

Als de (belangrijkste) kandidaten allen katholiek waren, ligt het voor de hand aan te nemen dat de voornaamste items die een rol speelden bij verkiezingen, geen betrekking hadden op het zich al dan niet verbonden weten met het politieke samenwerkingsverband van de Nederlandse katholieken. Dat de kandidaten de katholieke belangen zouden behartigen, werd dan ook slechts een enkele keer in twijfel getrokken. Eerder is gewezen op het vermeende liberalisme van Nijst (Maastricht, 1880).

Een blik in de pers van die dagen en in de literatuur maakt duidelijk dat er in de verkiezingscampagnes veelal kwesties meespeelden die niet of

nauwelijks hun grond vonden in politiek-inhoudelijke verschillen.³⁸² Illustratief is de Maastrichtse verkiezing van mei 1888. Na de programma's van de twee belangrijkste kandidaten – beiden katholiek – te hebben vergeleken, constateerde de *Maas- en Roerbode*: 'Maastricht heeft derhalve eene keuze te doen tusschen twee kandidaten met een bijna eensluidende programma.'³⁸³ Uit de circulaires waarmee de twee kandidaten zich tot de kiezers richtten, blijkt van politieke verschillen inderdaad geen sprake: beiden verklaarden voorstander te zijn van het bijzonder onderwijs en oog te hebben voor de sociale kwestie.³⁸⁴

De verkiezingen van 1901 in het district Sittard lijken daarentegen wel te zijn gegaan om een politiek-inhoudelijk thema. M.G.J.G. Arnoldts liet weten zich te kandideren tegen het zittend Tweede-Kamerlid De Bieberstein met als voorname reden dat hij in tegenstelling tot De Bieberstein tegen staatsexploitatie van de Zuid-Limburgse kolenmijnen was. Aanhangers van De Bieberstein beschouwden Arnoldts, zo schreven zij op 12 juni in de Sittardse krant *Limburg*, als 'de candidaat, de protestcandidaat, van de weinige maar rumoerige tegenstanders van Staatsexploitatie der mijnen'. Waarschijnlijk was de groep echter groter dan het kamp van De Bieberstein dacht, of in ieder geval wenste, want Arnoldts won de verkiezingen.

Meestal speelden politiek-inhoudelijke verschillen geen grote rol. Hieruit volgt de vraag wat er dan werd ingebracht tegen een kandidaat die eveneens van katholieke signatuur was. Soms lag de tegenstelling stad-platteland ten grondslag lag aan een meervoudige katholieke kandidatuur. Zo waren er bij de Maastrichtse verkiezing in 1880 twee katholieke kandidaten: jhr. Gustave Ruijs van Beerenbroek en F. baron de Pelser-Berensberg. De eerste was gekandideerd door de katholieke kiesvereniging, de tweede werd in advertenties aanbevolen door 'vele katholieke kiezers'. Met de katholiciteit van uitdager De Pelser-Berensberg zat het wel goed, zo berichtte zijn aanhang: hij zou de katholieke beginselen 'overall en in alles' handhaven en de katholieke belangen te allen tijde verdedigen.³⁸⁵ Ruijs van Beerenbroek werd gezien als stedeling en de andere Maastrichtse Tweede-Kamerzetel werd sinds ongeveer een jaar bezet door Nijst, die ook al uit de stad afkomstig was. 'Het is dus recht, billijk en zelfs noodzakelijk, dat ook de bewoners van het platteland een hunner in Holland voor hunne belangen zien optreden,' hielden de aanhangers van De Pelser-Berensberg de kiezers voor. Zij presenteerden de baron als 'den katholieken Candidaat van het platteland'. Weldra zou het parlement zich moeten buigen over de belasting van landbouwpercelen en, zo werd gesteld in een advertentie ten gunste van

De Pelser-Berensberg: wat hadden de agrariërs te verwachten indien men die kwestie zou overlaten aan 'de Heeren van de Stad'?³⁸⁶

Dat er binnen het district Maastricht een onderscheid gemaakt werd tussen stad en platteland, was eerder al gebleken. Zo'n twaalf jaar eerder, in januari 1868, had een vergadering van kiezers een lijst opgemaakt van twee kandidaten voor de beide Maastrichtse kamerzetels. In het verslag van die bijeenkomst lezen we: 'La ville désire, et elle en a le droit, d'être représentée au parlement.' De stad kreeg haar kandidaat, maar ook het platteland werd niet vergeten: van de tweede persoon die werd gekandideerd, werd vermeld: 'Le candidat qui est né à la campagne et qui habite la campagne [...].'³⁸⁷

De tegenstelling stad-platteland speelde niet alleen een rol in Maastricht. Bij de algemene verkiezingen van 1913 in het district Roermond stonden 'twee degelijke katholieke en bekwame mannen' tegenover elkaar, schreef de *Maas- en Roerbode* op 22 april. Tot ergernis van de krant werd echter met name door de aanhangers van een van hen, Th. Verheggen, gepoogd om de bewoners van het platteland op te zetten tegen de stedelingen, dat wil zeggen de inwoners van de stad Roermond.

Ook konden controverses op het persoonlijke vlak aanleiding geven tot het opponeren tegen een kandidaat. Bij de verkiezingen die in 1893 plaatsvonden in het district Roermond voerde F.H.J. Thissen, pastoor te Amstenrade, een heftige strijd tegen de kandidaat van de katholieke kiesvereniging, Willem Everts. Thissen gebruikte hierbij de *Limburger koerier* als wapen, de krant waarvan hij hoofdredacteur was. Een ander Limburgs blad, *De nieuwe koerier*, kopte op 24 oktober 'Geen politieke, alleen persoonlijke beweegredenen!', daarmee het verzet tegen Everts veroordelend. Oud zeer speelde in de 'meedogenloze oppositie' van Thissen een duidelijke rol.³⁸⁸ De priesters Thissen en Everts waren beiden als leraar verbonden geweest aan het seminarie in Rolduc – Everts was tevens directeur geweest – en hun relatie stond bekend als slecht.

Persoonlijke kwesties speelden ook een rol bij de felle verkiezingsstrijd van 1909 in het district Gulpen. De voormannen van de oppositie tegen de kandidatuur van Charles Ruijs de Beerenbrouck hadden in de jaren daarvoor al menig conflict uitgevochten met de Ruijsgezinde burgemeester van Valkenburg, A. Erens. Tegen Erens te zijn hield voor hen in: tegen Ruijs te zijn.³⁸⁹

Tussen 1879 en 1918 heeft in Limburg 104 maal een verkiezing van een Tweede-Kamerlid plaatsgehad.³⁹⁰ Ofschoon er vaak meer dan één katholieke kandidaat was, laten de uitslagen zien dat er meestal sprake was van één

prominente katholieke kandidaat, die de katholieke nummer twee ruim achter zich liet. In een klein aantal gevallen vond er een nek-aan-nekrace plaats. In tabel 6 zijn de negen verkiezingen opgenomen waarbij het verschil tussen de katholieke nummers één en twee in de eerste ronde minder dan twintig procent bedroeg.

Tabel 6. Politieke verdeeldheid onder katholieken bij Tweede-Kamerverkiezingen in Limburg, 1879-1918: verkiezingen waarbij het verschil in stemmen tussen de twee hoogst geëindigde katholieke kandidaten in de eerste ronde minder dan twintig procent bedroeg

<i>Jaar</i>	<i>District</i>	<i>Kandidaten</i>	<i>Stemmen in de eerste ronde (%)</i>	<i>Vershil (%)</i>
1880	Maastricht	M.V. Nijst E. Roberti	53,3 46,4	6,9
1888	Maastricht	J.H.J. Schreinemacher E.F.H.J. de Beaumont	55,8 41,3	14,5
1888	Gulpen	L.F.H.C. Ruland G. Smeets	58,6 41,4	17,2
1892	Maastricht	M. de Ras C. Schreinemacher	27,4 32,8	5,4
1897	Gulpen	J.M.M.H. Merckelbach L.H.W. Regout	51,2 43,4	7,8
1901	Sittard	M.G.J.G. Arnoldts Ch.C.M.H. baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky	51,1 48,9	2,2
1902	Maastricht	E.E.F. Sassen F.I.J. Janssen	44,8 40,5	4,3
1909	Gulpen	Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck P.M.F.H. Brouwers	58,7 39,9	18,8
1916	Weert	W.F.W. Kolkman H.A.G. van Groenendaal	38,6 26,0	12,6

Tabel 7. Politieke verdeeldheid onder katholieken bij de kandidaatstelling voor Tweede-Kamerverkiezingen in Limburg, 1897-1918*

District	Aantal verkiezingen	Aantal verkiezingen met een meervoudige katholieke kandidaatstelling
Venlo	5	0
Weert	6	2
Roermond	8	1
Sittard	6	5
Gulpen	6	6
Maastricht	8	1
Limburg (totaal)	39	15

* De verkiezingen na de kamerontbinding van 1917 (i.v.m. de grondwetsherziening) zijn hier buiten beschouwing gebleven. Overeenkomstig de landelijke afspraak tussen de politieke partijen werd er in de Limburgse districten geen kandidaat gesteld tegenover de kamerleden die aftraden.

Tabel 6 bevat buiten Weert alleen Zuid-Limburgse districten. Hoewel het ook in het noorden en midden van de provincie voorkwam dat er meer dan één katholieke kandidaat meedeed, was de verdeeldheid binnen het katholieke electoraat daar kennelijk minder groot dan in het zuiden. Indien we meer gedetailleerd kijken naar de periode vanaf 1897, het jaar waarin kandidaten zich voor het eerst dienden te laten registreren, blijken met name Gulpen en Sittard zich te onderscheiden, doordat de politieke eensgezindheid onder de katholieken er duidelijk minder groot was dan elders in de provincie (zie tabel 7). In deze twee districten opteerde vaker dan in de rest van Limburg meer dan één katholiek voor een kamerzetel. Als we de provincie in haar totaliteit bezien, blijkt een meervoudige katholieke kandidaatstelling daar in de periode 1897-1918 relatief vaker voor te komen dan in Noord-Brabant, waar bij 17 van de 67 verkiezingen sprake was van meer dan één katholieke kandidaat.³⁹¹

In nog een ander opzicht kunnen we Gulpen en Sittard apart plaatsen. In de overige vier Limburgse districten trad slechts dan meer dan één katholieke kandidaat op wanneer de verkiezingen plaatsvonden na het overlijden van een zittend kamerlid of nadat het zittende kamerlid aangekondigd had zich niet meer te zullen kandideren. Indien de zittende afgevaardigde zich wel kandidaat stelde, werd hij in Venlo, Weert, Roermond en Maastricht

nimmer uitgedaagd door een opponent die eveneens behoorde tot de katholieken. In het district Venlo was het zittende kamerlid Nolens bij alle verkiezingen, dat wil zeggen in 1897, 1901, 1905, 1909 en 1913, de enige katholieke kandidaat; in de drie eerstgenoemde jaren werd hij bij enkelvoudige kandidaatstelling gekozen verklaard. In Weert was er meer dan één katholieke kandidaat in 1901 en 1916 na respectievelijk het definitief terugtreden van Truijen en het overlijden van Victor de Stuers; tijdens de overige vier verkiezingen werd het zittende kamerlid (in 1897 Truijen en in 1905, 1909 en 1913 De Stuers) bij enkelvoudige kandidaatstelling gekozen verklaard. In Roermond was er meer dan één katholieke kandidaat na het terugtreden van Bolsius in 1913; bij de overige zeven verkiezingen in Roermond werd de katholieke kandidaat bij enkelvoudige kandidaatstelling gekozen verklaard, ook in 1900, na het overlijden van Everts. In Maastricht trad alleen in 1902 meer dan één katholieke kandidaat op; zittend kamerlid De Ras had toen ontslag genomen wegens zijn benoeming tot lid van de Algemene Rekenkamer.

In Gulpen en Sittard lag dit geheel anders. Vanaf 1897 vonden in elk van de beide districten vijf verkiezingen plaats waarbij het zittende kamerlid voor een nieuwe periode opteerde. Voor zowel Gulpen als Sittard geldt dat er in vier gevallen desondanks meer dan één katholieke kandidaat was.³⁹² In Sittard werd de zittende afgevaardigde baron de Bieberstein in 1901 zelfs verslagen door de eveneens katholieke opponent Arnoldts.

Nu was verdeeldheid voor de katholieken nergens in Limburg zo riskant als in Maastricht. In geen ander deel van de provincie was de participatie van niet-katholieke kandidaten zo groot als in dit district, zowel wat betreft het aantal verkiezingen waaraan zij deelnamen als de percentages stemmen die zij haalden. Het ontbreken van een enkelvoudige kandidaatstelling zou een anders welhaast zekere verkiezing van een katholieke afgevaardigde in gevaar kunnen brengen. Overigens werd in katholieke bladen als *De Tijd* en de *Limburger courier* op dit risico van katholieke verdeeldheid in Maastricht gewezen.³⁹³ Bij de verkiezingen in dit district werkten sociaal-democraten en liberalen vanaf 1901 op incidentele basis samen.³⁹⁴ Dit maakte de noodzaak tot eenheid binnen de katholieke gelederen des te urgenter. Uit de tabellen 6 en 7 kunnen we afleiden dat er na 1897 in Maastricht bij zeven van de acht verkiezingen sprake was van katholieke eenheid. Vóór 1897, toen een kandidaatstelling gemakkelijker was door het ontbreken van wettelijke regels daaromtrent, was de verdeeldheid onder de katholieken in Maastricht beduidend groter.

Limburgse katholieken en katholieke Limburgers

Hoewel de Nederlandse katholieken al vanaf de jaren zestig geregeld en vanuit eigen kring werden opgeroepen tot politieke groepsvorming, was van een hechte samenwerking tussen de katholieke volksvertegenwoordigers lange tijd geen sprake. Eind jaren zeventig riep Schaepman de katholieken opnieuw op tot partijvorming. Hij streefde daarbij naar de oprichting van een partij die gericht was tegen het liberalisme en waarin ook voor niet-katholieke christenen plaats was. De facto ging hij echter uit van een (overwegend) katholieke partij.³⁹⁵ In 1883 publiceerde hij – inmiddels kamerlid – zijn ideeën in *Een Katholieke partij. Proeve van een program.* Aanvankelijk had Schaepman weinig succes. Van vooroverleg met zijn katholieke medeafgevaardigden was geen sprake geweest en aan de *Proeve* werd weinig aandacht geschonken.

Een belangrijke stap naar meer eenheid onder katholieke politici werd in 1891 gezet. In een manifest verenigden veertien katholieke Tweede-Kamerleden zich in de Centrumclub. In navolging van het Duitse Zentrum wilden zij in het parlement een onafhankelijke positie innemen, los van de andere politieke groeperingen. De zes Limburgse afgevaardigden waren unaniem in hun steun aan dit initiatief, vier van de elf kamerleden uit Noord-Brabant stonden er niet achter.³⁹⁶ Tekenend was dat de Centrumclub zich niet bond aan een programma. Nu waren zijn leden ook voor een belangrijk deel gericht op de regionale belangen.³⁹⁷ Dit constateerde, tot zijn grote ergernis, ook Schaepman. Voorafgaand aan de Tweede-Kamerverkiezingen van 1893 schreef hij aan het anti-revolutionaire kamerlid jhr. A.F. de Savornin Lohman:

En dan ... wat het ergste is ... Gij krijgt heel Limburg en Noordbrabant ongeschonden terug. Ik moest het niet zeggen, maar het is zoo: deze troep bederft de Kamer. Het zuiverste provinciale en bourgeoise egoïsme zit hier voor en bederft zelfs de besten. Ik zou zoo gaarne eens het land dooreenschudden en deze katholieken door de overige provinciën zaaien; het zou voor alles en vooral voor henzelfen beter zijn.³⁹⁸

Geen programma dus voor de Centrumclub, maar overleg en samenwerking tussen de katholieke kamerleden vond de club wel degelijk gewenst. Daarbij werden weldra ook de katholieke afgevaardigden van buiten de Centrumclub betrokken, want eind 1891 werd de Vereeniging van Rooms-

Katholieke leden der Tweede Kamer der Staten-Generaal in het leven groepen. Ook dit samenwerkingsverband – waar de Centrumclub weldra in opging – kende geen programma: wanneer het om louter katholieke belangen ging, wisten de katholieke afgevaardigden heus wel wat hun te doen stond, zo meende zijn voorzitter P.J.F. Vermeulen.³⁹⁹

De forse uitbreiding van het aantal kiezers in 1896 – dit aantal verdubbelde ten gevolge van de kieswet-Van Houten – deed de noodzaak tot het opstellen van een programma echter meer dan ooit gelden.⁴⁰⁰ Op 20 oktober van dat jaar ondertekenden de zes Limburgse leden van de Tweede Kamer, Everts, Lambrechts, De Marchant d'Ansembourg, Nolens, De Ras en Truijen, samen met de overige negentien katholieke afgevaardigden in die Kamer een program van beginselen.

Op een eendrachtig optreden van de katholieke kamerleden viel echter lang niet altijd te rekenen. De onderlinge tegenstellingen waren begin jaren negentig zo groot dat er bij Ruijs van Beerenbroek senior, van wie een verzoenende invloed werd verwacht, op werd aangedrongen opnieuw een kamerzetel in te nemen. Ruijs was in augustus 1891 samen met de overige leden van het kabinet-Mackay afgetreden en de Roermondse afgevaardigde Diepen bleek bereid zijn zetel ter beschikking te stellen. Ruijs van Beerenbroek beantwoordde aan de oproep, werd in Roermond gekozen en trad in juli 1892 toe tot de Tweede Kamer. In het kader van het verzoeningsstreven werd Ruijs bij aanvang van het nieuwe parlementaire jaar, enkele maanden later, gekozen tot voorzitter van de Vereniging van Rooms-Katholieke leden der Tweede Kamer der Staten-Generaal. Of hij veel heeft kunnen bereiken in het bevorderen van de katholieke eendracht is twijfelachtig: de tegenstellingen waren daarvoor waarschijnlijk te sterk.⁴⁰¹ Pas onder de leiding van Nolens – in 1910 werd hij voorzitter van de katholieke kamerclub – groeide de katholieke 'fractie' in de Tweede Kamer uit naar een zekere homogeniteit. Bij verschillende onderwerpen toonden de katholieke afgevaardigden in Den Haag zich duidelijk verdeeld. Of ook de Limburgse kamerleden het daarbij onderling oneens waren, zal nu aan de hand van een aantal items worden bekeken.

Een van de belangrijkste vraagstukken rond de eeuwwisseling betrof de sociale kwestie. J.H. Wijnen, kapelaan van de Maastrichtse Sint-Matthiasparochie, had de hogere maatschappelijke kringen begin jaren zeventig al in beroering gebracht met zijn beschrijvingen van nachtelijke kinderarbeid, eerst in *De Maasbode* en later in een brochure.⁴⁰² De artikelen van Wijnen waren in ieder geval niet voorbijgegaan aan Tweede-Kamerlid De

Bieberstein: hij verwees er uitdrukkelijk naar.⁴⁰³ De parlementaire arbeids-enquête van 1887, met Maastricht als een van haar drie casussen, had de maatschappelijk-politieke elite wederom geconfronteerd met de erbarmelijke leef- en werkomstandigheden van de arbeiders. Een van de Limburgse afgevaardigden, G. Ruijs van Beerenbroek, had zitting in de enquêtecommissie. Ook kan hier gewezen worden op de sociale encycliciek *Rerum novarum* (Van nieuwe zaken) uit 1891. Paus Leo XIII nodigde katholieke politici daarin dringend uit om zich om de sociale kwestie te gaan bekommeren. In welke mate beantwoordden de Limburgse kamerleden aan deze pauselijke oproep?

Er waren in de jaren tot 1918 verschillende Limburgse kamerleden met (neven)functies die verband hielden met de sociale kwestie, te weten Bolsius, Bongaerts, J. Brouwers, Hermans, L. van der Maesen de Sombreff, Nolens, Pijls, L. Regout, Ch. Ruijs de Beerenbrouck en Ruland.⁴⁰⁴ Het betreft hier grotendeels Zuid-Limburgse afgevaardigden. De nabijheid van industrie, met name in en rondom Maastricht, en van mijnen deed de sociale kwestie waarschijnlijk met name in het zuiden van de provincie op de voorgrond treden.

De Limburgse kamerleden zagen verschillende voorstellen tot sociale wetgeving op de parlementaire agenda verschijnen, te beginnen met het beroemde Kinderwetje van Van Houten in 1874. De volgende stap op het terrein van de arbeidswetgeving werd zo'n vijftien jaar later gezet door minister van Justitie Gustave Ruijs van Beerenbroek: hij diende in 1889 een ontwerp-arbeidswet in bij het parlement.⁴⁰⁵ Vooral na de eeuwwisseling kwam een aantal belangrijke sociale wetten tot stand.

De Limburgse afgevaardigden in Eerste en Tweede Kamer gaven in verreweg de meeste gevallen hun medewerking aan belangrijke sociale wetten uit de periode 1874-1918. Of zij in hun hoedanigheid van volksvertegenwoordiger belang hechtten aan de sociale kwestie, kunnen we hier niet direct uit afleiden. Dat kan wel duidelijk worden indien we de vraag stellen of zij er tijdens de parlementaire debatten over spraken. Bekend is dat De Stuers in het parlement zweeg wanneer de slechte sociale toestanden in Nederland aan de orde werden gesteld. Zijn aandacht richtte zich wel op het onrecht in Nederlands-Indië, maar niet op de situatie dichterbij huis.⁴⁰⁶

Het parlementair optreden van Nolens staat hiermee in scherp contrast. Nolens voerde juist wel vaak het woord bij beraadslagingen over sociale aangelegenheden. Bij de voorstellen tot sociale wetgeving die tot 1918 in het parlement werden besproken, was hij van de Limburgse kamerleden verreweg het meest aan het woord. Op zijn activiteiten binnen het parlement.

maar ook daarbuiten, drukte de sociale kwestie een duidelijk stempel. In zijn eerste verkiezingsmanifest verwees hij reeds naar de kwestie. Nolens was buitengewoon actief in het steunen van voorstellen tot oplossing van sociale problemen.⁴⁰⁷ De encycliciek *Rerum novarum* vormde hierbij een bijzonder belangrijke inspiratiebron. In de artikelen die hij – tot 1909 vrijwel wekelijks – schreef voor de *Venloosche Courant* en later de *Nieuwe Venlosche Courant*, besteedde hij vooral veel aandacht aan de sociale kwestie en de sociale wetgeving.⁴⁰⁸

De vervanging van Haffmans door Nolens, in 1897, leidde tot een wezenlijke verschuiving in het aandachtsveld van de Noord-Limburgse afgevaardigde in de Tweede Kamer. Gedurende de laatste tien jaar van zijn mandaat – het betreft hier de periode september 1886 tot september 1896 – heeft Haffmans de sociale kwestie nimmer aan de orde gesteld. Weliswaar vroeg hij in december 1886 aandacht voor 'onze arme landbouwers' en verweet hij minister Pierson van Financiën in juli 1892 niet voldoende te denken aan 'den kleinen man', in deze beide gevallen ging het om een puur fiscale kwestie die Haffmans niet direct in verband bracht met de positie van de arbeiders.⁴⁰⁹ In zijn *Venloosch Weekblad* verkondigde hij zelfs de sociale kwestie geenszins als probleem te zien.⁴¹⁰ Nolens stond al in zijn eerste parlementaire rede uitgebreid stil bij de sociale kwestie, die hij bij die gelegenheid 'het maatschappelijk vraagstuk bij uitmuntendheid' noemde. Meermaals refererend aan *Rerum novarum* riep Nolens de regering op tot 'sociale rechtvaardigheid'.⁴¹¹

Na de dood van Haffmans was in de *Venloosche Courant* overigens al gesteld dat diens opvolger in de Kamer zich voortaan in belangrijke mate diende te richten op het sociale vraagstuk. Door de aanstaande uitbreiding van het kiesrecht moest de nieuwe afgevaardigde uit Venlo 'ook de candidaat kunnen zijn der duizenden nieuwe kiezers, dus een waarborg bieden, dat hij ook hunne belangen, nl. [...] de belangen der arbeidende klasse zal willen en kunnen behartigen'.⁴¹² Om deze reden werd Nolens door de krant aanbevolen.

Naast Nolens waren er andere Limburgse kamerleden voor wie de sociale kwestie een belangrijke rol speelde tijdens hun politieke carrière. Dit geldt in het bijzonder voor vader en zoon Ruijs de Beerenbrouck. Gustave Ruijs van Beerenbroek diende in 1886 – hij was toen afgevaardigd door het district Maastricht – samen met andere kamerleden een verzoek in tot het houden van een parlementair onderzoek naar de arbeidsomstandigheden. Zoals reeds vermeld nam hij ook zelf plaats in de negenkoppige parlementaire enquêtecommissie die daarop werd ingesteld. Tijdens zijn werkzaamheden

voor deze commissie gaf Ruijs overigens wel blijk van zijn inbedding in de maatschappelijke elite van Zuid-Limburg, waarvan ook de daar gevestigde fabrikanten deel uitmaakten. Hij probeerde 'als Limburgs afgevaardigde' nadrukkelijk invloed uit te oefenen op de arbeidsenquête, 'enige partijdigheid ten opzichte van het behandelde' was hem niet vreemd.⁴¹³ De verslagen van de verhoren nalezend, valt inderdaad op dat Ruijs vaak vragen stelde die uitnodigden tot het geven van een positieve draai aan het negatieve beeld dat was geschetst van de werkomstandigheden in de Maastrichtse fabrieken.⁴¹⁴ Tijdens een van de verhoren stelde Ruijs dat hij had onderhouden dat door arbeiders dikwijls overdreven werd.⁴¹⁵ Industrieel Petrus Regout, die zich tijdens zijn ondervraging opvallend ongevoelig toonde voor de noden van zijn werklieden, werd door Ruijs welhaast in de mond gelegd dat het bedrijf het zelf ook niet gemakkelijk had door de moordende buitenlandse concurrentie.⁴¹⁶ Een uiterst kritisch rapport over de omstandigheden in de Maastrichtse aardewerf fabriek Ceramique werd door Ruijs in twijfel getrokken. Zo diskwalificeerde hij de afzender van dit rapport, het Maastrichtse departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, door te stellen dat die organisatie zich 'hoofdzakelijk met de theorie, maar minder met de praktijk' bezighield.⁴¹⁷ Toch had Ruijs wel degelijk oog voor de sociale kwestie. Hij liet zijn zonen, onder wie het latere Tweede-Kamerlid Charles, al op jonge leeftijd kennismaken met de erbarmelijke toestanden in de sloppenwijken van Maastricht.⁴¹⁸ Daarnaast is en blijft zijn naam verbonden met de eerder genoemde arbeidswet van 1889.

Ook Charles Ruijs de Beerenbrouck heeft uitdrukkelijk zijn verdiensten gehad op sociaal gebied.⁴¹⁹ Evenals voor Nolens was *Rerum novarum* voor Ruijs een richtsnoer. Als lid van de Maastrichtse gemeenteraad was hij de drijvende kracht achter lokale verordeningen op het gebied van pensioenen, minimumloon en een maximum-arbeidsduur voor het gemeentepersoneel. Op zijn initiatief kwamen er in Maastricht een werklozenfonds en voorzieningen op het gebied van de sociale woningbouw tot stand. Ook zijn overige nevenactiviteiten duiden op een sociale betrokkenheid; zo was Ruijs juridisch adviseur van de Maastrichtse vakverenigingen van aardewerkers en van glasblazers en had hij zitting in de raad van adviseurs van de Algemene Bond van Christelijke Mijnwerkers.⁴²⁰ Op landelijk niveau heeft Ruijs met betrekking tot de sociale regelgeving vooral van zich doen spreken door het pakket aan maatregelen dat zijn eerste kabinet (1918-1922) doorvoerde. Tijdens de algemene beschouwingen over de begroting van 1919 gaf de toen pas benoemde premier een toelichting op het omvangrijk sociaal plan van zijn minister van Arbeid, P.J.M. Aalberse.⁴²¹ Deze had bij de formatie als

voorwaarde voor deelname aan het kabinet een achttien punten tellend sociaal werkplan voorgelegd waarmee Ruijs volledig had ingestemd.⁴²²

Als het gaat om sociale wetgeving, is de houding interessant van de afgevaardigden die behoorden tot de industriële familie Regout. In de Eerste Kamer werd een van de drie Limburgse zetels tussen 1881 en 1915 bezet door een lid van deze Maastrichtse familie: H.G.L. (Louis) Regout was Eerste-Kamerlid tot september 1904; zijn zoon L.H.W. (eveneens Louis) Regout volgde hem op in dat ambt en bleef afgevaardigde tot zijn overlijden in oktober 1915. Hoe stelden zij zich op? Het socialistische Tweede-Kamerlid Ferdinand Domela Nieuwenhuis verwachtte weinig goeds van hen. Tijdens een kamerdebat verzuchtte hij: 'Zoo lang het mogelijk is dat Regout en Stork en dergelijken geduld worden en zelfs lid zijn van de Wetgevende Macht, zoolang weten ook de arbeiders dat het kloppen is aan doovemansoor, wanneer zij voor hunne belangen vragen doen aan de Kamer.'⁴²³

Als we de stemmingen bij sociale wetten bekijken, moeten we vaststellen dat de beide Regouts veelal voor het wetsontwerp stemden. Zij trachtten de sociale wetgeving dus niet (voortdurend) tegen te werken. Beiden namen ook deel aan de beraadslagingen die bij deze voorstellen werden gehouden.

Louis Regout senior sprak daarbij naar eigen zeggen 'als industrieel' en hij noemde zich de 'vertegenwoordiger van de Limburgsche industrie'.⁴²⁴ Bij de eerste ontwerp-ongevallenwet, die in juni 1900 door de Eerste Kamer werd verworpen, betreurde hij het dat de regering 'de betrokken industrieelen' niet had geraadpleegd.⁴²⁵ Eerder schreef Regout aan de parlementaire enquêtecommissie arbeidsomstandigheden een open brief als 'Industrieel, lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal'.⁴²⁶ Bij de behandeling van de tweede ontwerp-ongevallenwet in december 1900 gaf hij aan dat de sociale wetten die voorzagen in uitkeringen bij ziekte, ongelukken, invaliditeit en ouderdom, extra lasten betekenden voor de bedrijven en dus zouden leiden tot lagere lonen voor de arbeiders. Hijzelf zou zich in ieder geval gedwongen voelen de salarissen te korten, tenzij de overheid ter bescherming van de industrie de invoerrechten zou verhogen, maar dat zou wel niet gebeuren, meende het kamerlid. Deze voorkeur voor protectionistische maatregelen had hij overigens gemeen met zijn vader, Petrus Regout, die enkele decennia daarvoor zitting had in de Eerste Kamer. Ook die presenteerde zich in zijn parlementaire werkzaamheden voortdurend als vertegenwoordiger van de industrie. Ten behoeve van zijn herverkiezing in 1850 schreef hij in een brief aan Provinciale Staten dat hij 'bij elke gelegenheid, de industriele en materiele belangen van Limburg verdedigd' had; hij vond het noodzakelijk 'ten minste één Industrieel voor Limburg ter Kamer af te vaardigen'.⁴²⁷ In

het parlement hield hij zich inderdaad uitdrukkelijk bezig met de belangen van de industrie en hij publiceerde daar ook over.⁴²⁸

Meer dan bij zijn vader speelde de sociale kwestie een rol bij Louis Regout jr. Deze laatste sprak in de Kamer met name over arbeidszaken.⁴²⁹ Hij was in 1896 gepromoveerd op een dissertatie getiteld *Arbeidsverzekering* en had ook gepubliceerd over de ongevallenwet.⁴³⁰ Sinds 1902 was hij lid van de Nederlandse Vereniging tot wettelijke bescherming van arbeiders. In de Kamer verklaarde hij 'een beslist voorstander' te zijn van 'een zeer uitgebreide Staatsbemoeiing op sociaal gebied'.⁴³¹ In vergelijking met zijn vader en grootvader was L.H.W. Regout duidelijk meer terughoudend in zijn (openlijke) vereenzelviging met de industriële sector. Tijdens het debat over de wettelijke regeling van het arbeidscontract in juni 1907 zei hij: 'In verband met mijn maatschappelijke positie buiten deze Kamer, heb ik mij afgevraagd of het niet verstandig zou zijn bij deze gelegenheid te zwijgen, en wel omdat elke critiek op dit wetsontwerp vanwege een Kamerlid, industrieel-werkgever, allicht zal worden bestempeld, ten minste buiten deze Kamer, tot een partijdige daad van eigenbelang.' Hijzelf meende echter 'als lid dezer Kamer, ofschoon dan tevens industrieel' tot een objectief oordeel in staat te zijn.⁴³² Toch lijkt hij de wet mede te hebben gezien vanuit de optiek van een industrieel. Evenals zijn vader bij eerdere sociale wetten had gedaan, wees hij op de problematische uitvoering ervan: de regeling wemelde volgens hem van de 'onpractische bepalingen' die vooral ook de werkgevers zouden hinderen. Regout sprak de hoop uit dat het land behoeft zou blijven voor 'een verdere reeks van onpractische sociale wetten'.⁴³³

In de houding ten opzichte van de sociale kwestie deden zich dus duidelijke verschillen voor tussen de katholieke afgevaardigden uit Limburg. Dit geldt ook voor bijvoorbeeld het voorstel van minister J.P.R. Tak van Poortvliet tot uitbreiding van het kiesrecht. Deze kwestie verdeelde niet alleen de katholieke kamerleden, maar ook de Limburgers onder hen. In de strijd die nu plaatsvond tussen de zogeheten takkianen en anti-takkianen was er sprake van ernstige verdeeldheid onder de katholieke afgevaardigden. Ook de Limburgers deelden zich op in de twee kampen: Everts, Haffmans en De Ras steunden de beoogde kiesrechtuitbreiding, Lambrechts en graaf de Marchant d'Ansembourg verzetten zich ertegen.⁴³⁴ Aan de zijde van de tegenstanders van de kieswet-Tak kunnen we verder Gustave Ruijs van Beerenbroek scharen.⁴³⁵ Tijdens het voortraject van de wet had hij nog zitting gehad in de Tweede Kamer. In juni 1892 had hij zich op een kiezersvergadering in Roermond zelfs nog uitgesproken voor inkrimping van het kiesrecht.⁴³⁶

In 1896 sprak de Tweede Kamer zich uit over het wetsontwerp van S. van Houten dat beoogde het kiesrecht flink uit te breiden. In de Tweede Kamer stemden veertien katholieken voor en elf tegen het voorstel. Everts, Haffmans, Lambrechts, De Ras en Truijen schaarden zich bij de voorstanders; graaf de Marchant d'Ansembourg was wederom tegen.⁴³⁷ In de Eerste Kamer toonden de drie Limburgse leden zich behoudender dan de meeste provinciegenoten in de Tweede Kamer: zij brachten allen hun stem tegen het wetsvoorstel uit.⁴³⁸

De verdeeldheid binnen de katholieke kamerclub kwam ook op andere momenten tot uiting. Bekend is dat Schaepman een moeizame relatie onderhield met vele geloofsgenoten in de Kamer. Dit gold zeker voor zijn collega-kamerleden uit Limburg. Hij schreef ooit over 'de Limburgers', zoals hij ze noemde: 'Van dezen vertrouw ik geen enkelen meer.' In een andere brief beantwoordde hij een door hemzelf opgeworpen vraag omtrent de betrouwbaarheid van een van de Limburgse afgevaardigden met: 'Amice, denk aan 't Limburger bloed.'⁴³⁹

De komst van Schaepman naar de Tweede Kamer had overigens nog op de ongedeelde steun van de Limburgse afgevaardigden kunnen rekenen, zo was gebleken bij de discussie over de verenigbaarheid van Schaepmans priesterambt met het kamerlidmaatschap en bij de stemming die daarop volgde.⁴⁴⁰ Haffmans had ook in zijn krant vurig gepleit voor het toelaten van Schaepman. De 'leeraren der Godsdiensten' waren krachtens de grondwet alleen uitgesloten zolang zij in functie waren, zo schreef hij. 'Wilt Gij het bewijs? Aanschouwt de Kamer. Zij krioelt van dominés of die het geweest zijn.'⁴⁴¹

In 1890 kwam het tot een breuk tussen Haffmans en Schaepman. Spoedig nadat het voorzitterschap van de katholieke kamerclub toeviel aan Haffmans, in 1893, weigerde Schaepman voortaan de vergaderingen bij te wonen. Twee weken nadat de afgevaardigde uit Venlo gestorven was, was Schaepman weer aanwezig.⁴⁴² De gedachte dat Haffmans na zijn dood zou worden opgevolgd door zijn broer Emile, die zich kandidaat gesteld had, vervulde Schaepman met afgrijzen. Hij bood zijn vriend Nolens aan om diens kandidatuur waar mogelijk te steunen.⁴⁴³ Tot vreugde en opluchting van Schaepman won Nolens de verkiezingen.

Het satirisch blad *Uilenspiegel* vond in de slechte relatie tussen Schaepman en zijn Limburgse collega's in de Kamer een dankbaar onderwerp voor zijn prenten. Naar aanleiding van de komst van Willem Everts naar de Tweede Kamer in 1893 publiceerde *Uilenspiegel* een prent waarin de nieuwe afgevaardigde uit Roermond, in de rol van Sinterklaas, de leden van

de katholieke kamerclub vermanend toespreekt; hij roept op tot eenheid.⁴⁴⁴ Achter hem zien we Haffmans, die de kandidatuur van Everts had gesteund, afgebeeld als Zwarte Piet (met roe). Schaepman weigert te luisteren naar de Sint en Piet: hij heeft demonstratief zijn hoofd afgewend (zie blz. 370).

Tweede-Kamerlid Brouwers (eerst district Boxmeer, later Roermond) wordt door Witlox een 'vinnig tegenstander' van Schaepman genoemd. Schaepman was zelfs een beetje bang voor Brouwers.⁴⁴⁵ Ruijs van Beerenbroek senior kwam in de Kamer al spoedig in aanvaring met Schaepman en hartelijk is hun verhouding nooit geworden.⁴⁴⁶ Ook De Stuers berichtte in zijn dagboek over een conflict met Schaepman. De laatste was op dat moment voorzitter van de katholieke kamerclub en wilde de leden daarvan een aanhankelijkheidsadres aan de paus laten zenden. De Stuers hechtte echter aan zijn onafhankelijkheid als afgevaardigde en vond het daarom niet gepast dat in het adres gesproken werd van gehoorzaamheid aan de kerkvorst. Schaepman was zeer beledigd en beet De Stuers toe dat hij 'chicaneerde'.⁴⁴⁷

De Stuers liet zich overigens niet alleen door Schaepman moeilijk leiden. *Hij stelde zich ook ten opzichte van bijvoorbeeld Nolens en de overige afgevaardigden uit Limburg onafhankelijk op.*⁴⁴⁸ In november 1904 werd hij in het openbaar door de gehele katholieke kamerclub terechtgewezen. Bij de behandeling van de Indische begroting had De Stuers in scherpe beoordelingen zijn afkeuring uitgesproken over het militaire beleid in Atjeh en het Nederlandse optreden daar bestempeld als 'een moordgeschiedenis'.⁴⁴⁹ Naar aanleiding van deze woorden legde M.J.C.M. Kolkman een verklaring af 'namens de Katholieke Kamerleden' waarin zij zich uitdrukkelijk distantiëerden van de wijze waarop De Stuers over de kwestie gesproken had.⁴⁵⁰ De Stuers werd op dit moment kennelijk niet tot de katholieke afgevaardigden gerekend. In 1910 stelde hij zich in een ordedebat zelfs uitdrukkelijk tegenover provinciegenoot Nolens op. Het ging toen om het spreekrecht voor kamerleden die behoorden tot een parlementaire minderheid: Nolens en anderen wilden dat volgens De Stuers te zeer beperken.⁴⁵¹

De verdeeldheid binnen de katholieke 'fractie' in de Tweede Kamer liep soms ook langs provinciale lijnen. Op 29 maart 1881 kregen de Limburgse Tweede-Kamerleden er naar aanleiding van de ontwerp-rentewet in *De Tijd* ongenadig van langs:

Wij constateren het feit: er zijn elf katholieke afgevaardigden en 6 Limburgers. [...] het feit is er: de homogeniteit houdt op. [...] Voor het oogenblik staat eene zaak vast: de Limburgsche leden hebben zich afgescheiden niet alleen van hunne katholieke mede-afgevaardigden,

maar van de Katholieken in al de andere provinciën. Zij weten dat hier bij deze wet groote katholieken belangen in het spel zijn. Zij hebben zich des niet willen bekommeren, en hun vermeend of voorgewend provinciaal belang boven het algemeen katholiek belang gesteld: Dat is een feit.

De *Maas- en Roerbode* beschuldigde *De Tijd* ervan een 'verwaande en onverantwoordelijke machtspreuk' te bezigen.⁴⁵²

De rentewet was de splijtzwam die de Limburgse katholieken had doen veranderen in katholieke Limburgers. In lijn met de voorafgaande decennia kozen de Limburgse afgevaardigden voor de in hun provincie allang gewenste belastinghervorming (zie verder hoofdstuk 5). Alom werd de scheidslijn tussen de Limburgers en hun geloofsgenoten in de Kamer opgemerkt. Het liberale Tweede-Kamerlid W.H. de Beaufort noteerde in zijn dagboek: 'De Limburgers, door hunne houding bij de rentewet, hebben grote achterdocht aan de R.C. partij gegeven'.⁴⁵³ In het weekblad *Uilenspiegel* verscheen een prent onder het opschrift 'De afvalligen'. De kloof tussen 'deze zes brute Limburgers' – het zijn de woorden van Schaepman⁴⁵⁴ – en hun geloofsgenoten in de Kamer was diep. De katholieke afgevaardigde B. Bahlmann schreef: 'De toestand tusschen de elf en de zes wordt met iederen dag meer gespannen'.⁴⁵⁵ De *Limburger courier* sprak van 'somsomtijds onedele verdachtmakingen' jegens de Limburgse afgevaardigden 'zelfs van de zijde hunner partijgenoten'.⁴⁵⁶

De scheiding had echter geen definitief karakter, mede omdat er kennelijk grenzen waren aan de ruimte die de Limburgse kamerleden hadden om zich met een eigen provinciaal standpunt tegenover de overige katholieke afgevaardigden op te stellen. Dit gold in het bijzonder voor de vertegenwoordigers uit het deels Noord-Brabantse kiesdistrict Boxmeer. De rentewet werd in het parlement behandeld in het voorjaar van 1881 en de reguliere Tweede-Kamerverkiezingen naderden: zij zouden in juni van dat jaar plaatsvinden. Haffmans wilde herkozen worden in Boxmeer en de katholieke kandidaat werd in dat district benoemd door de kiesvereniging Noord-Brabant. Indien Haffmans zich te zeer zou vervreemden van het katholieke smaldeel in de Kamer en in het bijzonder van zijn collega-afgevaardigden uit Noord-Brabant, zou zijn kandidaatstelling wel eens gevaar kunnen lopen. Hij hoopte daarom op een spoedig herstel van de banden met de katholieken van buiten zijn provincie. Hij schreef in het *Venloosch Weekblad* op 21 mei 1881: 'Men spreke weer als eertijds van onze 17 katholieke afgevaardigden en doe alsof er niets gebeurd ware'.

Op een vergadering van de kiesvereniging Noord-Brabant in Oeffelt legde Haffmans een verzoenende verklaring af. In *De Maasbode* werd geschreven dat deze verklaring overtuigend aantoonde dat 'de goede zaak' nog altijd warme harten vond bij 'onze edele Limburgers'. In het blad werd tevens de hoop uitgesproken dat de 'band der onderlinge liefde en eendracht' weer zou worden aangehaald.⁴⁵⁷ De Boxmeerse afdeling van Noord-Brabant nam genoegen met de woorden van Haffmans en kandideerde hem opnieuw voor de Tweede Kamer.

Zijn collega-afgevaardigden Arnoldts, Nijst, Ruijs van Beerenbroek en Brouwers hadden meer moeite met wat zij beschouwden als het gedraai van Haffmans. Zij protesteerden door middel van een ingezonden brief in het *Venloosch Weekblad*.⁴⁵⁸ Wat opvalt, is dat Lambrechts deze protestbrief niet ondertekende. De *Limburger courier* bracht dit op 31 mei in verband met de komende verkiezingen. Kennelijk kon ook Lambrechts het zich volgens het blad niet veroorloven om te zeer vervreemd te raken van het katholieke samenwerkingsverband in de Nederlandse politiek.

Overigens hechtte *De Tijd* van 13 juni weinig waarde aan de excuses van Haffmans: het blad sprak van een goochelact – een 'escamotage' – door de afgevaardigde. Het blad liet voorafgaand aan de verkiezingen daarom na zijn steun te betuigen aan de kandidatuur van Haffmans. Ook Nijst (district Maastricht) werd niet aanbevolen. De kandidatuur van Lambrechts (district Roermond) kreeg wel een positief advies in *De Tijd*, maar hij had volgens het blad de rentewet dan ook verder niet meer aangeroerd in zijn circulaire aan de kiezers.

Een ander onderwerp waarop diverse Limburgse kamerleden – uit alle delen van de provincie – zeer geregeld hun bijzondere aandacht richtten, was de bevaarbaarheid van de Maas. Op 18 december 2001 kopte *Dagblad de Limburger*: 'Maas is honderd jaar een splijtzwam'. Volgens de krant is het 'hommeles tussen Limburg en Den Haag' zodra de Maas ter sprake komt. 'Honderd jaar geleden was het niet anders.' De registers op de *Handelingen* geven aan dat tussen 1890 en 1910 vrijwel jaarlijks door afgevaardigden uit Limburg werd gesproken over wat gerubriceerd staat als 'Verbetering van de rivier de Maas in Limburg' en 'Toestand van de rivier de Maas in Limburg'.⁴⁵⁹

Nolens haalde in december 1900 de woorden aan die acht jaar daarvoor waren gesproken door Tweede-Kamerlid Clercx (district Boxmeer). Deze laatste had zich toen beklaagd over de achterstelling van 'het arme Limburg'. Nolens had in dit opzicht overigens niet alle hoop verloren, want terwijl

Limburg in vroeger jaren nog 'een terra incognita' was geweest voor ministers en kamerleden, werd de provincie in de loop der jaren meer en meer bezocht: 'Men ziet er nu en dan Kamerleden uit het Noorden, en zelfs eens een Minister. Welnu, Mijnheer de Voorzitter, aanzien doet gedenken.'⁴⁶⁰ Toch had de aandacht die jaar in, jaar uit werd gevraagd voor de bevaarbaarheid van de Maas nog steeds niet het gewenste resultaat opgeleverd, zo hield Nolens de regering voor.

De Maaskwestie laat zien dat de Limburgse leden van de katholieke kamerclub de provinciale belangen zeker niet uit het oog verloren. De rentewet geeft aan dat zij er zelfs niet voor schroomden om binnen het (toen startende) katholieke samenwerkingsverband te opereren als een soort provinciale factie, wanneer er naar hun opvatting wezenlijke Limburgse belangen op het spel stonden. De politicoloog Van den Berg schrijft dat veel regionalisme zich wat Limburg betreft, heeft kunnen voortzetten onder de vlag van het politiek georganiseerde katholicisme.⁴⁶¹ Overigens toont de opstelling van de Limburgse kamerleden bij onderwerpen zoals de sociale kwestie en het kiesrecht, dat zij zeker niet altijd als een (hechte) eenheid optraden.

Hoewel de eenheid in de katholieke gelederen soms ver te zoeken was, is wel duidelijk dat de Limburgse politici binnen het staatsbestel hoge posities konden innemen dankzij hun band met de politiek (min of meer) verenigde katholieken. Indien de ministers worden gerangschikt naar geboorteprovincie, had Limburg in de periode 1888-1918 een relatief groot aandeel in de ministersploegen: het was de enige niet-westelijke provincie waarvan het percentage bewindslieden hoger was dan het bevolkingsaandeel.⁴⁶² Toen de anti-revolutionaire voorman Abraham Kuyper in 1901 aan de slag ging met de formatie van een christelijk coalitiekabinet, waaraan dus ook de katholieken zouden deelnemen, had hij op zijn lijstje met kandidaat-ministers in ieder geval twee Limburgers staan. De Stuers, toen net gekozen als afgevaardigde voor het district Weert, wordt vermeld als mogelijk minister van Buitenlandse Zaken en voormalig Tweede-Kamerlid Gustave Ruijs van Beerenbroek als potentieel bewindsman op Binnenlandse Zaken.⁴⁶³

Bij de verkiezingen van juli 1918 behaalden de katholieken dertig van de honderd zetels en vormden daarmee de grootste fractie in de Tweede Kamer. Haar voorzitter, Nolens, trok tijdens de kabinetsformatie mee aan de touwtjes. Zo werd hij ook letterlijk afgebeeld in de *Haagsche Post* met als onderschrift: 'Dr. Nolens als de groote souffleur en marionettenspeler.'⁴⁶⁴ Op 29 augustus 1918 werd jhr. Charles Ruijs de Beerenbrouck ontboden op paleis Het Loo. Hij kreeg de opdracht een nieuw kabinet te formeren. Voor

het eerst zou het ambt van 'minister-president' in Nederland toevallen aan een katholiek en aan een Limburger. Voor de eerste maal trad een premier aan met dit 'dubbel handicap', aldus Stassen in zijn boek over Ruijs.⁴⁶⁵ Ook de koningin moest wennen aan het idee. Fasseur schrijft over Wilhelmina's ervaringen met Ruijs: 'Al was hij dan Limburger en katholiek, hij maakte een gunstige indruk.'⁴⁶⁶

Indien we de inbedding van de Limburgse politici in de Nederlandse politiek bezien, is, voor zover het de periode 1840–1918 betreft, van een eenduidige en voortdurende progressie geen sprake. De relatie die zij in de jaren tot 1863 onderhielden met Thorbecke, een bij uitstek nationaal-politiek kopstuk van buiten de provincie, zou zich later nooit meer zo sterk voordoen. Dat de liberale voorman in Limburg – district Maastricht – werd gekozen (in 1853 en 1856), was uniek voor de acht decennia die in dit boek zijn onderzocht. De Limburgse afgevaardigden bonden zich tot begin jaren zestig zodanig aan Thorbecke en zijn liberalen dat zij in 1849 en in 1862 aan zijn kabinetten een *personele bijdrage mochten leveren: eerst Strens, vervolgens Van der Maesen de Sombreff*.

Bij de verkiezingen in 1864 openbaarde zich een provinciale beweging, de 'Limburgsche oppositie', die zich afkerig toonde van nationale allianties omdat dergelijke bindingen de belangen van Limburg in de weg zouden staan. De banden die Limburgse afgevaardigden onderhielden met Thorbecke en de liberalen, werden in de jaren die volgden, verbroken. Door de provinciale invalshoek die deze oppositie koos en door het gegeven dat de politieke samenwerking tussen de Nederlandse katholieken pas na 1890 echt gestalte zou krijgen, waren de Limburgers in de landelijke politiek verder van het nationale machtscentrum verwijderd dan ten tijde van hun bondgenootschap met Thorbecke.

De ideologisering van de Nederlandse politiek waarbij de katholieken zichzelf steeds meer profileerden als parlementaire fractie, ging niet aan de Limburgse volksvertegenwoordigers voorbij. Via het katholieke samenwerkingsverband in het parlement kwamen zij weer dichterbij het politieke machtscentrum. In de periode waarin de katholieken als zodanig gingen deelnemen aan de kabinetsformaties, de jaren vanaf 1888, namen Limburgers weer regelmatig zitting in kabinetten.

Ofschoon wel is opgemerkt dat het Limburgerschap bij de toebedeling van staatsambten als extra obstakel gold (naast het katholicisme), lijkt deze hindernis bij de verdeling van ministersposten van minder groot belang te zijn geweest. In dit kader schreef *De Nedermaas* nog in 1925:

Er schijnt slechts één ambt in Nederland te zijn, waar onze menschen wel voor deugen. Adjunct-inspecteur der Belastingen gaat boven onze capaciteit; voor commies ter gemeente-secretarie blijken eveneens niet-Limburgers beter en betrouwbaarder te zijn. Maar Minister der Kroon, dát kunnen we worden.⁴⁶⁷

Vergeleken bij hun Noord-Brabantse geloofsgenoten 'scoorden' de Limburgers relatief goed. Zowel de eerste katholieke bewindsman op een departement van binnenlands bestuur (Strens in 1852) als de eerste katholieke minister-president (Ruijs de Beerenbrouck in 1918) was in Limburg geboren en getogen. En het aandeel dat deze provincie had in de bemanning van ministersploegen in de jaren 1888–1918, was duidelijk groter dan het part van Noord-Brabant.

Ook binnen het katholieke samenwerkingsverband in de Tweede Kamer namen Limburgers vooraanstaande posities in. Puur getalsmatig gezien hanteerden zij binnen de katholieke kamerclub relatief vaak de voorzittershamer. Hun prominente positie in de Nederlandse politiek was het meest evident in het najaar van 1918 toen voor het eerst twee van hen aan de top stonden van het staatsbestel: Nolens als voorzitter van de grootste fractie in de Tweede Kamer en Ruijs de Beerenbrouck als premier.

De loyaliteiten die Limburgse afgevaardigden hadden in de landelijke politiek – eerst jegens Thorbecke en zijn liberalen en later jegens de katholieke fractie – verhinderden niet dat zij in hun afweging de belangen van hun provincie zwaar lieten meewegen. Zij schroomden er vaak zelfs niet voor om duidelijk te maken dat de belangen van Limburg de doorslag gaven.

HOOFDSTUK 5

‘In een geheel exceptionelen toestand’ Limburgse afgevaardigden en de belastingen

In de vergadering van 29 december 1840 vroeg Tweede-Kamerlid Frans Corneli het woord. Hij was de eerste onder de Limburgse afgevaardigden die, sinds hun terugkeer in de Staten-Generaal twee maanden eerder, deelnam aan de openbare beraadslagingen.¹ Aan de orde was het Wetsontwerp tot invoering der Rijksbelastingen in het hertogdom Limburg. Corneli begon voorzichtig:

Het was eerst mijn voornemen niet over het ontwerp van wet [...] het woord te voeren. Meer of min onbekend met den Financieelen toestand van Nederland, kan ik de noodzakelijkheid der in te voeren belastingen niet genoeg beoordeelen.²

Ondanks de onbekendheid met de situatie in zijn nieuwe vaderland vond hij dat hij toch iets moest zeggen:

Dan de zaak schijnt mij van te groot gewigt en in te nauw verband met alle belangen van het land, 't welk ik te vertegenwoordigen heb, om het stilzwijgen te bewaren.³

Voor de Limburgse volksvertegenwoordigers zouden de Nederlandse belastingen ook de volgende decennia een zaak van groot gewicht blijven: geen enkele andere kwestie op de Haagse parlementaire agenda werd tussen 1840 en 1918 door meer Limburgse kamerleden besproken en becommentarieerd. En als we daar de buitenparlementaire handelingen bij optellen, dan liet zelfs de meest zwijgzame onder de Limburgse afgevaardigden van zich horen: jhr. Louis de Villers de Pit, die tijdens zijn ruim dertig jaar lange kamerlidmaatschap nimmer het woord voerde bij plenaire beraadslagingen, schreef in juli 1843 – op dat moment nog lid van Provinciale Staten van Limburg – een ontwerp-verzoekschrift aan de koning over de onrechtvaardigheid van het Nederlandse belastingstelsel.

Bij een aantal Limburgse kamerleden werd de parlementaire carrière zelfs in hoge mate gekenmerkt door belastingonderwerpen. Pieter de Lom

de Berg (Tweede-Kamerlid van 1848 tot 1868) wordt bijvoorbeeld, naar aanleiding van een pleidooi aan het einde van zijn parlementaire loopbaan, 'de oude belasting-opposant' genoemd.⁴ De Lom de Berg hield zich in zijn parlementaire redevoeringen dan ook sterk bezig met fiscale kwesties.⁵ Het korte kamerlidmaatschap van Frederik baron de Keverberg de Kessel (11 maart tot 19 oktober 1864) stond, zoals we zagen in het vorige hoofdstuk, vooral in het teken van de fiscale lasten. De baron voerde zijn verkiezingscampagne met de leus: 'Weg met het ontwerp, weg met de minister van financiën', waarmee hij zich keerde tegen het wetsontwerp tot verhoging van de grondbelasting in Limburg.⁶

Omdat zoveel Limburgse politici in Den Haag zich met de belastingen bezighielden, zal aan de hand van dit onderwerp een beeld worden geschetst van de Limburgse bijdrage aan de Nederlandse politiek. Op een aantal punten zal deze bijdrage worden vergeleken met de parlementaire handelingen van kamerleden uit andere provincies. Vervolgens zal het doen en laten van de Limburgse leden van de Staten-Generaal worden gerelateerd aan de verlangens die in de provincie zelf leefden en die door met name het provinciaal bestuur werden geuit.

Een fiscale status aparte

Op fiscaal gebied had de terugkeer naar het Koninkrijk der Nederlanden in 1839 Limburg een weinig aantrekkelijk perspectief geboden. De hoge staatsschuld – nota bene voor een belangrijk deel opgebouwd na 1830 – zou ongetwijfeld hoge lasten met zich meebrengen en de hereniging was daarom 'niet zonder bangheid en zwaarmoedigheid te gemoet gezien', aldus Tweede-Kamerlid Michiels van Verduynen in 1840.⁷ De opgelegde staatsrechtelijke hereniging maakte de invoering van de Nederlandse belastingwetgeving in Limburg echter onvermijdelijk en onder de gegeven omstandigheden namen de drie Limburgse Tweede-Kamerleden – Corneli, Michiels van Verduynen en Kerens – een coöperatieve houding aan: zij steunden het wetsontwerp dat de invoering van de belastingen in Limburg regelde.

Hierbij was van belang dat de wet, tot tevredenheid van de Limburgse afgevaardigden, niet helemaal voorbijging aan de gevoelens die in de nieuwe provincie leefden. De koninklijke boodschap die het ontwerp vergezelde, gaf aan dat de regering bij het opstellen van de bepalingen rekening had gehouden met 'de plaatselijke gesteldheid van dat Gewest'.⁸ Zo werd bij de accijnzen op het gemaal (granen), het geslacht (slachtvee) en de brandstoffen niet gekozen voor een rechtstreekse heffing, maar voor een indirecte inning

via een admodiatiestelsel. De accijnzen werden niet op basis van de hoeveelheid van het belaste artikel opgelegd, maar door de gemeenten hoofdelijk omgeslagen; deze regeling gold overigens niet voor de steden Maastricht en Venlo. Op die manier werden de belastingen 'op eene verzachtende wijze' ingevoerd, stelden Corneli en na hem Michiels van Verduynen dankbaar vast.⁹

De fiscale uitzondering die aldus voor Limburg werd gecreëerd, wekte bij een aantal Tweede-Kamerleden bedenkingen. Was hier geen sprake van een privilege, hetgeen toch uitdrukkelijk door de grondwet verboden werd? Dat de regeling geacht werd Limburg voordelen te bieden, mag blijken uit de wens van afgevaardigden uit Noord-Brabant en Gelderland om ook voor hun provincie een admodiatieregeling vast te stellen.¹⁰

'Met meer verschooning behandeld'

Naast een separate regeling bij de heffing van de accijnzen gold in Limburg bijzondere wetgeving inzake de grondbelasting, naast de personele belasting en het patentrecht een van de drie directe rijksbelastingen. Deze 'status aparte' dankte de provincie aan haar ontstaansgeschiedenis.

Ten gevolge van de Belgische opstand waren de werkzaamheden van het kadaster, op grond waarvan de belastbare opbrengsten werden geschat, in Limburg nooit voltooid. In oktober 1841 werd daarom, met steun van de Limburgse kamerleden, een voorlopige wettelijke regeling getroffen waardoor Limburg jaarlijks een bedrag van 248 906,85 gulden – de zogeheten hoofdsom – zou gaan betalen aan grondbelasting. In vergelijking met de hoofdsommen van de andere provincies was dit een uitermate gunstig bedrag, zo bleek althans uit de kadastrale schattingen die in 1844 gereedkwamen. Op grond van deze schattingen werd namelijk becijferd dat de Limburgse grond- en huiseigenaren in vergelijking met de eigenaren elders tot de helft minder aan grondbelasting betaalden. Er wordt dan wel van uitgegaan dat het kadaster overal in Nederland dezelfde maatstaven hanteerde bij de schattingen, maar hier lag juist een belangrijk punt van kritiek.

De bijzondere behandeling van Limburg bleef, mede als gevolg van deze kadastrale cijfers, niet onopgemerkt. Meermaals werd in het parlement aangedrongen op een fiscale gelijkstelling van Limburg. Toch zou het tot 1869 duren voordat de provincie op het gebied van de grondbelasting volledig was geïntegreerd in het Nederlandse fiscale stelsel. Na veel commotie en rumoer kwam er dat jaar een eind aan de status aparte. Bijna dertig jaar lang had de provincie een exceptioneel – en volgens velen uiterst profijtelijk – fiscaal regime gekend.

Bij de pogingen die tussen 1840 en 1869 werden ondernomen om de separate regeling op het terrein van de grondbelasting te wijzigen en ongedaan te maken, waren de belangen van de Limburgse grondbezitters duidelijk: de bestaande situatie diende zo lang mogelijk te worden gehandhaafd. Zij hadden immers baat bij de vigerende wetgeving en ze beklaagden zich daarover dan ook niet.¹¹

Wat was de houding van de Limburgse kamerleden? Spoedig nadat de afscheidingsbeweging in Limburg aan kracht had ingeboet, zagen zij de kwestie van de grondbelasting prominent op de parlementaire agenda verschijnen. In 1850 diende de regering een wetsontwerp in 'betreffende de heffing der grondbelasting in het Hertogdom Limburg'. Omdat het kadaster zijn werkzaamheden al zes jaar daarvoor voltooid had, is het opmerkelijk dat de uitzonderingspositie voor Limburg in het wetsvoorstel niet werd beëindigd; het ontbreken van de kadastrale schattingen was immers de formele grond voor de bestaande situatie. De hoofdsom bleef dus voor Limburg gehandhaafd. Minister P.P. van Bosse erkende overigens wel dat Limburg 'van de vereeniging met ons land af tot op dit oogenblik toe, met het oog op de bijzondere omstandigheid zijner aardrijkskundige ligging, altijd met meer verschooning behandeld is dan andere provincien'.¹² Ofschoon dit zeker niet onbepaald zou kunnen blijven voortduren, meende de bewindsman dat er nog wel enige tijd zou verlopen alvorens aan deze exceptionele toestand een eind zou komen. Voorlopig ging hij daarmee voorbij aan de wet uit 1841 die met betrekking tot de hoogte van de hoofdsom een nadere wettelijke bepaling verlangde.¹³ Een gunstig ontwerp dus voor het hertogdom.

De Limburgse Tweede-Kamerleden waren dan ook tevreden en spraken niet bij de behandeling van het voorstel. Dat hoefde ook niet, want het leek er aanvankelijk op dat het ontwerp soepel door het parlement zou rollen: de algemene beraadslagingen in de Tweede Kamer waren zeer kort – zij beslaan in de *Handelingen* nog geen halve pagina – en het voorstel werd met algemene stemmen aangenomen.¹⁴

Hoe anders verliep het in de Eerste Kamer! Hier was de tegenstand tegen een voortzetting van de Limburgse uitzonderingspositie groot: Limburg was een deel van Nederland en moest naast de lusten ook de lasten daarvan dragen, vonden vele leden. Van een privilege op belastinggebied kon dan ook niet langer sprake zijn. In een lange toespraak wees Louis Beerenbroek zijn mede-afgevaardigden op de ongunstige staatsrechtelijke en geografische toestand van zijn gewest, die een uitzondering op belastinggebied volgens hem alleszins rechtvaardigde. De band met Nederland was nog jong en

fragiel, de Belgische periode lag de Limburgers nog vers in het geheugen en 'het zou onstaatkundig zijn de bevolking door opdrijving van belastingen eenen blik te doen werpen op den gunstigen toestand hunner vroeger landgenoten'.¹⁵

Door te herinneren aan de voorbije en voor Limburg bijzonder roerige jaren trachtte Beerenbroek zijn collega's te overtuigen van de noodzaak de provincie met de nodige voorzichtigheid te behandelen. Daarbij zou een verhoging van de grondbelasting vanzelfsprekend niet te pas komen. Het lange betoog baatte niet: met 24 tegen 6 stemmen werd het wetsvoorstel verworpen. Beerenbroek en De Villers de Pit – Petrus Regout was afwezig – behoorden tot de kleine schare voorstanders. Door de verwerping van het wetsontwerp werd de bestaande en voor Limburg als gunstig ervaren fiscale situatie weliswaar voortgezet, de vraag was echter wanneer de kwestie opnieuw aan de orde zou komen en vooral of het nieuwe voorstel voor Limburg even gunstig zou zijn als het nu verworpene.

Het antwoord kwam in september 1858. Als onderdeel van een plan tot aanpassing van het belastingstelsel diende de regering een nieuw voorstel tot wijziging van de grondbelasting in. Alleen de titel al beloofde weinig goeds voor de Limburgers: wetsontwerp tot evenredigmaking der grondbelasting. Het percentage van de (geschatte) opbrengst werd met ingang van 1859 in alle provincies op een gelijk niveau gesteld: 12,86 %. Op dat moment verschilde dat percentage nog per provincie en schommelde tussen de 11 en 13. Limburg schoot daar volgens de berekeningen als enige ver onder met 6,7 %.

Voor al het hertogdom zou door een gelijkstelling dus meer moeten gaan bijdragen, hetgeen veel Tweede-Kamerleden 'allezins redelijk' vonden.¹⁶ Ofschoon voor hun provincie in het wetsvoorstel was voorzien in een overgangstermijn van drie jaar, gold dit niet voor de Limburgers onder hen. Zij kwamen in actie tijdens de besprekingen in de afdelingen. De cijfers klopten niet, betoogden zij: de werkzaamheden van het kadaster, waarmee in Limburg pas later had kunnen worden begonnen, waren toen 'met overdreven spoed en uiterst onregelmatig' uitgevoerd.¹⁷ Nadat het ontwerp in de afdelingen was besproken, werd het door de regering ingetrokken met als motivering dat de internationale toestand geen ruimte liet voor een omvangrijke wijziging van het belastingstelsel.

In de jaren vijftig en zestig werd vanuit de volksvertegenwoordiging verschillende malen aangedrongen op een gelijke behandeling van Limburg, tot grote ergernis van Tweede-Kamerlid Edmond van Wintershoven. Hij merkte al in 1856 op: 'Er mag misschien eenig zeer gering verschil ten

voordeele van Limburg bestaan, maar dit is zeker, dat dat verschil dan toch zoo aanzienlijk niet is, om daarop telkens hier en in de andere Kamer der Staten-Generaal terug te komen.'¹⁸ Veel gehoor vond hij niet: twee weken later kondigde het Friese Eerste-Kamerlid jhr. T.A.M.A. van Andringa de Kempener aan dat hij het vraagstuk van de grondbelasting in Limburg 'steeds zal trachten levendig te houden'.¹⁹ De provincie verdween als het ging om de grondbelasting nimmer uit de schijnwerper.

Het in beeld houden van de kwestie had succes, want tot vreugde van velen kondigde minister G.H. Betz van Financiën in september 1862 aan een wetsontwerp betreffende de grondbelasting in Limburg gereed te hebben en weldra aan de Kamer te zullen aanbieden. Het ontwerp volgde enkele maanden daarna. De memorie van antwoord liet aan duidelijkheid niets te wensen over: de bestaande en voor Limburg gunstige situatie mocht niet langer voortduren. De regering achtte de tijd gekomen om de zaak met een overgangstermijn van drie jaar te normaliseren: de hoofdsom werd met ruim 100 000 gulden verhoogd en net zoals elders gesplitst in een deel voor gebouwde en een deel voor ongebouwde eigendommen; mutaties in de hoeveelheid belastbare grond zouden voortaan – eveneens net als elders – worden verrekend. Van afwijkingen in de kadastrale schattingen in vergelijking met de andere landsdelen – altijd een van de belangrijkste Limburgse argumenten tegen wijziging van de bestaande situatie – wilde de minister niet weten.²⁰ Aan de Limburgse status aparte inzake de grondbelasting zou, als het aan de regering lag, nu spoedig een einde komen.

De Kamer liet het wetsontwerp vervolgens lange tijd onafgehandeld liggen, wellicht mede onder de indruk van de grote opschudding die erover in Limburg was ontstaan.²¹ Omdat onafgedane wetsontwerpen aan het eind van een parlementair jaar automatisch kwamen te vervallen, stuurde minister Betz hetzelfde ontwerp in september 1863 opnieuw naar de Kamer. Nu werd de behandeling ervan wel ter hand genomen. De drie Limburgse leden die bij de voorbereidende werkzaamheden (in de afdelingen) aanwezig waren – Van Wintershoven was afwezig – maakten hun bezwaren duidelijk kenbaar. 'Wij hebben dus,' zei Charles Antoine baron de Bieberstein, 'onzen eersten plicht vervuld'.²² Hij sprak van hun eerste plicht omdat het wetsvoorstel zich toen nog in het voortraject bevond; de openbare beraadslagingen moesten nog volgen. Een 'grote meerderheid' had overigens al laten weten zich te kunnen vinden in het ministeriële voorstel.²³ De politieke verwikkelingen die rondom de indiening en behandeling van het wetsvoorstel plaatsvonden – inclusief de verkiezing van De Keverberg de Kessel – zijn reeds in het vorige hoofdstuk behandeld en blijven hier buiten beschouwing.

Terwijl de Tweede Kamer in afwachting was van de memorie van antwoord, behandelde zij de begroting van het ministerie van Financiën. De minister die aan het hoofd stond van dit departement, was verantwoordelijk voor het indienen van het wetsontwerp tot verhoging van de grondbelasting in Limburg. De drie Limburgse Tweede-Kamerleden die aan de begrotingsbehandeling deelnamen, gaven zonder uitzondering uiting aan hun weinig warme gevoelens jegens minister Betz. De Lom de Berg sprak van een gebrek aan vertrouwen in de minister van Financiën en Karel Cornelis gaf aan dat een stem voor de begroting van Financiën moest vereiste voor een afgevaardigde uit Limburg.²⁴

Betz moest aftreden ten gevolge van de Limburgse brievenkwestie (zie hoofdstuk 4). Er werd echter vooralsnog geen nieuwe bewindsman op Financiën benoemd; er kwam een minister ad interim: N. Olivier, de zittende minister van Justitie. De Lom de Berg en ook H.C.F. Kerstens trachtten de kwestie op de lange baan te schuiven door te betogen dat de zaak niet door een interimaire minister mocht worden afgehandeld. Ook Olivier zelf gaf aan de behandeling van het voorstel te willen overlaten aan de toekomstige minister van Financiën.

Daar kwam nog bij dat het aantal kamerleden uit Limburg op dat moment beperkt was, omdat de twee Maastrichtse afgevaardigden ontbraken: jhr. Paul van der Maesen de Sombreff had een week daarvoor ontslag genomen vanwege de Limburgse brievenkwestie en De Bieberstein was al weken afwezig wegens ziekte. De Lom de Berg, die wel aanwezig was, voerde ook dit aan als bezwaar tegen de verdere behandeling van het wetsontwerp: daar de Limburgse afgevaardigden in de Kamer niet voltallig waren – 'zij zijn op de helft gereduceerd' –, dienden de parlementaire werkzaamheden inzake de verhoging van de grondbelasting in Limburg gestaakt te worden.²⁵ Hij deed daarom een voorstel tot 'onbepaalde verdaging, na het winterreces'.²⁶ De poging van De Lom de Berg, gesteund door Cornelis en Kerstens, om de kwestie in de ijskast te plaatsen faalde. Een kamermeerderheid wilde overgaan tot behandeling van het wetsontwerp en een week later was het zover.

De angst van De Lom de Berg dat de verdediging van de provinciale belangen nu gevoerd moest gaan worden door een onvoltallige Limburgse vertegenwoordiging in de Kamer, bleek ongegrond: alle kamerleden uit Limburg waren op 15 december 1865 aanwezig. De Bieberstein had zich, na een maand afwezigheid, één dag voor het finale kamerdebat weer gemeld in Den Haag en ook Van der Maesen de Sombreff was na zijn herverkiezing nog net op tijd present: onmiddellijk nadat hij in de kamerbanken had

plaatsgenomen, werden de algemene beraadslagingen over het wetsontwerp geopend. Het debat zou twee dagen duren.

Alle Limburgse kamerleden voerden het woord, op beide dagen. Ook Kerstens liet zich niet onbetuigd; hij was immers, zo had hij eerder al laten weten, afgevaardigd door 'een district, gedeeltelijk uit Limburg bestaande': het kiesdistrict Boxmeer.²⁷ Het aandeel van de parlementariërs uit Limburg aan het debat was groot: eenentwintig maal nam een kamerlid het woord, veertien keer betrof het een afgevaardigde uit een van de drie Limburgse kiesdistricten. De Lom de Berg en Kerstens spraken tweemaal, De Biebestein en Van der Maesen de Sombreff driemaal en Cornelis kwam zelfs vier keer aan het woord. Fel pleitten zij tegen het wetsontwerp. Van de diverse argumenten die zij daarbij gebruikten, was de door allen genoemde ongelijkheid in de door het kadaster vastgestelde belastbare opbrengsten het voornaamste.²⁸ Alvorens de grondbelasting in Limburg kon worden vastgesteld, moest daarom eerst een landelijke herziening van de kadastrale schattingen plaatsvinden.

Toen De Lom de Berg zei erop te vertrouwen dat de Kamer haar goedkeuring zou onthouden aan het voorstel dat 'voor Limburg eene calamiteit zou zijn', was dit duidelijk tegen beter weten in.²⁹ Bij de behandeling ervan in de afdelingen was immers al komen vast te staan dat een grote meerderheid voor zou stemmen. Dat gebeurde ook: het voorstel werd op 16 december in de Tweede Kamer met 54 tegen 18 stemmen aangenomen.

Op de Eerste Kamer hoefde ook al niet veel hoop gevestigd te worden. In het verslag van de commissie van rapporteurs was daar al gemeld dat het wetsontwerp 'door verreweg de meeste leden der Kamer aannemelijk [wordt] geoordeeld'.³⁰ Nog voordat de wet zelf werd behandeld, gaven de drie Limburgse Eerste-Kamerleden uiting aan hun grote ongenoegen; zij benutten hiervoor de begrotingsbehandeling. *De Nederlandsche spectator* publiceerde naar aanleiding daarvan een prent waarop Beerenbroek, De Villers de Pit en Michiels van Kessenich zich bij het 'serveren' van de begroting demonstratief hebben afgewend van hun collega-kamerleden. 'Geen enkele schotel bekoort de drie Limburgsche heeren' luidt het onderschrift. Geheel juist is deze tekst niet, want er was wel degelijk een aantal begrotingshoofdstukken dat op de stem van de Limburgers kon rekenen.³¹ Maar kennelijk deed dat niets af aan het beeld dat van de Limburgse Eerste-Kamerleden bij de begrotingsbehandeling was ontstaan: een groep die zich duidelijk onderscheidde en afzonderde van de rest van de Kamer.

Bij de beraadslaging over de wet zelf bleek wederom dat de Eerste Kamer in overgrote meerderheid van mening was dat er eindelijk maar

eens een eind moest komen aan de uitzonderingspositie voor Limburg. Naast Beerenbroek, die een lang betoog hield en Michiels van Kessenich die tweemaal het woord voerde, waren er slechts twee niet-Limburgse kamerleden die over het voorstel spraken. En ondanks alle argumenten die door de beide Limburgers werden aangevoerd, stemden 28 van de 33 aanwezige afgevaardigden in met het ontwerp. Naast de drie Limburgers stemde ook J.B.J. Hengst, oud-afgevaardigde uit het district Boxmeer en nu Eerste-Kamerlid uit de provincie Noord-Brabant, tegen. Het lijkt erop dat de Limburgers het parlementaire werk vervolgens demonstratief voor gezien hielden: De Villers de Pité verliet de vergadering al na de stemming, Michiels van Kessenich verscheen niet meer bij de avondzitting en de volgende dag ontbraken alle drie de Limburgse leden.

De onvrede klonk nog door in de Tweede Kamer toen daar enkele maanden later de definitieve begroting aan de orde kwam. Uit protest tegen de verhoging van de grondbelasting stemden de vier Limburgse leden tegen de begroting van het departement van Financiën. De wet waartegen deze protestactie was gericht, was toen inmiddels al van kracht geworden.

En daarmee werd Limburg op 1 januari 1869 – na afloop van een overgangstermijn van drie jaar – geïntegreerd in de Nederlandse wetgeving inzake de grondbelasting. Tot dan toe had de bijzondere fiscale status geregeld een stempel gedrukt op de parlementaire handelingen van de Limburgers in Den Haag. Zonder uitzondering was hun streven erop gericht geweest de vigerende regeling te behouden. Dit streven moet ook voor tijdgenoten buiten het parlement duidelijk waarneembaar zijn geweest, met name in de jaren zestig toen de zaak ten gevolge van de brievenkwestie in Nederland met grote interesse werd gevolgd.

Het talrijk publiek, dat in den regel zich niet veel met staatszaken bemoeit en de bereddering van deze maar het liefst aan 'de heeren' overlaat, schijnt dezer dagen eene uitzondering op dien regel gemaakt te hebben.

Dit schreef *De Tijd* op 30 december 1865. Vele ogen – 'duizenden en duizenden' – waren volgens het blad gericht op de vergaderzalen van Provinciale Staten in Maastricht en van de Tweede Kamer in Den Haag. Ook in de landelijke pers veroorzaakte de kwestie een ware pennensrijd.³²

Provinciaal antagonisme

Dat de Limburgse kamerleden zich op het terrein van de grondbelasting uitdrukkelijk rekenschap gaven van de financiële belangen van hun provincie, lijkt echter niet uitzonderlijk. Bij de behandeling van het eerder gememoreerde wetsontwerp tot evenredigmaking der grondbelasting (1858) was in de Tweede Kamer namelijk de vrees geuit dat de discussie zou leiden tot het 'herleven van een provinciaal antagonisme'. Veel kamerleden zeiden het te betreuren dat 'eene oude, nagenoeg vergeten zaak weder [wordt] opgedelft, die jaren lang een struikelblok tusschen de onderscheidene provincies is geweest en in der tijd maar al te veel bitterheid heeft doen ontstaan'.³³

De cijfers die het voorstel vergezelden, lieten immers grote verschillen zien in het bedrag dat door de diverse provincies werd betaald aan grondbelasting en ook buiten Limburg heerste er onvrede over het werk van het kadaster. Dat niet alleen de Limburgers zich bezighielden met de provinciale belastingbelangen, laat dit wetsontwerp meer in het bijzonder zien aan de hand van de kamerleden uit Friesland. Alleen deze provincie zou er volgens de berekeningen bij het voorstel financieel op vooruitgaan. Het waren dan ook juist Friese afgevaardigden in zowel Tweede als Eerste Kamer die de grondbelasting al bij de eerstvolgende middelenwet, die voor 1860, aan de orde stelden. Zij rekenden hun collega's precies voor hoeveel Friesland te veel betaalde.³⁴ Eerste-Kamerlid jhr. T.A.M.A. van Andringa de Kempenaer klaagde een jaar later, bij de middelenwet voor 1861, wederom dat Friesland te veel moest bijdragen aan de grondbelasting.³⁵

Hoewel de Limburgse afgevaardigden kennelijk niet de enigen waren die bij de grondbelasting de belangen van hun provincie in het oog behielden, was Limburg door de separate wetgeving wel de provincie die de vermeende ongelijkheid het duidelijkst voor het voetlicht wierp. Bijna drie decennia lang bestond er een bij wet gecreëerde belangentegenstelling tussen Limburg en de rest van Nederland en deze tegenstelling bevorderde bij discussies over de grondbelasting een afzonderlijke positie van de Limburgse afgevaardigden in de Staten-Generaal. Zij waren immers veelal de enigen die in woord en daad op de bres stonden voor handhaving van de bestaande wetgeving. En dat sprong in het oog, wist ook Eerste-Kamerlid Beerenbroek bij de behandeling van het voorstel van minister Betz tot verhoging van de grondbelasting in Limburg:

Het is eene onaangename taak een voorstel van wet te bestrijden, waarbij bepaald ééne provincie is betrokken [...]. Daarbij komt dat

hij, die optreedt als bestrijder, zoo ligt den schijn aanneemt door een *intérêt de clocher* [kleingeestig belang] te zijn gedreven.³⁶

De Limburgse kamerleden moesten mede daardoor, aldus De Lom de Berg, als 'beklaagden' in de vergaderzaal verschijnen.³⁷

De Limburgers vormden met hun optreden een eenheid en indien niet alle Limburgse afgevaardigden in de Kamer aanwezig konden zijn, werd dit dan ook aangedragen als een reden voor uitstel. De felheid van de redevoeringen door Limburgse kamerleden over aanpassing van de wetgeving inzake de grondbelasting, met name in de jaren zestig, zal het beeld van eendrachtig verzet van Limburgse zijde in de beide Kamers alleen maar hebben versterkt. De prent uit *De Nederlandsche spectator* vormt hiervan een fraaie illustratie (zie blz. 369).

Tot slot lijkt ook hun argumentatie te hebben bijgedragen aan een zekere exclusiviteit. Vaak benadrukten de Limburgse parlementariërs de bijzonder ongunstige situatie waarin juist hun provincie zich bevond. En, zo leidden zij vervolgens af: een exceptioneel gewest kon aanspraak maken op een exceptionele regeling. Want, zo vroeg het Tweede-Kamerlid J.J.A. van Wylick (district Roermond) al in 1851 aan zijn collega's, 'wie van u zoude den toestand zijner provincie tegen dien van dat zoo gewaand gelukkige en geprivilegeerde Limburg willen verruilen?'³⁸

Of het hertogdom zich daadwerkelijk in een exceptioneel nadelige situatie bevond, is een andere kwestie. Indien we deze vraag relateren aan de parlementaire activiteiten van de Limburgers in Den Haag, kunnen we ons afvragen of hun handelen getuigde van 'bekrompen provincialisme', of dat ze recht van spreken hadden.³⁹ Hoewel het er hier niet om gaat een oordeel te vellen over de rechtmatigheid van hun activiteiten, kan worden gewezen op de vaststelling van Nick Bos dat de klachten over de te hoge schattingen van het kadaster niet zo ongegrond waren als wel wordt gedacht. De vanaf 1865 in Limburg geheven grondbelasting was, voor zover het de belasting op landerijen betrof, zelfs 'onbillijk hoog'.⁴⁰ Enkele jaren na de doorgevoerde verhoging van de grondbelasting bleek dat de belastbare opbrengsten in Limburg zowel wat betreft de gebouwde als wat betreft de ongebouwde eigendommen relatief te hoog waren geschat. Bij de herzieningen in 1870 en 1879 stegen de belastbare opbrengsten van beide soorten eigendommen namelijk minder dan in de rest van Nederland.⁴¹

'Effecten koopen kan hij niet'

In juli 1843 gaf de Limburgse jonkheer de Villers de Pit, toen nog geen kamerlid, in de Provinciale Staten aan waarom het Nederlandse belastingstelsel juist voor zijn provincie nadelig was:

Une trs grande partie de la richesse nationale de la Hollande consiste en capitaux placs en affaires de finance et de haut commerce. Ces capitaux chappent aux impts directs; chez nous, au contraire, tous les capitaux consistent en biens fonds, en industrie agricole et manufacturire, et sont atteints par l'impt foncier, par les droits de succession, le timbre, l'enrgistrement et les patentes.⁴²

Tot begin jaren negentig zou het inkomen uit roerend vermogen, het zogeheten kapitaal in portefeuille, in een geprivilegieerde positie blijven: effectenbezitters konden 'in rustige rust hunne coupons knippen', omdat voornamelijk onroerend goed werd belast.⁴³ De belastingvrijstelling van het kapitaal vormde het zwakste punt van het toenmalige fiscale stelsel.⁴⁴ Zij was wel verklaarbaar: de overheid was deels afhankelijk van de bezitters van Nederlandse staatspapieren en daarmee van het grootste deel van de effectenbezitters. Bovendien was dit vermogensbezit zeer mobiel en dus niet gebonden aan Nederland. In het zicht van de twintigste eeuw zou er een eind komen aan deze onevenwichtigheid. De weerstand ertegen was in de loop van de negentiende eeuw gegroeid en bovendien was de overheid, dankzij de gezondmaking van de openbare financin, minder afhankelijk geworden van de effectenbezitters.

In Limburg heerste grote onvrede over de belastingvrijdom van het kapitaal in portefeuille. Die gevoelens hielden verband met de financiële structuren van het gewest: in geen enkele andere provincie werd zoveel in grond en zo weinig in effecten belegd.⁴⁵ Over de reden waarom 'de Limburger' over het algemeen de beurs meed, zei Eerste-Kamerlid Beerenbroek in 1849: 'effecten koopen kan hij niet, daarmede is hij niet bekend [...]'.⁴⁶ Bovendien, zo voegde hij toe, zijn de beschikbare gelden te gering.

Nu werd deze ongelijkheid enigszins gecompenseerd doordat de Limburgers het niet zo nauw namen met het betalen van de verschuldigde belasting. Bij de parlementaire beraadslagingen over de invoering van de Nederlandse belastingen in Limburg had Tweede-Kamerlid Michiels van Verduynen al voorspeld dat het aantal ontduikers in zijn provincie groot zou zijn.⁴⁷ Belastingontduiking zou in Limburg inderdaad een geliefde bezigheid worden.⁴⁸

Sommige Limburgse kamerleden vormden hierop geen uitzondering. Zo werd Pieter de Lom de Berg midden jaren vijftig vervolgd wegens het doen van een onjuiste aangifte. Bij inspectie van zijn huis in Venlo was gebleken dat er meer haarden (stookplaatsen) aanwezig waren dan het kamerlid had opgegeven; de haarden vormden één van de grondslagen van de personele belasting. Toen De Lom de Berg zich tien jaar later in de Kamer weer eens beklaagde over de belastingwetgeving, schroomde minister Betz van Financiën niet om hem in alle openbaarheid aan deze affaire te herinneren. Dit tot grote verontwaardiging van De Lom de Berg die nu meende zich uitgebreid te moeten verdedigen.⁴⁹ Een ander voorbeeld treffen we aan in het boek van belastinginspecteur J. Kuyper. Een in Zuid-Limburg woonachtig, niet bij name genoemd, kamerlid gaf een wel zeer lage huurwaarde op voor zijn grote en 'heerlijk gelegen' huis. Kuyper besloot de afgevaardigde hoger aan te slaan, ondanks 'een flesch keurige Hermitage' die hem werd aangeboden.⁵⁰

De neiging belastingen te ontduiken wordt wel gerelateerd aan de verbondenheid met het staatsverband dat ze int. Zo verbindt Weber in zijn boek *Peasants into Frenchmen* de moeite die het de Franse overheid in bepaalde departementen kostte om belastingen te innen, met een gebrek aan patriottisme.⁵¹

Nu lijkt het gezien de vele kritiek van niet-Limburgse kamerleden op het belastingstelsel overigens onwaarschijnlijk dat elders in Nederland altijd met genoeg aan de fiscale verplichtingen werd voldaan. Bij een belastingdebat in 1881 zei Tweede-Kamerlid H.A.A. des Amorie van der Hoeven (district Breda):

Laat ons toch geen kinderen zijn, Mijnheer de Voorzitter! De meeste menschen zijn niet buitengewoon slecht, maar ook niet buitengewoon goed [...] de verhouding van de *volkomen juiste* aangiften tot die, waarbij op de eene of andere wijze is getransigeerd, stel ik, ze ruim nemende, op *drie ten honderd* [...].⁵²

Belastingontduiking was dan ook zeker geen puur Limburgse aangelegenheid. De mate echter waarin de bewoners van deze provincie in de negentiende eeuw trachtten te ontkomen aan de hun opgelegde belastingplicht, verbaasde zelfs de meest ervaren belastinginspecteurs.⁵³

In het parlement

Het bewerkstelligen van een meer evenwichtige belastingdruk vormde een slepende kwestie in de negentiende-eeuwse politiek. Tot zeven keer toe werd gepoogd het kapitaal in portefeuille te belasten. Een aantal malen haalde het desbetreffende wetsontwerp de openbare beraadslagingen in de Kamer(s).

Gedurende de jaren veertig pleitten kamerleden uit Limburg bij diverse gelegenheden voor een gelijke verdeling van de fiscale lasten over roerende en onroerende goederen. Daarom kon De Lom de Berg in februari 1852, toen de regering een voorstel tot heffing van een rentebelasting indiende, dan ook opmerken: 'Ik zal wel niet behoeven zeggen dat ik voor de wet zal stemmen.' Ook de twee andere Limburgers die bij de behandeling aanwezig waren, De Limpens en Van Wylick, stemden voor het wetsvoorstel. De Lom de Berg legde nog eens uit waarom de wet steun verdiende: 'Nen, Mijne Heeren, de renteniers zijn reeds al te lang verschoond gebleven aan de regtmatische bijdrage welke zij aan den Staat verschuldigd zijn, he is onbillijk die langer op de schouders van anderen te laten rusten'.⁵⁴ Bedield waren natuurlijk vooral de Limburgse schouders. Van Wylick sloot zich bij hem aan en benadrukte dat een meer evenwichtige spreiding van de belastingdruk hoogst noodzakelijk was.

Bij de kwestie van de verhoging van de grondbelasting in Limburg, die in de jaren zestig speelde, benadrukten de Limburgse kamerleden eveneens de uitzonderlijke verhouding tussen grond- en effectenbezit die hun provincie parten speelde. Zo zei De Bieberstein: 'Limburg betaalt van al wat het bezit, het kan niets aan het oog van de fiscus ontrukken, want de Limburgsche fortuinen bestaan in land en hypotheeken; men bezit er geen Staatspapieren en andere bronnen van inkomsten, die onbelast zijn en de groote fortuinen van andere gewesten van het Rijk uitmaken'.⁵⁵

Een aantal jaren later leek het er even op dat de Limburgse Tweede-Kamerleden de ingezette lijn niet doorzetten: zij stemden in mei 1872 tegen het voorstel van minister P. Blussé van Oud-Alblas. Dit voorstel behelsde de heffing van een inkomstenbelasting waardoor ook het roerend goed belast zou gaan worden. Een belangrijke verklaring voor dit paradoxale stemgedrag – een verklaring die overigens is terug te vinden in de pleidooien van vier Limburgse kamerleden – is dat de wet naast roerende goederen ook nog de onroerende belastte.⁵⁶ Het grondbezit, al onderworpen aan de grondbelasting, zou op die manier dubbel worden getroffen: 'de schreeuwendste onrechtvaardigheid' uit de wet, aldus De Bieberstein,⁵⁷ en daar wilden de Limburgers niet aan meewerken. Het komt daarom in eerste instantie

vreemd voor dat de afgevaardigden uit Limburg tegen het amendement van A. van Delden (district Deventer) stemden. In dit wijzigingsvoorstel werd het grondbezit immers vrijgesteld van de inkomstenbelasting. Zij zullen zich echter in het geheel niet hebben kunnen verenigen met het motief dat aan het amendement ten grondslag lag. Van Delden zei daarover: 'Ik heb geen oogenblik bedoeld [...] de eigenaars van onroerende goederen eene dienst te bewijzen of hen in eene voordeelijker positie te brengen. Integendeel, mijne bedoeling is juist om de eigenaars van onroerend goed later, bij eene speciale regeling, wat meer in de Staatslasten te laten bijdragen.'⁵⁸

Het verzet tegen de wet was groot en het aandeel van de afgevaardigden uit Maastricht, Roermond en Boxmeer viel daarin niet op, totdat de Rotterdamse afgevaardigde W.A. Viruly Verbrugge aan het woord kwam. Deze beweerde namelijk dat Limburg, maar ook Gelderland, onder de bestaande belastingwetgeving juist met voorrecht werd behandeld. De afgevaardigden uit de Gelderse districten lieten deze stelling onbesproken. De Bieberstein voelde zich wel uitgedaagd door deze woorden. Er werd altijd gesproken van een gelijke verdeling van de lasten, nimmer van de lusten, aldus de baron, 'en welke zijn de provincien die het meest uit den Staats-hooiberg plukken'? Voor De Bieberstein was het antwoord helder: terwijl 'in de Hollandsche provincien' flinke bedragen werden besteed aan de aanleg van 'groote Rijkswaterwerken', was duizend gulden al te veel als men in Limburg een weg wilde herstellen.⁵⁹ Zoals gezegd, werd het wetsontwerp slecht ontvangen in de Kamer. Het eerste artikel werd dan ook met een ruime meerderheid – 51 tegen 27 – weggestemd en de minister zag zich genoodzaakt het voorstel in te trekken.

Bijna tien jaar later, op 1 maart 1880, diende minister Vissering van Financiën een wetsontwerp in 'tot heffing eener rentebelasting'. De hierin voorgestelde belasting drukte uitsluitend op roerend goed en dus niet op het grondbezit: de Limburgse wensen leken te worden verhoord.

Parlementair historicus Van Welderen Rengers beschrijft de beraadslagingen over het wetsvoorstel als 'eene verwarrende en afmattende discussie van dertien dagen'.⁶⁰ Er was fel verzet van conservatieven, katholieken, anti-revolutionairen en een deel van de liberalen. De Limburgers stonden daarbij, zoals we reeds zagen in hoofdstuk 4, lijnrecht tegenover de overige katholieke afgevaardigden.

Een van de bezwaren uit confessionele hoek was dat in het wetsontwerp werd bepaald dat de belastingaangifte eventueel door een eed zou moeten worden bevestigd. Gelovige belastingplichtigen werden zo gedwongen te betalen terwijl zij die niet geloofden zich waarschijnlijk weinig van de

eed zouden aantrekken, vreesde *De Maasbode*.⁶¹ Dit punt werd ook door de Limburgse kamerleden onderkend en vijf van hen, Leopold Haffmans, Jan Hendrik Arnoldts, Gustave Ruijs van Beerenbroek, Jerome Lambrechts en Victor Nijst dienden gezamenlijk een amendement in dat beoogde de eed te vervangen door een 'verklaring op eer en geweten'.⁶² Dit wijzigingsvoorstel werd ook wel aangeduid als 'Het Limburgsche Amendement' of 'amendement van de Limburgers'.⁶³ Het bracht hen echter niet nader tot hun geloofsgenoten in de Kamer: 'de Limburgsche leden hebben zich afgescheiden', constateerde *De Tijd*.⁶⁴

Met name Lambrechts, Arnoldts en Hubert Brouwers uitten in de Kamer nog meer bezwaren. Het principe van de wet – het belasten van het kapitaal in portefeuille – was alle Limburgse volksvertegenwoordigers echter uit het hart gegrepen. Dit laatste gold zeer zeker ook voor het enige Limburgse kamerlid dat niet het woord voerde bij de beraadslagingen, Leopold Haffmans. Deze maakte zijn mening kenbaar in het *Venloosch Weekblad* waarvan hij redacteur was.

Rij de stemming over artikel 1, waarin de inkomsten werden opgesomd waarover belasting verschuldigd zou zijn, bleken de Limburgse kamerleden de enigen ter rechterzijde te zijn die de bepaling steunden. En dat viel op, schreef *Le courrier de la Meuse* onder het kopje 'Le vote de l'article 1er: 'le vote émis par les députés du Limbourg en faveur du principe de la loi, a produit partout une pénible impression.'⁶⁵ Haffmans noemde 25 maart 1881, de dag waarop de Tweede Kamer had ingestemd met artikel 1, in zijn *Venloosch Weekblad* een 'Gedenkwaardige dag in de geschiedenis van Nederland'. Hij voorspelde wel dat de Limburgse kamerleden hun stemgedrag zwaar zou worden aangerekend.⁶⁶

Nijst en Ruijs van Beerenbroek stelden in hun bijdragen aan de beraadslagingen Limburg uitdrukkelijk centraal. Volgens het eerstgenoemde kamerlid hadden de inwoners van zijn provincie zich op belastinggebied nooit veel illusies gemaakt, want 'de Limburgers [weten] dat hunne klagen in 't algemeen bij hunne Noordsche broeders weinig sympathy zouden ontmoeten'.⁶⁷ Zijn woorden en die van Ruijs van Beerenbroek creëerden tevens het beeld van een gemeenschappelijke positie van de Limburgse kamerleden: zo sprak de laatste over de motieven van 'ons, Limburgsche afgevaardigden'.⁶⁸ Dergelijke aanduidingen zijn ook aan te treffen in de pers. Zo werden zij door de Limburgse correspondent van *De Maasbode* 'onze mannen in Den Haag' genoemd.⁶⁹

Ook kamerlid jhr. A.F. de Savornin Lohman beschouwde de afgevaardigden uit Boxmeer, Roermond en Maastricht als geheel. Hij duidde in

zijn betoog op een omstandigheid 'die vooral ten bate komt van de heeren uit Limburg, zoodat ik begrijp waarom zij zoo buitengewoon zijn gesteld op deze rentebelasting'. Hun provincie profiteerde volgens het toen nog anti-revolutionaire kamerlid van haar gunstige geografische ligging: 'Dus kunnen de Limburgers, ingesloten door België en Pruisen, zeer gemakkelijk hun geld in buitenlandsche eigendommen beleggen en de noordelijke provincien de belastingen laten betalen.'⁷⁰

Maar ook een ander motief werd wel verondersteld mee te spelen in de Limburgse steun voor de ontwerp-wet: het gerucht ging dat de Limburgse kamerleden voor de wet wilden stemmen omdat hun de toezegging was gedaan dat de grondbelasting en de accijnzen op zout en bier zouden worden verminderd. Deze beschuldiging, die volgens *De Tijd* zeer wel op waarheid kon berusten, bracht het blad ertoe op 30 maart 1881 de Limburgse brievenkwestie in herinnering te roepen en de brief van de toenmalige minister van Financiën aan Tweede-Kamerlid Van der Maesen de Sombreff opnieuw af te drukken. Eens een dief, altijd een dief? De afgevaardigden uit Limburg leken in ieder geval wederom in de beklaagdenbank te belanden. Bewijsstukken kwamen er nu echter niet ter tafel, maar de suggestie was gewekt dat de integriteit van de Limburgse volksvertegenwoordigers mogelijk in twijfel moest worden getrokken. *De Limburger courier* sprak op 16 april van 'onedele verdachtmakingen'.

De bijzondere positie van de Limburgse afgevaardigden werd ook bij deze kwestie verbeeld in een prent, zoals eerder bij de verhoging van de grondbelasting. Een belangrijk verschil is gelegen in het referentiekader. Bij de grondbelasting positioneerden de 'Limburgsche heeren' zich ten opzichte van alle andere (Eerste-)Kamerleden, bij de rentebelasting vormden zij 'de afvalligen' van (slechts) het katholieke deel van de Kamer. Eerder al is de constatering van *De Tijd* aangehaald: 'er zijn elf katholieke afgevaardigden en 6 Limburgers.'⁷¹ Begin jaren tachtig was het de op gang gekomen ideologisering in de Nederlandse politiek die de exceptionaliteit van de Limburgse parlementariërs benadrukte.

De omvangrijke kritiek op het wetsvoorstel deed minister Vissering overigens besluiten te verzoeken om schorsing. Twee weken daarna trok hij het ontwerp in. 'Een slechte tijding' kopte de *Limburger courier*: de 'klasse der couponknippers' kon tevreden zijn, verzuchtte het blad.⁷² Bij de opening van het nieuwe parlementaire jaar in september 1891, ruim tien jaar later, kwam er echter een hoopvolle mededeling voor de krant, uitgesproken door koningin Emma, regentes van het koninkrijk: 'Verbetering van het Rijks belastingstelsel is een dringende eisch der rechtvaardigheid. Wetsont-

werpen om hieraan te voldoen, zullen U spoedig bereiken.⁷³ De Kamers kregen vervolgens de ontwerp-inkomstenbelasting van minister N.G. Pierson voorgelegd. Die bestond uit twee elementen: een belasting op vermogen en een bedrijfs- en beroepsbelasting. De vermogensbelasting, die als eerste in behandeling werd genomen, drukte op het kapitaal in portefeuille, maar ook op het grondeigendom.

Johannes Clercx, afgevaardigde uit Weert, diende een amendement in waardoor de beoogde vermogensheffing zou worden verlaagd, echter uitsluitend voor zover die betrekking had op het grondbezit. Zijn motivatie was duidelijk: door het bestaande wetsvoorstel dreigde de grond in vergelijking met het roerend goed te zwaar belast te worden. En de belasting diende naar evenredigheid van draagkracht te drukken op alle soorten vermogen: 'Een der eerste regels der staathuishoudkunde', aldus het kamerlid.⁷⁴ Hierin konden alle Limburgse afgevaardigden zich vinden en zij stemden eensgezind in met het amendement. Het ging op dit moment om vijf kamerleden, omdat de Maastrichtse zetel door het overlijden van J.H.J. Schreinemaker onbezet was. Deze zetel zou nog gedurende de behandeling van het wetsvoorstel worden ingenomen door Martin de Ras.

Het wijzigingsvoorstel werd verworpen. Dit stelde de Limburgse kamerleden voor een lastige afweging, want wat gaf nu de doorslag: het verlangen de langverwachte belasting op het kapitaal in portefeuille ingesteld te zien of de afkeer om het grondbezit extra te belasten?⁷⁵ Deze afweging werd door de meeste Limburgse leden van de Staten-Generaal in het openbaar gemaakt: Lambrechts, Pijls en Regout in hun betogen in de Tweede en Eerste Kamer, Ruijs van Beerenbroek tijdens een vergadering van de katholieke kiesvereniging in Roermond en Haffmans, zoals vaker, in zijn *Venloosch Weekblad*.⁷⁶ Hun oordeel was niet eenduidig, zo bleek ook bij de stemming over het (gehele) wetsvoorstel.

De zes Limburgse Tweede-Kamerleden stemden verdeeld. De Ras (district Maastricht), Lambrechts (Sittard), De Marchant d'Ansembourg (Gulpen) en Ruijs van Beerenbroek (Roermond) stemden tegen het wetsvoorstel; Clercx (Weert) en Haffmans (Venlo) steunden de wet. In de Eerste Kamer stemden de Limburgse afgevaardigden eveneens niet unaniem: Magnée en Pijls waren tegen de wet, Regout gaf haar zijn steun.

Indien we de voor- en tegenstanders in de Tweede Kamer splitsen naar district, dan loopt de scheidslijn tussen de afgevaardigden uit Noord-Limburg enerzijds en de kamerleden uit het zuiden en midden van de provincie anderzijds. Dat de extra belasting op het grondbezit, ingevoerd door de nieuwe vermogensbelasting, voor de Noord-Limburgse afgevaar-

digden minder bezwaarlijk was, zou zijn oorzaak zeer wel hebben kunnen vinden in de agrarische structuur van deze regio. Het percentage kleinere grondeigenaren was er groter dan in Zuid-Limburg.⁷⁷ Het wetsontwerp strekte tot voordeel van deze kleinere grondbezitters, met name doordat vermogens tot 13000 gulden waren vrijgesteld van belasting. 'Deze bepaling is goud waard,' had Haffmans in het *Venloosch Weekblad* geschreven.⁷⁸ De scheiding tussen Noord en Midden-Zuid had zich dan ook al eerder geopenbaard bij de stemming over artikel 10 van het wetsontwerp, het artikel waarin deze 'belastingvrije voet' alsmede de progressie werd geregeld: Haffmans stemde voor; Lambrechts, De Marchant d'Ansembourg en Ruijs van Beerenbroek stemden tegen (Clercx was afwezig en De Ras had op dat moment nog geen zitting). Bovendien sprak Haffmans zich in de Kamer uitdrukkelijk uit voor een scherpe progressie, terwijl Ruijs van Beerenbroek eerder dat jaar op een kiezersvergadering had laten weten juist tegen een progressieve inkomstenbelasting te zijn.⁷⁹

De verdeeldheid bij de stemming in 1892 laat onverlet dat het streven om roerende goederen te belasten vanaf 1840 als een rode draad loopt door de parlementaire handelingen van de Limburgse afgevaardigden in Den Haag. Bij de diverse wetsvoorstellen waarin het kapitaal werd belast, toonden de Limburgers die bij de beraadslagingen en stemmingen aanwezig waren, zich zonder uitzondering een voorstander van het belasten van kapitaal en effecten. Deze consistentie werd in de jaren tachtig, bij de behandeling van de ontwerp-rentewet, ook door een van hen, kamerlid Nijst opgemerkt: 'In 1881 denken de Limburgers nog even als de Limburgers in het jaar 1852, toen bij de Staten-Generaal een voorstel tot invoering eener *effectenbelasting* werd gedaan.'⁸⁰

De inkomstenbelasting van Pierson zal bij de inwoners van Limburg weliswaar geen algehele jubelstemming teweeg hebben gebracht, maar aan de in hun ogen meest schrijnende fiscale onrechtvaardigheid was na ruim vijf decennia een eind gekomen. En, zo had de Staten-Generaal in 1849 al aan de koning laten weten: 'Sire [...] De natie zal des te gewilliger zijn, naar mate zij meer overtuigd is, dat de offers, die men van haar vergt, te regt worden gevraagd, naar behooren verdeeld, en doeltreffend besteed.'⁸¹ Gewilliger of niet, het Limburgse deel van die natie had bij het ingaan van de twintigste eeuw in ieder geval een belangrijke reden minder om te klagen over het in 1839 opgelegde vaderland. En dat gold ook voor zijn afgevaardigden in Den Haag.

De middelenwet en het Limburgse ongenoegen

Het belastingstelsel kwam, behalve bij de behandeling van specifieke belastingwetten, op meer regelmatige basis op de parlementaire agenda bij de staatsbegroting, die in de jaren veertig iedere twee jaar en met ingang van 1849 jaarlijks werd vastgesteld. Onlosmakelijk verbonden met de begrotingswetten was de wet op de middelen, ofwel middelenwet, waarin de diverse inkomstenbronnen werden aangewezen tot dekking van de geplande uitgaven. De rijksbelastingen waren de belangrijkste inkomstenbron en vormden daarmee de kern van de middelenwet.

Het verwerpen van de middelenwet betekende niet dat de belastingheffing werd geblokkeerd: deze belastingen en hun heffing waren geregeld in afzonderlijke wetten. Toch konden de parlementariërs met een stem tegen de middelenwet hun ongenoegen kenbaar maken met de wijze waarop de Nederlandse staat in zijn inkomsten voorzag, en de Limburgse kamerleden deden dit regelmatig.⁸² De vraag dient zich aan of er sprake was van een gemeenschappelijk Limburgs optreden in de Kamer. Bovendien: weken de Limburgers hierbij af van de overige kamerleden?

Eerst enkele gegevens. Tussen 1840 en 1919 werd vijfenzeventig keer een middelenwet ingediend.⁸³ Er werden tegenstemmen uitgebracht in de jaren voor 1889; daarna werd de wet in de beide Kamers telkenmale zonder hoofdelijke stemming aangenomen. Ondanks de tegenstand van voor 1889 is de middelenwet nooit verworpen. De Tweede-Kamerleden stemden veel vaker tegen de middelenwet dan Eerste-Kamerleden. Haalde het aantal tegenstemmen in de Tweede Kamer meermalen een kwart van het aantal uitgebrachte stemmen, in de Eerste Kamer gebeurde dit nimmer. Hier kwam dit aantal slechts driemaal boven de tien procent uit. De Limburgers in de Eerste Kamer vallen in hun stemgedrag niet op. Hoewel zij regelmatig pleitten tegen het bestaande belastingstelsel, gebruikten zij slechts spaarzaam de stemming bij de middelenwet om dit ongenoegen te onderstrepen. Beerenbroek stemde tegen de wetten voor de jaren 1850 en 1851, en De Villers de Pit en Frans Michiels van Kessenich deden dit met de wet voor het jaar 1866.

Bij de Tweede-Kamerleden uit Limburg ligt dit anders. Indien we het tijdvak 1840–1888 verdelen in perioden van vijf achtereenvolgende middelenwetten en daarbij het stemgedrag van de Limburgse kamerleden apart zetten, krijgen we de gegevens zoals vermeld in tabel 1. De tabel geeft aan dat de stemming over de middelenwet bij het ingaan van de jaren zeventig duidelijk had afgedaan als uiting van ongenoegen, een tendens die al eer-

der had ingezet: in 1858 werd de middelenwet voor het eerst met algemene stemmen aangenomen en na 1860 deed zich een duidelijke terugval voor in het aantal tegenstemmers. Een uitzondering is 1868, toen 23 van de 62 leden zich tegen de wet uitspraken. De Limburgers hielden gelijke tred met deze ontwikkeling. Tijdens het debat over de middelenwet voor 1884 vroeg Tweede-Kamerlid Clercx (district Weert) zich dan ook af of de stemming over die wet wel de geëigende weg vormde om te komen tot wijzigingen van de belastingen. 'Ik geloof het niet,' meende hijzelf.⁶⁴ Na 1860 bracht alleen Haffmans nog één keer, in 1868, zijn stem uit tegen de middelenwet.

Tabel 1. Aantal tegenstemmers bij de middelenwet, begrotingen 1841 t/m 1889, Tweede Kamer

<i>Dienstjaren waarop de middelenwet betrekking heeft (telkens vijf middelenwetten*)</i>	<i>Aantal tegenstemmers</i>	<i>Aantal tegenstemmers uit Limburg**</i>	<i>Tegenstemmers uit Limburg (%)**</i>	<i>Kamerleden uit Limburg (%)**</i>
1841 t/m 1848/1849	73	9	12,3	5,2
1850 t/m 1854	65	12	18,5	6,2
1855 t/m 1859	51	8	15,7	5,8
1860 t/m 1864	28	2	7,1	5,5
1865 t/m 1869	30	1	3,3	5,5
1870 t/m 1874	3	0		
1875 t/m 1879	0	0		
1880 t/m 1884	1	0		
1885 t/m 1889	4	0		

* In de jaren 1841 t/m 1849 werd er eenmaal in de twee jaar een middelenwet ingediend bij het parlement, daarna (ten gevolge van de grondwetswijziging van 1848) gebeurde dit jaarlijks.

** Exclusief de Noord-Brabantse leden uit het district Boxmeer (Hengst, Van den Heuvel en Kerstens).

De eerste twintig jaar van hun aanwezigheid in de Tweede Kamer onderscheidden de Limburgers zich echter wel: zij stemden beduidend vaker dan een gemiddeld lid van de Tweede Kamer tegen de middelenwet. Vormden zij door dit afwijkend stemgedrag op individueel niveau ook een te onderscheiden parlementaire groep? De beantwoording van deze vraag noodzaakt tot een nadere vergelijking met de afgevaardigden uit de overige provincies.

Uit de stemmen die tot en met de middelenwet voor het jaar 1861 plaatsvonden, kan in zeven gevallen een naar provincie te herleiden eensgezinde oppositie worden herleid. Deze stemmen vonden alle voor 1855 plaats; telkens is er één provincie aan te wijzen waarvan de aanwezige afgevaardigden unaniem tegenstemden. In zes van de zeven gevallen betreft

het de Tweede-Kamerleden die waren afgevaardigd uit Limburg.⁸⁵ Tussen 1843 en 1855 stemden zij telken jare eensgezind tegen de middelenweten, met uitzondering van de wetten voor de jaren 1850, 1851 en 1852. Bij de laatste twee stemmingen stemde de Maastrichtse afgevaardigde Borre als enig kamerlid uit Limburg voor. Overigens zocht hij in het tweede gevecht, de middelenwet voor het jaar 1852, wel aansluiting bij de overige afgevaardigden uit Limburg door te verklaren dat wanneer de regering niet snel haar beloften zou nakomen met betrekking tot de afschaffing van de accijnzen op granen en slachtvee, hij zich gedwongen zou zien om de volgende keer tegen de middelenwet te stemmen.

Dat de middelenwet tot midden jaren vijftig door de Limburgers in de Tweede Kamer doelgericht werd ingezet als voorwerp van protest tegen de Nederlandse belastingen, blijkt ook in het jaar dat zij allen juist vóór die wet stemden (1855). Ook dit stemgedrag was een politiek signaal: omdat dit jaar de accijns op het geslacht was afgeschaft, gaven zij hun stem aan de middelenwet.⁸⁶

De vergaderingen tijdens welke de begrotingswetten aan de orde wren, behoorden tot de meest belangrijke in de parlementaire cyclus. Het Limburgse stemgedrag zal daarom des te meer zijn opgevallen. De profilering als Limburgs afgevaardigde won nog eens aan kracht door de motivatie die de Limburgers hun stem meegaven. In hun bijdragen aan de beraadslagingen wezen velen van hen met nadruk op de positie van Limburg. De exceptionele situatie van deze provincie diende daarbij als rechtvaardiging van hun wensen.

Het verzet tegen de middelenwet was weliswaar geen exclusief Limburgse aangelegenheid, maar de Limburgse afgevaardigden weken hierbij tot midden jaren vijftig wel duidelijk af van de overige Nederlandse parlementariërs. De mate waarin zij tegen de middelenwet stemden, de regelmaat waarmee zij dat deden en de eenheid die zij daarbij vormden, zorgden voor duidelijke onderscheiding.

Overigens zien we bij de behandeling van een van de middelenwetten, in december 1844, waarom een eensgezind optreden van de Limburgse afgevaardigden door henzelf veelal als dringend gewenst zal zijn beschouwd. Zij beklagden zich dat jaar alle drie over de belastingen en accijnzen die volgens hen te zwaar op de bevolking drukten.⁸⁷ Over één bepaald aspect bij de uitvoering van de accijnsheffing waren ze het onderling niet eens. Strens stelde dit verschil in opvatting tot zijn leedwezen vast, wellicht omdat hij de reactie van de minister Van Hall van Financiën voorzag.⁸⁸ De bewindsman maakte namelijk dankbaar gebruik van de verdeeldheid

onder de Limburgse afgevaardigden. In zijn reactie op hetgeen door de Kamer naar voren was gebracht, meldde hij geheel voorbij te zullen gaan aan het onderwerp van de accijnsheffing in Limburg. Daarover was weliswaar door de drie Limburgse kamerleden zonder uitzondering geklaagd, maar aangezien zij het niet geheel eens waren, zou het niemand verwonderen, aldus de minister, dat hij zich van een reactie terzake zou onthouden.⁸⁹

Tegenover 'Holland'

De gesplitste inkomstenbelasting van Pierson (1892) leidde tot een billijker verdeling van de fiscale lasten tussen de verschillende provincies. In vergelijking met de bewoners van westelijk Nederland (Utrecht, Noord- en Zuid-Holland) hadden de inwoners van de plattelandsprovincies tot dan toe over een veel groter deel van hun vermogen belasting moeten betalen.⁹⁰

In Limburg was men zich van deze ongelijkheid zeer wel bewust. Volgens een uitspraak van het statenlid J. Collaes in oktober 1850 maakte het Nederlandse belastingstelsel 'de vereeniging van het arme Limburg met het Rijke Holland onbestaanbaar'.⁹¹ Ruim veertig jaar later sprak Gustave Ruijs van Beerenbroek op een kiezersvergadering in Roermond. Hij beloofde zijn toehoorders een belasting op het roerend vermogen te zullen nastreven, 'lees: de effectenportefeuilles van de "Hollanders"', verduidelijkt de historicus Beekelaar.⁹²

Nu was (en is) Holland geen eenduidig begrip, zeker niet voor Limburgers: voor velen van hen begon Holland waar hun eigen provincie ophield. Holland stond dan voor de rest van Nederland en fungeerde als 'stemmingsbegrip'.⁹³ In de discussies over het belastingstelsel was die stemming in ieder geval negatief. Dat daarbij niet altijd even duidelijk is welk deel van Nederland precies fungeerde als de anti-pool Holland, is minder belangrijk. Evident is hier dat wanneer het ging om de gewenste belasting op effecten, de Limburgse kamerleden zonder uitzondering pal stonden voor de belangen van de provincie waaruit zij waren afgevaardigd. Vormden zij daarmee een uitzondering?

In Limburg zelf meende men van niet, zo wordt onder meer duidelijk uit een ingezonden brief in *Le courrier de la Meuse* van 25 maart 1881. De briefschrijver waarschuwde de Limburgse kamerleden op hun hoede te zijn: de beoogde rentebelasting heette dan wel gunstig te zijn voor Limburg, maar er moest wel een adder onder het gras schuilen. Waarom hadden anders juist kamerleden verklaard voor de wet te zullen stemmen, die waren afgevaardigd uit provincies waar het effectenbezit zich concentreerde? De

ingezonden brief kreeg een prominente plaats in de Maastrichtse krant – ‘vu son importance’ – om het schrijven zodoende onder de aandacht te brengen, vooral van de Limburgse kamerleden: ‘Nous y appelons toute l’attention de nos honorables députés,’ schreef de redactie ter inleiding.

Aan de hand van een stemming uit 1852 kan inderdaad aannemelijk worden gemaakt dat ook afgevaardigden van buiten Limburg tijdens belastingkwesities de belangen van hun provincie niet uit het oog verloren. De Tweede Kamer boog zich dat jaar over het wetsontwerp tot invoering van ‘eene belasting op de renten van kapitalen’. Zoals eerder gemeld, strandde het ontwerp in de Kamer. Nadat artikel 3, waarin de hoogte van de belasting werd bepaald, was verworpen, trok minister Van Bosse het wetsontwerp in. Voorafgaand aan deze stemming had de minister laten weten dat hij de verdere behandeling van het ontwerp afhankelijk zou stellen van het aannemen van dit artikel.

Alle Limburgse afgevaardigden waren voorstander van het wetsvoorstel, hetgeen in verband stond met de situatie in hun provincie. Een dergelijke relatie kan echter ook gelegd worden bij de kamerleden die waren afgevaardigd uit het westelijk deel van Nederland: het deel waar het meest werd belegd in effecten. Van de 64 aanwezige kamerleden waren er 25 afgevaardigd uit kiesdistricten die geheel of hoofdzakelijk gelegen waren in de provincies Utrecht en Noord- en Zuid-Holland. Slechts drie van hen stemden voor artikel 3.⁹⁴ Met evenveel recht als waarmee de Limburgers regionaal particularisme verweten kan worden, kan dit verwijt daarmee verreweg de meeste kamerleden uit westelijk Nederland en onder hen alle afgevaardigden uit Utrecht en Noord-Holland worden gemaakt. Maar wellicht sprong (en springt) de wijze waarop de Limburgse afgevaardigden de belangen van hun provincie behartigden, meer in het oog.

‘... en thans moet ik spreken over het gewest mijner inwoning’

Op 13 mei 1865 klaagde *De Tijd* dat veel Nederlandse volksvertegenwoordigers zich lieten leiden door gewestelijke deelbelangen. Dit regionalisme beperkte zich volgens het blad zeker niet tot de kamerleden uit Limburg, maar de afgevaardigden uit deze provincie ‘verstaan echter de kunst minder goed dan andere om de motieven, die hun daden bestieren, te bemantelen’.

Nu speelde dit jaar de verhoging van de grondbelasting in Limburg, een wetsontwerp waar de Limburgse afgevaardigden vrijwel als enigen tegen waren. Dat er sprake was van provinciale belangenbehartiging viel daardoor nauwelijks ‘te bemantelen’, zeker niet met de naam van de provincie in de

titel van de wet. Maar hoe zat het bij fiscale kwesties waarbij het verzet van de Limburgse kamerleden niet uitzonderlijk was, maar werd gedeeld door velen in het parlement? Vielen zij ook dan op door bovengemiddeld provincialisme?

Deze vraag kan voor hetzelfde jaar worden beantwoord aan de hand van een andere belangrijke belastingkwestie: de wijziging van de personele belasting. Bij het wetsontwerp dat de regering aanhangig maakte, wisten de Limburgse afgevaardigden zich in hun verzet verenigd met tal van andere kamerleden. Het ontwerp werd dan ook weggestemd en onder het grote aantal tegenstemmers (35) vallen de namen van de Limburgers niet op.

Er doet zich echter een opmerkelijk onderscheid voor in de betogen die werden gehouden tijdens de algemene beraadslagingen. Terwijl van de overige kamerleden er slechts één de naam van 'zijn' provincie in de mond nam – J.F. Zylker (district Appingedam) sprak van 'Groninger landbouwers' – werd Limburg door elk van de vier kamerleden uit die provincie meermaals met name genoemd.⁹⁵ Het debat dreigde daardoor, aldus Karel Cornelis (Roermond), 'eene Limburgsche tint' te krijgen.⁹⁶ Naar aanleiding van hun toespraken merkte minister Betz op: 'Zij hebben het doen voorkomen, als of de hand van de Minister van Finantien zwaar op dat gewest [Limburg] drukte en als of dat gewest, boven elk ander, in dit opzicht, ik zou haast zeggen mishandeld wierd.'⁹⁷ Naast bezwaren van meer algemene aard, hadden de kamerleden uit Limburg immers zonder uitzondering provincie-specifieke klachten. Na te hebben gesproken over de algemene beginselen van het Nederlandse belastingstelsel, merkte Van der Maesen de Sombreff dan ook op: '... en thans moet ik spreken over het gewest mijner inwoning.'⁹⁸

Een voornaam bezwaar van de Limburgers richtte zich op een van de grondslagen van de personele belasting: de haardsteden (stookplaatsen). Hoe meer haardsteden een gebouw had, hoe hoger de belastingaanslag. Nu maakte de onmiddellijke nabijheid van mijnen de steenkool in Limburg goedkoper dan elders en daardoor kon men zich daar per woning meer stookplaatsen veroorloven. Van der Maesen de Sombreff, die gedurende zijn ministerschap in Den Haag had gewoond, had dit naar eigen zeggen persoonlijk kunnen ondervinden. Bij een eerdere poging tot wijziging van de personele belasting, in 1858, hadden alle Limburgse Tweede-Kamerleden zich al tegen handhaving van de haardsteden als grondslag verzet.⁹⁹ Het voorstel liet volgens De Lom de Berg zien dat de regering over 'onvoldoende locale kennis' beschikte.¹⁰⁰ Met name Limburg dreigde daarvan de dupe te worden: die provincie bevond zich immers 'in een geheel exceptionelen toestand'.¹⁰¹

De Limburgse afgevaardigden klaagden zonder uitzondering ook over het optreden van de belastingambtenaren in hun provincie. De Lom de Berg sprak daarbij, zo zei hij, uit eigen ervaring. Volgens Cornelis was hun optreden vooral te danken aan het feit dat 'op hunne *feuille de route* van de residentie naar Limburg aangeteekend wordt: gij komt daar in een verwarden boel; er bestaan daar eene menigte misbruiken die uitgeroeid moeten worden'.¹⁰²

De minister schudde ondertussen ontkennend het hoofd, maar Van der Maesen de Sombreff zei hetzelfde: 'Wanneer nu een Nederlandsch ambtenaar, in Holland groot gebragt, daarhenen gaat, steeds verkeerende in de dwaling die hem hier nergens wordt ontnomen, dan ontstaat al van zelf die overdreven ijver waarover ik geklaagd heb.'¹⁰³ En een dag later volgde De Bieberstein: 'Zij komen in ons gewest met een geest van antipathie; zij beschouwen de Limburgers als geene Nederlanders.'¹⁰⁴

Het debat kreeg die tweede dag overigens een persoonlijke wending door de reactie van minister Betz. Kennelijk getergd door de scherpe oppositie van De Lom de Berg besloot hij ter toelichting op zijn verhaal een wel zeer specifiek voorbeeld te nemen: de woning van het Venlose kamerlid. De minister rekende precies voor welk bedrag De Lom de Berg overeenkomstig het nieuwe wetsontwerp zou moeten gaan betalen. De oorzaak van de kleine vermeerdering (à f 8,83) ten opzichte van de bestaande aanslag moest volgens de minister vooral gezocht worden in het meubilair van De Lom de Berg. Het verstrekken van deze privé-gegevens werd door verschillende kamerleden als onkies ervaren. Ook De Lom de Berg zelf was niet erg ingenomen met de ongevraagde hulp bij de belastingaangifte: de behandeling van het wetsontwerp op de personele belasting werd op die manier inderdaad persoonlijk, constateerde het kamerlid.¹⁰⁵

Dat de Limburgse volksvertegenwoordigers zich tijdens het debat 'provincialer' uitlieten dan hun collega's, blijkt ook uit de wijze waarop naar deze kamerleden verwezen werd. Terwijl de minister van Financiën in zijn repliek verschillende afgevaardigden aanduidde met de naam van het district waaruit zij waren afgevaardigd – hetgeen niet ongebruikelijk was – bediende hij zich alleen bij de kamerleden uit Roermond en Maastricht tevens van een provinciale terminologie: hij verwees naar 'de beide sprekers uit Limburg' en 'den geachten spreker uit Limburg'.¹⁰⁶

Eerdere belastingkwesties waartegen breed verzet had bestaan, bevestigden het beeld dat de afgevaardigden uit Limburg zich afzonderlijk opstelden, hoewel zij in hun tegenstand verre van alleen stonden. Zo kan worden gewezen op het belastingplan van minister Van Hall in de jaren veertig. Zijn

voorstel leidde tot felle discussies in de Staten-Generaal. Om een naderend staatsbankroet te voorkomen wilde de minister in 1844 een staatslening uitschrijven van 127 miljoen gulden. Hoewel het om een vrijwillige lening ging, voorzag de wet in een eenmalige vermogensbelasting voor het geval er onvoldoende op de lening zou worden ingeschreven. Van een dergelijke belasting had men, zo wist de minister, een grote afkeer en zij moest derhalve dienen als stok achter de deur. Het verzet in het parlement richtte zich dan ook vooral tegen het tweede deel van de wet, waarin de eventueel in te voeren vermogensheffing werd geregeld: de lastendruk was in Nederland toch al zo hoog, klaagden veel parlementariërs.

Deze kritiek vinden we ook terug in het betoog van Michiels van Verduynen. Samen met collega-Tweede-Kamerlid Corneli droeg hij echter nog een ander bezwaar aan. De twee afgevaardigden uit Limburg spraken beiden over de unieke verhouding van hun provincie tot Nederland, met name door haar gelijktijdige relatie met de Duitse Bond. Corneli beschreef Limburg als 'eenen afzonderlijken, met bijzondere regten en verplichtingen, en in verscheidenene opzigten zelfstandigen Staat'.¹⁰⁷ En juist op het terrein van de belastingen kon het gewest aanspraak maken op bijzondere rechten, meende Michiels van Verduynen: 'In dezen toestand kan Limburg wel in de gewone kosten van het landsbestuur, waaronder het is opgenomen en deel heeft in de algemeene landsvoordeelen, gehouden worden bij te dragen; maar de kwijting en afdoening van vroegere lasten en schulden zijn en blijven aan Limburg geheel vreemd'.¹⁰⁸

Op 29 februari 1844 las Michiels van Verduynen in de Kamer een akte van protest voor tegen het toepassen van de wet op zijn provincie. Hij deed dit, zo vermelden de *Handelingen*, 'ook uit naam zijner medeleden uit Limburg'.¹⁰⁹ De drie Limburgers presenteerden zich daarmee als een soort provinciale kamerfractie. Geen van de overige provincies manifesteerde zich in de Kamer via een gemeenschappelijke woordvoerder. Bovendien waren de Limburgers de enigen die trachtten om specifiek voor hun provincie een uitzonderingsclausule te bewerkstelligen. Die poging treedt des te meer in het licht doordat van regeringszijde naast de minister van Financiën ook zijn ambtgenoot van Buitenlandse Zaken, luitenant-generaal J.A.H. de Lasarraz, het woord voerde tijdens de beraadslagingen. Zijn reactie richtte zich geheel op de door de Limburgse afgevaardigden naar voren gebrachte bezwaren. Door het lidmaatschap van de Duitse Bond gaf hun provincie een buitenlandse dimensie aan deze overigens puur fiscale kwestie. De Limburgse claim niet te hoeven bijdragen in de lasten die het gevolg zouden zijn van het wetsvoorstel, werd door de minister van tafel geveegd: 'Limburg maakt een

deel uit van het Rijk der Nederlanden: als zoodanig deelt het in al de voordeelen der vereeniging en draagt het een aandeel in de daarvan onafscheidelijke lasten.¹¹⁰ De Lasarraz kwam er enkele dagen later ook in de Eerste Kamer aan te pas.¹¹¹ Het enige Limburgse lid van die Kamer, Pieter Willem baron de Liedel de Well, verklaarde uitdrukkelijk tegen de wet te zijn.¹¹²

Het is onmogelijk precies te achterhalen wie heeft deelgenomen aan de lening en de vrijwillige bijdrage. Dit houdt verband met het voorschrift om de inschrijvingsregisters (omwille van de privacy) te vernietigen en met de mogelijkheid om de bijdragen die werden geregistreerd in het *Grootboek van de nationale schuld*, via tussenpersonen te voldoen. Van een van de Limburgse kamerleden, Michiels van Verduynen, is bekend dat hij heeft bijgedragen.¹¹³ Aan de baron was dan ook persoonlijk een uitnodigingsbiljet voor de lening toegezonden door gouverneur Gericke van Herwijnen, 'ten einde daaraan ook door UEdG. [U edelgestrenge] gevolg worde afgegeven'.¹¹⁴

Een andere belasting(soort) waartegen alom in Nederland verzet bestond, werd gevormd door de accijnzen die, met name tot midden jaren vijftig, zwaar drukten op de eerste levensbehoeften. Het in Limburg bestaande admodiatiestelsel betekende niet dat deze weerstand in die provincie niet bestond. Integendeel, zo werd nog eens duidelijk in het parlementaire jaar 1851–1852 toen maar liefst tweeënveertig Limburgse verzoekschriften met als onderwerp de accijnzen in Den Haag arriveerden.¹¹⁵ Tweede-Kamerlid Van Wylick (district Roermond) noemde de accijnzen in datzelfde jaar 'den invretenden kanker van ons maatschappelijk bestaan'.¹¹⁶

Naast de Limburgers drongen regelmatig vele andere kamerleden aan op verlichting of afschaffing. Opgaand in dit bredere verzet zouden de pleidooien van de Limburgse afgevaardigden tegen de accijnzen niet zijn opgevallen, ware het niet dat zij na 1848 voortdurend benadrukten dat hun provincie in het bijzonder aanspraak meende te kunnen maken op de afschaffing ervan. Tweede-Kamerlid Borret (district Maastricht) zei het eind 1851 zo:

Ja, Mijne Heeren, Limburg houdt niet op de afschaffing van den accijns op het gemaal en het geslagt te vragen; maar er is ook misschien geen gedeelte van het Rijk, dat, om zóó te zeggen meer regt heeft erlangd, die afschaffing te vragen en met volharding te vragen; want de Regering heeft misschien nergens meer dan juist in Limburg uitzigten en verwachtingen opgewekt, dat die belastingen, zoo drukkend overal elders, omdat zij geheven worden op de voornaamste

voedingsmiddelen, maar dubbel drukkend in Limburg [...] spoedig zouden ophouden gevorderd te worden.¹¹⁷

De 'uitzigten en verwachtingen' waarop Borret doelde – De Lom de Berg sprak bij dezelfde gelegenheid van een 'plegtige belofte' – dateerden van mei 1848. Toen had de regering, met het oog op de gespannen toestand in Limburg, in een brief aan Gedeputeerde Staten laten weten een vermindering van de accijnzen te overwegen. De inhoud van dit schrijven was vervolgens door gouverneur Van Meeuwen via een proclamatie openbaar gemaakt.

In 1855 werd de meest gehate accijns, die op het gemaal, afgeschaft. Als we de *Handelingen* tot en met dat jaar doorlopen, te beginnen in 1848 (het jaar van de proclamatie van de gouverneur), dan zien we dat er jaar na jaar in het parlement door Limburgse kamerleden werd verwezen naar de 'zoo schoone beloften en stellige toezeggingen' die aan specifiek hun provincie waren gedaan.¹¹⁸

Gedachten, woorden en werken

Aan de constatering van *De Tijd* uit 1865 dat de Limburgse afgevaardigden de provinciale deelbelangen in relatieve openheid behartigden, ging de klacht vooraf dat het regionalisme een wijder verspreid fenomeen was in de Staten-Generaal. Aan de hand van de gehouden betogen lijken de Limburgse afgevaardigden zich echter meer dan hun collega's te hebben beziggehouden met de behartiging van provinciale belangen: voor nationale volksvertegenwoordigers een parlementaire zonde.

Zonden beperken zich echter niet tot hetgeen uitgesproken wordt; een volledig mea culpa bestrijkt immers zonden in 'cogitatioⁿe, verbo et ópere' (gedachten, woorden en werken). Bij het vaststellen van de hier genoemde politieke zonde kunnen daarom, naast de redevoeringen die werden gehouden, ook andere parlementaire handelingen in ogenschouw genomen worden, bijvoorbeeld het stemgedrag.

Indien we de afgevaardigden naar provincie groeperen, blijkt er vaker sprake van eenduidig stemgedrag. Bij het belastingplan van minister Van Hall stemden ook de zeven Tweede-Kamerleden uit Noord-Brabant unaniem tegen; de drie Zeeuwse afgevaardigden waren allen voor dat voorstel.¹¹⁹ Een gemeenschappelijke stemverklaring, zoals de drie Limburgers aflegden, lieten echter de Brabanders noch de Zeeuwen horen. Ook in het geval van de personele belasting (1865) was Limburg niet de enige provincie waarvan alle aanwezige kamerleden eenzelfde standpunt innamen: de

afgevaardigden uit de Friese districten – Dokkum, Leeuwarden en Sneek – stemden eveneens eenparig tegen het wetsontwerp. Dat het werd weggestemd, lag hoofdzakelijk aan de overweging dat zijn uitwerking nadelig zou zijn voor de bewoners van het platteland.¹²⁰ Waarom zouden de Friese Tweede-Kamerleden bij de stemming niet de belangen van de hoofdzakelijk agrarische bewoners van hun provincie in het achterhoofd kunnen hebben gehad? Dergelijke gedachten zijn bij de Friezen echter minder goed te achterhalen dan bij hun Limburgse collega's, die vaak in alle openheid de belangen van hun provincie benoemden.

De uitzonderlijke positie die de Limburgers in 's lands vergaderzaal innamen, zou daarmee wel eens in belangrijke mate een kwestie van presentatie kunnen zijn geweest. Gold dit voor de gehele periode na 1840? Ter beantwoording zullen de beraadslagingen over de diverse fiscale wetsontwerpen die hiervoor aan de orde waren nog eens kort de revue passeren. Het betreft de volgende negen wetsvoorstellen: het belastingplan van Van Hall (zittingsjaar 1843–1844), de grondbelasting in Limburg (1850–1851), de rentebelasting (1851–1852), de personele belasting (1857–1858), de grondbelasting in Limburg (1864–1865), de personele belasting (1864–1865), de inkomstenbelasting (1871–1872), de rentebelasting (1880–1881) en de vermogensbelasting (1891–1892).¹²¹ Bij elk wetsontwerp is bekeken of en hoeveel Limburgse Tweede-Kamerleden bij de parlementaire beraadslagingen de naam van hun provincie in de mond namen.

Tijdens de debatten die werden gevoerd in de jaren veertig, vijftig en zestig, noemden de woordvoerders uit Limburg met één uitzondering – de rentewet uit 1851–1852 – altijd de naam van hun provincie. Met andere woorden: als een Limburgs kamerlid het woord nam, betrok hij te allen tijde zijn gewest expliciet in zijn betoog. Vanaf de jaren zeventig nam 'Limburg' een minder prominente plaats in in de bewoordingen waarin de standpunten werden uiteengezet. De kamerleden die toen spraken, noemden de provincienaam vaker niet dan wel. Dit verschil tussen de periode tot 1870 en de jaren daarna blijft overeind indien we de wetsontwerpen buiten beschouwing laten, waarbij het ging om de kwestie van de grondbelasting in Limburg. In het voorgaande is al geconstateerd dat de Limburgse afgevaardigden ook na de jaren zestig vasthielden aan het streven om de lasten op het grondbezit relatief te beperken. Dat zij Limburg daarbij minder uitdrukkelijk gingen noemen, wil dus niet zeggen dat de belangen van die provincie voor hen minder zwaar wogen dan voorheen.

Er valt nog iets op bij de vergelijking van de eerdere met de latere debatten. Wanneer Limburg tijdens de beraadslagingen in de jaren zeventig,

tachtig en negentig met name werd genoemd, was dat in drie van de vier gevallen pas nadat een kamerlid uit een ander landsdeel zijn Limburgse collegae direct op de situatie in hun provincie had aangesproken of bevraagd. De Limburgers werden op die manier als het ware uitgenodigd zich te verdedigen.

Zo sprak, tijdens het debat over de inkomstenbelasting (1872), alleen De Bieberstein over Limburg. Hij ging echter pas deelnemen aan het debat nadat hij zich uitgedaagd had gevoeld door de Rotterdamse afgevaardigde W.A. Viruly Verbrugge, zo blijkt ook uit de woorden waarmee hij zijn betoog begon: hij kon niet nalaten 'wanneer men aan Limburg den handschoen toewerpt', die op te rapen.¹²² Bij de rentewet van minister Vissering (1881) spraken de Tweede-Kamerleden Nijst en Ruijs van Beerenbroek over Limburg. Ook zij noemden hun provincie als reactie op hetgeen eerder in de Kamer naar voren was gebracht. Nijst had zich eerst voorgenomen om niet het woord te voeren. 'Het stilzwijgen dat ik mij had opgelegd, kan ik echter thans niet meer bewaren, en zulks naar aanleiding eener vraag gisteren door een onze medeleden gedaan.'¹²³ Hij doelde op een vraag van de afgevaardigde uit Nijmegen, C.J.A. Heydenryck. Ruijs van Beerenbroek werd geprikkeld door beweringen die hij eerder in de Kamer had gehoord over de motieven van de Limburgse afgevaardigden. Hij stoorde zich vooral aan de woorden van jhr. A.F. de Savornin Lohman aan het adres van 'de heeren uit Limburg'; woorden die Ruijs van Beerenbroek in zijn eigen betoog citeerde om ze vervolgens te bestrijden.¹²⁴

Het is alleen Eerste-Kamerlid Pijls die bij de beraadslagingen over de vermogensbelasting (1892) 'onuitgenodigd' begon over de bijzondere omstandigheden waarin zijn provincie zich bevond. Een dergelijk 'spontaan' betoog over Limburg – aan het eind van de negentiende eeuw bijzonder – was in de jaren veertig, vijftig en zestig meer regel dan uitzondering.

De constatering dat de provincie in de latere periode verbaal gezien minder op de voorgrond werd geplaatst, komt ook naar voren bij de parlementaire besluitvorming inzake een geheel andere belasting: de accijnzen op alcoholische dranken. In 1864 stelde de regering voor de accijns op het bier meer dan te verdubbelen. Een ramp voor Limburg, zo liet Tweede-Kamerlid Van Wintershoven de Maastrichtse kiezers weten in een *Open brief*: 'Eene voordragt die dreigt ons Limburg onzen volksdrank te ontnemen [...].'¹²⁵ Ook in Den Haag werd Limburg prominent naar voren geschoven als provincie die in het bijzonder nadeel zou ondervinden van de wet. Evenals in Noord-Brabant was het bier in Limburg immers 'eene eerste levensbehoefte, een voedingsmiddel. Het is daar geen surrogaat voor wijn

of sterken drank, maar vervangt in menig huisgezin ander voedsel, treedt tot zekere hoogte in de plaats van brood, aardappelen en vleesch', zo lezen we in het voorlopig verslag van de Tweede Kamer.¹²⁶

Bijna een halve eeuw later kwam de regering met een wetsontwerp tot verhoging van de accijns op gedistilleerde dranken. Tot tweemaal toe stelde Nolens voor om de behandeling van het wetsontwerp uit te stellen: in december 1908 tot na het kerstreces en in februari 1909 voor 'nog een paar maanden', waarbij hij uitdrukkelijk de hoop uitsprak dat van uitstel afstel zou komen.¹²⁷ In de toelichting, zowel in december als in februari, nam Nolens de naam van zijn provincie niet in de mond. Ook in het voorlopig verslag werd Limburg niet genoemd. Hoewel de onwenselijkheid van het wetsvoorstel in de kamerstukken niet uitdrukkelijk werd verbonden met Limburg, treffen we deze verbinding wel aan in bijvoorbeeld het dagboek van het liberale Tweede-Kamerlid Willem Hendrik de Beaufort. Hij schreef op 7 maart 1909 naar aanleiding van het voorstel van Nolens: 'Het schijnt dat de Brabantsche en Limburgsche leden wegens de naderende verkiezingen niet voor de wet wilden stemmen en terwille van den katholieken minister van Financien niet tegen durfden stemmen.'¹²⁸

Ook Nolens vond de dreigende verhoging van de accijns op gedistilleerd kennelijk een goed item om zich naar zijn kiezers toe te profileren: zijn reguliere artikel in de *Nieuwe Venlosche Courant* van 20 februari 1909 handelde over dit onderwerp. Het besluit van de Kamer op 27 februari om Nolens' voorstel aan te nemen was in Limburg belangrijk nieuws; het bericht werd diezelfde dag nog in Maastricht per bulletin bekendgemaakt door de *Limburger koerier*.

Zowel in 1864 als in 1908–1909 sneuvelde het voorstel tot accijnsverhoging met hartelijke medewerking van de Limburgse afgevaardigden. Nu was in beide gevallen een grote kamermeerderheid tegen het voorstel. Een verklaring voor het gegeven dat de Limburgse kamerleden in 1864 wél en in 1908–1909 géén behoefte voelden om hun verzet met expliciete voorbeelden uit hun provincie te staven, kan dan ook niet gevonden worden in de moeite die men al dan niet moest doen om de voorstanders van de accijnsverhoging te overtuigen. Nieuw is wel het politieke motief dat Nolens en zijn collega-afgevaardigden uit Limburg ervan weerhield om zich bij de stemming openlijk tegen de wet te verklaren: hun loyaliteit tegenover het zittend kabinet maakte een dergelijke daad ongewenst.¹²⁹

Dat de belangenbehartiging niet zichtbaar was, wil niet zeggen dat zij minder belangrijk werd gevonden. Al in de jaren zestig had Thorbecke geschreven (naar aanleiding van de verhoging van de grondbelasting):

'Dat men in Limburg aanstonds de hoogste registers heeft uitgehaald, is mij zeer leed; men heeft daardoor tegemoetkomingen niet gemakkelijk gemaakt.'¹³⁰ Stille(re) diplomatie had volgens de liberale voorman meer kunnen bewerkstelligen.¹³¹ Een hieruit voortvloeiend verwijt moet niet in de laatste plaats aan het adres van de Limburgse kamerleden gericht worden. Zij immers hadden het vlammend protest uit Limburg in alle openbaarheid in Den Haag brandende gehouden.

Met last en ruggespraak

Het verzet van de Limburgse kamerleden tegen het Nederlandse belastingstelsel is niet los te zien van de onvrede die in de provincie zelf heerste. In de jaren veertig vormden de belastingen er een van de voornaamste bezwaren tegen het Nederlandse bewind.¹³² In een opruiend *Klaaglied van Limburg*, dat in december 1848 in diverse Limburgse gemeenten ten gehore werd gebracht door een rondtrekkende zanger, vormden de belastingen het voornaamste ingrediënt. Diens schoonvader – nota bene veldwachter van beroep – werd ervan verdacht het lied te hebben geschreven. Hij was, hangende het onderzoek, onmiddellijk op non-actief gesteld, rapporteerde gouverneur Gericke van Herwijnen aan minister Schimmelpenninck van der Oye van Binnenlandse Zaken.¹³³

De fiscale lasten bleven de gemoederen bezighouden, getuige de commotie die in de jaren zestig ontstond bij de verhoging van de grondbelasting. De verkiezingsoverwinning van De Keverberg de Kessel in 1864 is er zelfs direct aan toe te schrijven. En ook tijdens het carnaval van 1861 was de belastinginning weinig populair gebleken: in Maastricht had Momus, een vereniging die onder meer actief was rondom carnaval, het optreden van de belastingambtenaren op de hak genomen, tot ergernis overigens van bedoelde overheidsdienaren.¹³⁴ Aan het einde van de eeuw heerste er onder de Limburgers nog altijd ontevredenheid. Het was dan ook niet voor niets een kiezersvergadering waarop Ruijs van Beerenbroek zich in 1892 keerde tegen het bestaande fiscale stelsel. De belangen van zijn kiezers waren bovendien door de census – tot 1896 de enige toegang tot het actief kiesrecht – rechtstreeks verbonden met de belastingen.

De belangstelling waarin het Nederlandse belastingstelsel zich in Limburg mocht verheugen, zien we terug in de bemoeienissen van de provinciale politiek met fiscale kwesties. De Limburgse grieven werden door Provinciale en Gedeputeerde Staten regelmatig op papier gezet en naar Den Haag gestuurd. Het recht om klachten door middel van een verzoekschrift –

ook wel een adres genoemd – kenbaar te maken, ontleende het provinciaal bestuur aan de grondwet. Hierin was immers bepaald dat R, met in hun verlengde GS, 'de belangen van hunne provincien en derzelve ingezetenen' bij de koning en bij de Staten-Generaal mochten voorstaan.¹³⁵ De vraag was echter wel waar de provinciale belangen ophiielden en wanneer het een louter nationale aangelegenheid betrof; provinciale besturen deden zich dan afzijdig te houden. Gedurende de gehele negentiende eeuw leefde daarover verschil van opvatting bestaan.¹³⁶ Naar aanleiding van een eerder genoemd adres van Gedeputeerde Staten van Limburg inzake de belastingwet van Van Hall belandde de kwestie van de begrenzing van de bemoeiïenssen door een provinciaal bestuur in de ministerraad. Gouverneur Gericke van Herwijnen kreeg een stevige reprimande omdat hij zich samen met de gedeputeerden had gekeerd tegen een zaak van algemeen landsbelang; koning Willem II wilde hem zelfs ontslaan!¹³⁷ Het was immers niet aan provinciebesturen om zich bezig te houden met wetsontwerpen, zo had Willem I al in 1829 laten weten.¹³⁸ Wellicht met deze kwestie in het achterhoofd trachtte een van Gericke van Herwijnen's opvolgers, Van Meeuwen, een aantal keren te verzoeken dat Provinciale Staten een adres over de nationale belastingwetgeving naar de koning zouden sturen: in 1850 een verzoekschrift waarin gepleit werd voor een algehele herziening van het fiscale stelsel en zes jaar later een adres met betrekking tot de personele belasting. Over dit laatste onderwerp zei de Commissaris des Konings aan de statenleden dat het niet behoorde 'tot de werkkring dezer vergadering'.¹³⁹

De Staten-Generaal waren echter geneigd om de begrenzing van hetgeen zij rekenden tot de provinciale belangen ruim te trekken. Als het gaat om de belastingen, heeft met name het provinciaal bestuur van Limburg van de geboden ruimte geprofiteerd, zo blijkt aan de hand van de registers op de *Handelingen*. Uit de overzichten van de bij de Staten-Generaal ingekomen en behandelde verzoekschriften voor de jaren 1840–1918, blijkt dat Provinciale en Gedeputeerde Staten van Limburg van alle provinciebesturen verreweg de meeste petities naar Den Haag hebben gezonden. Elf van de zestien bij het parlement ingekomen adressen zijn afkomstig uit Maastricht.¹⁴⁰ Meer dan bij andere provincies werden via het petitieright de bemoeienissen van het Limburgse bestuur met de belastingwetgeving openbaar. Voor Tweede-Kamerlid Corneli had het provinciebestuur ook een taak als het ging om het fiscaal beleid. Bij een kamerdebat in de jaren veertig gaf hij te kennen een aantal denkbeelden te hebben over de accijnsheffing, maar alvorens die in de openbaarheid te brengen, eerst de opvattingen van Gedeputeerde Staten te willen vernemen.¹⁴¹

De behoefte bij provinciale politici om zich bezig te houden met fiscale kwesties, blijkt te meer uit de notulen van de vergaderingen van Provinciale Staten. Bij de wetsontwerpen die eerder zijn genoemd, kan een scheiding worden aangebracht tussen de (acht) voorstellen die vóór 1870 op de Haagse agenda verschenen en de (vier) voordrachten die na dat jaar werden voorgelegd aan de Staten-Generaal. Terwijl de wetsontwerpen uit de jaren veertig, vijftig en zestig met slechts één uitzondering aan de orde kwamen tijdens de zittingen van PS, gebeurde dit bij geen van de voorstellen uit de jaren die volgden. Als we hierbij de adressen betrekken die door Provinciale of Gedeputeerde Staten naar Den Haag werden gezonden, dan kan worden vastgesteld dat de openlijke bemoeienissen door het provinciaal bestuur met de landelijke belastingwetgeving hoofdzakelijk te vinden zijn in de jaren tussen 1840 en 1870.

De klachten die in deze periode vanuit de provincie kenbaar werden gemaakt, hadden duidelijk invloed op haar afgevaardigden in Den Haag. Zoals we in hoofdstuk 4 zagen, voelde Tweede-Kamerlid De Bieberstein zich ten gevolge van de indiening van het wetsontwerp tot verhoging van de grondbelasting (1865) 'lusteloos en zwaar moedend'. De grote commotie die in Limburg was ontstaan, was hieraan debet, schreef de baron.¹⁴²

Soms leken de Limburgse volksvertegenwoordigers hun parlementaire handelingen uitsluitend te verrichten met het oog op het ontevreden thuisfront. Zo verlangden alle Limburgse leden van de Staten-Generaal in 1844 bij de belastingwet van Van Hall aantekening in de notulen dat zij tegen waren. Voor de uitslag van de stemming was deze aantekening van geen enkele betekenis, maar de buitenwereld zou zo wel duidelijk kunnen kennismaken van hun opvatting. Een tweede voorbeeld treffen we aan in het finale debat over de verhoging van de grondbelasting in Limburg. Al enige tijd was toen duidelijk dat een overgrote meerderheid in het parlement van harte akkoord zou gaan. Desondanks hielden de Limburgse afgevaardigden in zowel Tweede als Eerste Kamer uitgebreide vertogen. Hun toespraken waren bij voorbaat verloren moeite als zij tot doel hadden om collega-kamerleden te overtuigen. De woordenvloed zal daarom veeleer zijn voortgekomen uit de wens – of wellicht beter: uit de politieke noodzaak – om de Limburgse klachten voor de eigen achterban nog eens duidelijk in Den Haag neer te leggen.

Ook de regering en haar hoogste vertegenwoordiger in de provincie konden zich niet altijd onttrekken aan de publieke opinie. Zo was het regeringsvoornemen van mei 1848 om de accijnzen te verlagen een tegemoetkoming aan een van de voornaamste grieven die in de Limburg leefden. Ook

de belofte van minister Betz inzake de grondbelasting, begin jaren zestig, kwam tegemoet aan een belangrijke wens van de Limburgse bevolking. Gouverneur Gericke van Herwijnen durfde in 1844 een protest van Gedeputeerde Staten tegen de belastingwet van Van Hall, gericht aan de koning en aan de Tweede Kamer, niet tegen te houden uit angst dat zijn toch al geringe populariteit bij de Limburgers verder zou afkalven.¹⁴³ Nota bene: de gouverneur was voor de continuering van zijn ambt niet afhankelijk van de kiezersgunst; leden van de Staten-Generaal daarentegen – tot 1849 alleen voor zover het de Tweede Kamer betrof – waren dat wel.

De kamerleden uit Limburg wilden of konden de uit Maastricht binnengekomen verzoekschriften meestal niet onbesproken laten. 'Heel Limburg' was in 1844 tegen de plannen plannen van Van Hall.¹⁴⁴ Gedeputeerde Staten verwoordden dit verzet door petitie te sturen aan de koning en aan de Tweede Kamer. Op voorstel van de commissie voor de verzoekschriften van de Kamer werd het laatste rekest ter inzage gelegd. Kamerlid Corneli had daar weliswaar niets tegen, hij meende echter dat het adres – immers afkomstig van 'het wettig orgaan der provincie' – meer aandacht verdiende. En dus beval hij het stuk nog eens van harte aan bij de aanwezige ministers. Gedeputeerde Staten spraken in dit protest over de 'bijzondere omstandigheden' waarin Limburg verkeerde; omstandigheden die de provincie volgens hen vrij pleitten van de voorgestelde belasting.¹⁴⁵ De drie Limburgse leden van de Tweede Kamer gebruikten vervolgens dezelfde argumentatie in het debat over het wetsontwerp.

Een ander heikel punt vormde de belofte van de regering om iets te doen aan de hoogte van de accijnzen. Bij een bezoek aan Den Haag hadden de Gedeputeerden al laten weten het 'zeer onaangenaam en grievend' te vinden dat deze toezegging die zij nota bene 'op uitnodiging en in naam der Hooge Regering' aan de ingezetenen hadden gedaan, tot dan toe zonder gevolg was gebleven.¹⁴⁶ In juli 1849 besloten Provinciale Staten de koning te verzoeken de ook namens hem gedane belofte na te komen. Genoemde belastingen veroorzaakten 'algemeene ellende in dit gewest', werd Willem III voorgehouden en 'de onheilen zijn niet te berekenen'.¹⁴⁷ Het adres zou onbeantwoord blijven, maar Eerste-Kamerlid Beerenbroek zocht datzelfde jaar aansluiting bij het verzoekschrift. Hij benadrukte dat de tekst met eenparigheid van stemmen was aangenomen: de klachten van de Limburgse Staten moesten daarom serieus genomen worden. Beerenbroek toonde zich overigens goed op de hoogte van de beraadslagingen in de provinciale volksvertegenwoordiging. Hij maakte de Kamer erop attent dat het adres eigenlijk door een afvaardiging uit de Staten aan de koning zou zijn aangeboden 'om het

groot belang der zaak te doen uitkomen', ware het niet dat daarvan uit een oogpunt van kostenbesparing was afgezien.¹⁴⁸

Louis Beerenbroek nam overigens een bijzondere positie in bij deze kwestie. Hij speelde namelijk een politiek één-tweetje met zijn oudere broer Petrus, lid van Provinciale Staten. Tijdens een parlementair debat in februari 1849 herinnerde kamerlid Beerenbroek de regering eraan dat zij toezeggingen had gedaan aan de Limburgse bevolking over het afschaffen van de accijnzen op granen, slachtvee en brandstoffen; en belofte maakte schuld.¹⁴⁹ Zijn broer in Maastricht zette deze eis daarna kracht bij door tijdens de eerstvolgende vergadering van ps, in juli, samen met anderen het initiatief te nemen om een verzoekschrift over de kwestie aan de koning te richten.¹⁵⁰ Van dit adres werd vervolgens weer dankbaar gebruik gemaakt door het familielid in Den Haag, dat in december wederom aandrong op afschaffing van genoemde accijnzen, dit keer steun zoekend bij het verstuurd verzoekschrift. Het kon de regering nu immers niet langer onbekend zijn hoe Limburg over de materie dacht, aldus Beerenbroek in de Kamer.¹⁵¹

Een jaar later, in 1850, speelden Provinciale Staten eveneens een belangrijke rol in de formulering van de Limburgse klachten. Unaniem werd besloten om wederom bij de koning te gaan pleiten voor afschaffing van de accijnzen op graan, slachtvee en brandstoffen. Nu werd wel een commissie naar het paleis gezonden. De kosten van deze reis waren nog steeds bezwaarlijk hoog, maar voor dat probleem was nu een oplossing bedacht: de vijf commissieleden moesten de reis zelf financieren, zo vermelden de notulen.¹⁵² Deze provinciale delegatie kon in Den Haag weer rekenen op ondersteuning in de Staten-Generaal. 'Deze door de afgevaardigden uit Limburg gedane poging ondersteun ik bij de Regering ten sterkste', aldus Tweede-Kamerlid De Lom de Berg.¹⁵³ Effect had het pleidooi van Provinciale Staten niet en zij droegen gs een jaar later dan ook op om bij de beide Kamers der Staten-Generaal 'hernieuwde pogingen' te doen om de gehate accijnzen afgeschaft te krijgen.¹⁵⁴ Bij de begrotingsbehandeling voor 1852 – de beide kamervoorzitters hadden niet lang daarvoor melding gemaakt van de binnenkomst van de adressen – namen vier afgevaardigden uit Limburg het woord om te pleiten tegen de accijnzen.¹⁵⁵ Een van hen, Tweede-Kamerlid Borret, wees daarbij op de herhaalde malen dat het provinciaal bestuur in Maastricht de kwestie al onder de aandacht van de koning had gebracht.¹⁵⁶

Bijzonder actief waren de provinciale politici bij de (dreigende) verhoging van de grondbelasting in Limburg, eind jaren vijftig, begin jaren zestig. Vijf verzoekschriften arriveerden bij de Staten-Generaal. De grote opschudding die in Provinciale Staten ontstond over het wetsontwerp, is

recht evenredig met de energie die de Limburgse kamerleden staken in hun verzet tegen de regeringsplannen.

Uit de notulen van Provinciale Staten wordt ook duidelijk dat de statenleden van de Limburgse politici in Den Haag verwachtten dat zij de belangen van hun provincie zouden voorstaan. Zo gaf Jan Hendrik Arnoldts – later zelf lid van de Tweede Kamer – de Limburgse kamerleden in de najaarsvergadering van 1857 een duidelijk stemadvies: hij sprak de wens uit dat zij het wetsontwerp inzake de personele belasting zouden weten tegen te houden. Dit zou inderdaad gebeuren: alle Limburgse leden stemden tegen en zorgden er daardoor mede voor dat het ontwerp werd verworpen. Vijf jaar eerder had een van de statenleden aangegeven het niet eens te zijn met het stemgedrag van sommige Limburgse parlementariërs.¹⁵⁷

Dat statenleden de Limburgse afgevaardigden in Den Haag een taak toebedeelden in het verkrijgen van een adequate wetgeving voor hun provincie, bleek ook in 1856. Oud-Eerste-Kamerlid De Rijk deed toen samen met onder anderen toekomstig Tweede-Kamerlid Haffmans het voorstel de regering te verzoeken de personele belasting in een meer bij Limburg passende regeling te gieten. Toen de vigerende wet op de personele belasting van kracht werd (1833), had Limburg ten gevolge van de Belgische opstand immers 'geene afgevaardigde in de Wetgevende Kamers der Staten-Generaal van Nederland die onze bezwaren en regten konden doen kennen'.¹⁵⁸ Provinciale Staten hadden bij de formulering van deze 'bezwaren en regten' een voorname taak, aldus oud-Tweede-Kamerlid Thissen ruim een halfjaar later. Hij wees toen op het gevaar dat kleefde aan een adres dat niet op brede ondersteuning vanuit Provinciale Staten zou kunnen rekenen. Het betrof een bij rs ingekomen verzoek van Petrus Regout en anderen om te trachten het wetsontwerp tot herziening van de in- en uitvoerrechten in bepaalde zin te wijzigen. De notulen vermelden: 'Wij zouden, zegt spreker, onze afgevaardigden in de Kamers der Staten-Generaal alligt in eene verkeerde positie brengen'.¹⁵⁹ De Limburgse kamerleden waren volgens hun oud-collega dus gebaat bij eenduidige uitspraken uit Maastricht. En vaker dan vanuit andere provinciale hoofdsteden bereikten die uitspraken Den Haag.

Op het terrein waarop de meeste Limburgse kamerleden actief waren, de Nederlandse belastingen, kenmerkten hun handelingen zich door eenheid en consistentie. Het meest fundamentele bezwaar tegen het fiscale stelsel richtte zich op de ongelijke verdeling van de lasten over het grondbezit enerzijds en het kapitaal in portefeuille anderzijds.

Bij het uiten van hun kritiek namen de kamerleden uit Limburg tot in de jaren tachtig meermaals een bijzondere positie in. Dat hun provincie de enige was die – tot 1869 – aanspraak kon maken op een fiscale status aparte inzake de grondbelasting, heeft sterk bijgedragen aan deze uitzonderingspositie. Door deze bijzondere belastingstatus kwamen zij welhaast als vanzelf tegenover de (meeste) andere afgevaardigden te staan. Mede daardoor voelden zij zich vaak geroepen om de vigerende wetgeving met passie te verdedigen; de financiële belangen die op het spel stonden en die uitsluitend voor hun provincie golden, waren bovendien groot. Ook in gevallen waarin er geen sprake was van separate wetgeving trachtten Limburgse kamerleden hun mede-afgevaardigden te overtuigen van het exceptionele van hun provincie, daaruit soms het recht afleidend op een buitengewone regeling voor Limburg.

Als het ging om de rijksbelastingen, stelde de provinciale politiek zich actief op. Met name in de jaren veertig, vijftig en zestig speelden Provinciale en Gedeputeerde Staten van Limburg een voorname rol in het formuleren van klachten over de fiscale lasten. Zij schroomden niet hun opvattingen ter zake met regelmaat – vaker dan hun collega's in de andere provincies – aan de koning en de Staten-Generaal kenbaar te maken. Van de Limburgers in Den Haag werd verwacht dat zij de belangen van hun gewest in de landelijke politiek probeerden veilig te stellen. De druk die daarmee op de kamerleden werd gelegd, was veelal groot. En zoals werd opgemerkt in de eerste bijdrage door een Limburgse afgevaardigde aan de parlementaire debatten: de zaak werd daardoor van te groot gewicht om het stilzwijgen te bewaren. Deze geluiden vanuit de provinciale politiek zullen niet slechts medebepalend zijn geweest voor de handelingen van de Limburgse kamerleden; zij hadden ook invloed op hun imago. Want door zich – veelal uitdrukkelijk – te conformeren aan de uit Maastricht gehoorde klachten, kon het beeld van provinciale belangenbehartigers alleen maar worden versterkt.

In de periode na 1870 werd Limburg tijdens de parlementaire debatten verbaal minder uitdrukkelijk op de voorgrond geplaatst. Dat de afgevaardigden uit Maastricht, Roermond en Boxmeer in 1881 toch weer te identificeren waren als Limburgers, was dan ook niet zozeer te danken aan hun redevoeringen, maar aan de veranderde politieke verhoudingen. Terwijl deze verhoudingen, met name de katholieke samenwerking, er toen voor zorgden dat zij als groep herkenbaar werden, maakten diezelfde verhoudingen het soms wenselijk om een provinciale opstelling meer te verhullen. De kamerleden uit Limburg verloren de fiscale belangen van hun provincie echter nimmer uit het oog.

‘De naam van “Limburgsch vertegenwoordiger”

Indien we ons richten op de koninklijke woorden die bij aanvang van een nieuw parlementair jaar werden gericht tot onder anderen de Limburgse leden van de Staten-Generaal, dan lijkt er in het tijdvak 1839–1918 weinig verandering te hebben plaatsgevonden in de verhouding tussen hun provincie en (overig) Nederland. Koning Willem II sprak in 1840 van ‘gemeenschap’ en zijn kleindochter, koningin Wilhelmina, bijna tachtig jaar later van ‘eenheid’.¹

Uit hoofde van zijn functie paste het Willem II de saamhorigheid in zijn koninkrijk te bevorderen. Het is daarom begrijpelijk dat hij in de troonrede voorbijging aan de weinig enthousiaste stemming onder de Limburgse bevolking over de terugkeer onder Nederlands gezag. De woorden van de koning zullen vooral een zalvend doel gediend hebben: de Limburgers het gevoel geven welkom te zijn in hun nieuwe vaderland. Bijna tachtig jaar later sloot de troonrede beter aan bij de publieke opinie in Limburg. De band met Nederland was na 1839 hechter geworden en de in Limburg aanwezige separatistische krachten konden in de twintigste eeuw dan ook op veel minder bijval rekenen dan in de jaren veertig.

Ingeval de aanduiding ‘Limburgsch vertegenwoordiger’ een hoge mate van representativiteit wil impliceren, dan komt zij op dit punt niet te pas, althans niet bij voortduring. Bezien we de houding van de Limburgse kamerleden op momenten waarop de staatkundige positie van hun provincie op de politieke agenda verscheen, dan blijken deze afgevaardigden telkens in duidelijke meerderheid voorstander te zijn geweest van een plaats van Limburg binnen het Nederlandse staatsverband. Zelfs toen er in de jaren 1843–1844 en 1848–1849 een krachtige afscheidingsbeweging in de provincie actief was, kwamen separatistische geluiden nauwelijks naar voren via de Limburgse afgevaardigden in Den Haag.

Deels was dit inherent aan de aard en positie van de Nederlandse volksvertegenwoordiging. Het parlement van de staat waarvan men zich wilde afscheiden, nodigde niet uit tot het innemen van standpunten die als ‘onvaderlandslievend’ konden worden ervaren, te meer daar de kamerleden door een eed van trouw aan die staat waren gebonden. De vijandige houding die de van onvaderlandslievendheid verdachte Limburgse afgevaardigde Henri

van Groenendaal in 1919 in de Tweede Kamer ten deel viel, is in dit verband illustratief. Dat separatistische geluiden vanuit Limburg nauwelijks doordrongen tot de beide Kamers hing ook samen met de plaats die de Staten-Generaal innamen in het politieke krachtenveld: belangrijke beslissingen over de staatkundige toekomst van Limburg werden buiten de Kamers om genomen, vaak zelfs buiten Nederland. De afscheidingsbeweging legde haar prioriteiten dan ook niet in Den Haag.

De geringe mate van representativiteit die de Limburgse bijdrage aan het parlementaire bedrijf in de jaren veertig kenmerkte, vond haar oorzaak eveneens – en voor een belangrijk deel – in het kiesstelsel. Enerzijds was de wettelijke toedeling van het kiesrecht nadelig voor de achterban van de afscheidingsbeweging, anderzijds bemoeide de Nederlandse regering zich voortdurend en niet zonder succes met de vraag wie vanuit Limburg zou worden afgevaardigd. De komst van Nederlandsgezinde parlementariërs naar Den Haag werd daardoor bevorderd.

Dat de Limburgse kamerleden relatief sterk op Nederland waren georiënteerd, dat wil zeggen in vergelijking met de bevolking die hen afvaardigde, hing daarnaast samen met de mate van ontvankelijkheid voor de krachten die het integratieproces bevorderden. Met name landelijke politici waren gevoelig voor de katalysatoren in deze ontwikkeling. Internationale verhoudingen en Europese conflicten speelden een niet-onbelangrijke rol bij het integratieproces dat de Limburgers doorliepen. Zo werd de band met Nederland versterkt door het falen van het Duitse eenheidsstreven eind jaren veertig, de onzekere toekomst van België (het meest gefavoriseerde alternatieve vaderland) in de jaren zestig, de angst voor de expansiedrift van Pruisen in de jaren zeventig en de neutrale positie van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. Bij uitstek kamerleden waren op de hoogte van de internationale situatie, van de (on)mogelijkheden om van nationaliteit te wisselen en van de voor- en nadelen daarvan. Dit gold al helemaal voor prominente Limburgse afgevaardigden zoals jhr. Paul van der Maesen de Sombreff, die voorafgaand aan zijn kamerlidmaatschap minister van Buitenlandse Zaken was geweest, en de invloedrijke Willem Nolens, die zich tijdens zijn lidmaatschap van de Tweede Kamer geregeld in internationale kringen bewoog.

Bij de oriëntatie op Nederland speelde verder een rol dat de Limburgse leden van de Staten-Generaal – gelijk andere provinciegenoten uit de maatschappelijke bovenlaag – hun opleiding steeds vaker aan Nederlandse instellingen voor hoger en academisch onderwijs hadden genoten. Daar komt bij dat diverse Limburgers in de latere jaren leidinggevende posities hadden

weten te verwerven, met name via een van de grootste 'fracties' in de Nederlandse politiek, de katholieke kamerclub. Vanuit carrièreperspectief was het voor hen weinig aantrekkelijk zich te begeven in een onzeker avontuur van een nationaliteitswisseling.

We zien dan ook dat de politiek-bestuurlijke elite waaruit de Limburgse kamerleden veelal werden gerekruteerd, in de loop der jaren een 'zelfcorrigerend vermogen' ontwikkelde: terwijl de Nederlandse gezindheid van de Limburgse kamerleden in de jaren veertig vanuit Den Haag nog een handje moest worden geholpen door bemoeienissen bij verkiezingen, namen de Limburgse politici de kwestie in de twintigste eeuw zelf ter hand door bijvoorbeeld te verhinderen dat een (vermeend) separatist als Van Groenendaal zou worden herkozen.

Bovendien verzoenden de inwoners – en daarmee de kiezers – van Limburg zich tussen 1839 en 1918 meer en meer met hun Nederlandse nationaliteit. De regelmatige uitbreiding van het actief kiesrecht vormde daardoor geen grote bedreiging voor het doorgaans anti-separatistische gedachtegoed van het Limburgse smaldeel in de Staten-Generaal.

Wat betreft sociale achtergrond, leeftijd en parlementaire ervaring waren de verschillen tussen de Limburgers in Den Haag en hun collega-parlementariërs niet opvallend groot. De Limburgse afgevaardigden waren nagenoeg zonder uitzondering rooms-katholiek, hetgeen gelet op de religieuze samenstelling van de Limburgse bevolking weinig verrassend kan worden genoemd. Het Limburgse part in de Staten-Generaal kenmerkte zich in de latere decennia door een bovengemiddeld aandeel van de adel. Wat betreft de opleiding, was het percentage academisch geschoolde Tweede-Kamerleden uit Limburg tussen 1888 en 1918 lager dan het landelijk gemiddelde. De Limburgse afgevaardigden sloten daarmee aan bij de volksvertegenwoordigers die evenals zij behoorden tot de emancipatorische 'partijen'.

Als de Limburgse kamerleden ergens naam mee lijken te hebben gemaakt, dan is het wel met hun geringe deelname aan de parlementaire werkzaamheden. Dit oordeel – vaak geformuleerd als verwijt – is te generaliserend. Gemiddeld waren zij weliswaar minder frequent aanwezig dan een doorsnee Nederlands kamerlid, de Limburgers laten hierbij grote onderlinge verschillen zien. Een aantal van hen was in alle jaren, waarin zij zijn onderzocht, vaker aanwezig dan de gemiddelde volksvertegenwoordiger. Ook wanneer gekeken wordt naar hun inbreng bij parlementaire beraadslagingen, treden duidelijke onderlinge verschillen aan het licht. Deson-

danks komen de Limburgse afgevaardigden op het punt van participatie in de parlementair-historische literatuur meermaals als een te onderscheiden groep naar voren.

De naam van 'Limburgsch vertegenwoordiger' kwam in de jaren tussen 1839 en 1918 bij voortduring te pas indien we de verbondenheid van de afgevaardigden met Limburg bezien, geboorteplaats, woonplaats en doorlopen carrière als criteria nemend. Zij onderhielden, met Johan Rudolf Thorbecke (district Maastricht, 1853-1856) als enige uitzondering, allen een band met Limburg, hoewel de mate van binding wel kon verschillen. Indien er zich een kandidaat-kamerlid van buiten Limburg meldde, hetgeen niet vaak voorkwam, dan kon hij erop rekenen dat zijn opposanten zich niet zelden lieten inspireren door zijn vermeende gebrek aan binding met de provincie.

Kijken we naar de geboorteplaats van de afgevaardigden, dan kan worden vastgesteld dat Limburg zich in de tachtig onderzochte jaren steeds meer kenmerkte door een gesloten karakter: meer en meer waren de kamerleden die vanuit Limburg werden afgevaardigd, ook in die provincie geboren. Limburg onderscheidde zich hiermee van het eveneens katholieke Noord-Brabant. Terwijl Noord-Brabant vanaf de laatste decennia van de negentiende eeuw katholieken van buiten de provincie regelmatig in de gelegenheid stelde een parlamentszetel in te nemen, vaardigde Limburg slechts personen af die een duidelijke band hadden met de provincie.

Naast een traditionele gerichtheid op de eigen regio – en waarschijnlijk deels daarmee samenhangend – speelde een rol dat de katholieken in Limburg politiek minder goed georganiseerd waren dan in Noord-Brabant. In deze laatste provincie werd al in 1870 de kiesvereniging Noord-Brabant opgericht, die zich in alle kiesdistricten van de provincie bezighield met het benoemen van een 'officiële' katholieke kandidaat. De katholieke kiesverenigingen kwamen in Limburg later van de grond en kenmerkten zich geregeld door interne strijd. Daardoor was het organisatorisch vaak moeilijk om katholieken van boven de grote rivieren succesvol te kandideren in een van de Limburgse districten.

Bij de selectie van kamerleden betekende de focus op de eigen regio eerder een gerichtheid op de eigen streek dan op de provincie in haar geheel. Hoewel het Limburgerschap belangrijk was in verkiezingscampagnes, kozen de kiesgerechtigden in Limburg primair voor streekgenoten. Bij menig Limburgs kiezer bestond er in de eerste decennia na de vorming van zijn provincie ook nog geen Limburgs zelfbewustzijn. De ontwikkeling van een

dergelijk gevoel speelde zich in die jaren uitsluitend af in kringen van de maatschappelijke elite. Terwijl Limburg voor veel notabalen al een gezicht had, was de provincie voor menig ander kiezer nog van weinig betekenis. Vanaf het einde van de negentiende eeuw verspreidde het Limburgs zelfbewustzijn zich over bredere lagen van de bevolking, waarbij de houding en het beleid van de bisschoppen van Roermond een belangrijke stimulans vormde.

Behorend tot de maatschappelijke elite hielden de Limburgse afgevaardigden in Den Haag zich relatief vroeg bezig met de eigen identiteit van hun provincie. Het latere Tweede-Kamerlid Everts schreef al in 1857 een Limburgs volkslied en veel kamerleden uit de jaren zestig werden lid van het toen opgerichte Oudheidkundig Genootschap in het Hertogdom Limburg, een organisatie waarvan de beginselverklaring mede stoelde op gewestelijk nationalisme.

Bij de ontwikkeling van een Limburgs zelfbewustzijn zagen de afgevaardigden in Den Haag zich bovendien in een bijzondere positie geplaatst: bij uitstek zij kregen te maken met de eigenaardige situatie waarin hun provincie zich bevond. Door hun functie werden zij regelmatig geconfronteerd met de eenheid die Limburg op allerlei gebied vormde, een eenheid waarmee andere Limburgers veel minder expliciet in aanraking kwamen. De proloog werd gevormd door de discussies die in het voorjaar van 1840 in de Tweede Kamer werden gevoerd over de wenselijkheid van de wederopname van Limburg in het Nederlandse staatsverband en over het moment waarop de afgevaardigden uit die provincie (eventueel) weer welkom zouden zijn in de Staten-Generaal. In de jaren veertig en vijftig werd vervolgens tot driemaal toe gedebatteerd in het parlement over de volwaardigheid van het Nederlandschap van Limburgers.

Daarnaast werden de kamerleden uit Limburg regelmatig en uitdrukkelijk uitgenodigd zich te buigen over de exceptionele positie waarin hun gewest zich bevond, doordat regelgeving die daaraan ten grondslag lag of die daaruit voortvloeide op de parlementaire agenda verscheen. In dit kader kan gewezen worden op het lidmaatschap van de Duitse Bond (tot 1867), het afzonderlijk fiscaal regime met betrekking tot de grondbelasting (tot 1869) en de bijzondere verhouding tussen Kerk en staat ten gevolge van een uit 1809 stammend keizerlijk decreet (tot 1876). De staatkundige positie van Limburg hield de parlementaire gemoederen nog in de periode rondom het einde van de Eerste Wereldoorlog bezig.

Deze kwesties, waarbij telkens de status aparte van de provincie in het geding was, zetten de afgevaardigden uit Limburg veelal aan tot een provin-

cialistische opstelling. Er stonden immers specifiek Limburgse belangen op het spel. Deze houding werd hen door collega-parlementariërs vaak kwalijk genomen, met als gevolg dat zij des te meer onder de aandacht kwam. Wanneer het ging om de band met Nederland, werd een provinciale profilering paradoxaal genoeg soms juist toegejuicht, want worden met een anti-separatistische strekking wonnen aan betekenis indien zij afkomstig waren van een afgevaardigde uit de betrokken landstreek.

Nu waren de Limburgers niet de enige afgevaardigden die oog hadden voor de belangen van hun gewest en dienovereenkomstig handelden. Toch kwam het provinciale element in hun presentatie uitdrukkelijker naar voren dan bij andere volksvertegenwoordigers. Zij voelden duidelijk minder schroom om daarvoor uit te komen. Voortdurend meenden de Limburgers te ervaren dat hun provincie werd achtergesteld. Dit gevoel bleef in de gehele periode (1839-1918) bestaan, of het nu ging om een op staatkundig gebied pro of anti-Nederlands kamerlid.

'De inwoners van Limburg zijn Nederlanders aan Vorst en Vaderland gehecht, doch tevreden zijn zij niet,' sprak Eerste-Kamerlid Gerard Johan de Rijk in 1849.² Het openlijk uiting geven aan deze onvrede door de Limburgse afgevaardigden werd gestimuleerd door hun (electorale) achterban. Wanneer het bijvoorbeeld ging om belastingen, toonde geen van de provinciebesturen zich zo betrokken als Provinciale en Gedeputeerde Staten in Maastricht. Zij zonden een relatief groot aantal verzoekschriften naar Den Haag. Bij het veiligstellen van de belangen van de provincie werden de Limburgse afgevaardigden in de Staten-Generaal geacht een vooruitgeschoven en uiterst belangrijke post te bezetten.

In de jaren zestig ontstond er bovendien een luid roepende oppositiebeweging in Limburg die de provinciale belangen op de voorgrond plaatste en die de verkiezingsstrijd beheerste. Charles Antoine baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky (district Maastricht) verklaarde in de Tweede Kamer dat hij wel aandacht móést besteden aan de klachten die in Limburg werden geuit, wilde hij zijn parlementaire zetel niet verliezen; de verkiezingsnederlaag in maart 1864 van Karel Cornelis (district Roermond) was het sprekende voorbeeld.³

Het optreden van deze 'Limburgsche oppositie' in de Tweede Kamer betekende een begin van een breuk in de relatie van de Limburgse kamerleden met Thorbecke en zijn liberalen. De kamerleden Edmond van Wintershoven (district Maastricht), Frederik baron de Keverberg de Kessel en later Leopold Haffmans (beiden district Roermond) zetten zich, met name ook

tijdens de verkiezingscampagnes, af tegen het tweede kabinet-Thorbecke. Dit kabinet voerde een beleid dat, naar zij meenden, in het bijzonder voor Limburg zeer nadelig was.

De toenemende verwijdering tussen de Limburgse afgevaardigden en de liberalen had in eerste instantie een zeker politiek verwezen tot gevolg: terwijl de Limburgers zich afwendden van de liberalen, jarenlang hun bondgenoten, sloten zij zich vooralsnog niet aan bij politici uit de overige landsdelen. Dit gebeurde wel weer ten tijde van het conservatieve kabinet-Van Zuylen van Nijevelt-Heemskerk (1866–1868). Toen gingen de (voormalige) Limburgse opposanten, geleid door Haffmans en samen met andere katholieke kamerleden, een bondgenootschap aan met de conservatieven in de Nederlandse politiek. Van lange duur was deze alliantie echter niet en dat kon zij ook niet zijn, omdat de conservatieve beweging spoedig in een neergaande spiraal verzeild raakte. Van een hechte katholieke samenwerking in de Kamer was vooralsnog geen sprake, hetgeen zich duidelijk openbaarde bij de behandeling van de rentewet in 1881. De zes Limburgse Tweede-Kamerleden stelden zich toen lijnrecht op tegenover de overige katholieke afgevaardigden.

Indien we de politieke inbedding van de Limburgers in Den Haag bezien, met name van de afgevaardigden in de Tweede Kamer, dan was de aanduiding 'Limburgsch vertegenwoordiger' in de jaren vijftig en begin jaren zestig, ten tijde van het bondgenootschap met Thorbecke, minder van toepassing dan in de periode die volgde. Provinciaal particularisme nam in het politiek programma van de afgevaardigden die in de jaren zestig en zeventig de liberaal-katholieken vervingen, een zeer prominente plaats in. Vanaf de jaren tachtig temperde het samengaan met andere katholieken in een politiek verband – in latere jaren de katholieke kamerclub – bij de Limburgse kamerleden uitingen met een zuiver provincialistische strekking.

Aan dit politiek georganiseerde catholicisme werden vanuit Limburg belangrijke bijdragen geleverd. Haffmans nam met zijn *Venloosch Weekblad* volop deel aan de discussies over de katholieke samenwerking, propageerde daarbij groepsvorming, en binnen het katholieke samenwerkingsverband namen Limburgers relatief vaak vooraanstaande posities in. In 1896 verenigden zij zich op een politiek programma dat uitdrukkelijk niet de provinciale, maar de katholieke belangen als uitgangspunt nam. Voor het kiesdistrict Boxmeer – tot 1888 maakten Limburgse gemeenten hier deel van uit – gold als bijzonderheid dat een Limburgse afgevaardigde, wilde hij kans maken op een herverkiezing, zich niet te zeer kon vervreemden van zijn Noord-Brabantse geloofsgenoten in de politiek. Het district telde deels Noord-

Brabantse kiezers en bovendien stelde de kiesvereniging Noord-Brabant er de katholieke kandidaat. Nadat de zes Limburgse Tweede Kamerleden zich bij de behandeling van de rentewet in 1881 hadden verwijderd van de overige katholieken in de Kamer, zag Haffmans zich dan ook genoodzaakt tot een gang naar Canossa. Op een kiezersvergadering van de vereniging Noord-Brabant legde hij enkele maanden later een verzoenende verklaring af; collega-kamerleden uit Limburg beschuldigden hem van gegochel met standpunten.

Behalve dat de katholieke samenwerking noodzaakte tot een zekere loyaliteit, had zij nog op een andere wijze een remmende uitwerking op het (openlijk) voorstaan van provinciale belangen. Door de plaats die dit samenwerkingsverband in de Nederlandse politiek ging innemen, ontstonden er mogelijkheden om zaken buiten de openbaarheid te bepleien, zeker indien er politieke bondgenoten in de regering zitting hadden. Dit gold in het bijzonder voor een figuur als Nolens, die in de loop van de tijd binnen de Nederlandse politiek een zeer vooraanstaande positie was gaan innemen.

Toch bleef Limburg ook volgens Nolens gediscrimineerd worden. De kwestie van de bevaarbaarheid van de Maas laat zien dat provinciale belangen nimmer uit het oog werden verloren, ook niet door de Limburgse leden van de katholieke kamerclub. Daarmee sloten zij aan bij hun voorgangers uit Limburg. Gedurende de gehele periode 1839–1918 beklaagden Limburgse afgevaardigden zich immers over de achterstelling van hun provincie. Grondwettelijk gezien overschreden zij daarmee geregeld een grens, zo werd hun wel voorgehouden, onder anderen door Thorbecke die het gebruik van 'de naam van "Limburgsch vertegenwoordiger"' hekelde.⁴ Veel indruk lijken deze beschuldigingen niet te hebben gemaakt. Eerste-Kamerlid Louis Beerenbroek zei in 1850 tot zijn collega-afgevaardigden:

Het is waar, Mijne Heeren, de Grondwet houdt in, dat wij het Nederlandsche volk vertegenwoordigen, maar daaruit kan ik niet afleiden, dat wij ons behooren te onthouden de belangen dier ingezetenen voor te staan, welke wij door het dagelijksch verkeer meer bijzonder kunnen beoordeelen.⁵

Zeker zolang de Limburgse volksvertegenwoordigers van oordeel waren dat hun provincie voor menig Haags beleidsmaker 'een terra incognita' was – het zijn woorden van Nolens uit december 1900⁶ –, voelden zij, bij de behartiging van de Limburgse belangen, een bijzondere verantwoordelijkheid.

Bijlagen

BIJLAGE I

Uitslag van de stemming onder zuidelijke notabelen over de grondwet van 1815

Arrondissementen in absolute aantallen; (latere) provincies in percentages.

De namen van de arrondissementen waarin een meerderheid zich uitsprak voor de grondwet, zijn cursief weergegeven.

<i>Arrondissementen gevolgd door de provincie die zij zouden gaan vormen</i>			<i>Arrondissementen gevolgd door de provincie die zij zouden gaan vormen</i>		
	<i>Voor</i>	<i>Tegen</i>		<i>Voor</i>	<i>Tegen</i>
Leuven	30	24	Bergen	32	36
Brussel	40	45	Doornik	9	75
Nijvel	12	25	Charleroi	20	20
ZUID-BRABANT	46,6%	53,4%	HENEGOUWEN	31,8%	68,2%
Roermond	32	0	Antwerpen	0	59
Maastricht	39	12	Mechelen	5	33
Hasselt	25	7	Turnhout	1	34
LIMBURG	83,5%	16,5%	ANTWERPEN	4,5%	95,5%
Luik	38	31	Namen	1	31
Verviers	31	0	Dinant	15	0
Hoei	11	14	<i>Marche et St. Hubert*</i>	12	10
LUIK	64,0%	36,0%	NAMEN	40,6%	59,4%
Eecloo	13	5	Luxemburg	35	0
Gent	10	70	Neufchâteau	27	0
Oudenaarde	20	37	Diekirch	11	0
Dendermonde	24	56	LUXEBURG	100%	0%
OOST-VLAANDEREN	28,5%	71,5%			
Brugge	26	39			
Veurne	4	12			
Ieperen	0	50			
Kortrijk	2	71	<i>totaal (absoluut)</i>	525	796
WEST-VLAANDEREN	15,7%	84,3%	<i>totaal (percentages)</i>	39,7%	60,3%

* Het arrondissement Marche et St. Hubert behoorde deels tot de latere provincie Luxemburg.

N.B. Uit het proces-verbaal van de Vergadering der Notabelen, benoemd ter bijwoning van het opnemen der stemmen te Brussel op 25 augustus 1815, kan worden opgemaakt dat er van de 1322 geldig uitgebrachte stemmen 796 tegen en 526 voor de ontwerpgrondwet werden uitgebracht.¹ Smeets geeft in zijn artikel over de notablenvergaderingen in Maastricht, Hasselt en Roermond aan dat er bij de telling van de stemmen uit dat laatste arrondissement een fout is gemaakt: het aantal uitgebrachte stemmen bedroeg daar niet 33, zoals vermeld in het proces-verbaal, maar 32. Het aantal voorstemmen komt daarmee op 525 en het totaal aantal geldig uitgebrachte stemmen op 1321.²

BIJLAGE II

Leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal uit Limburg, 1815–1830

G.A.E. van Aefferden

G.G.F. graaf de Borchgrave d'Altena

jhr. Ch.M.J.G. de Brouckère

J.F. Hennequin

jhr. W.D.A. Kerens de Wolfrath

Ch.F.J. baron de Keverberg d'Aldengoor

jhr. P.G.G.J. Leonaerds d'Achel

P.W. baron de Liedel de Well

jhr. A.C. Membrède (kamervoorzitter gedurende de zittingen 1816–1817 en 1820–1821)

jhr. J.A.C. van Panhuys

E.L. baron de Surlet de Chokier

Tijdsbalk van de vier aan Limburg toebedeelde zetels

Zittingsjaar

	De Keverberg*	Van Panhuys*	De Surlet*	Membrède*
1815				
1815-1816				
1816-1817				
1817-1818	Hennequin			
1818-1819			Van Aefferden	
1819-1820		Leonaerds		
1820-1821	Kerens			
1821-1822				
1822-1823		De Borchgrave		
1823-1824				Leonaerds
1824-1825				
1825-1826				
1826-1827	De Brouckère			
1827-1828			De Liedel	
1828-1829				De Surlet
1829-1830				
1830				

* Benoemd door de koning bij Koninklijk Besluit van 1 januari 1815.

Leesvoorbeeld: Ch.F.J. baron de Keverberg d'Aldengoor had zitting gedurende de parlementaire zittingsjaren 1815, 1815-1816 en 1816-1817. Met ingang van het daaropvolgende zittingsjaar (1817-1818) werd hij opgevolgd door J.F. Hennequin.

BIJLAGE III

Leden van Belgische nationaal-parlementaire organen uit Limburg, 1830-1839

In de periode 1830-1839 kende België drie vertegenwoordigende organen op nationaal niveau: het Nationaal Congres (1830-1831) en daarop volgend de Kamer van Volksvertegenwoordigers en de Senaat (beide vanaf 1831).

Nationaal Congres

Het Nationaal Congres bestond uit 200 leden. Deze leden werden in iedere provincie aangewezen door middel van directe verkiezingen binnen districten. Iedere Belg van 25 jaar of ouder en woonachtig in België was verkiesbaar, vrouwen uitgezonderd. Het actieve kiesrecht, wederom slechts voorbehouden aan mannen van ten minste

25 jaar, was gebonden aan een census en was daarnaast toegekend aan personen met een bepaald beroep of diploma (de capaciteitskiezers).

Limburg koos zeventien afgevaardigden en was ingedeeld in drie kiesdistricten: Roermond (vijf afgevaardigden), Maastricht (zeven) en Hasselt (vijf). De kiesdistricten vielen samen met de reeds ten tijde van het Verenigd Koninkrijk bestaande administratieve districten. De districten Roermond en Maastricht besloegen voor het grootste deel de in 1839 te vormen Nederlandse provincie Limburg.

Leden van het Nationaal Congres gekozen in Limburg

District	Naam	Stemgedrag*	
		1	2
Roermond	H.G.J.M. de Brouckère	V	T
	N. Gelders	V	T
	P.W. baron de Liedel de Well	T	a
	Th. Olislagers de Sipernau	V	V
	L. de Schiervel	V	T
Maastricht	J.B.F.J.D. graaf de Marchant d'Ansembourg	T	T
	Ch. Destouvelles	T	T
	J.F. Hennequin (tot april 1831)	V	–
	N.J.T. Cruys (vanaf april 1831)	–	T
	F. graaf de Mérode	V	V
	C. graaf de Renesse-Breidbach	T	V
	R.P. de Tiecken de Terhove	V	T
	Ch. burggraaf Vilain XIII	V	T
Hasselt	jhr. Ch.M.J.G. de Brouckère	V	T
	E.L. baron Surlet de Chokier (voorzitter) (tot februari 1831)	V	–
	P.L.J. Jaminé (vanaf februari 1831)	–	V
	P.G. Teuwens	V	T
	B.T. ridder de Theux de Meylandt	V	V
	A. baron de Woelmont d'Opleeuw	V	V

* 1 Stemming over de uitsluiting van de Oranjes van de Belgische troon

2 Stemming over de Achttien artikelen

V Stemt voor

T Stemt tegen

a Is afwezig

– Heeft op moment van stemming geen zitting in de Kamer

Kamer van Volksvertegenwoordigers en Senaat

De Kamer van Volksvertegenwoordigers werd gekozen door dezelfde kiezers als die welke de Senaat kozen: de Kamer voor een periode van vier en de Senaat voor een periode van acht jaar. Elke provincie was daartoe ingedeeld in kiesdistricten. Zowel het aantal leden van de Kamer als het aantal senatoren waren afhankelijk van de bevolkingsomvang. Er was sprake van censuskiesrecht. Verkiesbaar waren alle Belgen vanaf 25 jaar (Kamer) of 40 jaar (Senaat), in het bezit van de burgerlijke en politieke rechten en woonachtig in België. Voor de Senaat gold als extra vereiste dat een bepaald bedrag aan belasting moest zijn betaald. Vrouwen waren – wederom – uitgesloten van het actief en passief kiesrecht.

Van de 102 leden van de Kamer werden er 9 uit Limburg gekozen. Voor de Senaat golden als overeenkomstige cijfers: 51 en 4. De districten Roermond en Maastricht kozen elk drie kamerleden; Hasselt koos twee kamerleden. Daarboven werd door Maastricht en Hasselt beurtelings één extra kamerlid gekozen (te beginnen door Hasselt). De districten Roermond en Hasselt vaardigden elk één senator af; Maastricht koos er twee.

Leden van de Kamer van Volksvertegenwoordigers
gekozen in Limburg, 1831–1839

<i>District</i>		<i>Naam</i>	<i>Periode</i>
Roermond	1e zetel	H.G.J.M. de Brouckère	1831–1833
		N.J. de Longrée	1833–1839
	2e zetel	Th. Olislagers de Sipernau	1831–1835
		J.G.H. Scheyven*	1835–1839
	3e zetel	N. Gelders	1831–1832
		J.W. Ernst	1832–1833
		J.M. van der Heyden	1833–1835
		L.F.H. Beerenbroek	1835–1839
Maastricht	1e zetel	Ch. Destouvelles	1831–1833
		C. graaf de Renesse-Breidbach*	1833–1839
	2e zetel	R.P. de Tiecken de Terhove	1831–1833
		J.H. Schaetzen	1833–1836
		J.J.F.M.H. Corneli	1836–1839
	3e zetel	P.L.J. Jaminé	1831–1833
		H.A. Simons*	1833–1839
	4e zetel#	A.E.H.J.F. Pollenus	1833–1835

<i>District</i>		<i>Naam</i>	<i>Periode</i>
Hasselt	1e zetel	B.T. ridder de Theux de Meylandt*	1831–
	2e zetel	A. baron de Woelmont d'Opleeuw	1831–1833
		E. de Stembier de Wideux	1833–1835
		P.L. Raymaeckers*	1835–
	3e zetel#	P.L. Raymaeckers	1831–1833
		A.E.H.J.F. Pollenus	1835–1839

* Bleef na 1839 in de Kamer: De Renesse en Simons namen vanaf dat jaar zitting namens het district Tongeren en Scheyven namens Maaseik; De Theux de Meylandt en Raymaeckers hielden zitting voor het district Hasselt.

Hasselt en Maastricht kozen beurtelings één kamerlid (extra).

Leden van de Senaat gekozen in Limburg, 1831–1839

<i>District</i>		<i>Naam</i>	<i>Periode</i>
Roermond		L. de Schiervel* (voorzitter vanaf 1838)	1831–1843
Maastricht	1e zetel	J.B.F.J.D. graaf de Marchant d'Ansembourg	1831–1843
	2e zetel	F. baron de Loë-Imstenraedt de Mheer	1831–1832
		J.F. Hennequin	1832–1833
		A.C.D van Muyssen	1833–1843
Hasselt		C.F. baron de Stockem Méan de Kermpt	1831–1843

* Bleef tot 1848 lid van de Senaat: na 1843 nam hij zitting namens het district Hasselt.

BIJLAGE IV

Leden van de Duitse Nationale Vergadering uit Limburg, 1848–1849

De Nationale Vergadering zetelde in de Paulskirche in Frankfurt am Main en bestond uit 812 afgevaardigden. Ieder gebied dat behoorde tot de Duitse Bond werd verdeeld in kiesdistricten van ongeveer 50 000 inwoners. Per district werd een vertegenwoordiger naar Frankfurt am Main gezonden. Het hertogdom Limburg – het grondgebied omvattend van de gelijknamige Nederlandse provincie minus de vestingsteden Maastricht en Venlo en hun omgeving – was ingedeeld in twee districten: Roermond en Maastricht.

Alle 'volljährigen und selbständigen männlichen Staatsangehörigen' kregen het actief kiesrecht. De uitwerking van de verkiezingsprocedure, waaronder de keuze tussen rechtstreekse en indirecte verkiezingen en de precieze invulling van de begrippen meerderjarig en zelfstandig, werd overgelaten aan de autoriteiten in de diverse bondsgebieden. In Limburg vonden getrapte verkiezingen plaats. Alle

mannelijke inwoners van 23 jaar en ouder – voor zover afkomstig van buiten Maastricht en Venlo en omstreken – die geen steun ontvingen uit de armenkas werden per gemeente bijeengeroepen. Onder voorzitterschap van de burgemeester werd er voor elke 500 inwoners een kiesman aangewezen. In het district Roermond werden 164 kiesmannen gekozen en in het district Maastricht 144. Zij kwamen bijeen in Roermond respectievelijk Valkenburg en kozen daar per district een afgevaardigde voor de Nationale Vergadering.³

Vanuit het hertogdom Limburg werden afgevaardigd:

District Roermond: J.L.Th.A.L. baron van Scherpenzeel Heusch uit Baarlo
 District Maastricht: J.A.L. Schoenmaeckers uit Amby

BIJLAGE V

Indeling van Limburgse gemeenten in (hoofd)kiesdistricten ten behoeve van de Tweede Kamerverkiezingen, 1848–1918

Aanduiding van de (hoofd)kiesdistricten

B	Boxmeer	R	Roermond
G	Gulpen	S	Sittard
H	Heerlen	V	Venlo
M	Maastricht	W	Weert

(Grond)wettelijke regelingen met betrekking tot de indeling van Limburg in kiesdistricten waarnaar de jaartallen verwijzen

- 1848 Besluit van Gedeputeerde Staten van het Hertogdom Limburg d.d. 16 oktober 1848 (*Administratief memoriaal voor het Hertogdom Limburg* 1848 nr. 127), n.a.v. artikel 6 van het *Voorlopig kiesreglement* (vervat in additioneel artikel 7 van de grondwet van 1848)
- 1850 Kieswet van 1850 (*Staatsblad* 1850 nr. 37), n.a.v. de artikelen 76 en 77 van de grondwet van 1848
- 1858 Wet tot herziening van de districtsindeling (*Staatsblad* 1858 nr. 122)
- 1864 Wet tot herziening van de districtsindeling (*Staatsblad* 1864 nr. 34)
- 1869 Wet tot herziening van de districtsindeling (*Staatsblad* 1869 nr. 76)
- 1878 Wet tot herziening van de districtsindeling (*Staatsblad* 1878 nr. 5)
- 1887 Grondwet van 1887, additioneel artikel VII
- 1896 Kieswet van 1896 (*Staatsblad* 1896 nr. 154), n.a.v. artikel 81 van de grondwet van 1887

Limburgse gemeenten

<i>Gemeente</i>	1848	1850	1858	1864	1869	1878	1887	1896
Amby	M	M	M	M	M	M	M	M
Amstenrade	S	R	R	R	R	R	S	S
Arcen en Velden	V	B	B	B	B	B	V	V
Baexem	R	R	R	R	R	R	W	W
Beegden	R	R	R	R	R	R	R	R
Beek	S	M	M	M	M	M	S	S
Beesel	V	R	R	R	B	B	R	R
Belfeld	V	R	R	R	B	B	V	V
Bemelen	M	M	M	M	M	M	G	G
Berg en Terblijt	M	M	M	M	M	M	G	G
Bergen	V	B	B	B	B	B	V	V
Bingelrade	S	R	R	R	R	R	S	S
Bocholtz	H	M	M	M	M	M	G	G
Borgharen	M	M	M	M	M	M	S	S
Born	S	R	R	R	R	R	S	S
Broekhuizen	V	B	B	B	B	B	V	V
Broek-Sittard	S	R	R	R	R	R	S	S
Brunssum	S	M	M	M	R	R	S	S
Buggenum	R	R	R	R	R	R	W	W
Bunde	M	M	M	M	M	M	S	S
Cadier en Keer	H	M	M	M	M	M	G	G
Echt	S	R	R	R	R	R	R	R
Eijgelshoven	H	M	M	M	M	M	S	S
Eijsden	M	M	M	M	M	M	M	M
Elsloo	S	M	M	M	R	R	S	S
Geleen	S	R	R	R	R	R	S	S
Gennep	V	B	B	B	B	B	V	V
Geulle	M	M	M	M	M	R	S	S
Grathem	R	R	R	R	R	R	W	W
Grevenbicht	S	R	R	R	R	R	S	S
Gronsveld	M	M	M	M	M	M	M	M
Grubbenvorst	V	B	B	B	B	B	V	V
Gulpen	H	M	M	M	M	M	G	G
Haalen	R	R	R	R	R	R	W	W
Heel en Panheel**	R	R	R	R	R	R	R	R
Heer	M	M	M	M	M	M	M	M
Heerlen	H	M	M	M	M	M	G	G
Heijthuisen	R	R	R	R	R	R	W	W
Helden	V	R	R	R	B	B	W	W
Herten	R	R	R	R	R	R	R	R
Hoensbroek	H	M	M	M	R	R	S	S
Horn	R	R	R	R	R	R	R	R
Horst	V	B	B	B	B	B	W	W
Houthem	M	M	M	M	M	M	G	G
Hulsberg	H	M	M	M	M	M	S	S

<i>Gemeente</i>	1848	1850	1858	1864	1869	1878	1887	1896
Hunsel	R	R	R	R	R	R	W	W
Ijteren	M	M	M	M	M	M	S	S
Ijtervoort	R	R	R	R	R	R	W	W
Jabeek	S	R	R	R	R	R	S	S
Kerkrade	H	M	M	M	M	M	G	G
Kessel	V	R	R	R	B	B	W	W
Klimmen	H	M	M	M	M	M	G	G
Limbricht	S	R	R	R	R	R	S	S
Linne	R	R	R	R	R	R	R	R
Maasbracht	S	R	R	R	R	R	R	R
Maasbree	V	R	R	R	B	B	W	W
Maasniel	R	R	R	R	R	R	R	R
Maastricht	M	M	M	M	M	M	M	M
Margraten	H	M	M	M	M	M	G	G
Meerlo	V	B	B	B	B	B	V	V
Meerssen	M	M	M	M	M	M	M	M
Meijel	R	R	R	R	R	B	W	W
Melick en Herkenbosch	R	R	R	R	R	R	R	R
Merkelbeek	S	M	M	M	R	R	S	S
Mesch	M	M	M	M	M	M	G	G
Mheer	H	M	M	M	M	M	G	G
Montfort	S	R	R	R	R	R	R	R
Mook	V	B	B	B	B	B	V	V
Munstergeleen	S	R	R	R	R	R	S	S
Nederweert	R	R	R	R	R	R	W	W
Neer	R	R	R	R	R	B	W	W
Neeritter	R	R	R	R	R	R	W	W
Nieuwenhagen	H	M	M	M	M	M	S	S
Nieuwstadt	S	R	R	R	R	R	S	S
Noorbeek	H	M	M	M	M	M	G	G
Nunhem	R	R	R	R	R	R	W	W
Nuth	H	M	M	M	R	R	S	S
Obbicht en Papenhoven	S	R	R	R	R	R	S	S
Ohé en Laak	S	R	R	R	R	R	R	R
Oirsbeek	S	R	R	R	R	R	S	S
Ottersum	V	B	B	B	B	B	V	V
Oud-Valkenburg	H	M	M	M	M	M	G	G
Oud-Vroenhoven	M	M	M	M	M	M	M	M
Posterholt	R	R	R	R	R	R	R	R
Rijckholt	M	M	M	M	M	M	G	G
Rimburg	H	M	M	M	M	M	*	*
Roermond	R	R	R	R	R	R	R	R
Roggel	R	R	R	R	R	B	W	W
Roosteren	S	R	R	R	R	R	R	R
Schaesberg	H	M	M	M	M	M	G	G
Schimmert	H	M	M	M	M	R	S	S
Schin op Geul	H	M	M	M	M	M	G	G

<i>Gemeente</i>	1848	1850	1858	1864	1869	1878	1887	1896
Schinnen	S	R	R	R	R	R	S	S
Schinveld	S	M	M	M	R	R	S	S
Sevenum	V	B	B	B	B	B	W	W
Simpelveld	H	M	M	M	M	M	G	G
Sint-Geertruide	M	M	M	M	M	M	G	G
Sint-Odiliënberg	R	R	R	R	R	R	R	R
Sint-Pieter	M	M	M	M	M	M	M	M
Sittard	S	R	R	R	R	R	S	S
Slenaken	H	M	M	M	M	M	G	G
Spaubeek	S	M	M	M	R	R	S	S
Stein	S	M	M	M	R	R	S	S
Stevensweert	S	R	R	R	R	R	R	R
Stramproy	R	R	R	R	R	R	W	W
Strucht	H	M	M	M	M	M	*	*
Susteren	S	R	R	R	R	R	R	R
Swalmen	R	R	R	R	R	R	R	R
Tegelen	V	R	R	R	B	B	V	V
Thorn	R	R	R	R	R	R	R	R
Ubach over Worms	H	M	M	M	M	M	S	S
Ulestraeten	M	M	M	M	M	M	S	S
Urmond	S	R	R	R	R	R	S	S
Vaals	H	M	M	M	M	M	G	G
Valkenburg	H	M	M	M	M	M	G	G
Venlo	V	R	R	R	B	B	V	V
Venray	V	B	B	B	B	B	V	V
Vlodrop	R	R	R	R	R	R	R	R
Voerendaal	H	M	M	M	M	M	G	G
Wanssum	V	B	B	B	B	B	V	V
Weert	R	R	R	R	R	R	W	W
Wessem	R	R	R	R	R	R	R	R
Wijnandsrade	H	M	M	M	M	R	S	S
Wittem	H	M	M	M	M	M	G	G
Wylre	H	M	M	M	M	M	G	G

* Strucht werd in 1878 bij Schin op Geul gevoegd en Rimburch in 1886 bij Ubach over Worms.

** De gemeente Heel en Panheel werd in de kieswettabellen van 1850, 1858, 1864 en 1869 ten onrechte Heel, Pol en Panheel genoemd, zo werd pas in dat laatste jaar geconstateerd door Gedeputeerde Staten van Limburg. Het gehucht Pol was namelijk sinds 1818 ingedeeld bij de gemeente Wessem. Desgevraagd deelden de colleges van Burgemeester en Wethouders van Heel en Panheel en Wessem mede dat de kiezers uit Pol hun stembriefjes inleverden in Wessem. De minister van Binnenlandse Zaken die hierover werd ingelicht, oordeelde dat deze 'misslag' in de wettekst niet zo ernstig was dat zij 'dringend herstelling vordert'. Bij de eerstvolgende herziening, in 1878, werd de verbetering in de kieswettabel aangebracht.⁴

Noord-Brabantse en Gelderse gemeenten die deel uitmaakten van een district dat tevens Limburgse gemeenten omvatte

<i>Gemeente</i>	1850	1858	1864	1869	1878	1887	1896
Beers	B	B	B	B	B	—	—
Beugen en Rijkevoort	B	B	B	B	B	—	—
Boekel	—	—	—	B	—	—	—
Boxmeer	B	B	B	B	B	—	—
Cuyk en Sint-Agatha	B	B	B	B	B	—	—
Escharen	B	B	B	B	B	—	—
Gassel	B	B	B	B	B	—	—
Gemert	—	—	—	B	—	—	—
Grave	B	—	—	B	B	—	—
Groesbeek (G)	—	—	—	—	B	—	—
Haps	B	B	B	B	B	—	—
Heumen (G)	—	—	—	—	B	—	—
Linden	B	B	B	B	B	—	—
Maashees en Overloon	B	B	B	B	B	V	V
Mill en Sint-Hubert	B	B	B	B	B	—	—
Nistelrode	—	—	—	B	—	—	—
Oeffelt	B	B	B	B	B	—	—
Oploo, Sint-Anthonis en Ledeacker	B	B	B	B	B	V	V
Overasselt (G)	—	—	—	—	B	—	—
Reek	—	—	—	B	B	—	—
Sambeek	B	B	B	B	B	V	V
Uden	—	—	—	B	—	—	—
Velp	—	—	—	B	B	—	—
Vierlingsbeek	B	B	B	B	B	V	V
Wanroy	B	B	B	B	B	—	—
Zeeland	—	—	—	B	—	—	—

— gemeente maakte geen deel uit van een district dat tevens Limburgse gemeenten omvatte

G Gelderse gemeente

BIJLAGE VI

Leden van de Staten-Generaal geboren in of afgevaardigd uit Limburg, 1839–1918

Tweede Kamer

<i>Naam</i>	<i>Geboorteplaats</i>	<i>Kiesgebied(en)</i>
1 J.H. Arnoldts	Sittard	Roermond
2 M.J.G.J. Arnoldts	Sittard	Sittard
3 J.H.J. Beckers	Sittard	Sittard
4 J.G.S. Bevers	Roermond	Doetinchem; Zuid-Holland
5 L.F.H. Beerenbroek	Weert	Limburg; Limburg
6 Ch.A. baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky	Tongeren (B)	Maastricht
7 Ch.C.M.H. baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky	Roermond	Sittard

<i>Naam</i>	<i>Geboorteplaats</i>	<i>Kiesgebied(en)</i>
8 A.L.G.H. Bloemarts	Weert	Limburg
9 F.J. Bolsius	Roermond	Roermond
10 M.Ch.E. Bongaerts	Roermond	Roermond +
11 E.J.H. Borret	's-Hertogenbosch (NBr)	Maastricht
12 H.J. Brouwers	Heer	Boxmeer; Roermond
13 J.M.L.H. Clercx	Kessel	Boxmeer; Weert
14 J.J.F.M.H. Corneli	Rimburg	Limburg
15 K.L.J. Cornelis	Roermond	Roermond
16 G. Diepen	Tilburg (NBr)	Roermond
17 W. Everts	Sevenum	Roermond
18 H.H. Geradts	Roermond	Limburg
19 H.A.G. van Groenendael	Nunhem	Weert +
20 J.H.L. Haffmans	Horst	Roermond; Boxmeer; Venlo
21 J.B.J. Hengst	Boxmeer (NBr)	Grave; Boxmeer; <i>Noord-Brabant</i>
22 H.G.M. Hermans	Blitterswijk	Gulpen +
23 P. van den Heuvel	Uden (NBr)	Eindhoven; Boxmeer
24 F.I.J. Janssen	Bingelrade	Maastricht +
25 jhr. P.A.S. Kerens	Mechelen	Limburg
26 jhr. G.E.F.X.M. Kerens de Wylré	Maastricht	Maastricht
27 H.C.F. Kerstens	Boxmeer (NBr)	Boxmeer
28 F.H.C.E. baron de Keverberg de Kesse	Stonar (vk)	Roermond
29 A. Kool	Maastricht	Arnhem
30 H.F. Lambrechts	Roosteren	Roermond; Sittard
31 J.J. Lambrechts	Grevenbicht	Sittard
32 J.L.M. Leclercq	Maaseik (B)	Limburg; Roermond
33 Ch. de Limpens	Herenthals (B)	Maastricht
34 P.L. de Lom de Berg	Venlo	Venlo; Roermond
35 jhr. P.Th. van der Maesen de Sombreff	Maastricht	Maastricht
36 J.B.C.E.M. graaf de Marchant d'Ansembourg	Gulpen	Gulpen
37 J.M.M.H. Merckelbach	Wittem	Gulpen
38 jhr. A.H.Th. Michiels van Verduynen (vanaf juni 1841 baron)	Roermond	Limburg
39 L.P.M.H. baron Michiels van Verduynen	Roermond	Breda
40 M.V. Nijst	Maastricht	Maastricht
41 W.H. Nolens	Venlo	Venlo +
42 J.E.H.W. baron d'Olne	Baarlo	Roermond
43 jhr. P.M.J.F. Petit	Roermond	Limburg
44 W.H. Pijls	Maastricht	Roermond; <i>Limburg</i>
45 M. de Ras	Nijmegen (Gel)	Maastricht
46 E.R.H. Regout	Maastricht	Helmond
47 jhr. Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck (voor maart 1895: van Beerenbroek)	Roermond	Gulpen +
48 jhr. G.L.M.H. Ruijs van Beerenbroek (na maart 1895: de Beerenbrouck)	Roermond	Maastricht; Roermond
49 L.F.H.C. Ruland	Aken (Pr)	Maastricht; Gulpen
50 G.W. Sannes	Meerssen	Veendam +
51 J.L.Th.A.L. baron van Scherpenzeel Heusch	Oosterhout (Gel)	Sittard
52 J.H.J. Schreinemacher	Maastricht	Maastricht
53 W.G. Straetmans	Maastricht	Maastricht

<i>Naam</i>	<i>Geboorteplaats</i>	<i>Kiesgebied(en)</i>
34 M.P.H. Strens	Roermond	Limburg; Roermond
55 jhr. V.E.L. de Stuers	Maastricht	Weert
56 J.M. Swart	Leiden (zH)	Limburg
57 A.J.J.H. Thissen	Venlo	Limburg
58 J.R. Thorbecke	Zwolle (Ov)	Holland; Zuid-Holland; Leiden; Maastricht; Deventer; Groningen; Assen
59 P.J. Truijen	Weert	Weert
60 Th.G.G. Valette	Tegelen	Gouda
61 jhr. L.L.W.M.J. de Villers de Pit�	Tongeren (B)	Heerlen; Limburg
62 W.H. Vliegen	Gulpen	Amsterdam ix; Noord-Holland +
63 A.J. Vos de Wael	Venlo	Overijssel; Overijssel
64 C.M.H. baron de Weichs de Wenne	Wanssum	Limburg
65 P.E.E. van Wintershoven	Maastricht	Maastricht
66 J.J.A. van Wylick	Kessel	Roermond

Eerste Kamer

<i>Naam</i>	<i>Geboorteplaats</i>	<i>Kiesgebieden(en)</i>
1 L.F.H. Beerenbroek	Weert	Limburg; Limburg
2 J.G.S. Bevers	Roermond	Doetinchem; Zuid-Holland
3 J.S.H. Brouwers	Heer	Limburg
4 F.J.P.M. Coenen	Weert	Limburg
5 O.F.M. Haffmans	Helden	Limburg
6 P.W. baron de Liedel de Well	Well	(Limburg)*
7 jhr. L.H.L.J. van der Maesen de Sombreff	Maastricht	Limburg +
8 L.H.A. Magnée	Horn	Limburg
9 jhr. A.H.J.H. Michiels van Kessenich	Maastricht	Limburg +
10 jhr. F.B.H. Michiels van Kessenich	Roermond	Limburg
11 W.H. Pijls	Maastricht	Roermond; Limburg
12 H.G.L. Regout	Maastricht	Limburg
13 L.H.W. Regout	Maastricht	Limburg; Noord-Brabant
14 P.D. Regout	Maastricht	Limburg
15 G.J. de Rijk	Duisburg (Pr)	Limburg
16 jhr. L.L.W.M.J. de Villers de Pit�	Tongeren (B)	Heerlen; Limburg
17 W.H. Vliegen	Gulpen	Amsterdam ix; Noord-Holland +
18 A.J. Vos de Wael	Venlo	Overijssel; Overijssel

Bij een geboorteplaats die niet ligt in Nederlands-Limburg (volgens de in het traktaat van 1839 vastgestelde grenzen), is de provincie of het land vermeld: (B) = België; (Gel) = Gelderland; (NBr) = Noord-Brabant; (Ov) = Overijssel; (Pr) = Pruisen; (vK) = Verenigd Koninkrijk van Groot-Brittanni en Ierland; (zH) = Zuid-Holland.

In de kolom 'kiesgebied(en)' zijn de (hoofd)kiesdistricten en de provincies vermeld waar het kamerlid achtereenvolgens werd gekozen. Een achtereenvolgende verkiezing in hetzelfde district of in een gewijzigd district met dezelfde naam is niet aangegeven, tenzij het een verkiezing in de andere Kamer van de Staten-Generaal

betreft. Indien een kamerlid gelijktijdig in meerdere kiesdistricten werd gekozen, is het district vermeld waarvan hij de verkiezing aanvaardde.

Een *cursieve* weergave van het kiesgebied geeft aan dat het kamerlid voor dat kiesgebied zitting had in de andere Kamer van de Staten-Generaal.

+ Duidt aan dat het kamerlid ook na 1918 zitting heeft gehad in de Staten-Generaal.

* P.W. baron de Liedel de Well werd benoemd na de terugkeer van Limburg onder Nederlands gezag in 1839; de Eerste Kamer werd in die periode niet provinciegewijs samengesteld.

BIJLAGE VII

Zittingsperiode van de leden van de Staten-Generaal uit Limburg, 1839-1918

Bij toelating is de datum vermeld waarop de afgevaardigde, na het onderzoek van de geloofsbrieven en na het afleggen van de vereiste eden, tot de Kamer werd toegelaten. Bij einde lidmaatschap is naast de datum de reden vermeld waarom het parlementaire mandaat tot een einde kwam.

J.H. Arnoldts

Lid van de Tweede Kamer, district Roermond	
<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1871
<i>Toelating</i>	18-4-1871
<i>Herkozen</i>	1871, 1875, 1879
<i>Einde lidmaatschap</i>	19-12-1881: overleden

M.J.G.J. Arnoldts

Lid van de Tweede Kamer, district Sittard	
<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1901
<i>Toelating</i>	18-9-1901
<i>Herkozen</i>	—
<i>Einde lidmaatschap</i>	28-5-1903: van kamerlidmaatschap vervallen verklaard wegens faillissement

J.H.J. Beckers

Lid van de Tweede Kamer, district Sittard	
<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1903
<i>Toelating</i>	9-10-1903
<i>Herkozen</i>	1905, 1909, 1913, 1917
<i>Einde lidmaatschap</i>	16-9-1918: werd in 1918 niet herkozen (stond te laag op de kandidatenlijst)

L.F.H. Beerenbroek

Lid van de Tweede Kamer, provincie Limburg

Eerste verkiezing/benoeming 1847*Toelating* 22-3-1847*Herkozen* —*Einde lidmaatschap* 30-6-1848: nam ontslag i.v.m. benoeming tot hertogelijk Limburgs commissaris voor de Duitse Bonds zaken (het betrof hier overigens geen wettelijk vastgestelde incompatibiliteit)

Lid van de Eerste Kamer, provincie Limburg

Verkiezing/benoeming 1849*Toelating* 15-2-1849*Herkozen* 1850, 1856, 1865, 1874, 1883*Einde lidmaatschap* 4-5-1884: overleden

Ch.A. baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky

Lid van de Tweede Kamer, district Maastricht

Eerste verkiezing/benoeming 1858*Toelating* 21-9-1858*Herkozen* 1862, 1866, 1866, 1868, 1871, 1875, 1879*Einde lidmaatschap* 31-10-1880: overleden

Ch.C.M.H. baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky

Lid van de Tweede Kamer, district Sittard

Eerste verkiezing/benoeming 1896*Toelating* 16-2-1897*Herkozen* 1897*Einde lidmaatschap* 16-9-1901: verslagen bij de verkiezingen

A.L.G.H. Bloemarts

Buitengewoon lid van de Tweede Kamer, provincie Limburg

Eerste verkiezing/benoeming 1848*Toelating* 18-9-1848*Herkozen* —*Einde lidmaatschap* 7-10-1848: wegens beëindiging buitengewone zitting

F.J. Bolsius

Lid van de Tweede Kamer, district Roermond

Eerste verkiezing/benoeming 1900*Toelating* 18-9-1900*Herkozen* 1901, 1905, 1909, 1911*Einde lidmaatschap* 16-9-1913: geen kandidaat bij de verkiezingen

M.Ch.E. Bongaerts

Lid van de Tweede Kamer, district Roermond

<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1913
<i>Toelating</i>	17-9-1913
<i>Herkozen</i>	1914, 1917
<i>Einde lidmaatschap</i>	bleef na 1918 kamerlid

E.J.H. Borret

Lid van de Tweede Kamer, district Maastricht

<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1848
<i>Toelating</i>	15-2-1849
<i>Herkozen</i>	1850
<i>Einde lidmaatschap</i>	19-9-1852: verslagen bij de verkiezingen

H.J. Brouwers

Lid van de Tweede Kamer, district Boxmeer, vanaf 1882 district Roermond

<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1877
<i>Toelating</i>	19-11-1877
<i>Herkozen</i>	1877, 1879, 1882, 1883, 1884, 1886, 1887, 1888
<i>Einde lidmaatschap</i>	14-5-1889: nam ontslag wegens benoeming tot lid van de Raad van State

J.S.H. Brouwers

Lid van de Eerste Kamer, provincie Limburg

<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1902
<i>Toelating</i>	2-12-1902
<i>Herkozen</i>	1904, 1907
<i>Einde lidmaatschap</i>	19-1-1908: overleden

J.M.L.H. Clercx

Lid van de Tweede Kamer, district Boxmeer, vanaf 1888 district Weert

<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1882
<i>Toelating</i>	2-3-1882
<i>Herkozen</i>	1883, 1884, 1886, 1887, 1888, 1891
<i>Einde lidmaatschap</i>	3-4-1894: overleden (de Tweede Kamer was m.i.v. 20-3-1894 ontbonden en formeel eindigde het lidmaatschap van Clercx met deze ontbinding)

F.J.P.M. Coenen

Lid van de Eerste Kamer, provincie Limburg

<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1902
<i>Toelating</i>	2-6-1902
<i>Herkozen</i>	—
<i>Einde lidmaatschap</i>	10-10-1902: overleden

J.F.M.H. Corneli

Lid van de Tweede Kamer, provincie Limburg

<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1840
<i>Toelating</i>	22-10-1840
<i>Herkozen</i>	1843, 1846
<i>Einde lidmaatschap</i>	13-2-1849: verslagen bij de verkiezingen

K.L.J. Cornelis

Lid van de Tweede Kamer, district Roermond

<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1861
<i>Toelating</i>	20-9-1861
<i>Herkozen</i>	—
<i>Einde lidmaatschap</i>	17-2-1864: nam ontslag wegens herbenoeming tot kantonrechter, vervolgens verslagen bij de verkiezingen
<i>Verkiezing/benoeming</i>	1864
<i>Toelating</i>	20-9-1864
<i>Herkozen</i>	—
<i>Einde lidmaatschap</i>	18-11-1866: verslagen bij de verkiezingen
<i>Verkiezing/benoeming</i>	1868
<i>Toelating</i>	29-2-1868
<i>Herkozen</i>	—
<i>Einde lidmaatschap</i>	15-3-1871: nam ontslag wegens herbenoeming tot officier van justitie, vervolgens verslagen bij de verkiezingen

G. Diepen

Lid van de Tweede Kamer, district Roermond

<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1891
<i>Toelating</i>	12-5-1891
<i>Herkozen</i>	1891
<i>Einde lidmaatschap</i>	6-6-1892: trok zich terug om zetel ter beschikking te stellen aan jhr. G.L.M.H. Ruijs van Beerenbroek

W. Everts

Lid van de Tweede Kamer, district Roermond

<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1893
<i>Toelating</i>	14-11-1893
<i>Herkozen</i>	1894, 1897
<i>Einde lidmaatschap</i>	8-6-1900: overleden

H.H. Geradts

Lid van de Tweede Kamer, provincie Limburg

<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1848
<i>Toelating</i>	19-7-1848
<i>Herkozen</i>	1848
<i>Einde lidmaatschap</i>	13-2-1849: geen kandidaat bij de verkiezingen

H.A.G. van Groenendaël

Lid van de Tweede Kamer, district Weert

<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1916
<i>Toelating</i>	12-5-1916
<i>Herkozen</i>	1917
<i>Einde lidmaatschap</i>	bleef na 1918 kamerlid

J.H.L. Haffmans

Lid van de Tweede Kamer, district Roermond, vanaf 1869 district Boxmeer, vanaf 1888 district Venlo

<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1866
<i>Toelating</i>	24-11-1866
<i>Herkozen</i>	1868, 1869, 1873, 1877, 1881, 1884, 1886, 1887, 1888, 1891, 1894
<i>Einde lidmaatschap</i>	16-9-1896: overleden

O.F.M. Haffmans

Lid van de Eerste Kamer, provincie Limburg

<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1908
<i>Toelating</i>	27-3-1908
<i>Herkozen</i>	1916, 1917
<i>Einde lidmaatschap</i>	bleef na 1918 kamerlid

J.B.J. Hengst

Lid van de Tweede Kamer, district Boxmeer

<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1850
<i>Toelating</i>	9-10-1850
<i>Herkozen</i>	1853, 1856
<i>Einde lidmaatschap</i>	14-9-1860: geen kandidaat bij de verkiezingen

N.B. Hengst had in 1849-1850 zitting in de Tweede Kamer voor het Noord-Brabantse kiesdistrict Grave; hij nam in 1863 zitting in de Eerste Kamer voor de provincie Noord-Brabant.

H.G.M. Hermans

Lid van de Tweede Kamer, district Gulpen

<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1918
<i>Toelating</i>	9-7-1918
<i>Herkozen</i>	—
<i>Einde lidmaatschap</i>	bleef na 1918 kamerlid

P. van den Heuvel

Lid van de Tweede Kamer, district Boxmeer

<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1871
<i>Toelating</i>	19-9-1871
<i>Herkozen</i>	1875-1977
<i>Einde lidmaatschap</i>	1-10-1877: nam ontslag wegens verkiezing tot lid van GS van Noord-Brabant

P.I.J. Janssen

Lid van de Tweede Kamer, district Maastricht

Eerste verkiezing/benoeming 1902*Toelating* 29-4-1902*Herkozen* 1905, 1909, 1913, 1917, 1917*Einde lidmaatschap* 17-9-1918: geen kandidaat bij de verkiezingen

N.B. Janssen had tussen 1922 en 1946 zitting in de Eerste Kamer.

jhr. P.A.S. Kerens

Lid van de Tweede Kamer, provincie Limburg

Eerste verkiezing/benoeming 1840*Toelating* 20-10-1840*Herkozen* —*Einde lidmaatschap* 18-10-1841: geen kandidaat bij de verkiezingen

jhr. G.E.F.X.M. Kerens de Wylré

Lid van de Tweede Kamer, district Maastricht

Eerste verkiezing/benoeming 1873*Toelating* 16-9-1873*Herkozen* 1877*Einde lidmaatschap* 5-1-1880: overleden

H.C.F. Kerstens

Lid van de Tweede Kamer, district Boxmeer

Eerste verkiezing/benoeming 1860*Toelating* 18-9-1860*Herkozen* 1864, 1866, 1868, 1869*Einde lidmaatschap* 15-9-1871: verslagen bij de verkiezingen

F.H.C.E. baron de Keverberg de Kessel

Lid van de Tweede Kamer, district Roermond

Eerste verkiezing/benoeming 1864*Toelating* 11-3-1864*Herkozen* —*Einde lidmaatschap* 19-10-1864: verslagen bij de verkiezingen

H.F. Lambrechts

Lid van de Tweede Kamer, district Roermond, vanaf 1888 district Sittard

Eerste verkiezing/benoeming 1873*Toelating* 16-9-1873*Herkozen* 1877, 1881, 1884, 1886, 1887, 1888, 1891, 1894*Einde lidmaatschap* 25-11-1896: overleden

J.J. Lambrechts

Lid van de Tweede Kamer, district Sittard

Eerste verkiezing/benoeming 1849*Toelating* 17-7-1849*Herkozen* —*Einde lidmaatschap* 7-10-1850: verslagen bij de verkiezingen

J.L.M. Leclercq

Lid van de Tweede Kamer, provincie Limburg, vanaf 1849 district Roermond

Eerste verkiezing/benoeming 1846*Toelating* niet toegelaten*Verkiezing/benoeming* 1848*Toelating* 15-2-1849*Herkozen* —*Einde lidmaatschap* 7-10-1850: verslagen bij de verkiezingen

P.W. baron de Liedel de Well

Lid van de Eerste Kamer

Eerste verkiezing/benoeming 1840*Toelating* 20-10-1840*Herkozen* —*Einde lidmaatschap* 13-2-1849: geen kandidaat bij de verkiezingen

Ch. de Limpens

Lid van de Tweede Kamer, district Maastricht

Eerste verkiezing/benoeming 1850*Toelating* 9-12-1850*Herkozen* —*Einde lidmaatschap* 26-4-1853: geen kandidaat bij de verkiezingen om zodoende zetel ter beschikking te stellen aan J.R. Thorbecke*Verkiezing/benoeming* 1855*Toelating* 30-5-1855*Herkozen* —*Einde lidmaatschap* 20-9-1858: geen kandidaat bij de verkiezingen

P.L. de Lom de Berg

Lid van de Tweede Kamer, district Venlo, vanaf 1850 district Roermond

Eerste verkiezing/benoeming 1849*Toelating* 15-2-1849*Herkozen* 1850, 1852, 1853, 1854, 1858, 1862, 1866, 1866*Einde lidmaatschap* 25-2-1868: verslagen bij de verkiezingen

†hr. L.H.L.J. van der Maesen de Sombreff

Lid van de Eerste Kamer, provincie Limburg

Eerste verkiezing/benoeming 1909

Toelating 19-3-1909

Herkozen 1910, 1917

Einde lidmaatschap bleef na 1918 kamerlid

†hr. P.Th. van der Maesen de Sombreff

Lid van de Tweede Kamer, district Maastricht

Eerste verkiezing/benoeming 1864

Toelating 20-9-1864

Herkozen 1864, 1866, 1868, 1869

Einde lidmaatschap 15-9-1873: verslagen bij de verkiezingen

L.H.A. Magnée

Lid van de Eerste Kamer, provincie Limburg

Eerste verkiezing/benoeming 1884

Toelating 29-7-1884

Herkozen 1887, 1888, 1890, 1899

Einde lidmaatschap 14-4-1902: overleden

†B.C.E.M. graaf de Marchant d'Ansembourg

Lid van de Tweede Kamer, district Gulpen

Eerste verkiezing/benoeming 1891

Toelating 16-9-1891

Herkozen 1894

Einde lidmaatschap 21-9-1897: geen kandidaat bij de verkiezingen

†M.M.H. Merckelbach

Lid van de Tweede Kamer, district Gulpen

Eerste verkiezing/benoeming 1897

Toelating 22-9-1897

Herkozen 1901

Einde lidmaatschap 19-9-1905: geen kandidaat bij de verkiezingen

†hr. A.H.J.H. Michiels van Kessenich

Lid van de Eerste Kamer, provincie Limburg

Eerste verkiezing/benoeming 1899

Toelating 6-12-1899

Herkozen 1904, 1913, 1917

Einde lidmaatschap bleef na 1918 kamerlid

†hr. F.B.H. Michiels van Kessenich

Lid van de Eerste Kamer, provincie Limburg

Eerste verkiezing/benoeming 1859

Toelating 20-9-1859

Herkozen 1868, 1877

Einde lidmaatschap 1-6-1881: overleden

(jhr.) A.H.Th. (baron) Michiels van Verduynen

Lid van de Tweede Kamer, provincie Limburg

Eerste verkiezing/benoeming 1840

Toelating 20-10-1840

Herkozen 1842, 1845

Einde lidmaatschap 18-10-1846: overleden

M.V. Nijst

Lid van de Tweede Kamer, district Maastricht

Eerste verkiezing/benoeming 1880

Toelating 24-2-1880

Herkozen 1881

Einde lidmaatschap 24-6-1882: overleden

W.H. Nolens

Lid van de Tweede Kamer, district Venlo

Eerste verkiezing/benoeming 1896

Toelating 13-11-1896

Herkozen 1897, 1901, 1905, 1909, 1913, 1917

Einde lidmaatschap bleef na 1918 kamerlid

J.E.H.W. baron d'Olne

Lid van de Tweede Kamer, district Roermond

Eerste verkiezing/benoeming 1889

Toelating 29-7-1889

Herkozen —

Einde lidmaatschap 9-4-1891: overleden

jhr. P.M.J.F. Petit

Lid van de Tweede Kamer, provincie Limburg

Eerste verkiezing/benoeming 1841

Toelating 21-10-1841

Herkozen —

Einde lidmaatschap 21-10-1844: verslagen bij de verkiezingen

W.H. Pijs

Lid van de Tweede Kamer, district Roermond

Eerste verkiezing/benoeming 1869

Toelating 21-9-1869

Herkozen —

Einde lidmaatschap 15-9-1873: geen kandidaat bij de verkiezingen

Lid van de Eerste Kamer, provincie Limburg

Eerste verkiezing/benoeming 1880

Toelating 21-9-1880

Herkozen 1884, 1887, 1888, 1896

Einde lidmaatschap 6-12-1899: nam ontslag om gezondheidsredenen

M. de Ras

Lid van de Tweede Kamer, district Maastricht

Eerste verkiezing/benoeming 1891

Toelating 16-9-1891

Herkozen 1894, 1897, 1900, 1901

Einde lidmaatschap 16-3-1902: nam ontslag wegens benoeming tot lid van de Algemene Rekenkamer

H.G.L. Regout

Lid van de Eerste Kamer, provincie Limburg

Eerste verkiezing/benoeming 1881

Toelating 11-7-1881

Herkozen 1884, 1887, 1888, 1893, 1902

Einde lidmaatschap 20-9-1904: geen kandidaat bij de verkiezingen

L.H.W. Regout

Lid van de Eerste Kamer, provincie Limburg

Eerste verkiezing/benoeming 1904

Toelating 21-9-1904

Herkozen —

Einde lidmaatschap 20-1-1909: nam ontslag wegens benoeming tot minister van Waterstaat

N.B. Regout had in 1914-1915 zitting in de Eerste Kamer voor de provincie Noord-Brabant

P.D. Regout

Lid van de Eerste Kamer, provincie Limburg

Eerste verkiezing/benoeming 1849

Toelating 15-2-1849

Herkozen 1850

Einde lidmaatschap 19-9-1859: verslagen bij de verkiezingen

G.J. de Rijk

Lid van de Eerste Kamer, provincie Limburg

Eerste verkiezing/benoeming 1849*Toelating* 20-12-1849*Herkozen* —*Einde lidmaatschap* 6-10-1850: geen kandidaat bij de verkiezingen

jhr. Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck

Lid van de Tweede Kamer, district Gulpen

Eerste verkiezing/benoeming 1905*Toelating* 20-9-1905*Herkozen* 1909, 1913, 1917*Einde lidmaatschap* 15-5-1918: nam ontslag wegens benoeming tot
Commissaris der Koningin in Limburg

jhr. G.L.M.H. Ruijs van Beerenbroek

Lid van de Tweede Kamer, district Maastricht, vanaf 1892 district Roermond

Eerste verkiezing/benoeming 1880*Toelating* 6-12-1880*Herkozen* 1883, 1884, 1886, 1887, 1888*Einde lidmaatschap* 20-4-1888: nam ontslag wegens benoeming tot
minister van Justitie*Verkiezing/benoeming* 1892*Toelating* 1-7-1892*Herkozen* —*Einde lidmaatschap* 27-9-1893: nam ontslag wegens benoeming tot
Commissaris der Koningin in Limburg

L.F.H.C. Ruland

Lid van de Tweede Kamer, district Maastricht

Eerste verkiezing/benoeming 1886*Toelating* 4-3-1886*Herkozen* 1886, 1887, 1888*Einde lidmaatschap* 15-9-1891: geen kandidaat bij de verkiezingen

J.L.Th.A.L. baron van Scherpenzeel Heusch

Lid van de Tweede Kamer, district Sittard

Eerste verkiezing/benoeming 1849*Toelating* schreef op 22-5-1849 zijn zetel niet in te nemen*Herkozen* —*Einde lidmaatschap* —

J.H.J. Schreinemacher

Lid van de Tweede Kamer, district Maastricht

Eerste verkiezing/benoeming 1888*Toelating* 10-7-1888*Herkozen* 1891*Einde lidmaatschap* 2-6-1892: overleden

W.G. Straetmans

Lid van de Tweede Kamer, district Maastricht

<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1882
<i>Toelating</i>	19-9-1882
<i>Herkozen</i>	1884
<i>Einde lidmaatschap</i>	15-1-1886: nam ontslag om gezondheidsredenen

M.P.H. Strens

Lid van de Tweede Kamer, provincie Limburg, vanaf 1853 district Roermond

<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1844
<i>Toelating</i>	22-10-1844
<i>Herkozen</i>	—
<i>Einde lidmaatschap</i>	23-10-1846: nam ontslag wegens benoeming tot procureur-generaal in Noord-Brabant
<i>Verkiezing/benoeming</i>	1853
<i>Toelating</i>	16-6-1853
<i>Herkozen</i>	1856, 1860
<i>Einde lidmaatschap</i>	14-3-1861: nam ontslag wegens benoeming tot minister van Zaken der Rooms-Katholieke Eredienst

Jhr. V.E.L. de Stuers

Lid van de Tweede Kamer, district Weert

<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1901
<i>Toelating</i>	18-9-1901
<i>Herkozen</i>	1905, 1909, 1913
<i>Einde lidmaatschap</i>	21-3-1916: overleden

J.M. Swart

Buitengewoon lid van de Tweede Kamer, provincie Limburg

<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1848
<i>Toelating</i>	18-9-1848
<i>Herkozen</i>	—
<i>Einde lidmaatschap</i>	7-10-1848: wegens beëindiging buitengewone zitting

A.J.I.H. Thissen

Buitengewoon lid van de Tweede Kamer, provincie Limburg

<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1848
<i>Toelating</i>	18-9-1848
<i>Herkozen</i>	—
<i>Einde lidmaatschap</i>	7-10-1848: wegens beëindiging buitengewone zitting

J.R. Thorbecke

Lid van de Tweede Kamer, district Maastricht

Eerste verkiezing/benoeming 1853*Toelating* 27-7-1853*Herkozen* 1856*Einde lidmaatschap* 5-7-1856: nam na herverkiezing geen zitting voor district Maastricht (nam toen zitting voor district Deventer)

N.B. Thorbecke had voor 1853 en na 1856 van buiten Limburg zitting in de Tweede Kamer.

P.J. Truijen

Lid van de Tweede Kamer, district Weert

Eerste verkiezing/benoeming 1894*Toelating* 17-5-1894*Herkozen* 1897*Einde lidmaatschap* 17-9-1901: geen kandidaat bij de verkiezingen (nam afscheid van de Tweede Kamer om voorzitter te worden van de juist opgerichte Limburgse Landbouw Bond)

jhr. L.L.W.M.J. de Villers de Pité

Lid van de Tweede Kamer, district Heerlen

Eerste verkiezing/benoeming 1849*Toelating* 15-2-1849*Herkozen* —*Einde lidmaatschap* 7-10-1850: verslagen bij de verkiezingen

Lid van de Eerste Kamer, provincie Limburg

Eerste verkiezing/benoeming 1850*Toelating* 9-10-1850*Herkozen* 1853, 1862, 1871*Einde lidmaatschap* 20-9-1880: verslagen bij de verkiezingen

C.M.H. baron de Weichs de Wenne

Lid van de Tweede Kamer, provincie Limburg

Eerste verkiezing/benoeming 1846*Toelating* 4-5-1847*Herkozen* 1847*Einde lidmaatschap* 13-2-1849: geen kandidaat bij de verkiezingen

P.F.E. van Wintershoven

Lid van de Tweede Kamer, district Maastricht

<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1852
<i>Toelating</i>	22-9-1852
<i>Herkozen</i>	1853, 1854
<i>Einde lidmaatschap</i>	12-3-1855: nam ontslag om gezondheidsredenen
<i>Verkiezing/benoeming</i>	1856
<i>Toelating</i>	17-9-1856
<i>Herkozen</i>	1860
<i>Einde lidmaatschap</i>	19-9-1864: verslagen bij de verkiezingen

J.J.A. van Wylick

Lid van de Tweede Kamer, district Roermond

<i>Eerste verkiezing/benoeming</i>	1850
<i>Toelating</i>	9-10-1850
<i>Herkozen</i>	—
<i>Einde lidmaatschap</i>	14-6-1853: verslagen bij de verkiezingen

BIJLAGE VIII

Tijdsbalk met de parlementaire zetels ingenomen
door leden uit Limburg, 1839-1918

Eerste Kamer der Staten-Generaal

1839			
1840	>De Liedel de Well		
1841			
1842			
1843			
1844			
1845			
1846			
1847			
1848			
1849	=Beerenbroek	=P.Regout	=De Rijk
1850	=	=	=De Villers
1851			
1852			
1853			#
1854			
1855			
1856	#		
1857			
1858			
1859		#F.Mich.v.K.	
1860			
1861			
1862			#
1863			
1864			
1865	#		
1866			
1867			
1868		#	
1869			
1870			
1871			#
1872			
1873			
1874	#		
1875			
1876			
1877		#	
1878			
1879			
1880			#Pijls
1881		>H.Regout	
1882			
1883	#		
1884	>=Magnée	=	=

Tweede Kamer der Staten-Generaal

1839					
1840	> Kerens	> Mich. Verd.	> Corneli		
1841	# Petit				
1842		#			
1843					
1844	# Strens				
1845		#			
1846	> Weichs de W.	> (Leclercq)			
1847	#	> Beerenbroek			
1848	= Borret M	> # Geradts	= Leclercq R	Thissen - Bloemarts - Swart = De Lom V	= (Scherpenzeel) + J. Lambrechts S
1849		= Villers H			= Hengst B
1850	= M	= Limpens M	= Wylick R	= R	
1851				#	
1852	# Wintersho.				
1853	=	= Thorbecke	= Strens	=	
1854	#			#	
1855	> De Limpens	# Wintersho.			
1856					
1857					
1858	# Ch. Bieberst.				
1859					
1860					# Kerstens
1861			> Cornelis		
1862	#			#	
1863					
1864		# P.v.d. Maesen	> Keverberg + # Cornelis		(>) #
1865		=	= J. Haffmans	# =	=
1866	# =				
1867					
1868	=	=	=	= Cornelis	=
1869		#	# Pijs		>
1870					# J. Haffmans B
1871	#			> # J. Arnoldts	# V.d. Heuvel
1872					
1873		# Kerens de W.	# H. Lambr.		
1874					
1875	#				
1876					
1877					> H. Brouwers
1878					
1879	#				
1880	> G. Ruijs	> Nijst			
1881					
1882		> Straetmans		> H. Brouwers	> Clercx
1883	#				
1884	=	=	=	=	=

Eerste Kamer der Staten-Generaal

1885			
1886			
1887	=	=	=
1888	=	=	=
1889			
1890	#		
1891			
1892			
1893		#	
1894			
1895			
1896			#
1897			
1898			
1899	#		>A.Mich.v.K.
1900			
1901			
1902	>Coenen+	#	
1903	>J.Brouwers	=L.Regout	
1904	=		=
1905			
1906			
1907	#		
1908	>O.Haffmans	>L.v.d. Maes.	
1909			
1910		#	
1911			
1912			
1913			#
1914			
1915			
1916	#		
1917	=	=	=
1918			

Aanduidingen:

naam cursief

(naam)

#naam

#

=naam

=

>naam

>

=>

>=

Buitengewoon lid van de Tweede Kamer

Nam geen zitting

Gekozen bij een periodieke verkiezing

Herkozen bij een periodieke verkiezing

Gekozen bij een verkiezing na ontbinding van de Kamer(s)

Herkozen bij een verkiezing na ontbinding van de Kamer(s)

Gekozen/benoemd bij een tussentijdse verkiezing/benoeming

Herkozen bij een tussentijdse verkiezing

Achtereenvolgens ge/herkozen bij een verkiezing na een kamerontbinding en bij een tussentijdse verkiezing

Achtereenvolgens ge/herkozen bij een tussentijdse verkiezing en bij een verkiezing na een kamerontbinding

Tweede Kamer der Staten-Generaal

1885					
1886	=	>=Ruland	=	=	=
1887	=	=	=	=	=
1888	= M+	=G	=S	=R	=W
1889	>Schreinem.			>d'Olne	=V
1890					
1891	#	#March.d'A.	#	>#Diepen	#
1892	>De Ras			>G.Ruijs	
1893				>Everts	
1894	=	=	=	=Truijen	=
1895					
1896			>Ch.C.Bieber.		>Nolens
1897	#	#Merckelbach	#	#	#
1898					
1899					
1900	>			>Bolsius	
1901	#	#	#M.Arnoldts	#	#De Stuers
1902	>Janssen				
1903			>Beckers		
1904					
1905	#	#Ch. Ruijs	#	#	#
1906					
1907					
1908					
1909	#	#	#	#	#
1910					
1911				>	
1912					
1913	#	#	#	#Bongaerts	#
1914				>	
1915					
1916					>Groenendaal
1917	=>	=	=	=	=
1918		>Hermans			

= V

>#

Achtereenvolgens ge/herkozen bij een tussentijdse
verkiezing en bij een reguliere verkiezing

#=

Achtereenvolgens ge/herkozen bij een reguliere verkiezing
en bij een verkiezing na een kamerontbinding

(>)#

Tussentijdse verkiezing viel samen met reguliere verkiezing

+

Binnen één kalenderjaar werden achtereenvolgens de
desbetreffende twee kamerleden gekozen

B, G, M, R, S, V, W

Kiesdistrict: resp. Boxmeer, Gulpen, Maastricht,
Roermond, Sittard, Venlo en Weert

Iedere lijn vormt een tijdsbalk voor een van de Limburgse zetels in de Eerste en Tweede Kamer. Limburg begint in 1840 met één Eerste-Kamerzetel en drie Tweede-Kamerzetels. Vanaf 1849 telt Limburg drie Eerste-Kamerleden en vijf Tweede-Kamerleden (inclusief de zetel voor het district Boxmeer). Met ingang van 1869 komt er ten

gevolge van de verdubbeling van het district Boxmeer een zesde Tweede-Kamerzetel bij.

Leesvoorbeeld

In 1840 traden ten gevolge van een tussentijdse benoeming De Liedel de Well toe tot de Eerste Kamer en Kerens, Michiels van Verduynen en Corneli tot de Tweede Kamer. Kerens werd bij de reguliere verkiezingen van 1841 vervangen door Petit, die op zijn beurt bij de reguliere verkiezingen van 1844 vervangen werd door Strens. Bij een tussentijdse verkiezing in 1846 werd Strens opgevolgd door Weichs de Wenne, die in 1847 werd herkozen bij de reguliere verkiezingen. In 1848 kreeg Nederland een districtenstelsel. Bij de verkiezingen die dat jaar worden gehouden na de kamerontbinding, werd Borret gekozen als afgevaardigde namens het district Maastricht. In 1850 vonden ten gevolge van een kamerontbinding nieuwe verkiezingen plaats binnen een nieuw districtenstelsel; Borret werd hierbij herkozen. Bij de reguliere verkiezingen van 1852 werd Borret opgevolgd door Van Wintershoven, die vervolgens werd herkozen bij de verkiezingen in 1853 (na de kamerontbinding) en bij de reguliere verkiezingen van 1854. Hij werd na een tussentijdse verkiezing in 1855 opgevolgd door De Limpens. De Limpens werd bij de reguliere verkiezingen van 1858 opgevolgd door De Bieberstein Rogalla Zawadsky, die vervolgens werd herkozen bij de reguliere verkiezingen van 1862 en 1866, bij de verkiezingen na de kamerontbinding van 1866 en 1868 en bij de reguliere verkiezingen van 1871, 1875 en 1879. Bij een tussentijdse verkiezing in 1880 werd De Bieberstein opgevolgd door G. Ruijs van Beerenbroek, die vervolgens werd herkozen bij de reguliere verkiezingen van 1883 en bij de verkiezingen na een kamerontbinding in 1884, 1886, 1887 en 1888. Bij deze laatste verkiezing werd het districtenstelsel gewijzigd. In 1888 vond na de verkiezingen ten gevolge van de kamerontbinding ook een tussentijdse verkiezing plaats waarbij Schreinemacher werd gekozen als opvolger van Ruijs van Beerenbroek. Schreinemacher werd herkozen bij de reguliere verkiezingen van 1891 en werd in 1892 bij een tussentijdse verkiezing vervangen door De Ras. De Ras werd herkozen in 1894 bij de verkiezingen na een kamerontbinding, in 1897 bij de reguliere verkiezingen, in 1900 bij een tussentijdse verkiezing en in 1901 bij de reguliere verkiezingen. Bij een tussentijdse verkiezing in 1902 werd hij vervangen door Janssen, die achtereenvolgens werd herkozen bij de reguliere verkiezingen van 1905, 1909 en 1913, bij de verkiezingen na de kamerontbinding van 1917 en bij een tussentijdse verkiezing in datzelfde jaar.

BIJLAGE IX

Bezettingsgraad van parlementaire zetels,
1839-1918 (elk vijfde zittingsjaar)

parlementair jaar	TK gem.	Lb gem.	1	2	3	4	5	6	TK gem.	Lb gem.	1	2	3
1840-1841*	79	84	81 Ker	87 Mic	84 Cor				69	81	81 Lie		
1845-1846	87	85	77 Str	92	85				54	62	62		
1849-1850*	84	76	79 Bor	85 Lec	81 Lom	64 Lam	73 Vil		79	76	79 Bee	83 Reg	63 Rij
1853-1854	82	63	85 Tho	49 Str	61	45 Win	73 Hen		71	55	29	65	71 Vil
1858-1859	82	80	85 Bie	84	86	71	75		74	76	61	82	87
1863-1864	75	56	76	79 C-K	54	15	63 Ker		73	60	70	80 Mic	33
1867	84	81	84	69 Haf	69	94 Mae	84		70	80	80	100	50
1871-1872	82	73	86	71	68 Arn	82	71 Pijl	64 Heu	81	65	39	87	65
1876-1877	83	78	90	74	67	88 Ker	85 Lam	64	75	70	100	38	75
1881-1882	79	61	70 Rui	75	32 A-B	76 Nij	62	53 B-C	80	52	20	68 Reg	72 Pij
1885-1886	82	59	75	55	53	49 S-R	65	61	79	72	79 Mag	66	72
1888-1889*	87	80	74 Sch	81	79 B-O	87	81	80	81	75	72	92	89
1893-1894	81	58	69	90	75 R-E	52 Mar	60	4	83	89	100	83	89
1897-1898*	82	87	76	92 Nol	92	92 Mer	87 Bie	87 Tru	83	66	38	79	76
1902-1903	79	69	74 Jan	94	82 Bol	63	29 Arn	71 Stu	71	58	61 C-B	61 Mic	55 Reg
1907-1908	76	75	71	91	76	92 Rui	66 Bec	52	79	79	66 B-H	69	100
1912-1913	75	79	75	95	52	97	73	97	73	78	68	78	88 Mae
1917	60	66	53	100	73 Bon	80	33	40 Gro	70	50	50	0	100

TK gem.	Gemiddelde Tweede-Kamerzetel
EK gem.	Gemiddelde Eerste-Kamerzetel
Lb gem.	Gemiddelde van de Limburgse zetels in de desbetreffende Kamer
1, 2, enz.	Score per individuele Limburgse zetel
*	Inclusief de Verenigde Vergadering

De kamerleden zijn bij hun eerste peiljaar weergegeven d.m.v. drie letters van de achternaam. Bij een zetelwisseling die binnen een peiljaar plaatsvindt, is van elk van de beide kamerleden één letter van de achternaam weergegeven. M.b.v. bijlage VII kan worden achterhaald welk kamerlid wordt bedoeld.

Omdat de gepubliceerde *Handelingen* voor de Eerste Kamer in de zittingsjaren 1840–1841 en 1845–1846 geen presentielijsten of naamlijsten bij stemmingen vermelden, is gebruik gemaakt van de presentielijsten in de geschreven notulen uit het archief van deze Kamer.

De bezettingsgraad geeft aan welk percentage van het totale aantal vergaderingen in een parlementair jaar het kamerlid of de kamerleden die de desbetreffende zetel(s) bezette(n), aanwezig was/waren.

De Limburgse percentages die gelijk zijn aan of hoger zijn dan het landelijk gemiddelde, zijn *cursief* gedrukt.

De Limburgse percentages die meer dan tien procent onder het landelijk gemiddelde liggen, zijn **vet** gedrukt.

BIJLAGE X

Wereldlijke en kerkelijke autoriteiten, Limburg 1815–1918

Gouverneurs en Commissarissen des Konings (der Koningin) in Limburg, 1815–1918

In 1850 werd de benaming gouverneur vervangen door Commissaris des Konings. Tot op heden wordt de Commissaris der Koningin in Limburg ook wel aangeduid als gouverneur, ook in stukken van het provinciaal bestuur. Het provinciehuis in Maastricht draagt de naam gouvernement.

1815–1831, Verenigd Koninkrijk:

jhr. Ch. de Brouckère

Gouverneur, 1815–1828

M.H.G. baron de Beeckman

Gouverneur, 1828–1831

1831-1839, Nederlands gezag (Maastricht en Sint-Pieter)*:

jr. J.E.P.E. Gericke van Herwijnen	Buitengewoon commissaris, 1831-1839
jr. P.A.S. Kerens	Waarnemend gouverneur, 1831-1839

1830-1839, Belgisch gezag (geheel Limburg m.u.v. Maastricht en Sint-Pieter):

E.K.A. de Loë	Gouverneur, 1830-1831
J.F. Hennequin	Gouverneur, 1831-1834
W. baron de Lamberts Cortenbach	Gouverneur, vanaf 1834

Vanaf de terugkeer onder Nederlands gezag in 1839:

A.J.L. Borret en	
jr. J.E.P.E. Gericke van Herwijnen	Commissarissen voor de wederinbezitting*, 1839-1840
jr. J.E.P.E. Gericke van Herwijnen	Gouverneur, 1841-1845
P.D.E. MacPherson	Gouverneur, 1845-1846
jr. E.J.P. van Meeuwen	Gouverneur/Commissaris des Konings, 1846-1856
jr. P.J.A.M. van der Does de Willebois	Commissaris des Konings, 1856-1874
jr. E. de Kuyper	Commissaris des Konings/der Koningin, 1874-1893
jr. G.L.M.H. Ruijs van Beerenbroek	Commissaris der Koningin, 1893-1918 (in 1895 naam gewijzigd in Ruijs de Beerenbrouck)
jr. Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck	Commissaris der Koningin, mei-augustus 1918

* Na het ontslag van M.H.G. baron de Beeckman op 8 april 1831 werd de waarneming van het gouverneurschap opgedragen aan jr. P.A.S. Kerens, lid van Gedeputeerde Staten. Gezien de buitengewone omstandigheden besloot de koning geen nieuwe gouverneur aan te stellen. Jhr. J.E.P.E. Gericke van Herwijnen werd op 27 april benoemd tot 'buitengewoon commissaris des konings, bekleed met het opperste gezag in de provincie Limburg'. Indien Gericke van Herwijnen in Maastricht was, bekleedde hij als buitengewoon commissaris tevens het gouverneurschap. Bij gebrek aan werk was hij echter vaak in Den Haag en tijdens zijn afwezigheid wees hij telkens Kerens aan als waarnemer.⁵

** Op 12 juni 1839 benoemde Willem I Gericke van Herwijnen en A.J.L. Borret tot commissarissen belast met de wederinbezitting en het voorlopig bestuur der wederinbezittingen landstroken van Limburg. Gericke van Herwijnen bleef buitengewoon commissaris voor Limburg, want Maastricht en Sint-Pieter behoeften niet opnieuw in bezit genomen worden.

Hertogelijk Limburgs commissaris voor de Duitse Bondszaken, 1848–1849

L.F.H. Beerenbroek

Hertogelijk commissaris, 1848–1849

In april 1848 oordeelde de Nederlandse ministerraad dat de regering zich niet kon inlaten met de uitvoering van met name het besluit van de Duitse Bond inzake de verkiezingen voor de Duitse Nationale Vergadering. De koning zou in hoedanigheid van hertog van Limburg een commissaris dienen te benoemen die met de uitvoering van onder andere dit besluit werd belast. Op 28 april tekende Willem II het Koninklijk Besluit waarbij Tweede-Kamerlid Louis Beerenbroek werd benoemd tot hertogelijk Limburgs commissaris voor de Duitse Bondszaken. De hertogelijk commissaris maakte geen deel uit van het binnenlands bestuur. Hij ressorteerde onder het departement van Buitenlandse Zaken en de door hem uitgevaardigde verordeningen werden niet gepubliceerd in het officieel orgaan van het provinciaal bestuur maar in een speciaal blad: het *Memoriaal voor de Duitse Bondszaken*. De gouverneur in Limburg ontving een uitdrukkelijke machtiging om de hertogelijk commissaris bij de uitvoering van diens taak behulpzaam te zijn.⁶ De Nationale Vergadering faalde in haar streven naar Duitse eenheid en de hertogelijk commissaris verdween geruisloos van het toneel. Van het ontslag van Beerenbroek uit deze functie is geen spoor terug te vinden.⁷

Apostolisch vicaris en bisschoppen van Roermond, 1839–1918

Tussen 1815 en 1821 behoorde de provincie Limburg tot het bisdom Luik, met uitzondering van Sittard en de cure Horst die onder het bisdom Aken vielen. In 1821 werd dit Limburgse deel van het bisdom Aken ingedeeld bij Luik, behalve zeven parochies in het noorden, Afferden, Bergen, Heyen, Gennep, Middelaar, Ottersum en Mook, die aan het apostolisch vicariaat Grave werden toegevoegd.⁸ In 1833, na de Belgische opstand, benoemde de Luikse bisschop C.R.A. van Bommel de apostolisch administrator van 's-Hertogenbosch, H. den Dubbelden, tot vicaris-generaal met een volmacht voor het kerkelijk bestuur van het onder Nederlands gezag staande deel van Limburg, Maastricht en Sint-Pieter. Op 2 juni 1840 ondertekende paus Gregorius XVI een breve waarin het gebied van de nieuwe Nederlandse provincie Limburg tot een apostolisch vicariaat werd verklaard.⁹ Bij het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 werd het apostolisch vicariaat verheven tot bisdom.

J.A. Paredis*

Apostolisch vicaris, 1840–1853

Bisschop, 1853–1886

F.A.H. Boermans

Bisschop, 1886–1900

J.H. Drehmans

Bisschop, 1900–1913

L.J.H. Schrijnen

Bisschop, vanaf 1914

* Gelijktijdig met zijn benoeming tot apostolisch vicaris werd Paredis door de paus benoemd tot bisschop van Hirene i.p.i. ('in partibus infidelium': in de gebieden van de ongelovigen; dit was de titulatuur van een bisschop zonder eigen bisdom).¹⁰

*Limburgse ministers, 1839–1918**

M.P.H. Strens	Minister van Justitie, 1852–1853 Voorlopig minister voor de Zaken der Rooms-Katholieke Eredienst, 1852–1853 Kabinet-Thorbecke I (1849–1853) Minister voor de Zaken der Rooms-Katholieke Eredienst, 1861–1862 Minister van Buitenlandse Zaken ad interim, 1861–1862 Kabinet-Van Zuylen van Nijvelt-Van Heemstra (1861–1862)
jhr. P.Th. van der Maesen de Sombreff	Minister van Buitenlandse Zaken Kabinet-Thorbecke II (1862–1866)
J.G. van den Bergh	Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid, 1883–1887 Kabinet-Heemskerk II (1883–1888)
jhr. G.L.M.H. Ruijs van Beerenbroek	Minister van Justitie, 1888–1891 Kabinet-Mackay (1888–1891)
L.H.W. Regout	Minister van Waterstaat, 1909–1913 Kabinet-Heemskerk (1909–1913)
E.R.H. Regout	Minister van Justitie, 1910–1913 Kabinet-Heemskerk (1909–1913)
jhr. Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck	Tijdelijk voorzitter van de ministerraad, vanaf 1918** Minister van Binnenlandse zaken, vanaf 1918 Kabinet-Ruijs de Beerenbrouck I (1918–1922)
A.A.H.W. König	Minister van Waterstaat, vanaf 1918 Kabinet-Ruijs de Beerenbrouck I (1918–1922)

* Als criterium is hier de geboorteplaats genomen.

jhr. P.J.A.M. van der Does de Willebois, van 1874 tot 1877 minister van Buitenlandse Zaken in het kabinet Heemskerk I (1874–1877), is daarom niet vermeld. Omdat hij voorafgaand aan zijn ministerschap gedurende bijna achttien jaar de functie van

Commissaris des Konings in Limburg bekleedde, is Van der Does de Wilbois wel opgenomen in 'de rij van Limburgsche Excellenties' in *Limburg 1839-1839, van ploeg tot afbouwhamer*.¹¹

E.J.H. Borret, tussen juni 1866 en november 1867 minister van Justie in het kabinet-Van Zuylen van Nijevelt-Heemskerk (1866-1868), staat eveneens niet in de lijst. Borret, geboren en opgegroeid in Noord-Brabant, was in de periode 1841-1853 werkzaam in Limburg bij de rechterlijke macht en van 1849 tot 1852 vanuit het district Maastricht afgevaardigd naar de Tweede Kamer.

Jhr. G.A.A. Alting von Geusau, in het eerste kabinet van Ruijs de Beenbrouck minister van Oorlog (1918-1920) en minister van Marine ad interim (september 1918), had ook een band met Limburg en wordt daarom zelfs soms als Limburgs minister beschouwd.¹² Hij werd in 1864 geboren in Arnhem en was zo' vijf jaar, tussen 1885 en 1890, in Limburg woonachtig. Alting von Geusau was gedurende die jaren als militair gelegerd in Maastricht. Zijn moeder was in Limburg geboren - in Sittard - en hij trouwde in 1888 in Maastricht met een hier geboren en wonachtige vrouw. Ook zijn broer Paul Auguste huwde, vier jaar later, een Maastrichte vrouw. Hun moeder had zich in 1885 - zij was toen weduwe - met drie van haar andere zoons in Maastricht gevestigd.¹³

** Tijdelijk voorzitter van de ministerraad was de officiële benaming voor de minister-president. De voorzitter van de ministerraad werd telkens voor een jaar benoemd, maar kon vervolgens worden herbenoemd. In de loop van de negentiende eeuw was het gebruik gegroeid naar een vast voorzitterschap gedurende de gehele zittingsperiode van een kabinet. Ook Ruijs de Beenbrouck was vier jaar lang, van 1918 tot 1922, voorzitter. Hij werd in 1918 al wel minister-president genoemd, bijvoorbeeld door de *Limburger Koerier*, die hem dezelfde maand tevens bestempelde als eerste-minister en premier.¹⁴ Sinds 1945 wordt de voorzitter van de ministerraad in het benoemingsbesluit aangeduid als minister-president; in 1983 werd de functie van minister-president opgenomen in de grondwet.¹⁵

Wapen van Michiels van Kessenich. Overgenomen uit J.M. v.d. Venne (red.), *Limburgsche wapens* (Maastricht 1925).

Wapen van W.H. Nolens. Overgenomen uit *De Limburgse Leeuw* jrg. 8 (1959–1960).

Wapen van Michiels van Verduynen. Overgenomen uit J.M. v.d. Venne (red.), *Limburgsche wapens* (Maastricht 1925).

© 2000 John Wiley & Sons, Inc.

with the same effect.

'Geen enkele schotel bekoort de drie Limburgsche heeren.'
Overgenomen uit *De Nederlandsche spectator* 30 december 1865.

DE AFVALLIGEN.

“Gaaf, gij ontfrouwe zonen der Kerk, ik wil u niet meer kennen...” – Maar, Eerwaarde vader... wij hebben nog niet gezondigd; de effectenwet is niet in stemming geweest, – misschien zelfs is zij reeds van de baan... “Gaaf, zeg ik u... uw ongehoorzaamheid, uw gebrek aan onderwerping is openbaar... Met mijn vloek beladen zult gij uw Paschen vieren.” Overgenomen uit *Uilenspiegel* 9 april 1881.

Sinterklaas uit Rolduc in de katholieke Kamerolub.

'Neen, de kindertjes zijn veel te stout geweest, om hun lekkers en speelgoed te geven. Zij moeten leren niet langer te kibbelen, maar eendrachtig wezen. Om hun dat te zeggen, ben ik hier gekomen...' Overgenomen uit *Uilenspiegel* 2 december 1893.

Noten

Inleiding

- ¹ Openingsitem van het *NOS-achtuurjournaal* d.d. 28-9-1997.
- ² www.stemlimburgs.nl.
- ³ Adres van GS van Limburg aan de Tweede Kamer, 19 februari 1864, minuut, RAL, Archieven provinciaal bestuur, inv.nr. 5080.
- ⁴ *HTK* 1863-1864, 538.
- ⁵ Nuyens, *De staatkundige geschiedenis der provincie Limburg*, 135.
- ⁶ Prins, 'De Limburgsche afgevaardigden' 1, 342.
- ⁷ Zie bijv. Orbons en Spronck, 'Limburgers worden Nederlanders'.
- ⁸ Zie voor de tekst: *Limburg: het wapen, de Limburgse vlag, het volkslied*. Geregeld wordt de wens geuit om de Nederlandse versie te vervangen door een dialecttekst. Zo vroeg de statenfractie van Partij Nieuw Limburg (PNL) in april 1999 aan GS om de dialectversie van P. Zeegers officieel te erkennen. Van Limburgse trouw aan Oranje en van verbondenheid met Nederland is in de tekst van Zeegers overigens niets terug te vinden (*Dagblad De Limburger* 26-3-1999 en 27-4-1999).
- ⁹ De volledige tekst is te vinden bij Geurts, 'Een Limburgs volkslied uit 1857', 61-62.
- ¹⁰ Geurts, 'Een Limburgs volkslied van W. Everts', z.p.
- ¹¹ Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 222.
- ¹² De aanduiding 'minister-president' bestond formeel nog niet, zie bijlage x.
- ¹³ Orbons en Spronck, 'Limburgers worden Nederlanders', 31.
- ¹⁴ Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen* 11, 191.
- ¹⁵ T.P.M. Huijs, 'Jhr. mr. Edouard de Kuyper (1817-1893), commissaris des konings, 1874-1893', in: Wieland e.a. *De gouverneurs*, 218.
- ¹⁶ Op den Camp, "Noch Fransch, noch Pruissisch maar Nederlandsch!", 96.
- ¹⁷ Orbons en Spronck, 'Limburgers worden Nederlanders', 35-36.
- ¹⁸ Tekst bij Van Banning, 'Honderd jaar "gewone provincie"', 135.
- ¹⁹ Prins, 'De Limburgsche afgevaardigden' 11, 96.
- ²⁰ Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen* 11, 262.
- ²¹ Van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof*, 112.
- ²² Geciteerd in Van der Hoek e.a., *De Venlose krant*, 88.
- ²³ Van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof*; Van den Braak, *De Eerste Kamer*.

Hoofdstuk 1

- ¹ Troonrede van 19 oktober 1840, *De Derde Dinsdag*.
- ² Koninklijke boodschap van 20 oktober 1830 (*HTK* 1830-1831 B nr. 2, 4).

- 3 Geurts, 'Historische aspecten', 54.
- 4 H. de Schepper, 'De Eerste Kamer in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden', in: Postma e.a., *Aan deze zijde van het Binnenhof*, 49.
- 5 Zie voor de citaten: aanhef en het eerste van de Acht artikelen (tekst o.a. in Colenbrander, *Vestiging van het Koninkrijk*, 181). In deze Acht artikelen waren de grondslagen vastgelegd voor de vereniging.
- 6 Rogier, 'Limburg in de Franse tijd', 668.
- 7 Grondwet 1815 artikel 2. Vijf van de dertien waren zuidelijke provincies: zij behielden de grenzen van voormalige Franse departementen.
- 8 Daarnaast besloeg Limburg enkele kleinere stukken grond die voorheen toebehoorden aan de departementen van de Ourthe en van de Monden van de Rijn. Voor de staatkundige geschiedenis van Limburg in die tijd: Nuyens, *De staatkundige geschiedenis*. Nuyens constateert overigens dat de omschrijving die de grondwet van 1815 geeft van het Limburgse grondgebied niet geheel juist is (13-15).
- 9 Zie voor de naamgeving van Limburg: De Wit, 'Waarom draagt de provincie den naam "Limburg"':
- 10 Brouwers, *Academisch proefschrift*, z.p.
- 11 Boogman geeft aan dat 29 % van de bevolking van het tot de Duitse Bond behorend deel van Limburg, voor 1790 onder Nederlandse soevereiniteit had gestaan. In Maastricht en Venlo, die in de achttiende eeuw (deels) eveneens onder Nederlands gezag hadden gestaan, maar die niet tot de Duitse Bond behoorden, woonde in 1839 nog eens 14,8 % van de Limburgse bevolking (Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 199 noot 3; Blok, *Stemmen en kiezen*, 300).
- 12 Geciteerd in Nuyens, *De staatkundige geschiedenis*, 34 noot 2.
- 13 Zie bijv. Wouters, 'De penetratie van de Republiek in het Limburgse Maasdal', 158. Nuyens merkt uitdrukkelijk op dat zij de hier geciteerde uitlating voorzichtigheidshalve voor rekening van de commissarissen laat (Nuyens, *De staatkundige geschiedenis*, 34).
- 14 Naast de generaliteitslanden op de westelijke Maasoever werden aanvankelijk van de generaliteitslanden die (deels) op de oostelijke oever lagen alleen Maastricht, Venlo en Stevensweert ingelijfd bij Brabant. Tegenwerking van Pruisen zorgde ervoor dat de overige gebieden aan die zijde van de Maas pas enkele maanden later in bezit konden worden genomen.
- 15 Brief van genoemde afgevaardigde, Van Aefferden, aan 'de heren burgemeesters en municipalen Raad der stad Venlo', 20 september 1814, Gemeentearchief Venlo, Stedelijk archief inv.nr. 51-1. Een dag daarvoor had Van Aefferden de vereiste eden afgelegd (RANB, Archieven provinciaal bestuur, inv.nr. 12042).
- 16 Zie De Wit en Flament, 'De vorming der Heerschappijen', 229.
- 17 HTK 1830-1831, 310.
- 18 In de Tweede Kamer woonde P.A. Sandelin (provincie West-Vlaanderen) bij aanvang van het parlementaire jaar 1830-1831 nog één vergadering bij, als enige afgevaardigde uit het Zuiden.
- 19 Van de mogelijkheid om notabelen te wraken - een recht toegekend aan hoofden

van huisgezinnen – werd weliswaar gebruik gemaakt, maar de koning negeerde de bezwaren en stelde de lijsten vast overeenkomstig de concepten van de secretaris van staat in de Zuidelijke Nederlanden, G.A.G.Ph. baron van der Capellen. Van de arrondissementen die deel zouden gaan uitmaken van Limburg, werden alleen in Hasselt principiële bezwaren ingebracht. Deze bezwaren waren van religieuze aard en richtten zich in hoofdzaak tegen de notabelen die zich gedurende de Franse tijd schuldig hadden gemaakt aan het opkopen van zwart goed: goederen afkomstig van de door de Fransen opgeheven kerkelijke instellingen en kloosters. Zie Smeets, 'De Notabelenvergaderingen', 33–34.

- 20 Ibidem, 29. Het gedeelte van het voormalige departement van de Roer dat aan Nederland was toebedeeld, werd bij het arrondissement Roermond gevoegd.
- 21 Voor deze projectie is gebruik gemaakt van het overzicht dat wordt gegeven door Witkamp en Craandijk, *Vereeniging en scheiding*, 41 onder B.
- 22 Dat een stem voor de grondwet eerder een stem tegen de geestelijkheid dan een stem voor de vereniging was, zoals Colenbrander beweert, wordt door Smeets voor zover het de drie Limburgse arrondissementen betreft, niet onderschreven (Colenbrander, *Gedenkstukken der algemene geschiedenis*, LXXXII, en Smeets, 'De Notabelenvergaderingen', 57).
- 23 Blok, *Stemmen en kiezen*, 29; zie ook Prins, 'Tien jaren uit onze parlementaire geschiedenis', 46.
- 24 E.P.M. Ramakers, 'Charles de Brouckère (1757–1850), gouverneur van Limburg, 1815–1828', in: Wieland e.a., *De gouverneurs*, 18. Prins stelt: 'Van de gouverneur van Limburg, de Brouckère, kan men gerust zeggen, dat hij het weren van onwelgevallige kamerkandidaten als een voornaam deel van zijn taak opvat.' (W.F. Prins, 'De restauratie', in: Fockema Andreae e.a., *500 jaren Staten-Generaal*, 175.)
- 25 Prins, 'Tien jaren uit onze parlementaire geschiedenis', 46.
- 26 Zie voor de bemoeienissen van de gouverneurs: E.P.M. Ramakers, 'Charles de Brouckère (1757–1850), gouverneur van Limburg, 1815–1828', en idem, 'Maximilien de Beeckman (1781–1834), gouverneur van Limburg, 1828–1830/1', in: Wieland e.a., *De gouverneurs*, resp. 18–20 en 36–37.
- 27 Prins, 'Tien jaren uit onze parlementaire geschiedenis', 46 noot 2.
- 28 W.F. Prins, 'De restauratie', in: Fockema Andreae e.a., *500 jaren Staten-Generaal*, 175.
- 29 Geciteerd in Prins, 'Tien jaren uit onze parlementaire geschiedenis', 46. De Brouckère schreef dit in 1819 toen het hem voor de tweede keer lukte om De Surlet de Chokier niet te laten kiezen.
- 30 Vgl. Prins, 'Vijf jaren uit onze parlementaire geschiedenis', 134–135; notulen van Provinciale Staten van Limburg, 7 juli 1830, RAL, Archieven provinciaal bestuur, inv.nr. 2796).
- 31 Prins, 'Tien jaren uit onze parlementaire geschiedenis', 87 en 46.
- 32 Ibidem, 57.
- 33 Ibidem, 78.
- 34 Wingens, 'Een Maastrichts voorspel', 85.
- 35 Geciteerd in: ibidem, 88.

- 36 Ibidem. Zie ook: Van Banning, 'Belgium and Dutch Limburg', 24.
- 37 Prins, 'Tien jaren uit onze parlementaire geschiedenis' voor de periode 1815-1825 en 'Vijf jaren uit onze parlementaire geschiedenis' voor de erop volgende jaren tot 1830.
- 38 Prins, 'Tien jaren uit onze parlementaire geschiedenis', 59. Andere kwesties waarbij de *Handelingen* geen volledig beeld verschaffen, zijn het voorstel om de uitvoer van granen te verbieden (stemming op 12 december 1816) en de ontwerp-successiewet (stemming op 23 januari 1817).
- 39 Prins, 'Tien jaren uit onze parlementaire geschiedenis', 54 en 55.
- 40 *HTK* 1815-1816, 302-304.
- 41 Van Hogendorp, *Bijdragen tot de huishouding van staat* VI, 115 en *HTK* 1820-1821, 496.
- 42 Van Hogendorp, *Bijdragen tot de huishouding van staat* VI, 123.
- 43 Prins, 'Tien jaren uit onze parlementaire geschiedenis', 100-101.
- 44 *Nederlandsche staatscourant* 6 september 1830 nr. 209. Oorspronkelijk hadden zes Tweede-Kamerleden de verklaring ondertekend, onder wie De Brouckère. Negen kamerleden waren later tot de verklaring toegetreden.
- 45 *HTK* 1830, 6.
- 46 Voor de verdeling van de Eerste-Kamerleden in noordelijke en zuidelijke leden: zie Witkamp en Craandijk, *Vereeniging en scheiding*, 145-146.
- 47 De Brouckère: *HTK* 1830, 82; De Surlet de Chokier: *ibidem*, 42-43.
- 48 *Ibidem*, 67.
- 49 *Ibidem* B nr. 11, 9.
- 50 *HTK* 1830, 78.
- 51 Niets pleit tegen dit vermoeden, aldus het *Nationaal Biografisch Woordenboek van de Koninklijke Vlaamse Academiën van België* (deel 3, 108-109).
- 52 Brief van De Borchgrave aan de koning, 30 september 1833, NA, Archieven Staatssecretarie, inv.nr. 6164.
- 53 *Ibidem*.
- 54 Brief van secretaris van staat De Mey van Streefkerk, 21 oktober 1830, voorgelezen in de Eerste Kamer (*HTK* 1830-1831, 310, cursivering in origineel).
- 55 Zie voor de tekst van dit rapport: *Gedenkstukken der algemene geschiedenis*, XIV.
- 56 Zie voor de tekst van deze nota: *ibidem*, XIV-XV.
- 57 Zie voor de bemerkingen van Willem I: *ibidem*, XXII.
- 58 Protocol van 21 mei 1831, tekst o.a. in *HTK* 1830-1831 B, 395.
- 59 Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 23-24.
- 60 *Ibidem*, 24.
- 61 Voor de tekst van de Vierentwintig artikelen, zie o.a. *HTK* 1830-1831 B, 433-436.
- 62 Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 27.
- 63 *Ibidem*, 28-29.
- 64 Van Banning stelt dan ook dat 'The credit of saving Maastricht and East Limburg for the Netherlands goes especially to Dibbets'. (Van Banning, 'Belgium and Dutch Limburg', 31.)

- ⁶⁵ Toespraak tot de Senaat, 25 maart 1839, *Histoire parlementaire du traité* 11, 530.
- ⁶⁶ Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 25 noot 1.
- ⁶⁷ Ibidem, 53.
- ⁶⁸ Voor de invloed van de aanwezigheid van de militairen zie ibidem, 15, en De Vroede 'Voor of tegen België', 4-5. Voor de stemming onder de Limburgse bevolking in 1830 zie ibidem, 4.
- ⁶⁹ Verbeet, *Limburg op de tweesprong*, 134.
- ⁷⁰ De Vroede, 'Voor of tegen België', 9, 34 en 35 noot 1.
- ⁷¹ Ibidem, 9-11.
- ⁷² Zie voor een bundeling van deze petitities: Comité de Politique Nationale, *La protestation du Limbourg*.
- ⁷³ Ament, *Van Belg tot Hollander*, 100, Van der Heijden, 'De terugkeer van het Nederlands gezag', 67.
- ⁷⁴ Ibidem, 106.
- ⁷⁵ Van der Heijden, 'Separatisme in Limburg', 24. Verder wordt er in de literatuur gewezen op de afwezigheid van leiders en van een oppositionele krant en op de repressieve gerechtelijke uitspraken. Van der Heijden stelt daarnaast dat het feit dat een belangrijk deel van het aan Nederland toekomende gebied vroeger tot de generaliteitslanden had behoord, mede een verklaring kan vormen voor de berustende houding van de bevolking (Van der Heijden, 'De terugkeer van het Nederlands gezag', 68).
- ⁷⁶ Geciteerd in Wingens, 'Het Journal du Limbourg', 184.
- ⁷⁷ Brief van de regering der stad Venlo aan de koning, RAL, Archieven provinciaal bestuur, inv.nr. 10745.
- ⁷⁸ Verdrag van 19 april 1839 (*Staatsblad* 1839 nr. 26), artikel xx.
- ⁷⁹ Besluit van het Voorlopig Bewind d.d. 12 oktober 1830 (*Recueil des décrets* 1, 59-62), artikel 19.
- ⁸⁰ Wingens, *Generaal Dibbets*, 39.
- ⁸¹ Het citaat is afkomstig uit het Belgisch koninklijk besluit van 18 augustus 1831 nr. 207 (*Recueil des lois* 11, 336-337).
- ⁸² Proclamatie d.d. 5 oktober 1830; tekst in: *Nederlandsche staatscourant* 8 oktober 1830, nr. 239.
- ⁸³ Proclamatie d.d. 16 oktober 1830. Tekst o.a. in: Gemeentearchief Maastricht, Gemeentebestuur Maastricht 1814-20e eeuw, deel 1, inv.nr. 835 (Gepubliceerde verordeningen) nr. 72, 'Belges' en 'même mode' in origineel in kapitalen.
- ⁸⁴ Tekst in: ibidem.
- ⁸⁵ Juste, *Histoire du Congrès National* 1, 135.
- ⁸⁶ Ibidem, 138-140.
- ⁸⁷ Ibidem, 298.
- ⁸⁸ Comité de Politique Nationale, *La protestation du Limbourg*, 19.
- ⁸⁹ Ibidem, 27.
- ⁹⁰ Verbeet, *Limburg op de tweesprong*, 347.
- ⁹¹ *Histoire parlementaire du traité* 1, 315 (6 maart 1839).

- 92 Veertien senatoren stemden tegen en twee onthielden zich van stemming.
- 93 *Histoire parlementaire du traité* II, 619–620 (26 maart 1839).
- 94 *Nederlandsche staatscourant* 23 maart 1839, nr. 71.
- 95 Zie Van Eenoo, 'De evolutie van de kieswetgeving', 351. Strijdig hiermee stelt Van Banning dat de Limburgse scheiding vijf leden uit de Kamer deed verdwijnen (Van Banning, 'Belgium and Dutch Limburg', 29). De wet van 3 juni 1839 nr. 260 (*Recueil des lois* X, 165) bepaalde dat de nieuw gevormde (Belgisch-)Limburgse districten Hasselt en Tongeren elk twee kamerleden zouden kiezen en Maaseik één. Volledigheidshalve zij vermeld dat Hasselt één senator kreeg en Tongeren en Maaseik er gezamenlijk één kregen, waardoor het aantal Limburgse senatoren met twee afnam.
- 96 *Nederlandsche staatscourant* 15 november 1839, nr. 271.
- 97 Omdat verkiezingen voor de Kamer om de twee en die voor de Senaat om de vier jaar werden gehouden, verloor Luxemburg al eerder, namelijk in 1841, een deel van zijn kamerzetels.
- 98 Geheim rapport van gouverneur Gericke van Herwijnen aan de koning, 15 december 1841, NA, Archief Kabinet des Konings, inv.nr. 4479.
- 99 De Schiervel werd bij de verkiezingen van 1843 herkozen, nu in het (nieuwe) district Hasselt.
- 100 *HTK* 1839–1840, 210.
- 101 E.W. van Dam van Isselt, Tweede-Kamerlid uit Gelderland, was van oordeel dat het traktaat wel ter goedkeuring aan het parlement had moeten worden voorgelegd (ibidem, 205). Zie ook het verslag van de derde afdeling (ibidem B, 406).
- 102 Verslag van de eerste afdeling, ibidem B, 392, cursivering in origineel.
- 103 Ibidem resp. 216 (J. Corver Hooft, provincie Holland), 205 (E.W. van Dam van Isselt, provincie Gelderland) en 221 (jhr. J.C.R. van Hoorn van Burgh, provincie Holland).
- 104 *HTK* 1840, 41, cursivering in origineel.
- 105 Ibidem, 48. Daarnaast kan, wat betreft de tweede lezing, gewezen worden op de redevoering van J.M. de Kempenaer (provincie Gelderland) die zei het belang van de aanwinst van Limburg niet te kunnen ontdekken (*HTK* 1840, 65).
- 106 *HTK* 1839–1840, 219 resp. *HTK* 1840, 116–117. Gouverneur weidde hierbij minder uit dan De la Court: hij beperkte zich tot de opmerking geen bezwaar te hebben tegen de vereniging van Limburg met Nederland.
- 107 Biografie P. Gouverneur, databestand PDC.
- 108 *HTK* 1839–1840, p. 230.
- 109 Deze drie uitspraken werden gedaan tijdens de beraadslagingen gedurende de tweede lezing: *HTK* 1840, resp. 76, 101 en 30.
- 110 Zie bijv. Van der Heijden, 'De terugkeer van het Nederlands gezag', 71, en Bannier *Grondwetten van Nederland*, 361.
- 111 Rapport van de ministerraad aan de koning, 28 oktober 1839, in: *Gedenkstukken der algemene geschiedenis*, 703.
- 112 *HTK* 1839–1840 B, 392 (eerste afdeling), 401–402 (tweede), 406 (derde), 413 (vierde), 420 (vijfde). Er is hier gekeken naar de afdelingsverslagen tijdens de eerste lezing.

- ¹⁰³ HTK 1839–1840, 165.
- ¹⁰⁴ Aldus de vijfde afdeling (ibidem B, 420). De eerste afdeling was van oordeel 'dat het niet roepen dier afgevaardigden in vervolg van tijd tot groote moeilijkheden aanleiding kan geven' (ibidem, 392). De vierde afdeling verwoordde het aldus: 'de ervaring gedachtig oordeelde men dit nodig en raadzaam, ten einde niet uit de nalating daarvan te eenigen tijd redenen of voorwenschen ontleend zouden kunnen worden, nadeelig van gevolgen' (ibidem, 413).
- ¹⁰⁵ Ibidem, 420.
- ¹⁰⁶ Ibidem, 427.
- ¹⁰⁷ HTK 1839–1840, 234.
- ¹⁰⁸ Ibidem, 209–210.
- ¹⁰⁹ HTK 1840, 55.
- ¹¹⁰ Ibidem, 75 resp. 112.
- ¹¹¹ Ibidem, 60.
- ¹¹² *Journal du Limbourg* 31 augustus–1 september 1840.
- ¹¹³ Brief van Thorbecke aan L.C. Luzac, 3 juni 1840, en brief van Thorbecke aan H. Box (redacteur van het *Journal de la Haye*), 5 juni 1840, in: Thorbecke, *Briefwisseling* 111, resp. 415 en 416.
- ¹¹⁴ HTK 1840, 127, cursivering in origineel.
- ¹¹⁵ Ibidem, 80 (L.C. Luzac) en 76 (J. Rau).
- ¹¹⁶ Ibidem, 126.
- ¹¹⁷ *Journal du Limbourg* 6, 7, 8–9–10 juni en 31 augustus–1 september 1840.
- ¹¹⁸ Ibidem 8–9–10 juni 1840.
- ¹¹⁹ Uitdrukkelijk vermeldde het desbetreffende Koninklijk Besluit dat de grondwet niet in Maastricht van kracht hoefde te worden verklaard, omdat de grondwet daar nimmer had opgehouden van kracht te zijn (KB 24 september 1840, *Staatsblad* 1840 nr. 61).

Hoofdstuk 2

- ¹ NA, *Archief Tweede Kamer*, inv.nr. 290, HTK 1840–1841, 5.
- ² Grondwet 1848 artikel 74; grondwet 1887 artikel 78. Het artikel maakt – in gewijzigde spelling – tot op de dag van vandaag deel uit van de Nederlandse grondwet.
- ³ Beekelaar, 'Tussen twee revolutiejaren. De Eerste Kamer van 1830 tot 1848', in: Postma e.a., *Aan deze zijde van het Binnenhof*, 91.
- ⁴ *Algemeen Handelsblad* 27 oktober 1840, artikel in: Thorbecke, *Briefwisseling* IV, 343.
- ⁵ Geheim rapport van gouverneur Gericke van Herwijnen aan de koning, 15 juli 1843, in: *Rapporten van de gouverneurs*, 111–112.
- ⁶ Brief van L.F.H. Beerenbroek, Hertogelijk Limburgs commissaris voor de Duitse Bondsaken (zie voor deze functie: bijlage x), aan de minister van Buitenlandse Zaken, A.A. baron Bentinck van Nijenhuis, 19 oktober 1848, in: *Bescheiden betreffende*, 523.
- ⁷ Bij deze tweede ronde was tot de kieswet van 1897 sprake van een lacune in de kieswet:

het was formeel niet uitgesloten dat bij de herstemming buiten de twee kandidaten die in de eerste ronde de meeste stemmen hadden behaald, andere kandidaten naar voren werden geschoven (Talsma, *Kiezen en delen*, 4). Voor zover bekend is dit in Limburg nimmer gebeurd.

- 8 *De Volksvriend* 23 juni 1860.
- 9 Ibidem 21 juli 1860.
- 10 Zie o.a. ibidem 14 juli 1860 (bijvoegsel).
- 11 Brief van Thorbecke aan W.H. Pijls, 14 juni 1860 (ontwerp) in: Thorbecke, *Briefwisseling* v, 423.
- 12 In 1917 was er in elk van de zes Limburgse districten sprake van een enkelvoudige kandidaatstelling. Het betrof de verkiezingen na de kamerontbinding i.v.m. de grondwetsherziening; de politieke partijen hadden (landelijk) onder het motto 'laat zitten, wat zit' een akkoord gesloten om geen kandidaten te stellen tegenover de kamerleden die aftraden (Oud en Bosmans, *Staatkundige vormgeving* 1, 222).
- 13 Kieswet 1896 (*Staatsblad* 1896 nr.154) artikel 52. Zie voor de bepalingen van de kieswet inzake de kandidaatstelling: ibidem artikelen 51 t/m 55.
- 14 Aldus een ingezonden stuk in de *Limburger koerier* (d.d. 6 juni 1901).
- 15 In lijn hiermee is er in de bekendmaking van de burgemeester van Venray inzake de kandidaatstelling voor de Tweede-Kamerverkiezingen van juni 1909 niets terug te vinden over een bewilling door een kandidaat (*Peel en Maas* 29 mei 1909). Het *Venloosch Nieuwsblad* berichtte op 15 juni 1901 over de Gulpense kandidaatstelling 'tegen wil en dank'.
- 16 Zie voor een overzicht van de parlementaire discussies over de indeling in kiesdistricten: Huizinga, 'Zeventig jaar districtenstelsel'.
- 17 Alleen de grote steden – Groningen, Utrecht, Amsterdam, Rotterdam, Den Haag – bleven tot de kieswet van 1896 meervoudige districten vormen.
- 18 Buijs, *De Grondwet*, 442.
- 19 *Dagblad de Limburger* 3 maart 2000.
- 20 Vóór 1848 moest een kamerlid ingezetene zijn van de provincie waaruit hij werd afgevaardigd en waren zee- of landofficieren met een rang lager dan hoofdofficier uitgesloten; er golden verder beperkingen t.a.v. de bloedverwantschap of zwager-schap. Volgens de grondwet van 1848 dienden Tweede-Kamerleden behalve aan de leeftijdsvereiste en de eis dat men Nederlands ingezetene was, te voldoen aan de bepaling dat zij in het volle genot waren van de burgerlijke en burgerschapsrechten. De grondwet van 1887 sloot personen uit die bij rechterlijke uitspraak de beschikking of het beheer over hun goederen waren verloren of uit de verkiesbaarheid waren ontzet.
- 21 Tot de directe rijksbelastingen werden in de periode 1850–1893 gerekend: de grondbelasting, de patentheffing – in 1893 afgeschaft; hiervoor kwam de inkomsten- en bedrijfsbelasting in de plaats – en de personele belasting. In 1894 werd hieraan de nieuwe vermogensbelasting toegevoegd.
- 22 Grondwet 1887, artikel 90.
- 23 Bos, *Notabele ingezetenen*, 134.

- ²⁴ HTK 1846–1847, 90, cursivering in origineel.
- ²⁵ HTK 1850–1851, 7.
- ²⁶ Rapport van de commissie tot onderzoek van de geloofsbrieven, HTK 1854–1855, 668.
- ²⁷ Verslag van de tweede afdeling, HTK 1839–1840 B, 402, cursivering in origineel.
- ²⁸ Eerder hadden Provinciale Staten van Limburg zich gebogen over de kwestie, omdat De Limpens ongeveer gelijktijdig met zijn verkiezing tot lid van de Tweede Kamer was gekozen tot statenlid. Ps hadden besloten hem in hun midden toe te laten.
- ²⁹ HTK 1846–1847, 102. Zie verder bijv. de redevoering van het Tweede-Kamerlid Faber van Riemsdijk (ibidem, 91).
- ³⁰ Brief van Van Meeuwen aan minister L.N. graaf van Randwijck van Binnenlandse Zaken, 28 mei 1847, NA, Archief Min. Binnenlandse Zaken Kabinet, inv.nr. 57, dossiernr. 1605.
- ³¹ Rapport van gouverneur Gericke van Herwijnen aan de minister van Binnenlandse Zaken, 14 oktober 1841, minuut, RAL, Archieven provinciaal bestuur, inv.nr. 474.
- ³² HTK 1850–1851, 80.
- ³³ HTK 1846–1847, 103.
- ³⁴ Ibidem, 94, 'ingezetenen' in origineel.
- ³⁵ Voor een omschrijving van het subjectieve en het objectieve natiebegrip, zie: Labrie, 'La religion civile'.
- ³⁶ Notulen Provinciale Staten van Limburg, 25 september 1850, RAL, Archieven provinciaal bestuur, inv.n. 2805.
- ³⁷ Geheim rapport van gouverneur Van Meeuwen aan de koning, 17 juli 1847, NA, Archief Kabinet des Konings, inv.nr. 4481.
- ³⁸ Thorbecke vroeg na zijn herverkiezing in Maastricht aan de kiezers aldaar om hem, hoewel hij voor een ander district (Deventer) in de Kamer zou zitting nemen, als vijfde afgevaardigde op te tellen 'bij de vier vertegenwoordigers, die Limburg naar de Kamer afvaardigt' ('Manifest aan de kiezers van het hoofdkiesdistrict Maastricht', 2 juli 1856, in Thorbecke, *Briefwisseling* VI, 517). De Lom de Berg constateerde dat 'de Limburgsche afgevaardigden' na het ontslag van Van der Maesen de Sombreff en door de ziekte van De Bieberstein 'op de helft gereduceerd' waren (HTK 1865–1866, 310).
- ³⁹ Van der Hoek e.a., 'Het Venloosch Weekblad', 64.
- ⁴⁰ Adres GS van Limburg aan de Tweede Kamer, 14 december 1877, en brief GS van Limburg aan de minister van Binnenlandse Zaken, 13 november 1868, minuten, RAL, Archieven provinciaal bestuur, inv.nr. 5080.
- ⁴¹ Notulen gemeenteraad van Venray, vergadering 18 maart 1869, Gemeentearchief Venray, Gemeentebestuur 1815–1941, inv.nr. 3.
- ⁴² *Venloosch Weekblad* 10 juni 1871.
- ⁴³ Ibidem, 20 oktober 1877.
- ⁴⁴ Ibidem, 4 februari 1882 (abusievelijk gedateerd 4 maart 1882). Ruim een jaar later (9 juni 1883) schreef dezelfde krant iets soortgelijks: 'Noord-Brabant is zoo goed van twee afgevaardigden uit Limburg te nemen, terwijl er toch evenveel Noord-Brabantsche als Limburgsche kiezers in het district Boxmeer zijn.'

- 45 Ibidem, 20 oktober 1877.
- 46 *Boxmeersch Weekblad Maasbode* 20 oktober 1877, 7 juni 1879, 4 februari 1882, 4 en 11 juni 1882, 2 en 9 juni 1883, 25 oktober 1884, 12 juni 1886, 27 augustus 1887. In het eerstgenoemd nummer werd weliswaar kritiek geleverd op de kandidatuur van Hubert Brouwers, echter niet omdat hij Limburger was, maar omdat hij buiten het district woonde.
- 47 *HTK* 1862–1863, 1065.
- 48 Prins noemt Borret in zijn artikel over Limburgse kamerleden 'een Brabander' (Prins, 'Limburgsche afgevaardigden' 1, 351).
- 49 Ibidem, 354; *NNBW* 1, 'Borret (Mr. Eduard Joseph Hubert)', 423.
- 50 Aangehaald in *De Tijd* 13 augustus 1850.
- 51 Brief van Van Wintershoven aan Thorbecke, 1 juni 1853, in: C.H.E. de Wit, 'Limburg – Maastricht – Thorbecke, 1848–1853', in: Van Hellenberg Hubar e.a., *Maaslands Melange*, 288.
- 52 Biografieën E.J.H. Borret, F.H.H. Borret en Th.L.M.H. Borret, databestand PDC.
- 53 Gemeentearchief Roermond, Bevolkingsregister Roermond, George Diepen 30 april 1986; biografie G. Diepen, databestand PDC; Gemeentearchief Heel, bevolkingsregister Heel en Panheel, inv.nr. 1609, 1870 fiche 12 en inv.nr. 1610, 1880 fiche 19; Gemeentearchief Heel, Burgerlijke stand Heel en Panheel, akten van huwelijk 1853-jan-24(1) – 1859-tafel(z); Van den Dam, *Arnold Leon Armand Diepen*, 141.
- 54 Dit wordt duidelijk aan de hand van de kamerleden die werden gekozen in de eerste jaren na 1848, het jaar waarin de regels op dit punt werden versoepeld. De geboorteplaatsen die buiten Limburg gelegen zijn, blijken vaak ook buiten Nederland te liggen: in de eerste tien jaar na 1848 werden er zeven Tweede-Kamerleden afgevaardigd die buiten Limburg geboren waren. Vier van hen waren, volgens de grenzen van 1839, buiten Nederland geboren; zij zouden voor 1848 daarom niet verkiesbaar zijn geweest.
- 55 Brief van gouverneur Van Meeuwen aan minister Thorbecke van Binnenlandse Zaken, 7 december 1849, minuut, *RAL*, Archieven provinciaal bestuur, inv.nr. 503.
- 56 Gemeentearchief Roermond, Bevolkingsregister Roermond 1850–1860, nr. 62, 1850. In Den Haag had Strens op het Voorhout een huis gehuurd (Witlox, 'Mr. M. Strens', 279).
- 57 Jurriaanse, *De Nederlandse Ministers*, 187 en 194.
- 58 *Het Kanton Weert* 2 mei 1916, extra uitgave.
- 59 Stadsarchief Sittard-Geleen, Bevolkingsregister Sittard, 1910–1939, deel D IV, 293; Biografie H.A.G. van Groenendaal, databestand PDC.
- 60 *Limburger koerier* 16 juli 1892.
- 61 *De nieuwe koerier* 6 juni 1889.
- 62 Gemeentearchief Maastricht, Bevolkingsregister Maastricht, 1890–1920, 399; Gemeentearchief Meerssen, Bevolkingsregister Meerssen, 1890–1900, 55 (nr. 3570) en 1900–1910, 42 (nr. 5210).
- 63 Brief van Thorbecke aan waarschijnlijk Ch. de Limpens, ongedateerd, in: Thorbecke, *Briefwisseling* VI, 43.

- ⁶⁴ Brief van De Stuers aan P.J.H. Geurts, 5 juni 1901, KDC, Archief P.A.M. Geurts, inv.nr. 253.
- ⁶⁵ Van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof*, 84–87.
- ⁶⁶ Ibidem, 87.
- ⁶⁷ De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 141–142.
- ⁶⁸ Van den Braak *De Eerste Kamer*, 123.
- ⁶⁹ Ibidem, 183.
- ⁷⁰ Goltstein, 'Het ontstaan van het Limburgs chauvinisme', 25–26.
- ⁷¹ *De nieuwe koerier* 6 juni 1889.
- ⁷² *Maas- en Roerbode* 15 juni 1889.
- ⁷³ *Limburger koerier* 30 juni 1892, brief van 'Een oprecht Maastrichtenaar'.
- ⁷⁴ Ibidem 25 en 27 juni 1892.
- ⁷⁵ Ibidem 24 februari 1900.
- ⁷⁶ *NNBW* IX, 'Hengst (Mr. Johannes Baptista Josephus)', 354.
- ⁷⁷ *De Volksvriend* 6 en 13 april 1861, cursivering in origineel.
- ⁷⁸ *Maas- en Roerbode* 30 maart 1861.
- ⁷⁹ Geurts en Janssen, 'Ruim een eeuw geschiedbeoefening', 64–65.
- ⁸⁰ Brief van Nolens aan P.J.H. Geurts, 5 mei 1901, in Geurts, 'Kamerzetel voor De Stuers', 74 noot 23.
- ⁸¹ *Maas- en Roerbode* 5 juni 1901.
- ⁸² Brief van Bolsius aan P.J.H. Geurts, 15 mei 1901, KDC, Archief P.A.M. Geurts, inv.nr. 253.
- ⁸³ Geurts, 'Kamerzetel voor De Stuers', 64.
- ⁸⁴ De Roermondse burgemeester Diepen, geboren en getogen in Noord-Brabant, is daarom hier niet meegenomen: hij woonde voorafgaand aan zijn burgemeestersbenoeming zeventien jaar in het Limburgse Heel.
- ⁸⁵ *Limburger koerier* 12 juni 1913, cursivering in origineel; *Het Kanton Weert* 2 mei 1916, extra uitgave.
- ⁸⁶ SHCL, Pamfletten, doos nr. 1.
- ⁸⁷ Zie ledenlijst in *Publications* jrg. 2, 1865, 269 e.v. De Noord-Brabantse leden uit Boxmeer (Kerstens en Van den Heuvel) zijn hier buiten beschouwing gelaten.
- ⁸⁸ 'Assemblée Générale', 3, cursivering in origineel.
- ⁸⁹ Geurts en Janssen, 'Ruim een eeuw geschiedbeoefening', 50.
- ⁹⁰ *De Volksvriend* 29 mei 1869.
- ⁹¹ Ibidem 5 juni 1869.
- ⁹² *Maas- en Roerbode* 23 en 25 juni 1892.
- ⁹³ Ibidem 18 juni 1892.
- ⁹⁴ Ibidem 8 en 12 juni 1901, *Het Kanton Weert* 1 en 8 juni 1901.
- ⁹⁵ Tillema, *Victor de Stuers*, 5. In een brief aan de pastoor van de Sint-Martinusparochie schreef De Stuers dat hij de gift deed ter herinnering aan het feit dat zijn grootvader in 1789 tijdens de Brabantse revolutie door een aantal Weertenaren gevangen was genomen en vanuit Roermond naar hun stad was gevoerd (ibidem).
- ⁹⁶ Dorren, *De Tweede Kamerverkiezing*, 16.

- 97 Klijn, *Onze man uit Maastricht*, 104.
- 98 P.J.A. Nissen, 'De ontplooiing van het regionaal zelfbewustzijn in de beide provincies Limburg na 1839', in: Schöffers e.a., *Eenheid en scheiding*, 185-186 en 192. Kuiper constateert in zijn dissertatie uit de jaren negentig van de twintigste eeuw dat het lokalisme zich in Limburg tot in onze tijd lijkt te doen gelden (Kuiper, *Lokaal en landelijk*, 26).
- 99 P.J.A. Nissen, 'De ontplooiing van het regionaal zelfbewustzijn in de beide provincies Limburg na 1839', in: Schöffers e.a., *Eenheid en scheiding*, 193-195.
- 100 Ibidem, 189-190.
- 101 Rogier, *Katholieke herleving*, 209.
- 102 Gijsen, *Joannes Augustinus Paredis*, 297.
- 103 Verhage, 'Realiteit of retoriek?', 39; Rogier, *Katholieke herleving*, 209.
- 104 Bornewasser, 'De Nederlandse katholieken', 585.
- 105 Nissen geparafraseerd in: Sniekers, 'De voorgangers van Gijsen', 67.
- 106 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen* 11, 155.
- 107 Goltstein, 'Het ontstaan van het Limburgs chauvinisme', 11.
- 108 Brief van Commissaris des Konings Van Meeuwen aan minister Van Reenen van Binnenlandse Zaken, 14 april 1855, minuut, RAL, Archieven provinciaal bestuur, inv.nr. 4168. In het district Maastricht was inderdaad een groter deel van de bevolking kiesgerechtigd. Volgens een overzicht gevoegd bij het wetsvoorstel tot herziening van de districtsgrenzen uit 1855 mochten 1829 van de 88 861 inwoners van het district Maastricht deelnemen aan de Tweede-Kamerverkiezingen (2,06 %), in het district Roermond waren dit er 1416 van de 90 450 (1,57 %) (*HTK* 1855-1856 B, 433-434).
- 109 Boessen, "Geest der Provincie", 7.
- 110 Brief van gouverneur Gericke van Herwijnen aan de minister van Binnenlandse Zaken, 14 oktober 1841, minuut, RAL, Archieven provinciaal bestuur, inv.nr. 474. Overigens bepaalde de grondwet tot 1848 dat Provinciale Staten ernaar dienden te streven dat de door hen aangewezen Tweede-Kamerleden 'zoo veel doenlijk uit alle oorden van hunne provincie' afkomstig waren (grondwet 1840 artikel 142).
- 111 J. Perry, *De voorman*, 129 e.v.
- 112 Regout was o.a. lid van het hoofdbestuur van de Katholieke Sociale Actie en voorzitter van de juridische afdeling van de Vereniging tot bevordering van de beoefening der wetenschap onder Katholieken in Nederland.
- 113 *Limburger koerier* 19 mei 1909.
- 114 Brief van Hertogelijk Commissaris Beerenbroek aan de minister van Buitenlandse Zaken, 16 juli 1848, NA, Archieven Min. Buitenlandse Zaken, inv.nr. 1772.
- 115 S.J. Fockema Andreae, 'De grootburgers (1848-1879)' in: Fockema Andreae e.a., *500 jaren Staten-Generaal*, 210. Ook kamerleden die afkomstig waren uit andere perifere landsdelen moesten in die tijd lang reizen. Zie bijvoorbeeld de reis naar Den Haag die het Groningse Tweede-Kamerlid J.F. Zijlker maakte (beschreven in Knippenberg en De Pater, *De eenwording*, 56).
- 116 *HTK* 1842-1843, 210.
- 117 De informatie over treinreizen en -tijden die in deze alinea is verwerkt, is verkregen

bij het Nederlands Spoorwegmuseum te Utrecht. De reistijd tussen Maastricht en Den Haag bedroeg volgens de dienstregeling 8 uur en 47 minuten (1868), 7 uur en 30 minuten (1880), 5 uur en 33 minuten (1900) en 4 uur en 23 minuten (1917).

¹⁸ Bekman, 'Spoor en mijn', 15.

¹⁹ HTK 1842-1843, 210 (memorie van toelichting).

²⁰ Ibidem (voorlopig verslag).

²¹ De Limburger 4 april 1850.

²² Bekman, 'Spoor en mijn', 15.

²³ Den Braak, *De Eerste Kamer*, 129.

²⁴ J.J. Vis, 'Van "ménagerie du roi" tot politiek college. De Eerste Kamer van 1849 tot 1887', in: Postma e.a., *Aan deze zijde van het Binnenhof*, 178.

²⁵ Van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis* 1, 130.

²⁶ Prins, 'De Limburgsche afgevaardigden' 1, 342.

²⁷ Orbons en Spronck, 'Limburgers worden Nederlanders', 43.

²⁸ *Venloosche Courant* 3 oktober 1896, geciteerd in Gribling, *Willem Hubert Nolens*, 41.

²⁹ Schreuder, 'Een Kamerverkiezing in 1855', 18. De Limpens sprak 'vrijwel nooit' in de Tweede Kamer (biografie Ch. de Limpens, databestand PDC).

³⁰ Blok, *Veertig jaar*, 34-35.

³¹ Tillema, *Victor de Stuers*, 51.

³² *De Tijd* 5 juli 1850.

³³ Geciteerd in Schreuder, 'Een Kamerverkiezing in 1855', 17.

³⁴ *Venloosch Weekblad* 10 juni 1871.

³⁵ *De Noord-Brabanter* 16 januari 1868.

³⁶ HTK 1864-1865, 632 (zie ook hoofdstuk 4). Voorafgaand aan de plenaire behandeling werden voorstellen besproken in de afdelingen waarin de Kamer was verdeeld. Elk lid had zitting in een van deze afdelingen.

³⁷ Lavater, *Politieke photographien*, 5.

³⁸ *De katholieke illustratie* 15 (1882) nr. 43, 339.

³⁹ HEK 1907-1908, 129.

⁴⁰ *De Nedermaas* 6 (1919) nr. 8, 86.

⁴¹ J.P. Gribling, 'Regout, Louis Hubert Willem (1861-1915)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* deel 2.

⁴² HEK 1915-1916, 11.

⁴³ 'Nécrologie', 375.

⁴⁴ HTK 1869-1870, 651. Haffmans citeerde hier een dichter.

⁴⁵ HTK 1871-1872, 1150 (Haffmans); HTK 1862-1863, 795, en HTK 1868, 335 (De Bieberstein).

⁴⁶ Blok, *Veertig jaar*, 21.

⁴⁷ *De Amsterdammer* 5 februari 1882.

⁴⁸ HTK 1878-1879, 230.

⁴⁹ Tillema, *Victor de Stuers*, 86.

⁵⁰ *Venloosch Weekblad* 20 maart 1886.

⁵¹ G.A.M. Beekelaar, 'Gustave Ruijs de Beerenbrouck (1842-1926), commissaris der

koningin, 1893–1918, en Charles Ruijs de Beerenbrouck (1873–1936), commissaris der koningin, mei-augustus 1918', in: Wieland e.a., *De gouverneurs*, 275–276.

152 HEK 1869–1870, 51.

153 HTK 1902–1903, 773.

154 J.J. Vis, 'Van "ménagerie du roi" tot politiek college. De Eerste Kamer van 1849 tot 1887', in: Postma e.a. *Aan deze zijde van het Binnenhof*, 180–181.

155 Geheim rapport van gouverneur Gericke van Herwijnen aan de koning, 15 augustus 1843, in: *Rapporten van de gouverneurs* II, 163.

156 P. Orbons, 'Limburg in isolement, 1848–1914' in: Venner, *Geschiedenis van Limburg* II, 39.

157 *De Tijd* 20 mei 1864; zie ook hoofdstuk 4.

158 Van der Hoek, 'Een Limburgs dialectstuk', 1 en 6.

159 *Limburger courier* 20 november 1880 (advertentie ten gunste van jhr. G. Ruijs van Beerenbroek).

160 Geciteerd in Op den Camp, "'Wandelend in den vreemde'", 168.

161 P. Orbons, 'Limburg in isolement, 1848–1914' in: Venner, *Geschiedenis van Limburg* II, 39. Zie ook Goltstein, 'Het ontstaan van het Limburgs chauvinisme', 11.

162 Lavater, *Politieke photographien*, 7.

163 *De Gids* 51 (1887) II, 182.

164 De Tempeleers, expositie over carnaval in Maastricht, 2000, vetdruk in origineel.

165 Zie voor de indeling in zittingsjaren: Bannier, *Grondwetten van Nederland* bijlage IIIA (602–606).

166 *Limburg* 12 juni 1901, vetdruk en cursivering in origineel.

167 *Limburger koerier* 12 juni 1913.

168 Op 4 september 1880 meldde De Bieberstein verhinderd te zijn wegens ongesteldheid (HTK 1879–1880, 1283), enkele weken later, na de opening van het nieuwe parlementaire jaar was hij weer drie dagen aanwezig, om het tijdelijk voorzitterschap op zich te nemen; vervolgens bleef hij afwezig tot zijn dood op 1 november 1880.

169 Zie bijlage III.

170 Van den Braak, *De Eerste Kamer*, 125.

171 Ibidem, 185.

172 De minimumleeftijd was in de periode 1840–1918 voor de Tweede Kamer dertig jaar. Voor de Eerste Kamer gold tussen 1840 en 1848 een minimumleeftijd van veertig, vanaf 1848 was de leeftijdsgrens gelijk aan die voor de Tweede Kamer.

173 Voor wat betreft de onderzoeksperiode van Van den Berg (1849–1977) was De Bieberstein recordhouder, samen met P.G.J. van der Schrieck die ten tijde van zijn kamerlidmaatschap eveneens de leeftijd van vierentachtig jaar bereikte (Van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof*, 281 noot 3). *De Tijd* 3 november 1880.

174 Brief van De Bieberstein aan Thorbecke, 31 januari 1862, NA, Archief Thorbecke, inv.nr. 73.

175 *De Tijd* 3 november 1880.

176 Respectievelijk: HTK 1875–1876, 1638, HTK 1871–1872, 1120, en HTK 1870–1871, 821.

177 HTK 1878–1879, 292.

- 98 HTK 1880–1881, 9.
- 99 S.J. Fockema Andreae, 'De grootburgers (1848–1879)', in: Fockema Andreae e.a., *500 jaren Staten-Generaal*, 224.
- 100 Voor de tekst van dit gedicht en nadere informatie, zie: Geurts, 'De entree van Mgr. W. Everts'.
- 101 Van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof*, 121.
- 102 Ibidem, 122 en 124–125.
- 103 Ibidem, 133–134.
- 104 Biografie J.H.J. Beckers, databestand PDC.
- 105 De hervkiezing in 1917 telt hier minder, omdat toen ook in Limburg het principe 'laat zitten wie zit' werd gehanteerd.
- 106 Geurts, 'Kamerzetel voor De Stuers', 61.
- 107 Bolsius, 'De Stuers als kamerlid', 99.
- 108 Geurts, 'Kamerzetel voor De Stuers', 64.
- 109 Geciteerd in ibidem, 67–68.
- 110 Geurts, 'Kamerzetel voor De Stuers', 63.
- 111 *Onze afgevaardigden 1897*, 49.
- 112 Perry, *Roomsche kinine*, 155.
- 113 *De Nedermaas* 2 (1925) nr. 10, 1.
- 114 Exclusief de Noord-Brabantse leden uit het district Boxmeer (Hengst, Van den Heuvel en Kerstens).
- 115 Van den Braak, *De Eerste Kamer*, 120 en 179.
- 116 De opmerking van J.J. Vis dat het opvallend is dat 'het aan landadel zo rijke Limburg' tussen 1849 en 1887 slechts tweemaal een jonkheer naar Den Haag zond, dient daarom van een kanttekening te worden voorzien. (J.J. Vis, 'Van "ménagerie du roi" tot politiek college. De Eerste Kamer van 1849 tot 1887', in: Postma e.a., *Aan deze zijde van het Binnenhof*, 181.)
- 117 Van den Braak, *De Eerste Kamer*, 179–180.
- 118 Zie Van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof*, 67–71, en Van den Braak, *De Eerste Kamer*, 487–498.
- 119 Van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof*, 42–43.
- 120 *Onze afgevaardigden 1897*, 277.
- 121 Van der Hoek e.a., *De Venlose krant*, 77–78.
- 122 *Venloosch Weekblad* 10 oktober 1896.
- 123 *Venloosche Courant* 10 oktober 1896.

Hoofdstuk 3

- 1 HTK 1864–1865, 410.
- 2 Rogier, 'Nederlands-Limburg 1813–1863', 83.
- 3 *De Gids* 51 (1887) 11, 182.
- 4 Voor de tekst van de grondwet van 1840 (en van latere grondwetten) zie o.a.: Bannier, *Grondwetten van Nederland*, 362 e.v.

- 5 Over de geografische reikwijdte van deze 'omgeving' – de in de grondwet genoemde 'kringen' – zie Dingemans, 'De invoering en afkondiging', 491.
- 6 Brief van de rijksminister van Binnenlandse Zaken, A. Ritter von Schmerling, aan de Nederlandse gezant te Frankfurt, jhr. F.H.W. von Scherff, 11 oktober 1848, in: *Bescheiden betreffende*, 525–527. Bij de grondwetsherziening van 1848 werd de redactie van het artikel gewijzigd. De nieuwe tekst sprak van '[...] Groningen, Drenthe en het Hertogdom Limburg, behoudens [...]'. Von Schmerling vond deze wijziging, waarin het verbindingswoord 'vorangerückt ist', minder wenselijk (ibidem).
- 7 Gezien de neutrale status die aan België werd toegekend, was de opname van Belgisch-Luxemburg in de Duitse Bond geen optie.
- 8 Mededeling van de Nederlandse gezant bij de Duitse Bond, *HTK* 1839–1840 n VIII, 302.
- 9 Zie o.a. de inhoud van een rapport van de minister van Buitenlandse Zaken, J.G. baron Verstolk van Soelen, aan de koning, weergegeven in Dingemans, 'De invoering en afkondiging', 480.
- 10 In artikel 1 van de grondwet (zie hiervoor) werd aangegeven dat Limburg deel uitmaakte van Nederland 'behoudens' zijn betrekkingen met de Duitse Bond.
- 11 Grochtmann, *Die Niederländische Provinz Limburg*, 42 noot 16.
- 12 Voor de tekst van dit besluit zie *Administratief memoriaal* 1841 nr. 154, 24–31. Een toelichting op dit besluit is te vinden bij Huber, *Deutsche Verfassungsgeschichte* II, 155–158. Gezien de publicatie van dit besluit in Limburg (in 1841) waren zijn bepalingen volgens de gouverneur ook daar van kracht.
- 13 Zie ook: Grochtmann, *Die Niederländische Provinz Limburg*, 42.
- 14 Zie voor een overzicht m.n. Van der Heijden, 'Separatisme in Limburg'.
- 15 Ibidem, 25.
- 16 Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 350–351.
- 17 *Stenographischer Bericht* I, 218.
- 18 Ibidem II, 1012.
- 19 Wollstein, *Das 'Großdeutschland' der Paulskirche*, 249–250.
- 20 *Stenographischer Bericht* IX, 6543.
- 21 Ibidem, 6544.
- 22 Het afscheid van de Nationale Vergadering was allesbehalve hartelijk. Nadat de tekst van de verklaring van Van Scherpenzeel Heusch was voorgelezen, klonken er weinig vriendelijke uitroepen in de vergaderzaal, zo lezen we in het stenografisch verslag: 'Stimmen von der hinten: Hinaus! er kann nicht mehr hier sitzen, wenn er ausgetreten ist!' (ibidem).
- 23 Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 199–200.
- 24 Zie o.a. ibidem, 204–205 en 356–357; Geurts, 'Historische aspecten', 62.
- 25 Kraume, *Außenpolitik* 1848, 192.
- 26 J.C. Boogman, 'The Netherlands in the European Scene 1813–1913', in: G.A.M. Beekelaar e.a. (red.), *Vaderlands Verleden*, 65.
- 27 Kladnotulen ministerraad 21 oktober 1848, in: *Bescheiden betreffende*, 527 noot 2.
- 28 Boogman, 'Achtergronden en algemene tendenties', 52.

- ²⁹ HTK 1840, 41.
- ³⁰ Boissevain, *De Limburgsche kwestie*, citaat op 39.
- ³¹ Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen* 11, 191; Kraume, *Außenpolitik* 1848, 188–190; Geurts, 'Historische aspecten', 68–69.
- ³² Notulen ministerraad 5 september 1848, in: *Bescheiden betreffende*, 469–470.
- ³³ Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 71.
- ³⁴ Beumers, *Limburgs separatisme*, 14.
- ³⁵ J.H.M. Wieland, 's Konings verschijning in het hertogdom Limburg', in: Van Bree e.a. *'Van der Nuyersen upwaert'*, 309.
- ³⁶ Orbons en Spronck, 'Limburgers worden Nederlanders', 52; Ubachs, *Handboek*, 370.
- ³⁷ Maenen, *Petrus Regout*, 114.
- ³⁸ Munier, 'De reorganisatie van het kerkelijk bestuur', 165 noot 134.
- ³⁹ Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen* 11, 191. De aankoop van Vaeshartelt lijkt inderdaad vooral symbolisch bedoeld te zijn geweest: vaak kwam de koning niet op het kasteel. Op 8 oktober 1846 meldde het *Weekblad van Heerlen* dat de koninklijke kok, die ter voorbereiding op een gepland bezoek op Vaeshartelt was aangekomen, aan de gouverneur had bericht dat het bezoek niet doorging.
- ⁴⁰ Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan gouverneur Gericke van Herwijnen, 17 juni 1843, in: *Rapporten van de gouverneurs* 11, 84.
- ⁴¹ Brief van de tijdelijk minister van Binnenlandse Zaken, De Kempenaer, aan de koning, 28 juli 1848, NA, Archief Kabinet des Konings, inv.nr. 4203.
- ⁴² Miesen, *A misérable appendix*, 18; Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 709–710.
- ⁴³ Op den Camp, 'Towards one nation', 85.
- ⁴⁴ Spiertz, 'Limburg uit de Duitse Bond', 14; Verbeet, 'Limburg 100 jaar onverkort Nederlands', 66; Op den Camp, 'Towards one nation', 84; Rogier 'Nederlands Limburg 1813–1963', 83.
- ⁴⁵ HEK 1866–1867, 278 en 264.
- ⁴⁶ Op den Camp, "'Noch Fransch, noch Pruissisch'", 96–97; Everts, 'Liever Turks dan Pruisisch', 138.
- ⁴⁷ Boessen, "'Geest der Provincie'", 25–26.
- ⁴⁸ Op den Camp, 'Vreemd Vaderland', 389.
- ⁴⁹ Abeling, *Teloorgang en wederopstanding*, 81–82.
- ⁵⁰ Boogman, 'Achtergronden en algemene tendenties', 44–45.
- ⁵¹ Het ene KB had betrekking op Maastricht en Sint-Pieter, het andere op overig Limburg (*Staatsblad* 1867 nrs. 98 en 99).
- ⁵² HEK 1866–1967, 264.
- ⁵³ *Nederlandsche gedachten* 30 januari 1864. Het bewuste artikel draagt de titel 'De Limburgsche quaestie'.
- ⁵⁴ Van Karnebeek, *Ter toelichting van de Limburgsche kwestie*, 1 (voorwoord).
- ⁵⁵ HTK 1863–1864, 644.
- ⁵⁶ Boogman, 'Achtergronden en algemene tendenties', 48. Het streven richtte zich overigens met name op Luxemburg.
- ⁵⁷ Witlox, 'Wilde geruchten', 250–251.

- 58 *De Limburger koerier* schreef op 31 januari 1919: 'De Belgische annexionisten spreken steeds van een "Limbourg cédé", een afgestaan Limburg – zij bedoelen er Nederlandsch Limburg mee – dat zij terug willen hebben.'
- 59 De Waele, 'De Belgische annexionistische campagne', 353.
- 60 *La protestation du Limbourg*, titelblad.
- 61 Wagemans, 'Limburg en het Belgische annexionisme', 110–111 en 115; Van der Heijden, 'Tijden veranderen', 154.
- 62 Aantekening in zijn dagboek, 14 november 1917, *De Beaufort, Dagboeken en aantekeningen* 11, 961.
- 63 Van der Heijden, 'Tijden veranderen', 103.
- 64 Orbons en Spronck, 'Limburgers worden Nederlanders', 51.
- 65 Van der Heijden, 'Tijden veranderen', 149; Wagemans, 'Limburg en het Belgische annexionisme', 115.
- 66 Van der Heijden, 'Tijden veranderen', 151.
- 67 Bank en Van Buuren, 1900, 23. Zie ook Wagemans, 'Limburg en het Belgische annexionisme', 132.
- 68 *Gemeentebblad van Venlo* 1919 nr. 584, 8; notulen gemeenteraad van Venray, vergadering 14 december 1918, Gemeentearchief Venray, Gemeentebestuur 1815–1941, inv.nr. 7.
- 69 Dit manifest had de titel 'Aan de Limburgsche Bevolking'; tekst o.a. in: *Nieuwe Venlosche Courant*, 10 december 1918.
- 70 Zie Van der Heijden, 'Tijden veranderen', 129–131.
- 71 Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen*, 182–183. Elk van deze liederen had (en heeft) een uitgesproken pro-Nederlandse strekking, bij het Limburgse volkslied vervat in het vierde couplet. De officiële titel van het Limburgs volkslied is overigens *Limburg mijn vaderland*.
- 72 Troonrede van 16 september 1919, *De Derde Dinsdag*.
- 73 Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen*, 182–183.
- 74 Wagemans, 'Limburg en het Belgische annexionisme', 132.
- 75 Ibidem, 108.
- 76 Prins, 'De Limburgsche afgevaardigden' 1, 342.
- 77 Ook Beumers wijst hierop in zijn onderzoek naar het gedrag van Limburgse afgevaardigden in de Tweede Kamer in de periode 1840–1848 (Beumers, *Limburgs separatisme*, 27).
- 78 *HTK* 1847–1848, 653.
- 79 Brief van hertogelijk commissaris Beerenbroek aan gouverneur Van Meeuwen, 3 november 1848, afschrift aan de minister van Binnenlandse Zaken, NA, Archief Min. Binnenlandse Zaken Kabinet, inv.nr. 60, dossiernr. 1702. De typering 'hinkende seperatist' gold Tweede-Kamerlid Corneli, daar hij bij de grondwetsherziening van 1848 voor hoofdstuk 1 had gestemd.
- 80 Zie de brief van Van Scherpenzeel Heusch aan de voorzitter van de Tweede Kamer waarvan in de zitting van 15 februari 1849 melding werd gemaakt: *HTK* 1849, 2.
- 81 KDC, Archief Nolens, inv.nr. 186. De *Nieuwe Venlosche Courant* liet zich gelijkluidend

- uit (*Nieuwe Venlosche Courant*, 10 december 1918). De term 'onvaderlandslievende gevoelens' is afkomstig van Nolens (Notulen katholieke kamerclub, vergadering 1 oktober 1919, KDC, Archief RK Staatspartij, inv.nr. 104).
- 12 Prins, 'De Limburgsche afgevaardigden' 1, 349 noot 2; Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 339 noot 1. Beumers sluit zich in deze kwestie aan bij Prins (Beumers, *Limburgs separatisme*, 25).
- 13 Van der Heijden, 'Bedreigd Maastricht', 106.
- 14 'Hij heeft zijn banden met de separatisten goed verborgen weten te houden.' Aldus Van der Heijden (*ibidem*).
- 15 Van der Heijden, 'Tijden veranderen', 149; De Waele, 'De Belgische annexionistische campagne', 377–378 (abusievelijk genummerd 378–377).
- 16 Geheim rapport van gouverneur Van Meeuwen aan de koning, 15 april 1848, NA, Archief Kabinet des Konings, inv.nr. 4481.
- 17 Vgl. Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 339 noot 1.
- 18 *Ibidem*, 690 noot 2.
- 19 Brief van gouverneur Van Meeuwen aan de minister van Binnenlandse Zaken, 26 oktober 1848, NA, Archief Min. Binnenlandse Zaken Kabinet, inv.nr. 60.
- 20 HTK 1918–1919, 686.
- 21 KDC, Archief RK Staatspartij, inv.nr. 104, notulen van de vergadering van 1 oktober 1919.
- 22 *Journal du Limbourg* aangehaald in Witlox, *De staatkundige emancipatie*, 47, cursivering in origineel.
- 23 A.J. Geurts, 'Stemming en stemming maken. Noordoost Limburg in het voorjaar van 1848', in: Van Hellenberg Hubar e.a., *Maaslands Melange*, 272.
- 24 Zie voor deze gevoelens van Gericke van Herwijnen: A.F.J. van Kempen, 'J.E.P.E. Gericke (1785–1845), gouverneur van Limburg, 1841–1845', in: Wieland e.a., *De gouverneurs*, 97–98.
- 25 Geheime rapporten van gouverneur Gericke van Herwijnen aan de koning, 15 april en 15 juni 1843, in: *Rapporten van de gouverneurs* II, resp. 54 en 80.
- 26 Geheim rapport van gouverneur Gericke van Herwijnen aan de koning, 30 september 1842, NA, Archief Kabinet des Konings, inv.nr. 4480.
- 27 Wagemans, 'Limburg en het Belgische annexionisme', 121 en 127.
- 28 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen* II, 196.
- 29 Citaat uit: Kemp, *Limburg 1839–1939*, 10.
- 30 Verbeet, *Limburg op de tweesprong*, 29.
- 31 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen* II, 195.
- 32 *Ibidem*.
- 33 *Ibidem*.
- 34 Brief van Von Scherff aan de minister van Buitenlandse Zaken, 19 juli 1848, in: *Bescheiden betreffende*, 336–337.
- 35 Zie voor het wapen van Michiels van Verduynen: V.d. Venne, *Limburgsche wapens*, 70.
- 36 HTK 1840–1841, 189.

- 107 Geheim rapport van gouverneur Gericke van Herwijnen aan de koning, 13 juni 1843, in: *Rapporten van de gouverneurs* 11, 80–81.
- 108 Brief van de directeur van het Kabinet des Konings aan de minister van Buitenlandse Zaken, 20 juni 1843, in: *ibidem*, 82.
- 109 Zie Cramer, *Parlement en pers*, 110.
- 110 Geheim rapport van gouverneur Gericke van Herwijnen aan de koning, 1 juli 1843, in: *Rapporten van de gouverneurs* 11, 109–111.
- 111 Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 339 noot 1.
- 112 Ubachs, *Handboek*, 370.
- 113 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de koning, 15 december 1848, minuut, NA, Archief Min. Binnenlandse Zaken Kabinet, inv.nr.60. In deze brief droeg de minister, op aangeven van gouverneur Van Meeuwen, Beerenbroek voor. Dezelfde dag liet de koning weten de onderscheiding te zullen verlenen.
- 114 Geheim rapport van gouverneur Gericke van Herwijnen aan de koning, 1 juli 1843, in: *Rapporten van de gouverneurs* 11, 109–111.
- 115 Mededeling van gouverneur Gericke van Herwijnen (zie Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 204 noot 2).
- 116 Brief van hertogelijk commissaris Beerenbroek aan de minister van Buitenlandse Zaken, 16 juli 1848, NA, Archieven Min. Buitenlandse Zaken, inv.nr.1772.
- 117 HTK 1847–1848, 697.
- 118 Van Banning, 'Honderd jaar "gewone provincie"', 130.
- 119 Brief van gouverneur Van Meeuwen aan de minister van Binnenlandse Zaken, 11 september 1848, minuut, RAL, Archieven provinciaal bestuur, inv.nr.497.
- 120 HTK 1847–1848, 899.
- 121 Nies, *Weert*, 159.
- 122 Geheim rapport van gouverneur Gericke van Herwijnen aan de koning, 15 juli 1843, in: *Rapporten van de gouverneurs* 11, 109–111.
- 123 A.J.H.J. Bloemarts had zich tijdens en na de Belgische opstand aan de zijde van het Noorden geschaard; 'zijne steeds betoonde gehechtheid aan de Nederlandsche regering' had voor hem een zware financiële aderlating betekend. Dat er een goede band bestond tussen de twee familieleden werd duidelijk toen het latere Tweede-Kamerlid zijn neef steunde bij een (vergeefse) poging benoemd te worden tot griffier van Provinciale Staten van Limburg. (Geheim rapport van gouverneur Gericke van Herwijnen aan de koning, 15 oktober 1841, minuut, RAL, Archieven provinciaal bestuur, inv.nr.578; brief van gouverneur Gericke van Herwijnen aan de minister van Binnenlandse Zaken, 28 oktober 1841, NA, Archief Min. Binnenlandse Zaken Geheim, inv.nr.54; Verbeet, *Limburg op de tweesprong*, 133.)
- 124 Brief van waarnemend gouverneur Kerens aan buitengewoon commissaris Gericke van Herwijnen, 10 juni 1839, RAL, Archieven provinciaal bestuur, inv.nr.10680. Gericke van Herwijnen had Kerens om advies gevraagd n.a.v. Swarts verzoek aan de koning om te worden benoemd tot auditeur-militair in de Limburg.
- 125 HTK 1847–1848, 898–899 (Thissen), 930 (Bloemarts) en 935–937 (Swart).
- 126 In de districten Sittard en Venlo was een herstemming noodzakelijk omdat geen van

de kandidaten bij de eerste stemmingsronde in november een absolute meerderheid had behaald.

¹²⁷ Prins, 'De Limburgsche afgevaardigden' 1, 349 noot 2.

¹²⁸ HTK 1849, 179.

¹²⁹ Volgens een mededeling van gouverneur Gericke van Herwijnen (Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 204 noot 2).

¹³⁰ Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan gouverneur Gericke van Herwijnen, 17 juni 1843; brief van gouverneur Gericke van Herwijnen aan de minister van Binnenlandse Zaken, 14 juli 1843; in: *Rapporten van de gouverneurs* 11, resp. 84 en 112.

¹³¹ Brief van gouverneur Gericke van Herwijnen aan de minister van Binnenlandse Zaken en bijlage, 14 juli 1843, in: *ibidem*, 113 en 114.

¹³² Geheim rapport van gouverneur Gericke van Herwijnen aan de koning, 30 november 1843, in: *ibidem*, 216.

¹³³ Brief van gouverneur Van Meeuwen aan de minister van Binnenlandse Zaken, 20 november 1848, NA, Archief Min. Binnenlandse Zaken Kabinet, inv.nr. 60, dossiernr. 1702.

¹³⁴ *Nationaal Biografisch Woordenboek van de Koninklijke Vlaamse Academiën van België* III, 108–109. Zie ook: Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 216 noot 3 en 516–517 noot 2.

¹³⁵ Brief van De Liedel de Well aan gouverneur Van Meeuwen, 23 mei 1848, RAL, Archieven provinciaal bestuur, inv.nr. 495. De Liedel de Well voldeed met deze brief aan het uitdrukkelijk verlangen van de koning om de zaak voor te leggen aan de gouverneur.

¹³⁶ A.J. Geurts, 'Stemming en stemming maken. Noordoost Limburg in het voorjaar van 1848', in: Van Hellenberg Hubar e.a., *Maaslands Melange*, 272. Overigens kan nogmaals gewezen worden op de neiging van De Liedel de Well om tegenstanders bijzonder snel te voorzien van het predikaat separatist. Het opplakken van een dergelijk etiket zegt hier meer over degene die typeerde dan over de personen die getypeerd werden. Het is in ieder geval duidelijk dat de baron zichzelf rekende tot de tegenstanders van een afscheiding.

¹³⁷ Geheim rapport van gouverneur Gericke van Herwijnen aan de koning, 31 juli 1843, in: *Rapporten van de gouverneurs* 11, 124.

¹³⁸ Beekelaar, 'Tussen twee revolutiejaren. De Eerste Kamer van 1830 tot 1848', in: Postma e.a., *Aan deze zijde van het Binnenhof*, 134.

¹³⁹ Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 691 noot 1.

¹⁴⁰ Brief van gouverneur Van Meeuwen aan de minister van Binnenlandse Zaken, 28 januari 1849, NA, Archief Min. Binnenlandse Zaken Kabinet, inv.nr. 60.

¹⁴¹ Maenen, *Petrus Regout*, 88–89.

¹⁴² Verbeet, *De beide Limburgen*, 20.

¹⁴³ HEK 1849–1850, 56¹⁷.

¹⁴⁴ *L'Aviso de la Meuse* 9 december 1848, geciteerd in Op den Camp, 'Noch is Limburg niet gescheiden!', 37. Het betrof de uitslag van de eerste ronde. Weliswaar had die stemming in het district Venlo geen winnaar opgeleverd, er waren daar wel twee

anti-separatisten op de plaatsen één en twee geëindigd; de tweede ronde zou tussen deze twee tegenstanders van afscheiding plaatsvinden.

- 145 Blok, *Stemmen en kiezen*, 31.
- 146 Brief van Gericke van Herwijnen, commissaris voor de wederinbezitting, aan de secretaris van staat, baron van Doorn van Westcapelle, 23 september 1840, in: Munier, 'De reorganisatie van het kerkelijk bestuur', 222.
- 147 Rapport van de raad van ministers aan de koning, 28 oktober 1839, in: Colebrande, *Gedenkstukken*, 703.
- 148 A.F.J. van Kempen, 'Mr. A.J.L. Borret (1782–1858) en J.E.P.E. Gericke (1785–1845), commissarissen voor de inbezitting, 1839–1840', in: Wieland, *De gouverneurs*, 89.
- 149 Deze benoeming geschiedde bij Koninklijk Besluit van 30 september 1841 nr. 65 en betrof 33 van de 39 statenleden. Alleen de zes leden die namens de stad Maastricht zouden plaatsnemen, werden op reguliere wijze gekozen (d.w.z. door de stedelijke raad van Maastricht).
- 150 Kraume, *Außenpolitik*, 192.
- 151 Geheim rapport van gouverneur Van Meeuwen aan de koning, 15 juli 1846, NA, Archief Kabinet des Konings, inv.nr. 4481.
- 152 Van der Heijden, 'Separatisme in Limburg', 25; Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 204–205 en 356–357.
- 153 Voor de bevolkingscijfers en het aantal stemgerechtigden in Limburg in 1839, zie: Blok, *Stemmen en kiezen*, 300.
- 154 Ibidem.
- 155 Verbeet, *De beide Limburgen*, 8.
- 156 Geheim rapport van gouverneur Gericke van Herwijnen aan de koning, 30 september 1841, minuut, RAL, Archieven provinciaal bestuur, inv.nr. 578.
- 157 Circulaire van de minister van Binnenlandse Zaken aan de Commissarissen des Konings in de verschillende provincies, 24 januari 1854, ibidem, inv.nr. 508 (onder nr. 4331).
- 158 Brief van gouverneur Van Meeuwen aan de minister van Binnenlandse Zaken, 28 januari 1854, minuut, ibidem.
- 159 In juli moest er een vervanger gekozen worden voor Beerenbroek en diende de reguliere vacature te worden opgevuld; in september werden drie buitengewone leden gekozen en in november vonden de eerste rechtstreekse verkiezingen plaats.
- 160 Brief van hertogelijk commissaris Beerenbroek aan de minister van Buitenlandse Zaken, 17 mei 1848, in: Wels, *Bescheiden betreffende*, 208; brief van Eerste-Kamerlid De Liedel de Well aan gouverneur Van Meeuwen, 23 mei 1848, RAL, Archieven provinciaal bestuur, inv.nr. 495. De baron schreef de gouverneur dat hij de koning had medegedeeld dat de verkiezingsuitslag moest worden beschouwd 'als gevolg der directe verkiezingen zonder kiescens'. Van een relatie tussen census en uitslag is volgens Derks geen sprake, daar Van Scherpenzeel Heusch ook bij de kamerverkiezingen in november – toen de lagere sociale klassen waren uitgesloten – 'door de Limburgers als afgevaardigde [werd] gekozen' (Derks, *De gewinning*, 51). Hierbij dient te worden opgemerkt dat Van Scherpenzeel Heusch toen, anders dan bij de

verkiezingen van mei, niet gekozen werd in geheel Limburg, maar slechts in twee van de vijf districten. Bovendien was de steun voor de baron ook in die twee districten, Sittard en Heerlen, minder groot dan in de vergaderingen van kiesmannen die in mei hadden plaatsgevonden.

- ¹⁶¹ Geurts, 'De Limburgse meilverkiezingen', 52.
- ¹⁶² De geringe opkomst bij de mei-verkiezingen relativeert ook volgens Boogman de overwinning van Van Scherpenzeel: onder de thuisblijvers bevonden zich waarschijnlijk heel wat onverschilligen, sceptici en (een beperkt aantal) overtuigde anti-separatisten (Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 355-356).
- ¹⁶³ Geurts, 'De Limburgse meilverkiezingen', 54. Geurts vraagt daarom ook aandacht voor de lokale omstandigheden als verklaringsfactor (ibidem, 53-54; zie ook A.J. Geurts, 'Stemming en stemming maken. Noordoost Limburg in het voorjaar van 1848', in: Van Hellenberg Hubar e.a., *Maaslands Melange*, 262).
- ¹⁶⁴ Geurts, 'De Limburgse meilverkiezingen', 54.
- ¹⁶⁵ Niet alle 308 kiesmannen namen deel aan de verkiezingen, maar het aantal dat niet opkwam was bijzonder klein (zes) en hier te verwaarlozen.
- ¹⁶⁶ De namen en beroepen van de kiesmannen werden (per gemeente) gepubliceerd in het *Memoriaal voor de Duitse Bondsaken* en zijn opgenomen in: Dorren, 'Het Hertogdom Limburg', 120-125. Boogman heeft deze kiesmannen naar beroep gegroepeerd: Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 356 noot 1.
- ¹⁶⁷ Dorren, 'Het Hertogdom Limburg', 163.
- ¹⁶⁸ Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan gouverneur Van Meeuwen, 21 oktober 1848, minuut, NA, Archief Min. Binnenlandse Zaken Kabinet, inv.nr. 50.
- ¹⁶⁹ Blok, *Stemmen en kiezen*, 28-29.
- ¹⁷⁰ Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan gouverneur Gericke van Herwijnen, 9 oktober 1841, RAL, Archieven provinciaal bestuur, inv.nr. 474.
- ¹⁷¹ Brief van gouverneur Gericke van Herwijnen aan de minister van Binnenlandse Zaken, 14 oktober 1841, minuut, ibidem.
- ¹⁷² Ibidem.
- ¹⁷³ Geheim rapport van gouverneur Gericke van Herwijnen aan de koning, 15 oktober 1841, minuut, ibidem, inv.nr. 578.
- ¹⁷⁴ Brief van gouverneur Gericke van Herwijnen aan de minister van Binnenlandse Zaken, 14 oktober 1841, minuut, ibidem.
- ¹⁷⁵ Cramer, *Parlement en pers*, 110.
- ¹⁷⁶ *HTK* 1844-1845, 55. Bij een vacature voor de Hoge Raad nomineerde de Tweede Kamer volgens grondwettelijk voorschrift drie kandidaten. De koning benoemde vervolgens een van deze genomineerden. Voorafgaand aan de hier voorliggende nominatie zond de Hoge Raad op 19 oktober 1844 een lijst naar de Tweede Kamer met mogelijke kandidaten; Strens werd daarbij als eerste vermeld (*HTK* 1844-1845, 10).
- ¹⁷⁷ Geciteerd in Witlox, 'Mr. M. Strens', 271.
- ¹⁷⁸ Geheim rapport van gouverneur Gericke van Herwijnen aan de koning, 30 juni 1842, minuut, RAL, Archieven provinciaal bestuur, inv.nr. 578.

- 179 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan gouverneur Gericke van Herwijnen, 31 oktober 1846, *ibidem*; 'goede' onderstreept in origineel.
- 180 *Ibidem*.
- 181 Geheim rapport van gouverneur Van Meeuwen aan de koning, 17 juli 1847, NA, Archief Kabinet des Konings, inv.nr. 4481.
- 182 Geheim rapport van gouverneur Van Meeuwen aan de koning, 16 juli 1848, *ibidem*.
- 183 Vgl. Blok, *Stemmen en kiezen*, 29.
- 184 De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 57.
- 185 Boogman, *Rondom 1848*, 72.
- 186 Blok, *Stemmen en kiezen*, 28.
- 187 Brief van de hertogelijk commissaris Beerenbroek aan de minister van Buitenlandse Zaken, 19 oktober 1848, in: *Bescheiden betreffende*, 523.
- 188 Notulen van de ministerraad, 21 oktober 1848, in: *ibidem*, 527–528.
- 189 NA, Archief Min. Binnenlandse Zaken Kabinet, inv.nr. 62, dossiernr. 1702; 'tegenwerking ten goede' onderstreept in origineel.
- 190 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan gouverneur Van Meeuwen, 21 oktober 1848, minuut, *ibidem*, inv.nr. 50.
- 191 *Ibidem*, inv.nr. 62, dossiernr. 1702; de namen Leclercq en Bontamps onderstreept in origineel.
- 192 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan gouverneur Van Meeuwen, 22 oktober 1848, minuut, *ibidem*, inv.nr. 60.
- 193 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan gouverneur Van Meeuwen, 21 oktober 1848, minuut, *ibidem*, inv.nr. 50. Brief van gouverneur Van Meeuwen aan de minister van Binnenlandse Zaken, 28 januari 1849, *ibidem*, inv.nr. 60.
- 194 Geciteerd in Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 691.
- 195 Stadsarchief Sittard-Geleen, Archief Sittard 1794–1930, inv.nr. 3435.
- 196 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan gouverneur Van Meeuwen, 21 oktober 1848, minuut, NA, Archief Min. Binnenlandse Zaken Kabinet, inv.nr. 50.
- 197 *Nederlandsche staatscourant* 1848 nrs. 297 en 307, 15 en 28 december 1848.
- 198 Brief van districtscommissaris van Roermond Beerenbroek aan gouverneur Van Meeuwen, 9 november 1848; afschrift door de gouverneur gezonden aan de minister van Binnenlandse Zaken: brief gouverneur Van Meeuwen aan de minister van Binnenlandse Zaken, 10 november 1848, NA, Archief Min. Binnenlandse Zaken Kabinet, inv.nr. 60, dossiernr. 1702.
- 199 Geciteerd in Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 691.
- 200 Brief van gouverneur Van Meeuwen aan de minister van Binnenlandse Zaken, 28 januari 1849, NA, Archief Min. Binnenlandse Zaken Kabinet, inv.nr. 60.
- 201 Geheim rapport van gouverneur Van Meeuwen aan de koning, 15 april 1848, NA, Archief Kabinet des Konings, inv.nr. 4481.
- 202 Brief van de directeur van het Kabinet des Konings, A.G.A. ridder van Rappard, aan gouverneur Van Meeuwen, 25 juli 1847, *ibidem*, inv.nr. 4195.
- 203 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen* 11, 191.
- 204 Notulen van de ministerraad, 21 oktober 1848, in: *Bescheiden betreffende*, 527.

- 205 Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 365.
- 206 *HTK* 1847–1848, 697.
- 207 *Ibidem*, 653.
- 208 *Ibidem*, 280.
- 209 *HTK* 1843–1844, 284.
- 210 Beumers, *Limburgs separatisme*, 26–27; J.L.M. Leclercq is ten onrechte niet meegenomen in dit onderzoek. De drie buitengewone leden van de Tweede Kamer, Thissen, Bloemarts en Swart, worden door Beumers terzijde behandeld (*ibidem*, 21).
- 211 Geradts: *HTK* 1847–1848, 690 e.v.; Swart: *HTK* 1847–1848, 936–937; Thissen: *HTK* 1847–1848, 899; Bloemarts: *HTK* 1847–1848, 930; Borret: *HTK* 1849, 162; De Lom de Berg: *HTK* 1849, 179; Beerenbroek: *HEK* 1849, 18–19; Regout: *HEK* 1849, 19. De Liedel de Well is hier buiten beschouwing gebleven vanwege de summiere verslaglegging van de Eerste-Kamervergaderingen.
- 212 *HEK* 1849–1850, 56¹⁷.
- 213 *Bescheiden betreffende*, 511 noot 6.
- 214 Brief van de Nederlandse gezant in Frankfurt, Von Scherff, aan de minister van Buitenlandse Zaken, 12 oktober 1848, in: *Bescheiden betreffende*, 511.
- 215 *De Tijd* 15 januari 1849.
- 216 *HTK* 1849, 2.
- 217 Ook volgens Wollstein was het zo dat Van Scherpenzeel Heusch er met zijn brief uit mei 1848 aan de Nationale Vergadering voor zorgde dat de Limburgse kwestie op de politieke agenda in Frankfurt verscheen (Wollstein, *Das 'Großdeutschland'*, 245).
- 218 *HTK* 1849, 157.
- 219 Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 662 noot 3.
- 220 Notulen ministerraad 12 augustus 1848 in: *Bescheiden betreffende*, 400.
- 221 Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 607.
- 222 *HTK* 1847–1848, 697.
- 223 *HTK* 1840–1841, 119.
- 224 *Histoire parlementaire du traité* 1, 468 (8 maart 1839).
- 225 Ernest Renan schrijft: 'L'oubli et je dirai même l'erreur historique, sont un facteur essentiel de la formation d'une nation [...]' (Renan, *Qu'est-ce que c'est une nation?*, 8). Hobsbawn omarmt deze stelling (Hobsbawn, *Nations and nationalism*, 12).
- 226 Tekst in het verslag van de commissie aan ps: notulen van Provinciale Staten van Limburg, zomervergadering 1867, *Provinciaal blad van Limburg* 1867 nr. 140, 125–131. Het besluit tot het zenden was genomen op 2 juli 1867: *ibidem*, 23–24.
- 227 Zie o.a. Cornelis: *HTK* 1863–1864, 23; De Bieberstein Rogalla Zawadsky: *HTK* 1863–1864, 172 en 423, *HTK* 1864–1865, 214; Van der Maesen de Sombreff: o.a. *HTK* 1865–1866, 140; De Keverberg de Kessel: *HTK* 1863–1864, 644 en 653; Van Wintershoven: *HTK* 1863–1864, 423 en 654; Haffmans: *HTK* 1867, 142–143.
- 228 *HTK* 1864–1865, 220⁵. Het verzoek om deze wens niet al te nadrukkelijk tot uiting te brengen, was overigens niet alleen gericht tot de Limburgse kamerleden.
- 229 *HTK* 1865–1866, 140.
- 230 *HTK* 1863–1864, 23. De commissie die was belast met het opstellen van een ontwerp-

adres, had deze zin geformuleerd. Een kleine meerderheid in de Tweede Kamer wilde de kwestie echter onvermeld laten.

231 HTK 1863–1864 B, 766.

232 Van Banning, 'Honderd jaar "gewone" provincie', 135.

233 HTK 1867, 111–114 (Van der Maesen de Sombreff) en 142–143 (Haffmans); HTK 1867, 147 (Van Zuylen van Nijevelt).

234 Ibidem, 164–165.

235 Overigens geeft ook Van Banning aan dat de onderlinge verdeeldheid verband zou kunnen houden met de verschillende politieke achtergrond van de Limburgse kamerleden. Een betrouwbare verklaring kan hij dit onmogelijk hebben gevonden, omdat hij vermeldt dat de klerikale en daarmee verre van liberaal-gezinde J.H. Arnoldts zich aan de zijde schaarde van de liberaal-katholieken Van der Maesen de Sombreff en De Bieberstein Rogalla Zawadsky. Arnoldts zou echter pas in 1871 zitting nemen in de Kamer en wordt dus ten onrechte door Van Banning bij de Limburgse afgevaardigden van dat moment betrokken. (Van Banning, 'Honderd jaar "gewone" provincie', 135–136.)

236 HTK 1867, 143.

237 Grochtmann, *Die Niederländische Provinz Limburg*, 137.

238 Van alle Limburgse afgevaardigden uit de periode 1863–1868 was Van der Maesen de Sombreff het meest aan het woord in de Kamer. Samen met Thorbecke verlangde hij dat de regeringsstukken betreffende de Limburgse (en Luxemburgse) kwestie openbaar zouden worden gemaakt, hetgeen gebeurde in het *Oranjeboek* van 1868. De kamercommissie die werd belast met het onderzoek van deze stukken bestond uit onder anderen Thorbecke en Van der Maesen de Sombreff.

239 De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 58.

240 Oud en Bosmans, *Staatkundige vormgeving* 1, 83.

241 Tekst van de proclamatie in ibidem, 77–78.

242 Ook De Jong plaatst de uitspraken van Van der Does de Willebois in deze nationaal-politieke strijd (De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 58).

243 *De Tijd* 27 mei 1869. Haffmans zelf kwam in 1885 nog op de kwestie terug (Huizinga, 'Een gebroken spiegel', 434).

244 Hermans, 'Limburg in de parlementaire geschiedenis', 118.

245 Wagemans, 'Limburg en het Belgische annexionisme', m.n. 118 e.v.; Van der Heijden, 'Tijden veranderen', 131–135.

246 HTK 1918–1919, 833.

247 Zie voor het wapen van Nolens: *De Limburgse Leeuw* 8 (1959–1960), 137.

248 Gribling, *Willem Hubert Nolens*, 135.

249 Ibidem, 61 (noot 79) en 65.

250 Verbeet, *De beide Limburgen*, 43.

251 HTK 1918–1919, 695.

252 Perry, 'Jubeljaren', 20.

253 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen* 11, 270.

254 NNBW IX, 910.

- 135 G.A.M. Beekelaar, 'Gustave Ruijs de Beerenbrouck (1842-1926), commissaris der koningin, 1893-1918, en Charles Ruijs de Beerenbrouck (1873-1936), commissaris der koningin, mei-augustus 1918', in: Wieland e.a., *De gouverneurs*, 283.
- 136 *HTK* 1918-1919, 705.
- 137 Spreuk in: Limburg, 'Gedenkboek', 4.
- 138 Briefje van Ch. Ruijs de Beerenbrouck, afgedrukt in *De Nedermaas* 2 nr. 1 (1924), 3.
- 139 *La protestation du Limbourg hollandais*, 148 (toespraak Fock).
- 140 Statenvergadering van 10 december 1918 en van 1 juli 1919 (*Provinciaal blad van Limburg* 1919 nr. 5, 33-36 en nr. 74, 23-28); gemeenteraadsvergadering van 25 februari 1919 en van 11 augustus 1919 (*Gemeenteblad van Maastricht* afdeling B ['Handelingen van den Gemeenteraad van Maastricht'] 1919 nr. 4, 2-5 en nr. 13, 43-47).
- 141 *Gemeenteblad van Maastricht* 1919 B nr. 13, 45. De naam Janssen is in de notulen met één s geschreven.
- 142 *De katholieke illustratie* 53 (1919) nr. 48, 568. Zijn artikel draagt de titel 'Limburg bij Nederland'.
- 143 *HEK* 1918-1919, 65.
- 144 Zie voor het wapen van Michiels van Kessenich: V.d. Venne, *Limburgsche wapens*, 46.
- 145 Geciteerd in: Wagemans, 'Limburg en het Belgische annexionisme', 127.
- 146 *HTK* 1918-1919, 696.
- 147 *Ibidem*.
- 148 Janssen in *De katholieke illustratie* 53 (1919) nr. 48, 568.
- 149 *HTK* 1918-1919, 696.
- 150 Wagemans, 'Limburg en het Belgische annexionisme', 128.
- 151 Notulen katholieke kamerclub, vergadering 1 oktober 1919 (KDC, Archief RK Staatspartij, inv.nr. 104).
- 152 Notulen katholieke kamerclub, vergaderingen 1 oktober en 4 november 1919 (*ibidem*).
- 153 Zie de redes van Van Groenendael op 11 en 19 december 1918 en 14 oktober en 11 november 1919 (resp. *HTK* 1918-1919, 685-686 en 832, en *HTK* 1919-1920, 65-67, 68, 254 en 255).
- 154 *HTK* 1919-1920, 67.
- 155 Gribling, *Willem Hubert Nolens*, 212.
- 156 Notulen katholieke kamerclub, vergadering 1 oktober 1919 (KDC, Archief RK Staatspartij, inv.nr. 104).
- 157 *HTK* 1918-1919, 695.
- 158 *HEK* 1918-1919, 695 resp. 65.
- 159 *HTK* 1918-1919, 686 resp. *HEK* 1918-1919, 65.
- 160 *La protestation du Limbourg hollandais*, 22 resp. 25.
- 161 *HTK* 1918-1919, 695.
- 162 *Ibidem*, 695 en 705.
- 163 *HEK* 1918-1919, 65.
- 164 *Ibidem*.
- 165 KDC, Archief Nolens, inv.nr. 186.

- 286 *Limburgsch Dagblad* 14 augustus 1919.
- 287 Brief van minister Van Karnebeek aan de Eerste Gedelegeerde ter conferentie te Parijs inzake de herziening van de verdragen van 1839, De Marees van Swinderen, 14 augustus 1919, in: *Documenten betreffende*, 122.
- 288 KDC, Archief RK Staatspartij, inv.nr. 104, notulen van de vergadering van 1 oktober 1919.
- 289 Ibidem, inlegvel.
- 290 Ibidem, notulen van de vergaderingen van 9 september en 1 oktober 1919.
- 291 Ibidem, vergadering van 1 oktober 1919. De notulen vermelden overigens niet of Van Groenendael zelf meestemde.
- 292 *HTK* 1919–1920, 66.
- 293 Van der Heijden, 'Tijden veranderen', 135. Het aantal benodigde stemmen voor een zetel bedroeg 75 % van de kiesdeler.
- 294 De term 'onvaderlandslievende gevoelens' gebruikte Nolens tijdens een vergadering van de katholieke kamerclub. (Notulen katholieke kamerclub, vergadering 1 oktober 1919, KDC, Archief RK Staatspartij, inv.nr. 104).
- 295 *HTK* 1919–1920 *Aanhangsel*, 397.
- 296 KDC, Archief Nolens, inv.nr. 186.
- 297 Notulen katholieke kamerclub, vergadering 1 oktober 1919 (KDC, Archief RK Staatspartij, inv.nr. 104).
- 298 Geciteerd in Van der Heijden, 'Tijden veranderen', 135.
- 299 Geciteerd in Van der Hoek e.a., *De Venlose krant*, 85.
- 300 Van der Heijden 'Tijden veranderen', 103.
- 301 Ibidem, 143 resp. Verbeet, *De beide Limburgen*, 42.
- 302 De Waele, 'De Belgische annexionistische campagne', 372 resp. 377 (abusievelijk genummerd 378).
- 303 Wagemans, 'Limburg en het Belgische annexionisme', 132 en 133.

Hoofdstuk 4

- 1 *Venloosch Weekblad* 27 februari 1864.
- 2 *De Godsdienstvriend* 45 (1840), 167. Het desbetreffende artikel, getiteld 'Miskennen der Nederlandsche Catholijken', werd overgenomen door *De Noord-Brabanter* (23 oktober 1840).
- 3 *HTK* 1840–1841, 189.
- 4 Ibidem B, 342.
- 5 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen* II, 200.
- 6 Beekelaar, *Rondom grondwetsherziening*, 23.
- 7 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen* II, 192.
- 8 Witlox, *De staatkundige emancipatie*, 195.
- 9 Ibidem, 47. Het *Journal du Limbourg* keerde zich desondanks tegen de verkiezing van Beerenbroek, omdat zijn Nederlandse gezindheid in twijfel werd getrokken (zie hoofdstuk 3).

- 10 De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 27.
- 11 Dit was tijdens de beraadslagingen en de stemming over het adres van antwoord op de troonrede (HTK 1844–1845, 43–44).
- 12 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen* 11, 195.
- 13 HTK 1847–1848, 937. Zie verder ibidem, 653 (De Weichs de Wenne), 701 (Corneli) en 899 (Thissen).
- 14 Beekelaar, 'Tussen twee revolutiejaren. De Eerste Kamer van 1830 tot 1848', in: Postma e.a., *Aan deze zijde van het Binnenhof*, 134.
- 15 C.H.E. de Wit, 'Limburg – Maastricht – Thorbecke, 1848–1853', in: Van Hellenberg Hubar e.a., *Maaslands Melange*, 281.
- 16 HTK 1847–1848, 280.
- 17 Brief van Van Scherpenzeel Heusch voorgelezen in de Nationalversammlung te Frankfurt op 14 mei 1849: *Stenographischer Bericht* 1x, 6644.
- 18 Brief van Van Wintershoven e.a. aan Thorbecke, 20 maart 1848, in: C.H.E. de Wit, 'Limburg – Maastricht – Thorbecke, 1848–1853', in: Van Hellenberg Hubar e.a., *Maaslands Melange*, 286.
- 19 Brief van Strens aan Thorbecke, 7 november 1849, in: Thorbecke, *Briefwisseling* v, 201 noot 2, cursivering in origineel.
- 20 Bij de formatie van het kabinet was Thorbecke er overigens nog geen voorstander van geweest dat Strens minister van Justitie zou worden. Hij had zich daarbij laten leiden door een advies van zijn vriend L.D. Storm (dagboekantekeningen 18 maart – 14 april 1848, in: Thorbecke, *Briefwisseling* v, 503–504; Witlox, 'Mr. M. Strens', 272). In oktober 1852 werd Strens tevens minister voor de Zaken van de Rooms-Katholieke Eredienst.
- 21 Witlox, 'Mr. M. Strens', 277.
- 22 M.K.J. Smeets, 'Van der Does de Willebois (1816–1892), commissaris des konings, 1856–1874', in: Wieland e.a., *De gouverneurs*, 146.
- 23 Geciteerd in: Witlox, *De staatkundige emancipatie*, 63.
- 24 De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 22.
- 25 De Jong, 'Katholieken en verkiezingen', 439.
- 26 In het databestand van het PDC worden de volgende kamerleden uit Limburg voorzien van (o.a.) het predikaat 'liberaal': Ch. baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky, Cornelis, Hengst, Kerstens, De Limpens, Strens, Thorbecke, Van Wintershoven en Van Wylick. De Lom de Berg wordt bijv. in een lijst uit het archief van Thorbecke aangeduid als 'liberaal' (Thorbecke, *Briefwisseling* vi, 523 noot 4).
- 27 Biografie E.J.H. Borret, databestand PDC; Prins, 'De Limburgsche afgevaardigden' 1, 349 noot 2 en 353; De Jong *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 137.
- 28 Zie bijv. Witlox, *De staatkundige emancipatie*, 139–150.
- 29 *De Tijd* 7 juni 1852. Dat Borret niet werd herkozen, werd dan ook door het blad betreurd (ibidem 12 juni 1852).
- 30 Witlox, *De staatkundige emancipatie*, 183.
- 31 Prins, 'De Limburgsche afgevaardigden' 1, 355.
- 32 NNBW 1, 'Borret (Mr. Eduard Joseph Hubert)', 423–424. Borret erkende de positieve

daden van het kabinet-Thorbecke op godsdienstig gebied, zonder daarop, als het op de beginselen aankwam, de leiding van Thorbecke te aanvaarden (Vernieuwen, 'Staatkundige mannen', in Loeff e.a., *Het Katholiek Nederland* 1, 297).

- 33 Witlox, *De staatkundige emancipatie*, 191–193.
- 34 *De Tijd* 9, 11 en 25 juni 1860.
- 35 In de tweede ronde waren de cijfers: 723 voor Strens en 570 voor Corneli (uitslag in *De Tijd* 15 juni en 28 juni 1860). Zie voor deze verkiezing ook hoofdstuk 2.
- 36 Ook van voormalig kamerlid baron de Weichs de Wenne is bekend dat hij deze wens krachtig steunde (Beekelaar, *Rondom grondwetsherziening*, 157–158 en 167).
- 37 Prins, 'De Limburgsche afgevaardigden' 1, 354–355.
- 38 Witlox, *De staatkundige emancipatie*, 190.
- 39 Thorbecke, *Briefwisseling* VI, VII.
- 40 Prins, 'De Limburgsche afgevaardigden' II, 74.
- 41 Zie voor de Limburgse bijdragen aan het debat: HTK 1853, 203–205, 78 (Van Wintershoven), 250–252 (De Lom de Berg) en 259–262 (Strens).
- 42 Beerenbroek en Regout namen deel aan het debat: HEK 1853, 69–71 resp. 8.
- 43 Thorbecke e.a., *Redevoeringen uitgesproken door de Afgevaardigden van het hertogdom Limburg*. Deze bundel bevat de redevoeringen van de Tweede-Kamerleden Thorbecke, Van Wintershoven, Strens, De Lom de Berg, Hengst (afgevaardigd vanuit Boxmeer) en van de Eerste-Kamerleden Beerenbroek en F. Regout.
- 44 Brief van Thorbecke aan Van Wintershoven, 11 maart 1853, in: Thorbecke, *Briefwisseling* VI, 164.
- 45 Thorbecke, *Briefwisseling* VI, 523 noot 4. Jespers en Meeuwssen worden in deze lijst aangeduid als 'liberaal-rooms'; Luyben als 'rooms'; Bots, Kerstens en De Poorter als 'rooms-liberaal'.
- 46 Geciteerd in Jurriaanse, *De Nederlandse Ministers*, 426 noot 19.
- 47 Witlox, *De staatkundige emancipatie*, 195. Het blad hoopte dat Thorbecke in alle Limburgse en ook in alle Noord-Brabantse districten zou worden gekozen.
- 48 Thorbecke behaalde in Roermond 122 van de 1109 uitgebrachte stemmen (cijfers uit *De Tijd* 21 mei 1853).
- 49 Brief van Thorbecke aan Van Wintershoven, 11 mei 1853, in: Thorbecke, *Briefwisseling* VI, 18.
- 50 Brief van Van Wintershoven aan Thorbecke, 1 juni 1853, in: C.H.E. de Wit, 'Limburg – Maastricht – Thorbecke, 1848–1853', in: Van Hellenberg Hubar e.a., *Maaslands Melange*, 288.
- 51 Matthey, "'Een diepe hulde, een warme toon'", 139–141. Roermond bezette na het Gelderse Haften een tweede plaats.
- 52 *De Tijd* 13 juni 1856.
- 53 'Manifest aan de kiezers van het hoofdkiesdistrict Maastricht', 2 juli 1856, in: Thorbecke, *Briefwisseling* VI, 517.
- 54 HTK 1863–1864, 538.
- 55 Brief van Thorbecke aan waarschijnlijk De Limpens, ongedateerd, in: Thorbecke, *Briefwisseling* VI, 43.

- 56 Brief van P.D. Regout aan Thorbecke, 17 september 1853, in: C.H.E. de Wit, 'Limburg – Maastricht – Thorbecke, 1848–1853', in: Van Hellenberg Hubar e.a., *Maaslands Melange*, 289.
- 57 Brief van Thorbecke aan P.D. Regout, 21 oktober 1853, in: Thorbecke, *Briefwisseling* vi, 64.
- 58 Brieven van Thorbecke aan A. Thorbecke-Solger, april-mei 1851, juli 1855 en juni-juli 1856, in: Thorbecke, *Briefwisseling* v, 329–331, vi, 187–194 en 247–253.
- 59 Brieven van Thorbecke aan A. Thorbecke-Solger, 7 juli 1855, in: Thorbecke, *Briefwisseling* vi, 188.
- 60 Ibidem, 470 noot 1. Hooykaas en Santegoeds schrijven over de zilveren bruiloft van Thorbecke: 'Het is interessant te zien welke politieke vrienden werden uitgenodigd, al zal er met de aanwezigheid in 's Gravenhage rekening zijn gehouden.' (Ibidem, ix.)
- 61 Brief van Thorbecke aan I.J.P. van Zuylen van Nijvelt, 13 september 1855, in: ibidem, 201.
- 62 Ibidem, register. Limburg wordt hierin veertien keer genoemd, gevolgd door Friesland (zeven vermeldingen), Noord-Brabant (vijf), Noord-Holland (drie), Groningen (twee) en Utrecht (één).
- 63 Zie de ledenlijst in *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 2 (1865), 269–280.
- 64 HTK 1863–1864, 538.
- 65 HTK 1855–1856, 636–638.
- 66 HTK 1858–1859, 821.
- 67 Smeets, 'Van der Does de Willebois (1816–1892), commissaris des konings, 1856–1874', in: Wieland e.a., *De gouverneurs*, 166.
- 68 In de registers op de *Handelingen* van de Staten-Generaal over de jaren 1857–1862 wordt melding gemaakt van eenenveertig verzoekschriften die uit Limburg aan de Tweede Kamer werden gericht; uit de rest van Nederland arriveerden veertien verzoekschriften. Gedeputeerde Staten van Limburg en de drie Kamers van Koophandel en Fabrieken uit de provincie stuurden elk verschillende adressen.
- 69 HTK 1859–1860, 869 (Strens); 872–873, 877 (Van Wintershoven); 875–876 (De Lom de Berg); 876 (De Bieberstein). Verder spraken Hengst (district Boxmeer) en Thorbecke, resp. 876 en 879–880.
- 70 J.J. Vis, 'Van "ménagerie du roi" tot politiek college. De Eerste Kamer van 1849 tot 1887', in: Postma e.a., *Aan deze zijde van het Binnenhof*, 185.
- 71 HTK 1854–1855, 653.
- 72 Th. van Tijn, 'The party structure of Holland and the outer provinces in the nineteenth century', in: Beekelaar e.a., *Vaderlands Verleden*, 570–571 en 583.
- 73 Zie bijv. Prins, 'De Limburgsche afgevaardigden' 11, 80.
- 74 Brief van De Bieberstein aan Thorbecke, 31 januari 1862 en brief van Paul de Bieberstein aan Thorbecke, 6 februari 1862, *Archief Thorbecke* inv.nr. 73.
- 75 Blok, *Veertig jaar*, 21. In het origineel is abusievelijk 'zuideijike' gedrukt.
- 76 HTK 1862–1863, 1065.

- 77 Ibidem.
- 78 Van Wintershoven, *Open brief*, 4.
- 79 Ibidem, 1.
- 80 Van Wintershoven, *De Heer Hubert Pyls*, 5.
- 81 Van Wintershoven, *Open brief*, 4.
- 82 Smeets, 'Van der Does de Willebois (1816–1892), commissaris des konings, 1856–1874', in: Wieland e.a., *De gouverneurs*, 166.
- 83 Van der Hoek e.a., 'Het Venloosch Weekblad en de verkiezingen', 61.
- 84 Bos, *Notabele ingezetenen*, 161.
- 85 *L'ami des intérêts Limbourgeois* van o.a. 13 juni 1864; *Venloosch Weekblad* van o.a. 14 mei 1864.
- 86 *Venloosch Weekblad* 14 mei 1864; *L'ami des intérêts Limbourgeois* 13 juni 1864.
- 87 *Venloosch Weekblad* 20 oktober 1866.
- 88 *HTK* 1863–1864, 631.
- 89 *Venloosch Weekblad* 27 februari 1864.
- 90 *HTK* 1862–1863, 1074⁴ (m.b.t. Van Wintershoven) en *HTK* 1863–1864, 538 (m.b.t. De Keverberg de Kessel).
- 91 Boessen, "'Geest der Provincie'", 16.
- 92 Van Wintershoven, *Tweede open brief*, 2, 3 en 4; *De Heer Hubert Pyls*, 3 en 4.
- 93 Van Wintershoven, *De Heer Hubert Pyls*, 5 noot 1.
- 94 Van Wintershoven, *Open brief*, 2.
- 95 *De Tijd* 11 juni 1864.
- 96 Van Wintershoven, *Open brief*, 6.
- 97 *NNBW* x, 'Wintershoven (Mr. Pieter Frederik Eduard van)', 1227.
- 98 *Maas- en Roerbode* 28 mei 1864.
- 99 *Venloosch Weekblad* 5 maart 1864, cursivering in origineel.
- 100 Ibidem 28 februari 1863.
- 101 Ibidem 7 mei 1864.
- 102 Vgl. Van der Hoek e.a., 'Het Venloosch Weekblad en de verkiezingen', 59.
- 103 *Venloosch Weekblad* 11 juni 1864.
- 104 Van Wintershoven, *Tweede open brief*, 2.
- 105 *L'ami des intérêts Limbourgeois* 13 juni 1864. Het *Venloosch Weekblad* sprak van 'staatkundige verblindings' (*Venloosch Weekblad* 27 februari 1864).
- 106 *De Volksvriend* 4 juni 1864, cursivering in origineel.
- 107 Geciteerd in: Hans Verhage, 'Rijks of Rooms? Strijd om de HBS in het bisdom Roermond', in: Te Velde en Verhage, *De eenheid en de delen*, 48.
- 108 Tot leedwezen van hemzelf, maar ook van Thorbecke, had hij ontslag moeten nemen toen zijn beleid inzake de situatie in Polen door de Eerste Kamer was afgekeurd. Zie voor deze kwestie m.n. Jurriaanse, *De Nederlandse ministers*, 190–193.
- 109 Brief van Betz aan Van der Maesen de Sombreff, 4 mei 1864, tekst in: Frunsch, 'Hoe een Limburgse belastingkwestie', 93–94, cursivering in origineel.
- 110 *HTK* 1865–1866, 192.
- 111 Cramer, *Wandelingen door de handelingen*, 25.

- 112 H. Dorren, 'Maesen de Sombreff, Jhr. Paul Theresia van der. Kamerlid. Minister van Buitenlandse Zaken', in: Rutten e.a., 'Limburgs Biografisch Repertorium', 178. Zie ook Sagittarius, *Parlementaire portretten*, 114.
- 113 H. Dorren, 'Bieberstein Rogalla Zawadsky, Charles Antoine baron de. Kolonel, Kamerlid', in: Rutten e.a., 'Limburgs Biografisch Repertorium', 155.
- 114 Zie bijv. *Venloosch Weekblad* 26 maart 1864.
- 115 *HTK* 1863-1864, 297; *HTK* 1865-1866, 376⁴.
- 116 *HTK* 1863-1864, 296 (De Bieberstein en Cornelis) en 296-297 (De Lom de Berg).
- 117 Maenen, *Petrus Regout*, 105-106.
- 118 Prins, 'De Limburgsche afgevaardigden' II, 78-79.
- 119 Maenen, *Petrus Regout*, 108.
- 120 *Ibidem*, 123.
- 121 *NNBW* X, 'Wintershoven (Mr. Pieter Frederik Eduard van)', 1227.
- 122 *Maas- en Roerbode* 4 juni 1864, circulaire van Cornelis aan de kiezers d.d. 2 juni 1864 (eerste alinea).
- 123 *Maas- en Roerbode* 28 mei 1864 (circulaire Van der Maesen) en 4 juni 1864 (circulaire Cornelis).
- 124 *HTK* 1863-1864, 296 en 632.
- 125 *Ibidem*, 296.
- 126 Brief van De Bieberstein aan Thorbecke, 3 november 1865, NA, Archief Thorbecke inv.nr. 80.
- 127 Adres van Gs van Limburg aan de Tweede Kamer, 19 februari 1864, minuut, RAL, Archieven provinciaal bestuur, inv.nr. 5080.
- 128 *HTK* 1863-1864, 536-537 (Dullert) en 538 (Thorbecke).
- 129 De Bieberstein noemde zichzelf graag 'oud-soldaat' of 'oud-strijder' en hij sprak geregeld in militaire termen (zie bijvoorbeeld *HTK* 1862-1863, 1067 en 1867; *HTK* 1880-1881, 9).
- 130 *HTK* 1863-1864, 535 (De Keverberg) en 537 (De Bieberstein).
- 131 *Venloosch Weekblad* 26 maart 1864.
- 132 *HTK* 1863-1864, 537.
- 133 *Venloosch Weekblad* 26 maart 1864.
- 134 Van Wintershoven, *De heer Hubert Pyls*, 9 en 10.
- 135 *De Tijd*, 12 juni 1866.
- 136 *L'ami du Limbourg* 12 mei 1866.
- 137 *Ibidem*.
- 138 *Venloosch Weekblad* 3 september 1864, cursivering in origineel.
- 139 *Ibidem* 10 september 1864.
- 140 Janssen, *Kleine Rheinische Geschichte*, 337-340.
- 141 Van der Hoek e.a., 'Het Venloosch Weekblad en de verkiezingen', 65.
- 142 *Venloosch Weekblad* 9 juni 1866.
- 143 *L'ami du Limbourg* 12 mei 1866.
- 144 H. Dorren, 'Pijls, Willem Hubert. Burgemeester van Maastricht', in: Rutten e.a., 'Limburgs Biografisch Repertorium', 191. *L'ami du Limbourg* stelde vast dat Pijls zich

'toujours' zeker wist van de steun van de geestelijkheid (*L'ami du Limbourg*, 12 mei 1866).

- 145 *Venloosch Weekblad* 19 mei 1866.
- 146 Van der Hoek e.a., 'Het Venloosch Weekblad en de verkiezingen', 64-65.
- 147 *HTK* 1863-1864, 297; *Venloosch Weekblad* 5 maart 1864.
- 148 *HTK* 1865-1866, 376⁴.
- 149 *Venloosch Weekblad* 6 januari 1866.
- 150 Ibidem 28 april 1866.
- 151 Zie bijvoorbeeld Oud en Bosmans, *Staatkundige vormgeving* 1, 73-85, en Van Raalte, *Het Nederlandse parlement*, 5-6.
- 152 De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 128-129, en De Jong, 'Conseratieven en katholieken', 9.
- 153 De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 129.
- 154 Zijn tegenstanders moesten dat toegeven, aldus het *Venloosch Weekblad* (2 juni 1866).
- 155 Zie bijv. Van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof*, 109, en De Jong, 'Conseratieven en katholieken', 7.
- 156 De Jong, 'Conseratieven en katholieken', 17.
- 157 Van een aantal kamerleden gaf *De Tijd* aan het te betreuren dat zij niet zouden terugkeren; Cornélis werd 'aardij niet' genoemd (*De Tijd* 5 november 1866).
- 158 Russel, *Hoe men de kiezers*, 5.
- 159 *Maas- en Roerbode* 11 en 18 januari 1868.
- 160 *De Tijd* 18 januari 1868.
- 161 *Venloosch Weekblad* 4 januari 1868.
- 162 *Der Limburger Courier* 17 januari 1868.
- 163 *Venloosch Weekblad* 11 januari 1868.
- 164 *De Tijd* 28 januari 1868.
- 165 Ibidem 18 januari 1868.
- 166 Geciteerd in Witlox, *De staatkundige emancipatie*, 398.
- 167 Zie hoofdstuk 2 voor de verdeling van de beide Boxmeerse zetels tussen Limburgers en Noord-Brabanders.
- 168 *De Tijd* 28 januari 1868.
- 169 *De Maasbode* 22 juni 1871.
- 170 *De Tijd* 8 juni 1871.
- 171 Circulaire in: *Limburger courier* 10 juni 1871.
- 172 *De Maasbode* 11 juni 1871.
- 173 Ibidem.
- 174 Wanneer er bij het innemen van zitplaatsen in de vergaderzaal van de Tweede Kamer precies een scheiding is gekomen tussen links en rechts, is niet bekend. Von Santen concludeert in een onderzoek naar deze kwestie dat de definitieve vorming van een linker- en een rechterzijde tussen 1864 en 1869 tot stand moet zijn gekomen (Von Santen, 'Sinds wanneer zit men links en rechts', 137).
- 175 *HTK* 1870-1871, 596, cursivering in origineel.
- 176 *De Tijd* 14 juni 1873.

- 177 *De Maasbode* 1 juni 1875.
- 178 *Venloosch Weekblad* 29 mei 1875.
- 179 Brief van M.S.F.W. Marx aan De Bieberstein, als bijlage gevoegd bij brief van De Bieberstein aan Thorbecke, 10 mei 1871, NA, Archief Thorbecke, inv.nr. 86.
- 180 Zie bijvoorbeeld de brieven van De Bieberstein aan Thorbecke, 7 januari 1863 (niet-doorgaan van de benoeming van Beekman tot militiecommissaris) en 22 juli 1865 (invulling vacature van procureur-generaal in Limburg), NA, Archief Thorbecke, inv.nrs. 75 en 80.
- 181 Russel, *Hoe men de kiezers*, 7.
- 182 Ramakers, 'De invoering van achterlaadgeweren', 110-111.
- 183 Smeets, 'Van der Does de Willebois (1816-1892), commissaris des konings, 1856-1874', in: Wieland e.a., *De gouverneurs*, 151 en 160-161. Zie bijvoorbeeld jaarverslagen 1872 en 1873: minuten, RAL, Archieven provinciaal bestuur, inv.nrs. 574 en 575.
- 184 Jaarverslag 1874: minuut, RAL, Archieven provinciaal bestuur, inv.nr. 575.
- 185 HTK 1875-1876, 1651.
- 186 HTK 1875-1876, 1586-1587, 1638-1639, 1649-1650, 1654, 1655 (De Bieberstein); 1587-1590 (Lambrechts); 1601-1604, 1621, 1637-1638 (Haffmans); 1605, 1651, 1653 (Arnoldts); HEK 1875-1876, 303-306, 309 (Beerenbroek); 307-308 (Michiels van Kessenich).
- 187 *De Tijd* 9 en 10 juni 1879; *De Maasbode* 5 juni 1879.
- 188 Lavater, *Politieke fotografien*, 23.
- 189 De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 84.
- 190 Op den Camp, "Nog Fransch, noch Pruissisch", 88.
- 191 HTK 1871-1872, 1264.
- 192 Russel, *Hoe men de kiezers*, 7.
- 193 Verhage, 'Realiteit of retoriek?', 39-40.
- 194 Lemmens, 'Provincialisme en kieswetgeografie', 31-33.
- 195 HTK 1866-1867, 13-14.
- 196 HTK 1866-1867, 36.
- 197 HTK 1868 B, 107. Eerder, in juni 1866, had Haffmans juist geklaagd dat bij de toen gehouden verkiezingen biljetten met daarop 'L. Haffmans' ongeldig waren verklaard, 'als geen persoon genoegzaam aanduidende' (*Venloosch Weekblad* 16 juni 1866).
- 198 *Der Limburger Courier* 17 januari 1868.
- 199 HTK 1869-1870, 7.
- 200 Ibidem. Het betrof hier de verkiezing van Haffmans in het district Boxmeer.
- 201 Zie Van der Hoek, 'Een Limburgs dialectstuk'.
- 202 Prins, 'De Limburgsche afgevaardigden' II, 86.
- 203 Van der Hoek, 'Waarom kantonrechter Leopold Haffmans', 160 en 164-165.
- 204 Zie voor deze kwestie m.n.: ibidem.
- 205 *Venloosch Weekblad* 10 februari 1872.
- 206 HTK 1871-1872, 752.
- 207 Ibidem, 764.
- 208 Van der Hoek, 'Waarom kantonrechter Leopold Haffmans', 166-169.

- 209 Brief van mr. De Bieberstein aan Thorbecke, 8 september 1865, NA, Archief Thorbecke, inv.nr. 80.
- 210 Brief van De Bieberstein aan Thorbecke, 31 januari 1862, NA, Archief Thorbecke, inv.nr. 73.
- 211 Michael Wintle, 'Natievorming, onderwijs en godsdienst in Nederland, 1850-1900', in: Te Velde en Verhage, *De eenheid en de delen*, 19.
- 212 Geciteerd in Witlox, *De staatkundige emancipatie*, 355.
- 213 Zie voor de tekst van deze beide amendementen: *HTK* 1868-1869, 28 en 31.
- 214 Oud en Bosmans, *Staatkundige vormgeving* 1, 57.
- 215 *HTK* 1856-1857, 1002.
- 216 Prins, 'De Limburgsche afgevaardigden' 11, 76.
- 217 Oud en Bosmans, *Staatkundige vormgeving* 1, 53 en 57.
- 218 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen* 11, 205.
- 219 L.M. Tagage, 'Onderwijscongregaties en vrijheid van vereniging: een aspect van de schoolstrijd in Limburg, 1857-1859', in: Van Hellenberg Hubar e.a., *Maaslands Melange*, 302.
- 220 Ibidem, 297-298.
- 221 *HTK* 1856-1857, register, 12-16.
- 222 Van Vugt, 'De verzuiling van het lager onderwijs in Limburg', 20.
- 223 Ubachs, *Handboek*, 359.
- 224 *HTK* 1868-1869, 59. Hij zei o.a.: 'Ik voor mij zou gaarne zien dat men verder kon gaan, en sommige bepalingen der wet gewijzigd konden worden, opdat aan de voorstanders van het privaat onderwijs zoo mogelijk voldoening kon worden gegeven.'
- 225 *HTK* 1869-1870, 665-666.
- 226 Ibidem, 626.
- 227 *HTK* 1870-1871, 821 en 823.
- 228 Ibidem, 820.
- 229 Zie o.a.: *HTK* 1868-1869, 535 (Cornelis); *HTK* 1869-1870, 626 (Pijls) en 665 (Van der Maesen); *HTK* 1871-1872, 433 (Arnoldts); *HTK* 1877-1878, 1022 e.v. (Lambrechts); *Weekblad voor de stad en het kanton Grave* 5 juni 1869, abusievelijk gedateerd 1868 (Clercx).
- 230 *HTK* 1870-1871, 823
- 231 Ibidem, 533.
- 232 *Limburger courier* 10 juni 1871.
- 233 *HTK* 1870-1871, 803.
- 234 *HTK* 1869-1870, 652.
- 235 *HTK* 1870-1871, 811, cursivering in origineel.
- 236 *Der Limburger Courier* 17 januari en 24 januari 1868. Onder de kop 'Kiezers samspraak' werd in het eerstgenoemde nummer ter promotie van Brouwers en Wenmaekers een aantal vragen gesteld en beantwoord. Een van deze vragen luidde: 'Hoe denken die heeren over het onderwijs?'
- 237 De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 138.

- 238 De Jong en Verhage, 'Episcopaat en politiek', 59-60; Sniekers, 'De voorgangers van Gijsen', 67.
- 239 De Jong en Verhage, 'Episcopaat en politiek', 66. Dat bisschop Paredis zich eerder, in juli 1865, door middel van een eigen herderlijk schrijven had uitgesproken tegen openbaar onderwijs, lijkt in strijd met zijn (latere) streven de kwestie niet op de voorgrond te plaatsen. Die bisschoppelijke brief had echter geen betrekking op het lager onderwijs en ging bovendien over een specifiek geval: de vestiging van een rijks-hbs in Roermond. (Zie: Hans Verhage, 'Rijks of Rooms? Strijd om de hbs in het bisdom Roermond', in: Te Velde en Verhage, *De eenheid en de delen*, 45-55.) Het *Venloosch Weekblad* beperkte zich in 1865 dan ook tot de korte mededeling dat het mandement van Paredis in de kerken van het bisdom was voorgelezen; verder besteedde het blad geen aandacht aan de bisschoppelijke woorden (*Venloosch Weekblad* 19 augustus 1865).
- 240 Zie voor deze kwestie m.n.: Th.J. van Rensch, 'De afbraak van de Wijker Kruittoren', in: Van Bree e.a., *'Van der Nuyers en upwaert'*, 313-326.
- 241 Jaspar, *Kint geer*, 210.
- 242 Ubachs, *Handboek*, 436-437. Zie ook: Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen* II, 263, Van Vugt, 'De verzuiling van het lager onderwijs in Limburg', 20, De Jong en Verhage, 'Episcopaat en politiek', 68, en E. Lamberts e.a., 'De invloed van het katholicisme op het maatschappelijk leven in de beide Limburgen (1839-1989)', in: Schöffers e.a., *Eenheid en scheiding*, 128.
- 243 HTK 1868-1869, 536.
- 244 *Venloosch Weekblad* 31 mei 1873. Bedoelde kandidaat was jhr. L. Michiels van Kessenich.
- 245 Gijsen, *Joannes Augustinus Paredis*, 267 en 456; Sniekers, 'De voorgangers van Gijsen', 67.
- 246 Geheim rapport van gouverneur Gericke van Herwijnen aan de koning, 28 februari 1842, in: *Rapporten van de gouverneurs* I, 346.
- 247 T.P.M. Huijs, 'Jhr. mr. Edouard de Kuyper (1817-1893), commissaris des konings, 1874-1893', in: Wieland e.a., *De gouverneurs*, 219.
- 248 Zie hiervoor m.n.: De Valk, *Roomser dan de paus?*
- 249 Ibidem, 144.
- 250 Boessen, "'Geest der Provincie'", 26-27.
- 251 Habets, 'Cronijkje van het Hertogdom', *De Maasgouw* 97 (1978), 27-28.
- 252 Ibidem, *De Maasgouw* 96 (1977), 29.
- 253 De Valk, *Roomser dan de paus?*, 135. Verhage, 'Realiteit of retoriek?', 39 en 41 noot 12. De Valk meldt dat de adresbeweging een groot succes was in de bisdommen Roermond en Haarlem.
- 254 Van Essen, *Voor Paus en Koning*, 33; Bosman, 'Ter eere Gods', 18.
- 255 Witlox, *De staatkundige emancipatie*, 389.
- 256 HEK 1861-1862, 11.
- 257 De desbetreffende zin in het ontwerp-adres luidde: 'De erkenning van den Koning van Italie zal, hopen wij, blijken in Nederlandsch belang te zijn geschied.' (HTK

- 1861–1862, 21.) Thorbecke meende dat deze zin betekende dat het nog geenszins vaststond dat de erkenning in het belang van Nederland zou zijn (ibidem).
- 258 Ibidem, 24–25, citaat op 24.
- 259 Voor de uitspraken van Groen van Prinsterer zie: *HTK* 1862–1863, 147 en voor de reactie daarop van Van der Maesen de Sombreff: ibidem, 148. Als kamerlid zou Van der Maesen in november 1871 – bij de beraadslagingen naar aanleiding van het amendement-Dumbar – zijn vroegere antwoord als minister aan Groen van Prinsterer in herinnering brengen (*HTK* 1871–1872, 219).
- 260 *HTK* 1864–1865, 215.
- 261 Ibidem, 223 (aankondiging amendement) en 225 (intrekking).
- 262 Ibidem, resp. 222 en 223.
- 263 Witlox, *De staatkundige emancipatie*, 392–393.
- 264 Zie voor de tekst van de motie: *HTK* 1870–1871, 216.
- 265 Zie voor de tekst van de moties van Fransen van de Putte en Cremers: *HTK* 1870–1871, 227 en 228.
- 266 Van der Hoek e.a., 'Het Venloosch Weekblad', 75.
- 267 *HTK* 1870–1871, 226. 'Met den meesten eerbied voor de zienswijze der petitionarissen [...] kon hij toch niet tegen de motie-Cremers stemmen, aldus Van der Maesen de Sombreff.
- 268 Zie de algemene beraadslagingen bij de definitieve vaststelling van de begroting voor 1871 (departement van Buitenlandse Zaken), *HTK* 1870–1871, 613–666.
- 269 *HTK* 1871–1872, 215 (De Bieberstein), 218–219 (Van der Maesen), 234 (Pijls), 248–249 (Haffmans; citaat op 248) en 433 (Arnoldts); *HEK* 1871–1872, 124 (Michiels van Kessenich).
- 270 Ibidem, 220 (Storm van 's-Gravesande), 224 ('s Jacob), 226 (Van der Does de Willebois), 227 (Van Zinnicq Bergmann); het citaat is van laatstgenoemde. Voor de rede van De Bieberstein: ibidem, 215–216.
- 271 Ibidem, 253. Katholieken zoals Van den Heuvel en Heydenrijck stemden bijvoorbeeld voor de begroting.
- 272 *HEK* 1871–1872, 124 en 130–131. Michiels van Kessenich beriep zich op artikel 168 van de grondwet (uit 1848): 'De traktementen, pensioenen en andere inkomsten van welken aard ook, thans door onderscheidene godsdienstige gezindheden of derzelver leeraars genoten wordende, blijven aan dezelve gezindheden verzekerd. [...] (Tekst artikel o.a. in: Bannier, *Grondwetten van Nederland*).
- 273 *Nederlandsche staatscourant* 4 en 5 februari 1872 (nr. 30).
- 274 Maenen, *Petrus Regout*, 94.
- 275 *HTK* 1876–1877, 1167.
- 276 Ibidem, 1168.
- 277 Ibidem, resp. 1169 en 1175.
- 278 Ibidem, 1174.
- 279 Geciteerd in Wely, *Schaepman*, 196.
- 280 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen* II, 263.
- 281 Zaal, *De vuist van de paus*, 70–71.

- HTK 1877-1878, 571.
- Nederlands Zouavenmuseum, *Namenlijst Nederlandse zouaven*. Als criterium geldt hier de geboorteplaats.
- Le courrier de la Meuse* 7 en 8 april 1878.
- Zaal, *De vuist van de paus*, 123.
- De Valk, *Roomser dan de paus?*, 145.
- HTK 1871-1872, 215.
- Witlox, *De staatkundige emancipatie*, 393.
- Ibidem, 397.
- In het parlementaire jaar 1870-1871 zou Kerstens naast zijn interpellatie in de plenaire vergadering slechts éénmaal kort het woord nemen (en wel op 15 mei, HTK 1870-1871, 804).
- 'Aan de Heeren Kiezers in het Hoofd-Kiesdistrict Maastricht', in: *Limburger courier* 10 juni 1871.
- HTK 1870-1871, 563.
- Ibidem, 596.
- L'ami du Limbourg* 18 januari 1868 (bijvoegsel).
- HTK 1863-1864, 653. Over de relatie tussen Limburg en de Duitse Bond en over het verbreken van die relatie, zie hoofdstuk 3.
- De Tijd* 20 mei 1864 en *De Noord-Brabanter* geciteerd in *De Tijd* 25 mei 1864.
- Maas- en Roerbode 11 juni 1864. De Keverberg excuseerde zich voor zijn uitspraken ook in *De Tijd* (*De Tijd* 3 juni 1864).
- Venloosch Weekblad 4 juni 1864.
- Limburger courier* 4 juni 1873, cursivering in origineel. Zie ook *Limburger courier* 7 juni 1873, onder de kop 'Geen Verkeerdheden'.
- Prins, 'De Limburgsche afgevaardigden' II, 90.
- HTK 1871-1872, 228.
- Witlox, *De staatkundige emancipatie*, 413.
- Geciteerd in ibidem.
- Verhage, 'Realiteit of retoriek?', 39; Oud en Bosmans, *Staatkundige vormgeving* 1, 57.
- Brief van Thorbecke aan C.T. Stork, 9 november 1860, in: Thorbecke, *Briefwisseling* VI, 439.
- Venloosch Weekblad 2 december 1871.
- HTK 1871-1872, 234.
- Verhage, 'Realiteit of retoriek?', 39; De Jong en Verhage, 'Episcopaat en politiek', 59 noot 11; Gijsen, *Joannes Augustinus Paredis*, 413.
- Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 165.
- Ibidem, 166. Na het aantreden van het tweede kabinet-Thorbecke in 1862 ging Heemskerk oppositie voeren, met name tegen de koloniale politiek van de liberalen (ibidem, 170).
- Venloosch Weekblad 13 oktober (tekst proclamatie) en 20 oktober 1866 (openingsartikel met positief commentaar n.a.v. de proclamatie); *L'ami du Limbourg* 13 oktober 1866.

- 312 Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 174.
- 313 *Venloosch Weekblad* 20 oktober 1866.
- 314 *HTK* 1866–1867, 186. Haffmans behoorde, zo meldde hij enkele weken later, uitdrukkelijk niet tot 'de oppositie' (ibidem, 461).
- 315 Van der Hoek e.a., *De Venlose krant*, 49.
- 316 *HTK* 1866–1867, 537.
- 317 Weitzel e.a., *Maar majesteit!*, 90
- 318 *HTK* 1868, 332.
- 319 Ibidem, 335.
- 320 *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* 4 en (o.a.) 21 januari 1868.
- 321 *Venloosch Weekblad* 11 januari 1868.
- 322 De Jong, 'De Algemeene Kiesvereeniging', 245.
- 323 *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* 6–7 juni 1869.
- 324 De Jong, 'De Algemeene Kiesvereeniging', 244.
- 325 Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 182 en 183.
- 326 Geciteerd in: Van der Hoek, 'Waarom kantonrechter Leopold Haffmans', 167.
- 327 *Venloosch Weekblad* 27 oktober 1866.
- 328 *L'ami du Limbourg* 18 januari 1868.
- 329 *Venloosch Weekblad* 31 maart 1866, cursivering in origineel.
- 330 Ibidem 22 juli 1871.
- 331 Janssen, *Kleine Rheinische Geschichte*, 340; Kellenbenz, 'Wirtschaft- und Sozialentwicklung', 84.
- 332 *De Wachter* 2 (1872), tweede deel, 8–25.
- 333 *Venloosch Weekblad* 22 juli 1871. Zie ook: ibidem 27 juli 1871.
- 334 Ibidem 11 januari 1868 en 23 september 1871.
- 335 *HTK* 1870–1871, 811.
- 336 *Limburger courier* 31 mei 1873.
- 337 *HTK* 1870–1871, 821.
- 338 *Venloosch Weekblad* 30 maart 1872.
- 339 Ibidem 18 november 1871, cursivering in origineel. Drie conservatieven stemden voor het amendement.
- 340 Ibidem 7 januari 1871.
- 341 De Jong, *Van standspolitiek tot partijloyaliteit*, 131.
- 342 G.A.M. Beekelaar, 'Mulken, Joannes Jeseplus van (1796–1879)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* deel 4, 346–347.
- 343 Prins, 'De Limburgsche afgevaardigden' II, 95.
- 344 *Le courrier de la Meuse* 25 februari 1885.
- 345 *De Tijd* 15 juni 1886.
- 346 L. Geradts behaalde in Roermond 580 van de 1668 stemmen; G. Tripels behaalde in Maastricht 474 van de 1938 stemmen. Waarschijnlijk heeft Tripels geprofiteerd van de verdeeldheid binnen de katholieke kiesvereniging die dat jaar met twee kandidaten kwam (zie verderop).
- 347 *De Tijd* 23 juni 1892.

- 48 Bij de uitslag van de verkiezingen in 1884 vermeldt *De Tijd* bij de 128 blanco stemmen in het district Maastricht: 'waarschijnlijk Lib.' (*De Tijd* 1 november 1884). De historicus Geurts schrijft dat bij de verkiezingen in 1893 in het district Roermond 'niet minder dan 92 blanco stemmen [werden] uitgebracht'. Hierbij dient men volgens Geurts te bedenken dat 'de Roermondse liberalen [...] niet zo vlot bereid zullen zijn geweest iemand uit de clerus hun stem te geven, ook al hadden zij geen eigen kandidaat naar voren willen brengen'. (De katholieke kandidaat in Roermond was dat jaar de priester W. Everts.) (Geurts, 'Moeilijkheden rond de Kamerzetel voor W. Everts', z.p.)
- 49 *Parlement en kiezer*.
- 50 *Limburger courier* 2 juni 1875.
- 51 Het databestand van het PDC vermeldt in de biografie van Clercx: 'liberaal tot 1875'.
- 52 *Venloosch Weekblad* (terugkijkend) 28 april 1877.
- 53 De afdeling Boxmeer van kiesvereniging Noord-Brabant had Clercx in haar vergadering van 28 februari 1882 tot kandidaat gekozen.
- 54 *Venloosch Weekblad* 4 februari 1882 (abusievelijk gedateerd 4 maart 1882).
- 55 Zie advertentie in de *Limburger courier* van 16 juli 1881.
- 56 In een artikel over de verkiezing gaf het *Venloosch Weekblad* op 10 juli 1880 uitdrukkelijk aan zich te onthouden 'daaromtrent een advies te geven'.
- 57 *Limburger koerier* 27 juni 1892.
- 58 *Limburger courier* 24 januari 1880, cursivering in origineel.
- 59 Ibidem 31 januari 1880.
- 60 Naast de SDAP was in Limburg ook de Sociaal-Democratische Bond (SDB) actief met afdelingen in Maastricht en Roermond. De SDB had echter in 1893 besloten niet meer deel te nemen aan verkiezingen (mede ten gevolge hiervan was de SDAP opgericht). Verder heeft aan de verkiezingen in Maastricht éénmaal, in 1913, een kandidaat van de Sociaal-Democratische Partij (SDP) deelgenomen; hij behaalde 0,8% van de stemmen.
- 61 De sociaal-democraten in Maastricht namen alleen aan reguliere verkiezingen deel met kandidaten. Bij de tussentijdse stemmingen van 1900 en 1902 meldde zich geen sociaal-democratische kandidaat. Perry schrijft dat het voor de SDAP in Maastricht te kostbaar was om bij elke verkiezing mee te doen (Perry, *Roomsche kinine*, 222).
- 62 De sociaal-democraten behaalden in Limburg in de periode 1897-1917 de volgende percentages van het aantal uitgebrachte stemmen (cijfers uit *Parlement en kiezer*): district Maastricht: 11,6 (1897), 23,9 (1901), 25,0 (1905), 18,7 (1909), 23,7 (1913); district Gulpen: 3,4 (1905), 1,4 (1909), 10,9 (1909), 2,9 (1913); district Venlo: 4,8 (1909), 6,6 (1913).
- 63 Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 3 juli 1918 waren de Limburgse stemmen voor de SDAP goed voor ongeveer een halve zetel (cijfers uit *Parlement en kiezer*).
- 64 *Venloosch Weekblad* 28 april en 20 oktober 1877.
- 65 *Limburger courier* 24, 27 en 31 januari 1880.
- 66 *Maas- en Roerbode* 12 mei 1888.
- 67 Brief van J.H. Drehmans, bisschop van Roermond, aan 'de Heeren Leden der beide

- Kiesverenigingen te Ubachs-over-Worms', 6 juni 1913, in: *Limburger koerier* 11 juni 1913.
- 368 *De Limburger. Orgaan ter bevordering van de candidatuur Jean Beckers*, nr. 2, SHCI, Pamfletten, doos nr. 1.
- 369 *Maas- en Roerbode* 18 oktober 1884.
- 370 Ibidem 25 oktober 1884. Van der Heijden kandideerde zich twee jaar later (1886) wederom tegenover de kandidaat van de katholieke kiesvereniging, ditmaal in het district Weert (de districtsindeling was gewijzigd en daarbij was het kiesdistrict Weert ontstaan).
- 371 Ibidem 15 juni 1889.
- 372 Ibidem 7 juni 1913.
- 373 *Nieuwe Venlosche Courant* 31 juli 1909.
- 374 *Limburgsch Nieuwsblad* geciteerd in *De Tijd* 5 juli 1892. Er deden in de eerste ronde ook nog twee liberale kandidaten mee.
- 375 Geurts, 'Moeilijkheden rond de Kamerzetel voor W. Everts', z.p.
- 376 Stassen, *Charles Ruys de Beerenbrouck*, 33; zie ook: Dorren, *De Tweede Kamerverkiezing*, 16-17.
- 377 Verslag commissie tot onderzoek van de geloofsbrieven van Ruijs de Beerenbrouck (*HTK* 1909-1910 B 154.1, 1).
- 378 Adres van Jan Thomas en Emile Caselli d.d. 6 november 1909, drie dagen later voorgelezen in de Tweede Kamer (*HTK* 1909-1910, 129).
- 379 Adres van Jan Thomas en Emile Caselli; de inhoud werd in samenvatting bericht aan de Tweede Kamer (ibidem, 16).
- 380 Zie voor de stemming: *HTK* 1909-1910, 139. De Stuers was afwezig.
- 381 Dorren, *De Tweede Kamerverkiezing van juni 1909*, 34-35.
- 382 Zo stelt Jos Goltstein bijvoorbeeld dat bij de Tweede-Kamerverkiezingen in Sittard 'niet-principiële factoren' belangrijk waren (Goltstein, 'Het ontstaan van het Limburgs chauvinisme', 4).
- 383 *Maas- en Roerbode* 12 mei 1888 (bijvoegsel).
- 384 Zie de circulaire in bijv. de *Maas- en Roerbode* van 12 mei 1888.
- 385 *Limburger courier* 20 november 1880.
- 386 Ibidem.
- 387 *L'ami du Limbourg* 16 januari 1868.
- 388 Geurts, 'Een kamerzetel voor W. Everts' en 'Moeilijkheden rond de Kamerzetel voor W. Everts'.
- 389 Dorren, *De Tweede Kamerverkiezing*, 28.
- 390 Ook de verkiezingen waarbij een persoon wegens een enkelvoudige kandidaatstelling zonder stemming gekozen werd verklaard zijn meegeteld. De ongeldig verklaarde stemming in Gulpen in 1909 en de daarop gevolgde nieuwe stemming zijn als één geteld.
- 391 *Parlement en kiezer*.
- 392 Het betreft de verkiezingen in Gulpen in 1897, 1901, 1909 en 1913 en in Sittard in 1897, 1901, 1905 en 1913. Bij de verkiezingen van 1909 werd het zittende katholieke

- kamerlid in zowel Gulpen als Sittard zonder (katholieke) tegenkandidaten herkozen (verklaard).
- 93 *De Tijd* 5 juli 1892; *Limburger courier* 20 november 1880 (advertentie ten gunste van de kandidatuur van G. Ruijs van Beerenbroek).
- 94 Perry, *Roomsche kinine*, 222.
- 95 Bornewasser, *Katholieke Volkspartij* 1, 15–16.
- 96 *Ibidem*, 23.
- 97 *Ibidem*, 23 en 27. Dit beeld wordt bevestigd door de politicoloog Van den Berg (Van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof*, 112).
- 98 Geciteerd in Kasteel, *Abraham Kuyper*, 213.
- 99 Bornewasser, *Katholieke Volkspartij* 1, 24.
- 100 *Ibidem*.
- 101 G.A.M. Beekelaar, 'Gustave Ruijs de Beerenbrouck (1842–1926), commissaris der koningin, 1893–1918, en Charles Ruijs de Beerenbrouck (1873–1936), commissaris der koningin, mei-augustus 1918', in: Wieland e.a., *De gouverneurs*, 277–278.
- 102 T.P.M. Huijs, 'Jhr. mr. Edouard de Kuyper (1817–1893), commissaris des konings, 1874–1893' in: Wieland e.a., *De gouverneurs* 225; Maenen, *Petrus Regout*, 311 e.v.
- 103 *HTK* 1873–1874, 1341.
- 104 Hierbij is vooral gebruik gemaakt van gegevens uit de biografieën van het databestand van het PDC.
- 105 Zie voor de totstandkoming van deze wet en de rol van Ruijs daarbij m.n.: E.J.J.M. Kimman, 'De arbeidswet van minister Ruys van Beerenbroek', in Brinkel e.a., *Het kabinet Mackay*, 169–190.
- 106 Tillema, *Victor de Stuers*, 50–51.
- 107 Gribling, *Willem Hubert Nolens*, 42–43.
- 108 Van der Hoek e.a., *De Venlose krant*, 81.
- 109 *HTK* 1886–1887, 616, en *HTK* 1891–1892, 1243.
- 110 Van der Hoek e.a., *De Venlose krant*, 49.
- 111 *HTK* 1897–1998, 258–261.
- 112 *Venloosche Courant* 10 oktober 1896.
- 113 *Een kwaad leven*, xxvii.
- 114 Zie bijv. *ibidem*, 151, 156, 178, 181, 192–193.
- 115 *Ibidem*, 272.
- 116 *Ibidem*, 207.
- 117 *Ibidem*, 276.
- 118 Stassen, *Charles Ruys de Beerenbrouck*, 30.
- 119 *Ibidem*, 195. De gegevens in deze alinea zijn vooral gebaseerd op deze biografie, 30–32.
- 120 *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* 11, 'Ch.J.M. Ruijs van Beerenbroek', 132.
- 121 Stassen, *Charles Ruys de Beerenbrouck*, 51–52.
- 122 *Ibidem*, 37.
- 123 *HTK* 1888–1889, 842.

- 424 HEK 1896–1897, 364.
- 425 HEK 1899–1900, 322.
- 426 Zie voor de inhoud van deze open brief: *Een kwaad leven*, 292–300.
- 427 Brief van Petrus Regout aan Provinciale Staten, 19 september 1850, RAL, Archieven provinciaal bestuur, inv.nr. 2805.
- 428 *Handel en nijverheid: het tarief* (1858) en *De bezwaren van de Nederlandse industrie tegen het wetsontwerp tot herziening van het tarief van in-, uit- en doorvoer / verzameld door P. Regout* (1859).
- 429 Biografie L.H.W. Regout, databestand PDC.
- 430 Laatstgenoemde publicatie droeg de titel: *Over het wetsontwerp tot wettelijke verzekering van werklieden tegen de gevolgen van ongevallen in bepaalde bedrijven* (1897).
- 431 HEK 1906–1907, 461.
- 432 Ibidem.
- 433 Ibidem, 471.
- 434 HTK 1893–1894, 799 (stemming over artikel 3) en 990 (stemming over het amendement Meijer)
- 435 Van Welderen Rengers *Schets eener parlementaire geschiedenis* 11, 61.
- 436 G.A.M. Beekelaar, 'Gustave Ruijs de Beerenbrouck (1842–1926), commissaris der koningin, 1893–1918, en Charles Ruijs de Beerenbrouck (1873–1936), commissaris der koningin, mei-augustus 1918', in: Wieland e.a., *De gouverneurs*, 278.
- 437 HTK 1895–1896, 1501; zie ook de stemming over artikel 1: 1253.
- 438 HEK 1895–1896, 508. In de Eerste Kamer stemde één katholieke afgevaardigde voor; zeven stemden tegen.
- 439 Witlox, *Schaepman* 1, 53, en 11, 159.
- 440 Het voorstel om Schaepman toe te laten kon rekenen op de stem van de vijf aanwezige Limburgse kamerleden (Brouwers was afwezig), HTK 1879–1880, 1250–1251.
- 441 *Venloosch Weekblad* 18 oktober 1879. Zie ook: ibidem 31 oktober 1879 en Witlox, *Schaepman* 1, 155.
- 442 Gribling, *Willem Hubert Nolens*, 39.
- 443 Ibidem, 40.
- 444 Dat Everts werd afgebeeld als Sinterklaas houdt mede verband met zijn bisschoppelijke waardigheid (zie hoofdstuk 2).
- 445 Witlox, *Schaepman* 1, 157.
- 446 G.A.M. Beekelaar, 'Gustave Ruijs de Beerenbrouck (1842–1926), commissaris der koningin, 1893–1918, en Charles Ruijs de Beerenbrouck (1873–1936), commissaris der koningin, mei-augustus 1918', in: Wieland e.a., *De gouverneurs*, 273.
- 447 Tillema, *Victor de Stuers*, 50–51.
- 448 Ibidem, 50.
- 449 HTK 1904–1905, 223.
- 450 Ibidem, 241.
- 451 HTK 1909–1910, 1568. Zie ook Tillema, *Victor de Stuers*, 211–212.
- 452 *Maas- en Roerbode* 4 juni 1881.
- 453 De Beaufort, *Dagboeken en aantekeningen* 1, 18.

- 64 Geciteerd in: Witlox, *Schaepman* II, 132.
- 65 Geciteerd in: *ibidem*, 186.
- 66 *Limburger courier* 16 april 1881.
- 67 *De Maasbode* 9 juni 1881.
- 68 *Venloosch Weekblad* 28 mei 1881.
- 69 Registers over de jaren 1890–1891 t/m 1899–1900 en over 1900–1901 t/m 1909–1910.
- 70 HTK 1900–1901, 801.
- 71 Van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof*, 112.
- 72 Secker, *Ministers in beeld*, 136. Tot de westelijke provincies worden hier Utrecht, Noord- en Zuid-Holland gerekend. In 1888 kwam met katholieke deelname het eerste christelijke coalitiekabinet tot stand onder leiding van Ae. Mackay.
- 73 'Lijstje met kandidaat-ministers uit het formatie-dossier van Kuyper', in: De Bruijn, *Abraham Kuyper*, 236.
- 74 Afbeelding in: Oud en Bosmans, *Staatkundige vormgeving* I, 226.
- 75 Stassen, *Charles Ruys de Beerenbrouck*, 195.
- 76 Fasseur, *Wilhelmina* I, 541.
- 77 *De Nedermaas* januari 1925, jrg.3 nr.6, 62.

Hoofdstuk 5

1 Diezelfde dag leverde ook jhr. A.H.Th. Michiels van Verduynen een bijdrage aan het debat. Overigens had het derde Limburgse Tweede-Kamerlid, jhr. P.A.S. Kerens, de dag ervoor al wel gesproken als lid van de commissie voor de verzoekschriften. In die hoedanigheid had hij verslag uitgebracht over twee aan de Kamer gerichte adressen.

2 HTK 1840–1841, 118.

3 *Ibidem*.

4 Prins, 'De Limburgsche afgevaardigden' II, 83.

5 Biografie P.L. de Lom de Berg, databestand PDC. Prins spreekt van een voortdurende oppositie door De Lom de Berg tegen het belastingstelsel (Prins, 'De Limburgsche afgevaardigden' I, 351).

6 Bos, *Notabele ingezetenen*, 161.

7 HTK 1840–1841, 120.

8 *Ibidem*, 252.

9 *Ibidem*, 118 en 120. Het citaat is afkomstig van Corneli (118).

10 Resp. J.L.A. Luyben (*ibidem*, 119) en E.W. van Dam van Isselt (*ibidem* 120).

11 Bos, *Notabele ingezetenen*, 159–160.

12 HEK 1850–1851, 52.

13 Wel werd de hoofdsom, 248 906,85 gulden, evenals elders onderhevig gemaakt aan een vermeerdering of vermindering al naar gelang de toe- of afname van de (totale) hoeveelheid geschatte belastbare opbrengst. Daarnaast splitste het ontwerp de hoofdsom in een deel voor bebouwde en een deel voor onbebouwde grond, zoals eerder al (1843) voor de overige provincies was gebeurd.

- 14 *HTK* 1850–1851, 105–106.
- 15 *HEK* 1850–1851, 51.
- 16 Voorlopig verslag, *HTK* 1858–1859 B, 508.
- 17 *HTK* 1858–1859 B, 509.
- 18 *HTK* 1856–1857, 500.
- 19 *HEK* 1856–1857, 107.
- 20 Memorie van toelichting, *HTK* 1862–1863 B, 449–452.
- 21 Bos, *Notabele ingezetenen*, 160.
- 22 *HTK* 1864–1865, 296.
- 23 Voorlopig verslag, *HTK* 1863–1864 B, 506–510.
- 24 *HTK* 1863–1864, resp. 296 (De Bieberstein), 297 (De Lom de Berg) en 296 (Cornelis).
- 25 *HTK* 1865–1866, 310.
- 26 *Ibidem*, 314.
- 27 *Ibidem*, 311.
- 28 Voor een overzicht van de aangevoerde argumenten, zie Bos, *Notabele ingezetenen*, 165–166.
- 29 *HTK* 1865–1866, 390³.
- 30 *HEK* 1865–1866, 98.
- 31 De drie Limburgse leden stemden voor de eerste twee hoofdstukken van de begroting ('Huis van de Koning' en 'Hoge Colleges van Staat') en voor de hoofdstukken voor de Rooms-Katholieke en de Hervormde Eredienst; Beerenbroek en Michiels van Kessenich stemden daarnaast nog voor de hoofdstukken 'Nationale schuld' en 'Onvoorzien'.
- 32 Bos, *Notabele ingezetenen*, 157.
- 33 Voorlopig verslag, *HTK* 1858–1859 B, 506.
- 34 W.H. Idzerda (district Leeuwarden) in de Tweede Kamer (*HTK* 1859–1860, 588¹) en jhr. T.A.M.A. van Andringa de Kempener in de Eerste Kamer (*HEK* 1859–1860, 101).
- 35 *HEK* 1860–1861, 118.
- 36 *HEK* 1865–1866, 135, cursivering in origineel.
- 37 *HTK* 1865–1866, 310.
- 38 *HTK* 1851–1852, 525.
- 39 Bos, *Notabele ingezetenen*, 165.
- 40 *Ibidem*, 167.
- 41 *Ibidem*, 166–167.
- 42 Ontwerp-adres van Provinciale Staten van Limburg aan de koning, in: *Rapporten van de gouverneurs* II, 114. De geciteerde tekst maakt deel uit van een toelichting op het adres, ontworpen door De Villers de Pit. Hij probeerde tevergeefs zijn collega-leden over te halen zich met dit adres tot de koning te wenden.
- 43 Bok, *De belastingen*, 36. Regelmatig werden bezitters van effecten 'couponknippers' genoemd – soms is dit minachtend bedoeld. Een obligatie bevatte o.a. coupons: bewijsjes die recht gaven op betaling van een periodieke – meestal halfjaarlijkse – rente. Deze rente werd uitbetaald na inlevering van een (afgeknipte) coupon.
- 44 *Ibidem*.

- ⁶⁵ Bos, *Notabele ingezetenen*, 123. Zie ook Bos, 'Vermogensbezitters', m.n. 560 en 570.
⁶⁶ HEK 1849-1850, 56¹⁴.
⁶⁷ HTK 1840-1841, 120.
⁶⁸ Bos, *Notabele ingezetenen*, 125.
⁶⁹ HTK 1864-1865, 1210⁸ resp. 12101.
⁷⁰ Kuyper, *Mijne carrière*, 14. Kuyper werd daarna overigens overgeplaatst: 'Avis au lecteur, voor jonge ambtenaren die Kamerleden lastig vallen,' zo schrijft hij (ibidem).
⁷¹ Weber, *Peasants into Frenchmen*, 104 en 106.
⁷² HTK 1880-1881, 1020, cursivering in origineel.
⁷³ Bos, *Notabele ingezetenen*, 125.
⁷⁴ HTK 1851-1852, 878.
⁷⁵ HTK 1865-1866, 371.
⁷⁶ HTK 1871-1872: Arnoldts, 1156; De Bieberstein, 1121; Van der Maesen de Sombreff, 1088-1089; Pijls, 1089. Haffmans noemde deze reden niet; hij wilde, als de zoveelste spreker tijdens het debat, niet in herhaling vallen, zo meldde hij de Kamer (1149). Van den Heuvel (district Boxmeer) sprak niet.
⁷⁷ Ibidem, 1121.
⁷⁸ Ibidem, 1200.
⁷⁹ Ibidem, 1120.
⁸⁰ Van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis* 1, 606.
⁸¹ *De Maasbode* 31 maart 1881, naschrift van de redactie bij een brief van een Limburgse correspondent.
⁸² HTK 1880-1881 B 11, 23.
⁸³ 'Het Limburgsche Amendement' is de kop van een artikel in *De Tijd* van 29 maart 1881; 'amend. v.d. Limburgers' komt voor in een prent in *De Nederlandsche spectator* van 26 maart 1881.
⁸⁴ *De Tijd* 29 maart 1881.
⁸⁵ *Le courrier de la Meuse* 27-28 maart 1881.
⁸⁶ *Venloosch Weekblad* 26 maart 1881.
⁸⁷ HTK 1880-1881, 985.
⁸⁸ Ibidem, 1059.
⁸⁹ *De Maasbode* 31 maart 1881.
⁹⁰ HTK 1880-1881, 1008.
⁹¹ *De Tijd* 29 maart 1881.
⁹² *Limburger courier* 16 april 1881.
⁹³ Troonrede van 15 september 1891, *De Derde Dinsdag*.
⁹⁴ HTK 1891-1892, 1217.
⁹⁵ Overigens had de minister toegezegd spoedig een voorstel tot verlaging van de grondbelasting te zullen indienen. De vraag was echter of een kamermeerderheid zo'n voorstel zou steunen, stelde onder anderen Ruijs van Beerenbroek (HTK 1891-1892, 1362).
⁹⁶ HTK 1891-1892, 1120-1122; HEK 1892-1893, 34 resp. 42; *De Tijd* 21 juni 1892 en *Venloosch Weekblad* 25 juni en 2 juli 1892.

- 77 Philips e.a., *Geschiedenis van de landbouw in Limburg*, 158–159 en 246–249, m.n. tabellen xxii, xxxiv en xxxv.
- 78 *Venloosch Weekblad* 25 juni 1892.
- 79 *HTK* 1891–1892, 1243; G.A.M. Beekelaar, 'Gustave Ruijs de Beerenbrouck (1842–1926), commissaris der koningin, 1893–1918, en Charles Ruijs de Beerenbrouck (1873–1936), commissaris der koningin, mei-augustus 1918', in: Wieland e.a., *De gouverneurs*, 277.
- 80 *HTK* 1880–1881, 986, cursivering in origineel.
- 81 Adres van antwoord van de Tweede Kamer op de Troonrede, *HTK* 1849, 159.
- 82 Prins, 'De Limburgsche afgevaardigden' i en ii.
- 83 Niet meegeteld zijn aanvullende wetten op de middelen.
- 84 *HTK* 1883–1884, 817.
- 85 Alle aanwezige kamerleden uit Limburg stemden tegen de middelenwetten voor 1844/1845, 1846/1847, 1848/1849, 1853, 1854 en 1855. Bij de stemmingen na 1848 is gekeken naar de afgevaardigden uit de districten Maastricht, Roermond en Boxmeer. Bij de middelenwet voor 1842/1843 stemden de leden uit Groningen – vier in getal – unaniem tegen. Drenthe kan, wat betreft de jaren veertig, niet worden betrokken in deze vergelijking, omdat deze provincie toen slechts één afgevaardigde had.
- 86 Prins, 'De Limburgsche afgevaardigden' ii, 74. Het betreft hier de middelenwet voor 1856.
- 87 *HTK* 1844–1845, 145 (Strens), 148–149 (Corneli) en 149 (Michiels van Verduynen).
- 88 *Ibidem*, 149.
- 89 *Ibidem*, 152.
- 90 Bos, *Notabele ingezetenen*, 124.
- 91 Memorie van toelichting op een ontwerp-adres aan de koning en aan de Staten-Generaal, notulen van Provinciale Staten van Limburg, najaarsvergadering 1850, RAL, Archieven provinciaal bestuur, inv.nr. 2806.
- 92 G.A.M. Beekelaar, 'Gustave Ruijs de Beerenbrouck (1842–1926), commissaris der koningin, 1893–1918, en Charles Ruijs de Beerenbrouck (1873–1936), commissaris der koningin, mei-augustus 1918', in: Wieland e.a., *De gouverneurs*, 278.
- 93 Aerts en Te Velde, 'De taal van het nationaal besef', 402.
- 94 De beide afgevaardigden uit het district Gouda en een afgevaardigde uit het district Dordrecht. Smit spreekt in haar proefschrift van 'een opvallende verdeling in stemgedrag', waarbij die verdeling geografisch wordt geduid: kamerleden uit Holland (Noord- en Zuid-), Utrecht en Zeeland stemden overwegend tegen het wetsontwerp; het Noorden en het Zuiden spraken zich nagenoeg unaniem voor een renteheffing uit (Smit, *Omwille der billijkheid*, 83).
- 95 *HTK* 1864–1865, 1177. P.J.J. Hollingerus Pijpers (district Breda) noemde weliswaar de naam van zijn provincie, maar hij had het daarbij over 's-Hertogenbosch (hij gebruikte de aanduiding 'de hoofdstad van Noord-Brabant')' (*HTK* 1864–1865, 1181).
- 96 *Ibidem*, 1213.
- 97 *Ibidem*, 1210⁷.
- 98 *Ibidem*, 1180.
- 99 Zie de stemming over het amendement van J. Bieruma Oosting, *HTK* 1857–1858, 354.

100 HTK 1864-1865, 1182¹.

101 Zo had De Lom de Berg het al herhaaldelijk doen voorkomen, aldus minister Betz (ibidem, 12108).

102 Ibidem, 1214, cursivering en 'bestaan' in origineel.

103 Ibidem, 1206.

104 Ibidem, 1217.

105 Ibidem, 1210¹.

106 Ibidem, resp. 1210⁷ en 1210⁸.

107 HTK 1843-1844, 284.

108 Ibidem, 255.

109 Ibidem, 366.

110 Ibidem, 367.

111 De vergaderingen van de Eerste Kamer waren (tot 1848) niet openbaar en de verslagen van de vergaderingen die later werden opgenomen in de *Handelingen*, zijn uiterst summier. In dit geval is slechts aangegeven hoeveel kamerleden en welke ministers hebben deelgenomen aan de beraadslagingen; de inhoud van de toespraken is niet vermeld. Mede gelet op het debat in de Tweede Kamer ligt het voor de hand aan te nemen dat de positie van Limburg ook hier de reden was voor de minister van Buitenlandse Zaken om de Kamer toe te spreken.

112 De Liedel de Well en drie andere tegenstanders 'deden hunne afkeuring van het gevallen besluit aantekenen', zo vermeldt het beperkte verslag van de vergadering (HEK, opgenomen bij HTK 1843-1844, 472). Het voorstel werd aangenomen met twaalf tegen zes stemmen.

113 Van Beusekom-Chuddy, *Limburg en de lening*, 33.

114 Geciteerd in ibidem, 28. Michiels van Verduynen ontving dit biljet in zijn hoedanigheid van districtscommissaris van Roermond.

115 In totaal kwamen er dat jaar 184 adressen binnen bij Eerste en Tweede Kamer met de belastingen en/of accijnzen als onderwerp. Ruim een vijfde was dus afkomstig uit Limburg.

116 HTK 1851-1852, 144.

117 Beraadslaging over de middelenwet voor 1852, ibidem, 520.

118 Zie voor 1848: HTK 1847-1848, 930; voor 1849: HEK 1849, 19 en HEK 1849-1850, 56¹⁴; voor 1850: HTK 1850-1851, 202; voor 1851: HTK 1851-1852, 520 en 522; voor 1852: HTK 1851-1852, 878; voor 1853: HTK 1853-1854, 428 en 476; voor 1854: HTK 1854-1855, 57; voor 1855: HTK 1854-1855, 846¹. Het citaat is van Tweede-Kamerlid De Lom de Berg (HTK 1851-1852, 522).

119 Drenthe, dat slechts één kamerlid had, is hier buiten beschouwing gelaten.

120 Van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis* 1, 311.

121 Het gaat om de wetsvoorstellen die ná de invoering van de Nederlandse belastingwetgeving aan de orde waren; het wetsontwerp tot invoering der rijksbelastingen in het hertogdom Limburg blijft daarom buiten beschouwing. De vele wetsontwerpen op de middelen zijn eerder al aan de orde geweest.

122 HTK 1871-1872, 1120.

- 123 HTK 1880–1881, 985. Nijst deed deze uitspraak voorafgaand aan de beraadslagingen over de wet, tijdens het debat over het voorstel de behandeling van de wet uit te stellen.
- 124 Ibidem, 1008 en 1058–1059.
- 125 Van Wintershoven, *Open brief*, 5.
- 126 HTK 1863–1864 B, 1865.
- 127 HTK 1908–1909, 1379.
- 128 De Beaufort, *Dagboeken en aantekeningen* 1, 459.
- 129 Behalve De Beaufort maakte ook de sociaal-democratische afgevaardigde J.H.A. Schaper gewag van deze politieke overwegingen (HTK 1908–1909, 1638).
- 130 Brief van Thorbecke aan W.H. Pijls, 2 februari 1864, in: Bos, *Notabele ingezetenen*, 167.
- 131 Bos sluit hierbij aan door te concluderen dat de zaak van de Limburgse belastingbetalers in de jaren zestig waarschijnlijk juist werd geschaad doordat van het onderwerp een politiek item werd gemaakt (ibidem, 167).
- 132 Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 200–202.
- 133 Rapport van gouverneur Gericke van Herwijnen aan de minister van Binnenlandse Zaken, 15 januari 1842, NA, Min. Binnenlandse Zaken Kabinet, inv.nr. 46, dossiernr. 1355.
- 134 Zo herinnerde het Maastrichtse Tweede-Kamerlid De Bieberstein zich een aantal jaren later (HTK 1863–1864, 296).
- 135 Grondwet 1840 artikel 149; grondwet 1848 artikel 134; grondwet 1887 artikel 138; grondwet 1917 artikel 138. Het citaat is genomen uit de grondwet van 1840.
- 136 Talsma, *Het recht van petitie*, 44.
- 137 Van Beusekom-Chudy, *Limburg en de lening*, 15–17, en A.F.J. van Kempen, 'J.E.P.E. Gericke (1785–1845), gouverneur van Limburg, 1841–1845', in: Wieland e.a., *De gouverneurs*, 100–101.
- 138 Talsma, *Het recht van petitie*, 44.
- 139 Notulen van Provinciale Staten van Limburg, najaarsvergadering 1850, RAL, Archieven provinciaal bestuur, inv.nr. 2806. Notulen van Provinciale Staten van Limburg, zomervergadering 1856, in: *Provinciaal blad voor het Hertogdom Limburg* 1856 nr. 81, 82.
- 140 In de overzichten van ingekomen en behandelde verzoekschriften is behalve naar trefwoorden als Accijnzen, Belastingen, Belastingstelsel en de namen van de diverse afzonderlijke belastingwetten ook gekeken naar In-, Uit- en Doorvoerrechten, die soms afzonderlijk, soms onder Belastingen zijn gerubriceerd. Het betreft de volgende elf Limburgse verzoekschriften (de jaartallen verwijzen naar de parlementaire jaren). In 1843–1844: GS aan de Tweede Kamer inzake het belastingplan van Van Hall. In 1851–1852: GS aan de Eerste Kamer inzake de accijnzen op het gemaal, het geslacht en de brandstoffen; datzelfde jaar: PS aan de Tweede Kamer inzake hetzelfde onderwerp. In 1862–1863: GS aan de Tweede Kamer inzake de grondbelasting in Limburg. In 1863–1864: GS aan de Tweede Kamer inzake de bieraccijnzen; datzelfde jaar: PS twee maal aan de Tweede Kamer inzake de grondbelasting in Limburg. In 1865–1866: GS

- aan zowel de Tweede als de Eerste Kamer inzake de grondbelasting in Limburg. In 1879-1880: GS aan de Tweede Kamer inzake de zoutaccijns. In 1893-1894: GS aan de Tweede Kamer inzake de invoerrechten op graan. Voor de duidelijkheid zij hier opgemerkt dat petities aan de koning niet zijn meegerekend.
- ¹⁴¹ HTK 1844-1845, 148-149.
- ¹⁴² Brief van De Bieberstein aan Thorbecke, 3 november 1865; NA, Archief Thorbecke, inv.nr. 80.
- ¹⁴³ A.F.J. van Kempen, 'J.E.P.E. Gericke (1785-1845), gouverneur van Limburg, 1841-1845', in: Wieland e.a., *De gouverneurs*, 101.
- ¹⁴⁴ Ibidem.
- ¹⁴⁵ HTK 1843-1844, 134-135 (verslag van de commissie voor de verzoekschriften).
- ¹⁴⁶ Notulen van Provinciale Staten van Limburg, zomervergadering 1849, RAL, Archieven provinciaal bestuur, inv.nr. 2804.
- ¹⁴⁷ Ibidem.
- ¹⁴⁸ HEK 1849-1850, 56¹⁴. Beerenbroek sprak bij de beraadslagingen over de middelenwet voor 1850.
- ¹⁴⁹ HEK 1849, 19.
- ¹⁵⁰ Notulen van Provinciale Staten van Limburg, zomervergadering 1849, RAL, Archieven provinciaal bestuur, inv.nr. 2804.
- ¹⁵¹ HEK 1849-1850, 56¹⁴.
- ¹⁵² Notulen Provinciale Staten van Limburg, 5 oktober 1850, RAL, Archieven provinciaal bestuur, inv.nr. 2806.
- ¹⁵³ HTK 1850-1851, 202.
- ¹⁵⁴ Notulen Provinciale Staten van Limburg, najaarsvergadering 1851, in: *Provinciaal blad voor het Hertogdom Limburg* 1851 nr. 179, 82-83.
- ¹⁵⁵ In de Tweede Kamer (HTK 1851-1852): Van Wylick, 144; Borret, 520-521; De Lom de Berg, 521-522 en in de Eerste Kamer (HEK 1851-1852): Beerenbroek, 77.
- ¹⁵⁶ HTK 1851-1852, 521.
- ¹⁵⁷ Het betrof het wetsontwerp tot goedkeuring van de overeenkomst tussen Nederland en Pruisen. In de Tweede Kamer had alleen De Limpens tegen gestemd; Van Wylick en Borret steunden het ontwerp (De Lom de Berg was afwezig). Ook in de Eerste Kamer stemden de Limburgers verdeeld: Beerenbroek was tegen, P. Regout en Villers de Pit stemden voor.
- ¹⁵⁸ Notulen Provinciale Staten van Limburg, najaarsvergadering 1856, in: *Provinciaal blad voor het Hertogdom Limburg* 1856 nr. 142, 29-30.
- ¹⁵⁹ Notulen Provinciale Staten van Limburg, zomervergadering 1857, in: *Provinciaal blad van het Hertogdom Limburg* 1857 nr. 85, 85.

Slot

¹ Troonredes van 19 oktober 1840 en 16 september 1919, *De Derde Dinsdag*.

² HEK 1849-1850, 5617.

³ HTK 1863-1864, 537.

- 4 Ibidem, 538.
- 5 HEK 1849–1850, 5614.
- 6 HTK 1900–1901, 801. Er was volgens Nolens overigens op dit punt wel sprake van een verbetering.

Bijlagen

- 1 *Nederlandsche staatscourant* 28 augustus 1815, nr. 203, 2–3.
- 2 Smeets, 'De Notabelenvergaderingen', 48 en 53.
- 3 Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 349–356; Dorren, 'Het Hertogdom Limburg', 151–163; Grochtmann, *Die Niederländische Provinz Limburg*, 52–58.
- 4 Voor de correspondentie terzake tussen GS, gemeenten en de minister zie: RAL, Archieven provinciaal bestuur, inv.nr. 5080.
- 5 E.P.M. Ramakers, 'Maximilien de Beeckman (1781–1834), gouverneur van Limburg, 1828–1830/1', en A.F.J. van Kempen, 'J.E.P.E. Gericke (1785–1845), buitengewoon commissaris, 1831–1839 en P.A.S. Kerens (1781–1862), waarnemend gouverneur, 1831–1839', in: Wieland e.a., *De gouverneurs*, 43–44, 51 en 54–55; Nuyens, *Inventaris der archieven*, 10.
- 6 Dingemans, 'De invoering en afkondiging', 483–484; Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 349–350.
- 7 Dingemans, 'De invoering en afkondiging', 487.
- 8 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, 163–164; Ubachs, *Handboek*, 291.
- 9 Munier, 'De reorganisatie van het kerkelijk bestuur', 135–136 en 150.
- 10 Vanaf 1882 wordt gesproken van een titulair bisschop.
- 11 Kemp, *Limburg 1839–1839*, 14.
- 12 Zie bijv. Carel Bloemen, 'Nolens, de eenzame', *De Limburgse leeuw* 8 (1960), 141.
- 13 Gemeentearchief Maastricht, *Bevolkingsregister Maastricht 1880–1890* nr. 972, 156; ibidem 1890–1920 nr. 1306, 82–84; ibidem *Burgerlijke Stand Maastricht* nr. 627, 125 (1888) en 148 (1992); Biografie jhr. G.A.A. Alting von Geusau, databestand PDC.
- 14 *Limburger Koerier* resp. 21, 10 en 25 september 1918.
- 15 Internetsite van het Ministerie van Algemene Zaken.

Geraadpleegde bronnen

Archieven

Nationaal archief (NA), 's-Gravenhage

Afdelingsarchieven van het Ministerie van Buitenlandse Zaken 1813–1870 (nummer toegang: 2.05.01)

Archief mr. Johan Rudolph Thorbecke en enige van zijn verwanten (nummer toegang: 2.21.161)

Archief van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1815–1945 (nummer toegang: 2.02.22)

Archief van het Kabinet des Konings 1841–1897 (nummer toegang: 2.02.04)

Archieven van de Algemene Staatssecretarie en van het Kabinet des Konings met de daarbij gedeponeerde archieven over 1813–1840 (nummer toegang: 2.02.01)

Archieven van de Staten-Generaal 1814–1815 en van de Eerste Kamer der Staten-Generaal 1815–1945 (nummer toegang: 2.02.13)

Geheim archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken 1814–1850 (nummer toegang: 2.04.26.01)

Kabinetearchief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken 1817–1949 (nummer toegang: 2.04.26.02)

Gemeentearchief Heel, Heel

Bevolkingsregister Heel en Panheel

Burgerlijke stand Heel en Panheel

Gemeentearchief Maastricht, Maastricht

Bevolkingsregister Maastricht

Burgerlijke stand Maastricht

Gemeentebestuur Maastricht 1814–20e eeuw, deel 1

Gemeentearchief Meerssen, Meerssen

Bevolkingsregister Meerssen

Gemeentearchief Roermond, Roermond

Bevolkingsregister Roermond

Gemeentearchief Venlo, Venlo

Collectie Kaarten & Prenten

Stedelijk archief van Venlo 1814–1850 (nummer archief: 22)

Gemeentearchief Venray, Venray
Archief gemeentebestuur 1815–1941

Katholiek Documentatiecentrum (KDC), Nijmegen
Archief P.A.M. Geurts
Archief van de RK Staatspartij
Archief W.H. Nolens

Nederlands Spoorwegmuseum, Utrecht
Informatie over aankomst- en vertrektijden van treinen

Nederlands Zouavenmuseum, Oudenbosch
Namenlijst Nederlandse zouaven

Parlementair Documentatiecentrum (PDC), Universiteit Leiden
Biografisch Archief 1813-heden

Rijksarchief in Limburg (RAL), Maastricht
Archieven van het provinciaal bestuur van Limburg 1814–1913 (nummer toegang: 04.01)

Rijksarchief in Noord-Brabant (RANB), 's-Hertogenbosch
Archieven van het provinciaal bestuur van Noord-Brabant 1814–1920 (nummer toegang: 17)

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL), Maastricht
Krantenknipsels betreffende het politieke, sociale, economische en culturele leven in Limburg (DOC 0041 en DOC 0059)
Pamfletten (DOC 0018)

Stadsarchief Sittard-Geleen, Born
Archief Sittard 1794–1930
Bevolkingsregister Sittard

Streekarchief Brabant-Noordoost, rayon Land van Cuijk, Grave
Gemeentebestuur Boxmeer, 1811–1936

Periodieken

- Administratief memoriaal voor het Hertogdom Limburg* (in 1851 voortgezet als *Provinciaal blad voor het Hertogdom Limburg*)
L'ami des intérêts Limbourgeois (in 1866 voortgezet als *L'ami du Limbourg*)
L'ami du Limbourg (in 1866 voortzetting van *L'ami des intérêts Limbourgeois*)
De Amsterdammer
Boxmeersch Weekblad Maasbode (in 1869 voortzetting van *De Maasbode. Boxmeersch week- en advertentie-blad*)
Le courrier de la Meuse (nam in 1854 het *Journal du Limbourg* over)
Dagblad de Limburger
Gemeenteblad van Maastricht
Gemeenteblad van Venlo
De Gids
De Godsdienstvriend
Journal du Limbourg (in 1854 overgenomen door *Le courrier de la Meuse*)
Het Kanton Weert
De katholieke illustratie
Limburg
Der Limburger Courier (in 1868 voortgezet als *Limburger courier*)
Limburger courier (voortzetting in 1868 van *Der Limburger Courier*, in 1886 voortgezet als de *Limburger Koerier*)
Limburger Koerier (voortzetting in 1886 van de *Limburger courier*)
De Limburgse leeuw
De Maasbode
De Maasbode. Boxmeersch week- en advertentie-blad (in 1869 voortgezet als *Boxmeersch Weekblad Maasbode*)
Maas- en Roerbode (in 1904 opgegaan in *De nieuwe koerier*)
Nederlandsch adelsboek (vanaf 1904 o.d.t. *Nederland's adelsboek*)
Nederlandsche gedachten
De Nederlandsche spectator
Nederlandsche staatscourant
Nederland's patriciaat
De Nedermaas
De nieuwe koerier (in 1904 is hierin de *Maas- en Roerbode* opgegaan)
Nieuwe Venlosche Courant (samenvoeging in 1908 van het *Venloosch Nieuwsblad* en de *Venloosche Courant*)
De Noord-Brabanter
Parlement en kiezer: jaarboekje
Peel en Maas
Provinciaal blad voor het Hertogdom Limburg (ook o.d.t. *Provinciaal blad van het Hertogdom Limburg*, in 1851 voortzetting van *Administratief memoriaal voor het Hertogdom Limburg*, in 1863 voortgezet als *Provinciaal blad van Limburg*)

- Provinciaal blad van Limburg* (in 1863 voortzetting van *Provinciaal blad voor het Hertogdom Limburg*)
- Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* (later o.d.t. *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*)
- De Tijd*
- Uilenspiegel*
- Venloosch Weekblad* (in 1898 voortgezet als *Venloosch Nieuwsblad*)
- Venloosche Courant* (in 1908 met het *Venloosch Nieuwsblad* samengevoegd tot de *Nieuwe Venlosche Courant*)
- Venloosch Nieuwsblad* (voortzetting in 1898 van het *Venloosch Weekblad*)
- De Volksvriend*
- De Wachter*
- Weekblad van Heerlen*
- Weekblad voor de stad en het kanton Grave*

Literatuur en uitgegeven bronnen

- Abeling, J., *Teloorgang en wederopstanding van de Nederlandse monarchie (1848-1898)* (Amsterdam 1996)
- Aerts, Remieg, e.a., *Land van kleine gebaren: een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999)
- Aerts, R., en H. te Velde, 'De taal van het nationaal besef', in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland: een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999), 391-454
- Akkermans, P.W.C., en A.K. Koekoek (red.), *De Grondwet: een artikelgewijs commentaar* (Zwolle 1992 (2e druk))
- Albers, P., 'Victor de Stuers (1843-1916) Kamerlid', *Studiën. Tijdschrift voor godsdienst, wetenschap en letteren* 52 II (1920), 337-358
- Alberts, W.J., *Geschiedenis van de beide Limburgen*, II (Maaslandse monografieën 17) (Assen 1974)
- Ament, H.G.M., *Van Belg tot Hollander* (onuitgegeven doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen, Nijmegen 1983)
- Arnold, Paul, Jac van den Boogaard en Willibrord Rutten, *Limburg 1900-2000. Historisch vademecum* (Maastricht 1999)
- 'Assemblée Générale de la Société. Séance du 3 janvier 1864. Extrait du procès-verbal', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Duché de Limbourg* 1 (1864), 3-20
- Bank, J., en M. van Buuren, *1900: hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000)
- Bannier, G.W., *Grondwetten van Nederland; teksten der achtereenvolgende staatsregelingen en grondwetten sedert 1795, met verschillende andere staatsstukken, historische toelichtingen en eenige tabellen* (Zwolle 1936)
- Banning, J.P.D. van, 'Belgium and Dutch Limburg, 1830-1839', in: F.M. van Asbeck e.a. (red.), *Symbolae Verzijl. Présentées au professeur J.H.W. Verzijl à l'occasion de*

son LXX-ième anniversaire (Den Haag 1958)

- Banning, J.P.D. van, 'Honderd jaar "gewone" provincie', *De Maasgouw* 86 (1967), 129-136
- Beaufort, W.H. de, *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918*, uitgegeven door J.P. Valk en M. van Faasen (2 delen) ('s-Gravenhage 1993)
- Beekelaar, G.A.M., *Rondom grondwetsherziening en herstel der hiërarchie. De Hollandse katholieke jongeren 1847-1852* (Hilversum-Antwerpen 1964)
- Beekelaar, G.A.M. e.a. (red.), *Vaderlands Verleden in Veelvoud. Opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500, deel 2: '19e - 20e eeuw'* (Den Haag 1980 [2e druk])
- Bekman, Bern. J.M., 'Spoor en mijn. Een halve eeuw voortreffelijke samenwerking', *Nieuw Spoor* 3 nr. 5 (1949), 14-15 en 27
- Berg, J.Th.J. van den, *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede Kamerleden tussen 1849 en 1970* (Weesp 1983)
- Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919, eerste periode 1848-1870, eerste deel 1848, uitgegeven door C.B. Wels (Rijks Geschiedkundige Publicatiën Grote Serie 139) ('s-Gravenhage 1972)
- Best, Heinrich en Wilhelm Weege, *Biographisches Handbuch der Abgeordneten der Frankfurter Nationalversammlung 1848/49* (Düsseldorf 1996)
- Beumers, R., *Limburgs separatisme in de jaren 1840-1848 en het gedrag van Limburgse afgevaardigden in de 2e Kamer in deze voor Limburg woelige periode* (onuitgegeven werkstuk, Oirsbeek 1982)
- Beus, J.W. de, e.a., *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief* (Meppel 1989)
- Beusekom-Chudy, M.C.W. van, *Limburg en de lening van 127 miljoen* (onuitgegeven doctoraalscriptie, Kerkrade 1982)
- Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*
- Biografisch Woordenboek van Nederland*
- Blok, B., *Veertig jaar op de tribune. Parlementaire indrukken en herinneringen* ('s-Gravenhage 1901)
- Blok, L., 'Van eene wettelijke fictie tot eene waarheid. Beschouwingen over kiesstelsel en kiesrecht in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 92 (1979), 391-412
- Blok, L., *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850* (Groningen 1987)
- Boessen, Manuël, "'Geest der Provincie". Commissaris des Konings Van der Does de Willebois over de ontwikkeling van een Nederlands-nationaal gevoel in Limburg, 1856-1874', *De Maasgouw* 119 (2000), 1-38
- Boissevain, J.H.G., *De Limburgsche kwestie* (Tiel 1848)
- Bok, W.P., *De belastingen in het Nederlandsche parlement van 1848-1888, twee delen* (Haarlem 1888-1895)
- Bolsius, F.J., 'De Stuers als kamerlid', in: *Het levenswerk van Jhr.Mr. Victor de Stuers*.

- Herdacht door zijne vrienden* (Utrecht 1913), 99–106.
- Boogman, J.C., *Nederland en de Duitse Bond 1815–1851* (Groningen/Djakarta 1955)
- Boogman, J.C., 'The Dutch Crisis in the Eighteen-Forties', in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann (red.), *Britain and the Netherlands I* (Londen 1960)
- Boogman, J.C., 'Achtergronden en algemene tendenties van het buitenlands beleid van Nederland en België in het midden van de 19e eeuw', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap*, deel 76, 1962, 43–73
- Boogman, J.C., *Die Suche nach der nationalen Identität: die Niederlande 1813–1848* (Institut für europäische Geschichte Mainz, Vorträge, Nr. 49) (Wiesbaden 1968)
- Boogman, J.C., *Rondom 1848: de politieke ontwikkeling van Nederland 1840–1858* (Bussum 1978)
- Bornewasser, J.A., 'De Nederlandse katholieken en hun negentiende-eeuwse vaderland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95 (1982), 577–604
- Bornewasser, J.A., *Katholieke Volkspartij 1945–1980*, 1: 'Herkomst en groei (tot 1963)' (Nijmegen 1995)
- Bos, Nick, *Notabele ingezetenen. Historische studies over Nederlandse elites in de negentiende eeuw* (Brunssum 1995)
- Bos, Nick, 'Agitatie in Limburg, de verhoging van de grondbelasting in het hertogdom in 1865', *De Maasgouw* 108 (1989), 79–95
- Bos, N.J.P.M., 'Vermogensbezitters en bevoorrechte belastingbetalers in de negentiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 105 (1990), 553–577
- Bosman, Th.E.A., 'Ter eere Gods, tot heil van Paus en Kerk'. *Enige aspecten van de Nederlandse zouavenbeweging nader beschouwd* (onuitgegeven doctoraalscriptie, Utrecht 1979)
- Bossevain, J.H.G., *De Limburgsche kwestie* (Tiel 1848)
- Braak, Bert van den, *De Eerste Kamer. Geschiedenis, samenstelling en betekenis 1815–1995* (Den Haag 1998)
- Bree, G.W.G. van, e.a. (red.), 'Van der Nuyers en opwaert'. *Een bundel opstellen over Limburgse geschiedenis aangeboden aan drs. M.K.J. Smeets bij zijn afscheid als Rijksarchivaris in Limburg* (Werken uitgegeven door Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap nr. 7) (Maastricht 1981)
- Brinkel, Th.B.F.M., e.a. (red.), *Het kabinet Mackay. Opstellen over de eerste christelijke coalitie (1888–1891)* (Baarn 1990)
- Brouwers, H.J., *Academisch proefschrift over den staatsregtelijken toestand van Limburg in betrekking tot den Duitschen Bond* (Leiden 1857)
- Bruijn, J. de, *Abraham Kuyper: leven en werk in beeld. Een beeldbiografie* (Amsterdam 1987)
- Buys, J.Th., *De Grondwet. Toelichting en kritiek*, 1 (Arnhem 1883)
- Camp, R. op den, '"Noch is Limburg niet gescheiden!" De afscheidingsbeweging in Nederlands-Limburg in 1848 en de reacties daarop van de *Aviso de la Meuse*', *De Maasgouw* 116 (1997), 15–44
- Camp, Rico op den, '"Noch Fransch, noch Pruissisch maar Nederlandsch!" Publieke

- opinie en Nederlands-nationaal gevoel in de Nederlandse provincie Limburg rond 1870', *De Maasgouw* 111 (1992) 81-102
- Camp, Rico op den, 'Towards one nation: the province of Limburg and the Dutch nation during the eighteen-seventies', in: Annemieke Galema e.a. (red.), *Images of the Nation: different meanings of Dutchness, 1870-1940* (Amsterdam-Atlanta 1993) 81-104
- Camp, Rico op den, 'Vreemd vaderland. Limburg en de Nederlandse natie in de 19e eeuw', *Spiegel Historiael* 28 (1993), 387-392
- Camp, Rico op den, '"Wandelend in den vreemde". Limburg en de Nederlandse natie in de reisverslagen van J. Craandijk', *De Maasgouw* 113 (1994), 161-176
- Camp, Rico op den, '"Niet gansch van vreemde smetten vrij". Limburg en het Nederlandse vaderland in de 19e eeuw', *Beleid en Maatschappij* 22 (1995), 92-99
- Colenbrander, H.T., *Vestiging van het koninkrijk (1813-1815)* (Amsterdam 1927)
- Colenbrander, H.T., *De afscheiding van België* (Amsterdam 1936)
- Comité de Politique Nationale, *La protestation du Limbourg: quelques documents 1831-1839* (Brussel-Parijs 1919)
- Comité de Politique Nationale, *La question du Limbourg* (Brussel 1919)
- Cornips, J., 'De "Sociale Ruijs"', *De nieuwe mens. Maandblad voor beleving van het Christendom* 4 nr. 12 (1953), 366-374
- Cramer, N., *Parlement en pers in verhouding tot de overheid* (Leiden 1958)
- Cramer, N., *Wandelingen door de handelingen* ('s-Gravenhage 1975)
- Dam, Frans van, *Wat hebben de kiezers te doen?* (Sittard 1866)
- Dam, J.P.A. van den, *Arnold Leon Armand Diepen 1846-1895. Industrieel en publicist over economische en sociale vraagstukken* (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland v) (Tilburg 1966)
- De Derde Dinsdag: troonredes in de Nederlanden na 1814. *De troonrede als parlementaire dia*, redactie, compilatie en samenstelling door Pieter C. Lages, Delft: Eburon (cd-rom)
- De semi-officiële en particuliere briefwisseling tussen J.C. Baud en J.J. Rochussen 1845-1851, uitgegeven door W.A. Baud, 111: Brieven van J.C. Baud aan J.J. Rochussen (Den Haag 1983)
- Derks, M.G.H., *De gewinning aan het koninkrijk; de integratie van het Hertogdom Limburg in het koninkrijk der Nederlanden, 1815-1867* (onuitgegeven doctoraal-scriptie, Ubach over Worms, 1986)
- Dingemans, P.A.W., 'De invoering en afkondiging van de Duitse Bondswetgeving. Een aspect in de verhouding Limburg-Duitse Bond', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 115 (1979), 475-494
- Documenten betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1919-1945, periode A, 1: '1 juli 1919 - 1 juli 1920', bew. door J. Woltring (RGP Grote Serie 156) ('s-Gravenhage 1976)
- Dorren, J.G.M., *De Tweede Kamerverkiezing van juni 1909 in het district Gulpen* (onuitgegeven scriptie Katholieke Leergangen Sittard, Maastricht 1986)
- Dorren, Th., 'Het Hertogdom Limburg in zijne verhouding tot den Duitschen Bond',

- Limburg's Jaarboek* 19 (1913), 92-130 en 146-197
- Eenoo, R. van, 'De evolutie van de kieswetgeving in België van 1830 tot 1919', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 92 (1979), 333-352
- Essen, Petra van, *Voor Paus en Koning: een korte geschiedenis van de Nederlandse zouaven, 1860-1870* (Oudenbosch 1988)
- Evers, I.M.H., 'Liever Turks dan Pruisisch. De publieke opinie in de provincie Limburg 1866-1867', *De Maasgouw* 100 (1981), 129-149
- Evers, I.M.H., *De Momus* (Maastricht 1982)
- Fasseur, Cees, *Wilhelmina. De jonge koningin* (Amsterdam 1998)
- Fishman, J.S., *Diplomacy and Revolution: the London Conference of 1830 and the Belgian Revolt* (Amsterdam 1988)
- Fockema Andreae, S.J., en H. Hardenberg (red.), *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden: van statenvergadering tot volksvertegenwoordiging* (Assen 1964)
- Fruin, R., 'De Souvereine vorst en de Limburgsche Generaliteitslanden', *De Maasgouw* 42 (1922), 1-2
- Frunsch, H.J.M., 'Hoe een Limburgse belastingkwestie een einde maakte aan een ministeriële loopbaan', *Het Land van Herle* 13 (1963), 73-76 en 93-96
- Gedenkstukken der algemene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840, tiende deel: regering van Willem I 1830-1840, vijfde stuk*, uitgegeven door H.T. Colenbrander (RGP Grote Serie 50) ('s-Gravenhage 1922)
- Geurts, A.J., 'De Limburgse meivervkiezingen in 1848: kanttekeningen bij de interpretatie van de uitslag', in: A.J. Geurts (red.), *Verwoord verleden. Opstellen over het Noordlimburgse Maasdal en aangrenzend Duits gebied aangeboden aan J.G.M. Stoel ter gelegenheid van haar zestigste verjaardag* (Cahiers van de historische werkgroep Arcen-Lomm-Velden nr. 5) (Lomm 1982), 52-57
- Geurts, A.J., 'Historische aspecten van de provincie(s) Limburg 1815-1848', *De Maasgouw* 105 (1986), 49-78
- Geurts, P.A.M., 'Een vermaard boekje van W. Everts', *Sèrums krentje* 2 (1983), nr. 7, z.p.
- Geurts, P.A.M., 'Een Limburgs volkslied van W. Everts', *Sèrums krentje* 2 (1983), nr. 8, z.p.
- Geurts, P.A.M., 'Een kamerzetel voor W. Everts in 1893 (vredige versie)', *Sèrums krentje* 2 (1983), nr. 9, z.p.
- Geurts, P.A.M., 'Moeilijkheden rond de Kamerzetel voor W. Everts in 1893', *Sèrums krentje* 2 (1983), nr. 10, z.p.
- Geurts, P.A.M., 'De entree van Mgr. W. Everts in de Tweede Kamer', *Sèrums krentje* 2 (1983), nr. 11, z.p.
- Geurts, P.A.M., 'Kamerzetel voor De Stuers', *De Maasgouw* 103 (1984), 60-72
- Geurts, P.A.M., 'Een Limburgs volkslied uit 1857', *De Maasgouw* 110 (1991), 59-66
- Geurts, P.A.M., en A.E.M. Janssen, 'Ruim een eeuw geschiedbeoefening met betrekking tot de Nederlandse provincie Limburg. Enige historiografische aspecten', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 125 (1989), 47-99

- Giele, Jacques, *Een kwaad leven. De arbeidsenquête van 1887*, 11: Maastricht (Nijmegen 1981)
- Gijsen, J.M., *Joannes Augustinus Paredis (1795–1886): bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd* (Maaslandse monografieën 8) (Assen 1968)
- Goltstein, Jos, 'Het ontstaan van het Limburgs chauvinisme in Sittard', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 31 (1986), 1–77
- Gribbling, J.P., *Willem Hubert Nolens 1860–1931. Uit het leven van een priester-staatsman* (Maaslandse monografieën 26) (Assen 1978)
- Grochtmann, Hermann, *Die Niederländische Provinz Limburg im Deutschen Bund* (Keulen 1937)
- Habets, J.J., 'Cronijkje van het Hertogdom Limburg sedert MDCCCXXX', in- en uitgeleid door M. Smeets, *De Maasgouw* 94 (1975), 57–63, 123–128, 198–206; 95 (1976), 70–74, 139–146; 96 (1977), 27–31, 11–122, 181–188, 97 (1978), 24–32, 91–93, 125–128, 191–198, 98 (1979), 21–29, 127–134, 195–198; 99 (1980), 51–52
- Hans, D., *Het Nederlandsche Parlement. Korte Schets onzer Volksvertegenwoordiging* (Amsterdam 1911)
- Heijden, Rob P.W.J.M. van der, 'Separatisme in Limburg, 1840–1851', in: Fr.J. Hermans e.a. (red.), *Tussen twee Tricolores. Een Limburgse vestingstad onder Nederlands en Belgisch bestuur, Venlo 1815–1850* (Venlo 1990)
- Heijden, Rob P.W.J.M. van der, 'Tijden veranderen: Limburg tussen Nederland en België. De reactie in Nederlands-Limburg op het Belgisch annexionisme van 1918–1919', *De Maasgouw* 111 (1992), 101–167
- Heijden, R.P.W.J.M. van der, 'De terugkeer van het Nederlands gezag in Limburg, 1839–1840', *De Maasgouw* 108 (1989), 65–78
- Heijden, R.P.W.J.M. van der, 'Bedreigd Maastricht. De dreiging van het Limburgs separatisme en de reactie van de Maastrichtse bevolking', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 36 (1991), 87–108
- Hellenberg Hubar, Bernadette C.M. van, e.a. (red.), *Maaslands Melange: opstellen over Limburgs verleden Dr. P.J.H. Ubachs aangeboden bij gelegenheid van zijn vijfeenzestigste verjaardag* (Werken uitgegeven door Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap nr. 14) (Maastricht 1990)
- Hermans, Henri G.M., 'Limburg in de parlementaire geschiedenis', in: Beda Verbeek (red.), *Limburg onder de gouden Oranjezon 1898–1948*, 115–121
- Histoire parlementaire du traité de paix du 19 avril 1839 entre la Belgique et la Hollande, contenant, sans exception, tous les discours qui ont été prononcés dans les chambres législatives belges, précédée d'une introduction* [etc.], 2 delen (Brussel 1839)
- Hobsbawn, E.J., *Nations and nationalism since 1780: programme, myth, reality* (Cambridge [etc.] 1990)
- Hoek, Ragdy van der, en Adri Gorissen, *De Venlose krant: 125 jaar in Noord-Limburg* (Venlo 1987)
- Hoek, S.H.H. van der, 'Waarom kantonrechter Leopold Haffmans in 1872 werd ontslagen', *Horster historiën* 1 (1986), 154–171

- Hoek, S.H.H. van der, 'Een Limburgs dialectstuk als politiek propagandamiddel', *De Maasgouw* 105 (1986), 1-10
- Hoek, S.H.H. van der, en J.M.W.C. Schatorjé, 'Het Venloosch Weekblad en de verkiezingen voor de Tweede Kamer, met name in 1869 en 1871', *De Maasgouw* 104 (1985), 57-81
- Hoffschmidt, A. d', *La représentation nationale en Belgique, 1830-1880* (Aarlen 1880)
- Hogendorp, G.K. van, *Bijdragen tot de huishouding van staat in het Koninkrijk der Nederlanden, verzameld ten dienste der Staten-Generaal*, 10 delen ('s-Gravenhage 1818-1825)
- Huber, Ernst Rudolf, *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789*, 11: 'Der Kampf um Einheit und Freiheit 1830-1850' (Stuttgart 1975 [2e druk])
- Huizinga, J.J., 'Een gebroken spiegel. Zeventig jaar districtenstelsel (1848-1917)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 92 (1979), 426-332
- Hymans, L., *Histoire parlementaire de la Belgique de 1830 à 1880* (Brussel 1879)
- Janssen, Wilhelm, *Kleine Rheinische Geschichte* (Veröffentlichung des Instituts für Geschichtliche Landeskunde der Rheinlande der Universität Bonn) (Düsseldorf 1997)
- Janssen de Limpens, K.J.Th., 'Genealogische en biografische geschiedenis van het geslacht De Limpens', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 118 (1982), 9-58
- Jaspar, Edmond, *Kint geer eur eige stad? De historie vaan Mestreech aan de Mestreecheneers verteld, mèt illustraties en 'n alfabetische lies vaan naome* (Maastricht 1968 [3e druk])
- Jong, R. de, 'De Algemeene Kiesvereeniging, 1868-1875. De eerste politieke partij van Nederland', *Jaarboek 1999. Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (2000), 240-248
- Jong, Ron de, 'Conservatieven en katholieken tijdens het kabinet-Van Zuylen-Heemskerk, 1866-1868', *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* 25 (1995), 7-26
- Jong, Ron de, 'Katholieken en verkiezingen, 1850-1900. Oude en nieuwe vormen van politiek', *Groniek* 30 (1997), 433-442
- Jong, Ron de, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999)
- Jong, Ron de, en Hans Verhage, 'Episcopaat en politiek. Ontwikkelingen rondom het bisschoppelijk onderwijsmandement van 1868 in Nederland in het algemeen en in Limburg in het bijzonder', *Trajecta* 5 (1996), 56-70
- Jurriaanse, M.W., *De Nederlandse Ministers van Buitenlandse Zaken 1813-1900* (Den Haag 1974)
- Juste, Th., *Histoire du Congrès National de Belgique ou de la fondation de la monarchie Belge*, 2 delen (Brussel 1850)
- Karnebeek, A.P.C. van, *Ter toelichting van de Limburgsche kwestie* ('s-Gravenhage 1864)
- Kasteel, P., *Abraham Kuypers* (Kampen 1938)

- Kellenbenz, Hermann, 'Wirtschaft- und Sozialentwicklung der nördlichen Rheinlande seit 1815', in: *Rheinische Geschichte*, 3: 'Wirtschaft und Kultur im 19. und 20. Jahrhundert', uitgegeven door Franz Petri en Georg Droge (Düsseldorf 1979)
- Kemp, M. (red.), *Limburg 1839-1839. Van ploeg tot afbouwhamer* (Maastricht 1941)
- Klijn, Annemieke, *Onze man uit Maastricht: Sjeng Tans 1912-1993. Een biografie* (Nijmegen 2001)
- Klötzer, Wolfgang, *Die Paulskirche. Symbol demokratischer Freiheit und nationaler Einheit* (Kleine Schriften aus dem Institut für Stadtgeschichte) (Frankfurt am Main 1985)
- Knippenberg, Hans, en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988)
- Kortmann, C.A.J.M., *Constitutioneel recht* (Deventer 1990)
- Kraume, H.G., *Außenpolitik 1848. Die holländische Provinz Limburg in der deutschen Revolution* (Düsseldorf 1979)
- Kuiper, Wim, *Lokaal en landelijk in Limburg. Veranderingen in de Limburgse lokale politiek* (Maastricht 1994)
- Kuyper, J., *Mijne carrière en Mijne kijkjes in de wereld* ('s-Gravenhage 1893)
- Labrie, A., "'La religion civile': nationalisme, nationale staat en modernisering in Europa', in: L.H.M. Wessels en A. Bosch (red.), *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa, 1815-1919* (Nijmegen 1992), 59-103
- La protestation du Limbourg hollandais 1918-1919* (Roermond 1920)
- Lavater jr., *Politieke fotografien van de aftredende leden der Tweede Kamer* (Sneek 1879)
- Leeuwen-Cannemans, M.C. van, *Inventaris van archieven van de familie Michiels van Kessenich* (Publicaties Rijksarchief Limburg nr. 2) (Maastricht-'s-Gravenhage 1995)
- Lemmens, Eric, 'Provincialisme en kieswetgeografie: de Limburgse kiesdistricten, 1860-1870', *Openbaar bestuur* 11 (2001), 30-33
- Limburg: het wapen, de Limburgse vlag, het volkslied*, uitgegeven door het Bureau Voorlichting en Public Relations van de provincie Limburg (z.j.)
- Limburg, Provinciaal genootschap voor geschiedkundige wetenschappen, taal en kunst, 'Gedenkboek bij gelegenheid van het vijfentwintigjarig Regeeringsjubileum van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina 1898-1923', *Limburg's Jaarboek* 29 (1923)
- Loeff, J.A., e.a., *Het Katholiek Nederland 1813-1913. Ter blijde herinnering aan het eerste eeuwfeest onzer nationale onafhankelijkheid*, 2 delen (Nijmegen 1913)
- Luykx, T., *Politieke geschiedenis van België*, 1: 'Van 1789 tot 1944' (Amsterdam 1977 [4e druk])
- Maenen, A.J.Fr., *Petrus Regout 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Bijdragen tot de sociale en economische geschiedenis van het Zuiden van Nederland VII) (Nijmegen 1959)
- Matthey, Ignaz, "'Een diepe hulde, een warme toon". De oprichtingsgeschiedenis van het Thorbeckebeeld', *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* 85 (1993), 133-166

- Miesen, *A misserable appendix which wastes our best juices. Limburg separatists in the Frankfurt Parliament* (onuitgegeven scriptie, Amsterdam 1992)
- Müller, P.L.J.M.A., 'Het Hertogdom Limburg en zijn verhouding tot den Duitschen Bond', *De Nedermaas* 14 (1937), 112–116, 128–132, 155–159
- Munier, W.A.J., 'De reorganisatie van het kerkelijk bestuur in het zuidelijk gedeelte van het koninkrijk der Nederlanden na de definitieve afscheiding van België. Een documentatie betreffende de Nederlandse provincie Limburg en de Noord-Brabantse vicariaten', in *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 112 (1976), 135–250
- Nationaal Biografisch Woordenboek van de Koninklijke Vlaamse Academiën van België 'Nécrologie. Notice sur Charles Antoine baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 17 (1880), 373–375
- Nies, Frits, *Weert. Het verleden van een stad* (Weert 1999)
- Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (NNBW)
- Nijkamp, G.P., en O. Schutte (samenstelling), Y. Taverne (red.), *De Nederlandse Adel: besluiten en wapenbeschrijvingen* ('s-Gravenhage 1989)
- Nuyens, E.M.Th.W., *De staatkundige geschiedenis der provincie Limburg vanaf haar ontstaan tot aan haar uiteenvallen in 1839* (Maastricht 1956)
- Nuyens, E.M.Th.W., *Inventaris der archieven van het Provinciaal Bestuur van Limburg 1814–1913* (Rijksarchief in Limburg nr. 25) (Maastricht 1982)
- Ommeren, H.R. van, 'Over de aanduiding "Hertogdom Limburg"', *De Maasgouw* 96 (1977), 11–27
- Onze afgevaardigden bevattende portretten en biographieën van de leden van de Eerste en Tweede Kamer der Staten-generaal* (Rotterdam 1897)
- Onze afgevaardigden: portretten en biographieën der leden van de Eerste en Tweede kamer der Staten-generaal* (Rotterdam 1901)
- Orbons, Piet, en Lou Spronk, 'Limburgers worden Nederlanders. Een moeizaam integratieproces', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 102 (1966), 31–53
- Oud, P.J., en J. Bosmans (bewerking), *Staatkundige vormgeving in Nederland, 1: 1840–1940* (Assen/Amsterdam 1990)
- Panhuysen, G., '"Honderdvijftig jaar Provincie Limburg" in 1865?', *De Maasgouw* 84 (1965), 129–140
- Perry, Jos, *Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidsbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880–1920* (Amsterdam 1983)
- Perry, J., *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen, 1862–1947* (Amsterdam 1994)
- Perry, Jos, 'Jubeljaren. Staatsmijnen weerspiegeld in vier jubilea', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 134–135 (1998–1999), 7–84
- Philips, J.F.R., J.C.G.M. Janssen en Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750–1914* (Maaslandse monografieën 4) (Assen 1965)

- Postma, A., e.a. (red.) *Aan deze zijde van het Binnenhof. Gedenkboek ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Eerste Kamer der Staten-Generaal* ('s-Gravenhage 1990)
- Prins, W.F., 'De Limburgsche afgevaardigden in de Nederlandsche Staten-Generaal, 1840-1880', I en II, *De Gids* 100 (1936), resp. 341-356 en 74-96
- Prins, W.F., 'Tien jaren uit onze parlementaire geschiedenis 1815-1825', *De Gids* 101 (1937), 41-102
- Prins, W.F., 'Vijf jaren uit onze parlementaire geschiedenis 1825-1830', *De Gids* 111 (1948), 126-144
- Raak, Ronald van, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2001)
- Raalte, E. van, P.T.T. Bovend'Eert en H.R.B.M. Kummeling (bewerking), *Het Nederlandse parlement* ('s-Gravenhage 1991 [7e druk])
- Ramakers, E.P.M., 'De invoering van achterlaadgeweren bij de Nederlandse infanterie', *Mededelingen van de Sectie Krijgsgeschiedenis Koninklijke Landmacht*, 2 (1979), 76-138
- Ramakers, E.P.M., 'De Limburgse Jagers 1813-1940', in: Stichting Vrienden van de Limburgse Jagers, *De Limburgse Jagers 1813-1850-1995. Limburg en zijn regiment. De geschiedenis van het Regiment Limburgse Jagers en zijn Stamregimenten in de periode 1813-1995* (Maastricht 1995), 7-17
- Rapporten van de gouverneurs in de provinciën, 1840-1849*, uitgegeven door A.J.C. Rüter, drie delen (Utrecht [etc.] 1941-1972)
- Recueil des décrets du Congrès Nationale de la Belgique, et des arrêtés du pouvoir exécutif/Recueil des lois et arrêtés royaux de la Belgique*, 1 (1830) t/m x (1839) (Brussel 1833-1839)
- Regout, L.H.W., *Arbeidsverzekering* (Amsterdam 1896)
- Regout, L.H.W., *Over het wetsontwerp tot wettelijke verzekering van werklieden tegen de gevolgen van ongevallen in bepaalde bedrijven* (Amsterdam 1897)
- Regout, P., *Handel en nijverheid: het tarief* ('s-Gravenhage 1858)
- Regout, P., *De bezwaren van de Nederlandse industrie tegen het wetsontwerp tot herziening van het tarief van in-, uit- en doorvoer. Verzameld door P. Regout* ('s-Gravenhage 1859)
- Regout, P., *Een woord over eenige Maastrichtse belangen* ('s-Gravenhage 1862)
- Regout, P., *Wat heeft Limburg voor den heer Thorbecke, en de heer Thorbecke voor Limburg gedaan? Beantwoord door P. Regout* (Maastricht 1864)
- Renan, Ernest, en Joep Th. Leerssen (inleiding), *Qu'est-que c'est une nation?* (Leiden 1994)
- Rheenen, H. van, 'De deelname aan het lager onderwijs in de beide Limburgen (1846-1914)', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* XI (1995) (Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg), 161-186
- Rogier, L.J., *Katholieke herleving. Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853* ('s-Gravenhage 1956 [2e druk])
- Rogier, L.J., 'Limburg in de Franse tijd', in: E.C.M.A. Batta e.a. (red.), *Limburg's*

- verleden. *Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815*, 2 (Maastricht 1967), 668–703
- Rogier, L.J., 'Nederlands-Limburg 1813–1863', *De Maasgouw* 83 (1964), 71–86
- Russel, Jos., *Hoe men de kiezers wil verschalken* (Maastricht 1867)
- Russel, Jos., *La visite de M. Thorbecke au duché de Limbourg en Octobre 1865: à nos compatriotes limbourgeois* (Maastricht 1865)
- Rutten, W.J.M.J., L. Smets en S. Vandevelde (red.), 'Limburgs Biografisch Repertorium', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 33 (1988) (Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg), 150–200
- Sagittarius, *Parlementaire portretten: de aftredende helft van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (Amsterdam 1869)
- Santen, J.H. von, 'Sinds wanneer zit men links en rechts in de Tweede Kamer? Een raadselachtig probleem', *De Negentiende Eeuw* 26 (2002), 123–142
- Schöffers, I., e.a., *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen. Verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen* (Maaslandse monografieën 47) (Leeuwarden 1989)
- Schreuder, P., '1e Limburgse minister stierf 100 jaar geleden. Mr. R.M.P.H. Strens uit Roermond', *Limburg vandaag* 6 (1974–1975) nr. 16, 9–11
- Schreuder, P., 'De "vrij zonderlinge rede" van een Limburgs Kamerlid in 1854', *Limburg vandaag* 6 (1974–1975) nr. 18, 27–29
- Schreuder, P., 'Een Kamerverkiezing in 1855 in Limburg', *Limburg vandaag* 8 (1976–1977) nr. 15, 15–18
- Secker, W.P., *Ministers in beeld: de sociale en functionele herkomst van de Nederlandse ministers (1848–1990)* (Leiden 1991)
- Smeets, M.K.J., 'De Notabelenvergaderingen in de arrondissementen Hasselt, Maastricht en Roermond – de latere provincie Limburg – in 1815', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 20 (1965), 24–61
- Smit, Christianne, *Omwillen der billijkheid. De strijd over de invoering van de inkomstenbelasting in Nederland* (Amsterdam 2002)
- Snickers, Theo, 'De voorgangers van Gijsen', in 'God in Limburg', bijlage van het *Limburgs Dagblad*, 25 maart 1989, 67
- Spiertz, 'Limburg uit de Duitse Bond', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 102 (1966), 11–29
- Stassen, M.J.L.A., *Charles Ruys de Beerenbrouck: edelman-staatsman, 1873–1936* (Munstergeleen 2000)
- Stenographischer Bericht über die Verhandlungen der Deutschen Constituirenden Nationalversammlung zu Frankfurt am Main*, 10 banden (Frankfurt am Main 1848–1850)
- Talsma, J., *Kiezen en delen: de 'verkiezingscultuur' in Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw; accommodatie en/of polarisatie* (onuitgegeven paper, Amsterdam 1988)
- Talsma, J., 'Geeft met verschuldigde eerbied te kennen. Petities over kiesstelsel en kiesrecht uit de periode 1848–1850', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 92 (1977), 438–451

- Talsma, J., *Vijf historische en rechtshistorische studies over het recht van petitie, verzoekschriften aan de Tweede Kamer en het ombudsvraagstuk*; Nederland, 1795–1983 (Arnhem 1989)
- Thorbecke, J.R., e.a., *Redevoeringen uitgesproken door de Afgevaardigden van het hertogdom Limburg in de beide Kamers der Staten Generaal bij de beraadslagingen over het wets-ontwerp tot regeling van het toezicht op de onderscheidene kerkgenootschappen* (Roermond 1853)
- Thorbecke, J.R., *De briefwisseling van J.R. Thorbecke, deel III: 1836–1840; deel IV: 1840–1845*, uitgegeven door G.J. Hooykaas, RGP Kleine Serie 64 ('s-Gravenhage 1988), resp. RGP Kleine Serie 72 ('s-Gravenhage 1993); *deel V: 1845–1853; deel VI: 1853–1862*, uitgegeven door G.J. Hooykaas en F.J.P. Santegoeds, RGP Kleine Serie 78 ('s-Gravenhage 1996), resp. RGP Kleine Serie 92 ('s-Gravenhage 1998)
- Tillema, J.A.C., *Victor de Stuers. Ideeën van een individualist* (Ons xxste-eeuwse verleden in mémoires en biografieën 10) (Assen 1982)
- Ubachs, P.J.H., *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* (Maaslandse monografieën 63) (Hilversum 2000)
- Valk, J.P. de, *Roomser dan de paus? Studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme, 1815–1940* (Nijmegen 1998)
- Velde, Henk te, *Gemeenschapszin en plichtsbefef: liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870–1918*, (z.p. 1992)
- Velde, Henk te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002)
- Velde, Henk te, en Hans Verhage (red.), *De eenheid & de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland, 1850–1900* (Amsterdam 1996)
- Venne, J.M. v.d., (red.), *Limburgsche wapens* (Maastricht 1925)
- Venner, Jos, (red.), *Geschiedenis van Limburg*, 11 (Maastricht 2001)
- Verbeet, G.J.B., 'Limburg 100 jaar onverkort Nederlands, 11 mei 1867 – 11 mei 1967', *Kleio* 9 (1968), 66–81
- Verbeet, G.J.B., *Limburg op de tweesprong: welvaart en politiek dilemma, 1814–1839* (Maastricht 1978)
- Verbeet, G.J.B., *De beide Limburgen inzet van staatkundige verwickelingen tussen de Duitse Bond, Nederland en België na 1839. De periode tussen de 24 artikelen van 1831 en de vredesconferentie van 1919* (Maastricht-Lanaken 1992)
- Verhage, Hans, 'Realiteit of retoriek? Het katholieke onbehagen ten aanzien van de Nederlandse natie in Limburg in de 19e eeuw', in: *Transparant* 5 (1994), 38–41
- Verslag van de Handelingen der Staten-Generaal:*
Handelingen van de Eerste Kamer (HEK)
Handelingen van de Tweede Kamer (HTK)
Handelingen van de Verenigde Vergadering (HVV)
- Vroede, M. de, 'Voor of tegen België. De openbare mening in het huidige Nederlands-Limburg in de jaren 1830', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 15 (1960), 1–40
- Vugt, Joos van, 'De verzuijing van het lager onderwijs in Limburg 1860–1940',

- Jaarboek van Katholiek Documentatie Centrum* 10 (1980), 17–60
- Waele, M. de, 'De Belgische annexionistische campagne in Nederlands-Limburg (1914–1920)', in: *Colloquium over de geschiedenis van de Belgisch-Nederlandse betrekkingen tussen 1815 en 1945* (Gent 1982), 353–395
- Wagemans, Kasper, 'Limburg en het Belgische annexionisme 1918–1920', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 43 (1998), 89–133
- Wap, J.J.F., 's Konings Verschijning in het Hertogdom Limburg', in: J.J.F. Wap, *Gedenkboek der Inhuldiging en Feesttogten van Zijne Majesteit Willem II, 1840–1842* ('s-Hertogenbosch 1842) 206–244
- Weber, E., *Peasants into Frenchmen: the modernization of rural France, 1870–1914* (Stanford 1976)
- Weitzel, A.W.P., en Paul van 't Veer (bewerking en inleiding), *Maar majesteit! Koning Willem III en zijn tijd. De geheime dagboeken van minister A.W.P. Weitzel* (Amsterdam 1980 [5e druk])
- Welderen Rengers, W.J. van, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland van 1849 tot 1901*, I en II ('s-Gravenhage 1948 [4e druk])
- Wely, Jos. van, *Schaepman: levensverhaal* (Bussum 1954 [2e druk])
- Wieland, J.H.M., e.a. (red.), *De gouverneurs in de beide Limburgen 1815–1989* (Maastricht 1989)
- Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen* (Amsterdam 1959)
- Wingens, Th., 'Het Journal du Limbourg in het eerste jaar na de traktaten van Londen van 1839', *De Maasgouw* 83 (1964), 181–192.
- Wingens, Th., 'Een Maastrichts voorspel van de Belgische opstand. Het proces Hennequin (1821)', *De Maasgouw* 83 (1964), 85–96
- Wingens, Th., *Generaal Dibbets. Zijn historische rol en zijn voortleven in de Maastrichtse legende* (Maastricht 1972)
- Wintershoven, Edm. van, *Open brief aan de Heeren kiezers van het district Maastricht van Mr. Edm. van Wintershoven, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, gedagteekend 31 Maart 1864* (Gulpen 1864)
- Wintershoven, Edm. van, *Tweede open brief aan de Heeren kiezers van het district Maastricht* (Gulpen 1864)
- Wintershoven, Edm. van, *De Heer Hubert Pyls, burgemeester van Maastricht en de candidatuur van Jhr. Mr. P. van der Maesen de Sombreff [etc.]* (Gulpen 1864)
- Wit, J.J. de, 'Waarom draagt de provincie den naam "Limburg"?', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 46 (1910), 141–148
- Wit, J.J. de, en A.J.A. Flament, 'De Vorming der Heerschappijen op het grondgebied in Limburg of die zich daarvoor hebben uitgestrekt, van de Romeinse overheersching tot 1814–1817 (ontstaan der provincie Limburg)', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 47 (1911), 1–259
- Witkamp, P.H., en P.H. Craandijk, *Vereeniging en scheiding. Geschiedenis van Noord-Nederland en België van 1813–1880* (Utrecht 1881)
- Witlox, J.H.J.M., *De Katholieke Staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst*, I en II ('s-Hertogenbosch 1919 en 1927)

- Witlox, J., 'Een merkwaardige benoeming in 1853', *Historisch tijdschrift* 7 (1928), 263-269
- Witlox, J., 'Mr. M. Strens', *Historisch tijdschrift* 7 (1928), 270-304
- Witlox, J., 'Wilde geruchten in 1853', *Historisch tijdschrift* 7 (1928), 249-262
- Witlox, J., *Schaepman als staatsman*, 3 delen (Amsterdam 1960)
- Witlox, J.H.J.M., *De staatkundige emancipatie van Nederlands katholieken 1848-1870* (Bussum 1969)
- Wollstein, G., *Das 'Großdeutschland' der Paulskirche: nationale Ziele in der bürgerlichen Revolution, 1848/49* (Düsseldorf 1977)
- Wouters, H., 'De penetratie van de Republiek in het Limburgse Maasdal in de 17e eeuw', *De Maasgouw* 79 (1960), 151-158
- Zaal, Wim, *De vuist van de paus: de Nederlandse zouaven in Italië, 1860-1870* (Nieuwegein 1996)

Register

- Aalberse, P.J.M., 270
- Aefferden, G.A.E. van, 23, 28, 32, 330, 331
- Alberts, W.J., 14, 15
- Albert I, koning, 169
- Alting von Geusau, jhr. G.A.A., 366
- Alting von Geusau, jhr. P.A., 366
- Amorie van der Hoeven, H.A.A. des, 293
- Andringa de Kempnaer, jhr. T.A.M.A. van, 286, 290
- Anemaet, S.H., 54, 125
- Archot Schoonhoven, Ph.J.M. graaf d', 46
- Arnoldts, J.H., 89, 90, 99, 101, 106, 115, 165, 210, 214, 215, 218, 221, 222, 226, 228, 230, 234, 237, 240, 241, 247, 248, 254, 263, 276, 296, 318, 339, 342, 357, 361
- Arnoldts, M.J.G.J., 70, 115, 261, 265, 339, 359, 361
- Asch van Wijck, familie van, 114
- Asch van Wijck, jhr. H.M.A.J. van, 52, 56
- Baart, S.P., 88
- Bahlmann, B.M., 275
- Banning, J.P.D. van, 163
- Beaufort, W.H. de, 129, 275, 312
- Baumont, E.F.H.J. de, 257, 263
- Beckers, J.H.J., 85, 103, 109, 167, 171, 258, 260, 339, 342, 359, 361
- Beeckman, M.H.G. baron de, 27, 362, 363
- Beekelaar, G.A.M., 303
- Beelaerts van Blokland, jhr. G., 54
- Beerenbroek, L.F.H., 50, 64, 94, 95, 100, 104, 122, 131, 133, 135, 138, 139, 142-144, 149, 154, 155, 162, 182, 198, 226, 234, 284, 285, 288-290, 292, 300, 316, 317, 328, 333, 339, 341, 343, 356, 357, 361, 364
- Beerenbroek, P.J.Th., 317
- Bentinck van Nijenhuis, A.A. baron, 64, 95, 154, 159
- Berg, J.Th.J. van den, 16, 17, 84, 105, 108, 112, 277
- Bergh, J.G. van den, 365
- Betz, G.H., 195, 198, 199, 201, 286, 287, 290, 293, 305, 306, 316
- Beumers, R., 158
- Bevers, J.G.S., 94, 339, 341
- Bieberstein Rogalla Zawadsky, Ch.A. baron de, 74, 78, 79, 98-100, 103, 104, 106, 107, 111, 113, 115, 128, 162-164, 188, 191, 193, 195, 199, 200, 202-205, 209, 210, 212-220, 223, 226, 227, 229, 230, 234, 236-241, 243, 245, 247-249, 252, 268, 286-288, 294, 295, 306, 311, 315, 326, 339, 343, 360, 361
- Bieberstein Rogalla Zawadsky, Ch.C.M.H. baron de, 102, 111, 115, 261, 263, 265, 339, 343, 357, 359, 361
- Bieberstein Rogalla Zawadsky, F.H.J. baron de, 113, 253
- Bieberstein Rogalla Zawadsky, F.W.H.C. barones de, 113
- Bieberstein Rogalla Zawadsky, P.G.E.H. baron de, 113, 193, 224
- Bloemarts, A.J.H.J., 139
- Bloemarts, A.L.G.H., 43, 64, 135, 139, 143, 144, 183, 340, 343, 357

- Bloemarts, familie, 139
 Blok, B., 98, 100, 193
 Blussé van Oud-Alblas, P., 208, 209,
 219, 294
 Boermans, F.A.H., 364
 Boissevain, J.H.G., 125
 Bolsius, F.J., 87, 99, 106, 109,
 260, 265, 268, 340, 343, 359,
 361
 Bommel, C.R.A. van, 364
 Bongaerts, M.Ch.E., 109, 167, 171, 176,
 268, 340, 344, 359, 361
 Bontamps, Ch., 154
 Boogman, J.C., 42, 124, 132
 Borchgrave d'Altena, G.G.F. graaf de,
 28, 33, 35–37
 Borchgrave d'Altena, W.G.F. graaf de,
 330, 331
 Borret, A.J.L., 38, 80, 140, 363
 Borret, E.J.H., 72, 73, 78–80, 106, 135,
 140, 143–145, 185, 186, 188, 191, 223,
 302, 308, 309, 317, 340, 344, 357, 360,
 361, 366
 Borret, F.H.H., 80
 Borret, Th.L.M.H., 80
 Bos, N., 291
 Bosse, P.P. van, 125, 166, 227, 231, 247,
 284, 304
 Braak, B. van den, 17, 85, 97, 104
 Brouckère, H.G.J.M. de, 49, 332, 333
 Brouckère, jhr. Ch. de (senior), 26, 27,
 35, 60, 362
 Brouckère, jhr. Ch.M.J.G. de (junior),
 27, 28, 32, 33, 35, 37, 46, 330–332
 Brouwers, H.J., 23, 69, 77, 89, 107, 115,
 210–214, 220, 221, 226, 230, 246,
 248, 263, 274, 276, 296, 340, 344,
 357, 361
 Brouwers, J.S.H., 94, 99, 268, 341, 344,
 358, 361
 Brouwers, P.M.F.H., 259, 260
 Bruijn, J.G. de, 85
 Buys, J.Th., 68
 Camp, R. op den, 15
 Carlos, don, 239
 Caselli, E., 259, 260
 Cavour, C.B. graaf di, 163, 241, 242
 Chastel de la Howarderie, L.G.I.F.
 graaf du, 238
 Clercx, J.M.L.H., 77, 211, 214, 228, 245,
 254, 276, 298, 299, 301, 340, 344, 357,
 361
 Clifford, G.G., 38
 Coenen, F.J.P.M., 94, 105, 341, 344, 358,
 361
 Collaes, J., 303
 Copes van Cattenburch, L.C.R., 54
 Corneli, J.J.F.M.H., 58, 61, 63, 64,
 73, 132, 135, 136, 138, 140, 143, 144,
 146, 151, 155, 156, 158, 161, 183, 184,
 281–283, 307, 314, 316, 333, 340, 345,
 357, 360, 361
 Cornelis, K.L.J., 65, 86, 105, 162, 163,
 187, 195, 198–201, 203, 206, 207, 209,
 210, 212–215, 219, 221–223, 226–231,
 234, 235, 237, 241–244, 254, 287,
 288, 305, 306, 326, 340, 345, 357,
 361
 Court, jhr. P.E.A. de la, 54
 Craandijk, J., 101
 Cramer, N., 152
 Cremers, E.J.J.B., 162, 234, 237, 243
 Cruts, N.J.T., 332
 Delahaye, W., 155
 Delden, A. van, 295
 Destouvelles, Ch., 46–48, 332, 333
 Dibbets, (baron) B.J.C., 41, 46, 47
 Diepen, A.F., 80
 Diepen, G., 80, 267, 340, 345, 359
 Does de Willebois, jhr. J.M.B.J. van
 der, 211, 248
 Does de Willebois, jhr. P.J.A.M. van
 der, 13, 93, 127, 165, 166, 192, 196,
 217, 227, 233, 238, 239, 249, 363, 365,
 366

- Domela Nieuwenhuis, F., 271
 Donker Curtius van Tienhoven, W.B.,
 38
 Donker Curtius, D., 125, 154, 160
 Dotrengé, Th., 28
 Drehmans, J.H., 257, 364
 Dubbelden, H. den, 364
 Dullert, W.H., 203
 Dumbar, G., 234, 235, 237, 238, 240,
 243, 244, 252
 Eck, D. van, 234, 235, 242
 Elders, K., 133
 Emma, koningin-regentes, 297
 Erens, A., 262
 Ernst, J.W., 333
 Everts, W., 12, 13, 108, 262, 265, 267,
 272-274, 325, 340, 345, 359, 361
 Fock, C., 166, 227, 231
 Fock, D., 170
 Fokker, A.J.F., 174
 Forstner van Dambenoy, H.F.Ch.
 baron, 192
 Fransen van de Putte, I.D., 234
 Fransen van de Putte, J., 235, 237
 Frederik, prins, 37, 38
 Gefken, J.W., 225-228
 Gelders, N., 332, 333
 Geradts, H.H., 95, 135, 138, 139,
 143-145, 147, 158-161, 183, 340, 345,
 357
 Geradts, L., 253
 Gericke van Herwijnen, jhr. J.E.P.E.,
 52, 63, 72, 93, 101, 126, 134-138, 140,
 141, 146, 148, 151, 152, 227, 232, 308,
 313, 314, 316, 363
 Geurts, A.J., 149
 Geurts, P.A.M., 87
 Geurts, P.J.H., 84, 87
 Gijzels, A.H., 87, 88, 258
 Godefroi, M.H., 236
 Goltstein, W. baron van, 225-228
 Gouverneur, P., 54
 Gregorius xvi, paus, 364
 Groen van Prinsterer, G., 54, 235
 Groenendaël, H.A.G. van, 82, 83, 131,
 133, 134, 167-169, 171-178, 263, 322,
 323, 340, 346, 359, 361
 Groot, Hugo de, 57
 Guljé, N.R.H., 214
 Habets, J.J., 233
 Haex, J., 86, 254
 Haffmans, E., 116, 273
 Haffmans, J.H.L., 75-77, 89, 98-100,
 103, 106, 116, 162-165, 195, 197, 199,
 200, 204-207, 209-216, 218, 219,
 221-223, 226-230, 234, 237-239, 242,
 246-252, 254, 255, 269, 272-276,
 296, 298, 299, 301, 318, 326-328, 340,
 346, 357, 361
 Haffmans, O.F.M., 94, 105, 168, 341,
 346, 358
 Haffmans, familie, 116
 Hall, F.A. van, 121, 122, 186-188, 302,
 309, 310, 314-316
 Heemskerk Azn., J., 126, 127, 163, 165,
 166, 185, 208, 209, 211, 231, 245-247,
 249, 327, 365, 366
 Heemskerk, Th., 365
 Heemstra, S. baron van, 154, 235, 236,
 365
 Heijden, C.M. van der, 258
 Hengst, J.B.J., 75, 77, 79, 81, 83, 86, 87,
 115, 218, 289, 301, 340, 346, 357, 361
 Hennequin, J.F., 28, 29, 330-332, 334,
 363
 Hermans, H.G.M., 110, 111, 167, 168,
 171, 268, 340, 346, 359
 Heu, A.J.H. le, 31
 Heuvel, P. van den, 75-77, 79, 81, 83,
 211, 214, 301, 340, 346, 357, 361
 Heyden, J.M. van der, 333
 Heydenryck, C.J.A., 215, 243, 251, 311

- Hogendorp, (jhr.) G.K. (graaf) van,
24, 31
- Houten, S. van, 215, 267, 268, 273
- Huijs, T.P.M., 15
- Hulshof, B.J., 87, 91, 110
- Jaminé, P.L.J., 48, 332, 333
- Janssen, F.I.J., 130, 167, 170–172, 177,
260, 263, 340, 347, 359–361
- Jaspar, E., 231
- Jolles, J.A., 223, 249
- Jong, R. de, 85
- Jonge, jhr. W.C. de, 88
- Jonge van Campensnieuwland, jhr.
M.W. de, 61, 72, 73
- Juste, Th., 47
- Kappeyne van de Coppello, J., 224, 226
- Karnebeek, jhr. A.P.C. van, 127
- Karnebeek, jhr. H.A. van, 175, 176
- Kempenaer, J.M. de, 125, 126, 151, 154,
155
- Kerens, jhr. P.A.S., 58, 61, 111, 135, 139,
143–145, 151, 282, 340, 347, 357, 360,
361, 363
- Kerens de Wolfrath, jhr. W.D.A., 28, 31,
32, 330, 331
- Kerens de Wylré, jhr. G.E.F.X.M., 98,
106, 111, 210, 215, 216, 218, 226, 239,
340, 347, 357, 361
- Kerstens, H.C.F., 75–77, 79, 81, 83, 98,
211, 212, 214, 236, 237, 240, 246, 248,
254, 287, 288, 301, 340, 347, 357, 361
- Keuchenius, L.W.C., 208, 209, 246
- Keverberg d'Aldengoor, Ch.F.J. baron
de, 330, 331
- Keverberg de Kessel, F.H.C.E. baron
de, 79, 101, 111, 113, 114, 162, 163,
195–198, 200, 203, 204, 207, 241,
242, 245, 282, 286, 313, 326, 340, 347,
357, 361
- Kleuters, J., 257
- Klijn, A., 91
- Kolkman, M.J.C.M., 274
- Kolkman, W.F.W., 88, 263
- Kool, A., 94, 340
- Kuyper, A., 277
- Kuyper, J., 293
- Kuyper, jhr. E. de, 217, 363
- König, A.A.H.W., 168, 365
- Laer, P.D. van, 231
- Lamberts Cortenbach, W. baron de,
363
- Lambrechts, H.F., 106, 115, 210, 215,
218, 226, 228, 251, 267, 272, 273, 276,
296, 298, 299, 340, 347, 357, 361
- Lambrechts, J.I., 98, 115, 135, 141, 143,
144, 151, 158, 340, 348, 357, 361
- Lasarraz, J.A.H. de, 307, 308
- Lavater jr., 99, 101, 218
- Leclercq, J.L.M., 70–74, 79, 135, 138,
140, 143, 144, 154, 156, 157, 340, 348,
357, 361
- Leeuwen, G. van, 57
- Leo XIII, paus, 268
- Leonaerds d'Achel, jhr. P.G.G.J., 330,
331
- Leopold I, koning, 39, 46, 48
- Liedel de Well, P.W. baron de, 27, 28,
33, 35–37, 48, 58, 61, 62, 94, 111, 133,
141–144, 149, 157, 183, 308, 330–332,
341, 342, 348, 356, 360, 361
- Liedel de Well, W.L.J.B. baron de, 144
- Lightenveld, L.A., 125
- Limpens, Ch. de, 70–74, 79, 98, 155,
189–191, 226, 294, 340, 348, 357, 360
- Lion, Iz.J., 245
- Lom de Berg, P.L. de, 75, 119, 135, 140,
143–145, 162–164, 182, 188, 191, 195,
199, 200, 206, 207, 209, 210, 212,
226, 234, 246, 248, 282, 287, 288,
291, 293, 294, 305, 306, 309, 317, 340,
348, 357, 361
- Longrée, N.J. de, 333
- Louis, L.H.W., 104

- Louis-Philippe, koning, 33, 50
 Loë, F.K.A. de, 363
 Loë-Imstenraedt de Mheer, F. baron
 de, 49, 334
 Luyben, J.L.A., 35
 Luzac, L.C., 57
 Lynden, W. baron van, 235
 Lynden tot Sandenburg, F.A.A.C.
 baron van, 54, 57
 MacPherson, P.D.E., 363
 Mackay, Ae. baron, 267, 365
 Maesen de Sombreff, jhr. L.E. van der,
 113
 Maesen de Sombreff, jhr. L.H.L.J. van
 der, 66, 105, 111, 113, 115, 168, 268,
 341, 349, 358, 361
 Maesen de Sombreff, jhr. P.Th. van
 der, 82, 105, 111, 113, 115, 162-165,
 189, 198-201, 204, 207, 209, 210, 212,
 213, 215, 216, 219-221, 226-231, 234,
 235, 237, 241, 243, 244, 247, 248, 254,
 278, 287, 288, 297, 305, 306, 322, 340,
 349, 357, 361, 365
 Magnée, L.H.A., 94, 104, 110, 298, 341,
 349, 356, 361
 Marchant, H.P., 172
 Marchant d'Ansembourg, J.B.C.E.M.
 graaf de, 111, 114, 267, 272, 273, 298,
 299, 340, 349, 359, 361
 Marchant d'Ansembourg, J.B.F.J.D.
 graaf de, 48, 50-52, 332, 334
 Matthey, L., 190
 Meeuwen, jhr. E.J.P. van, 72, 82, 93, 132,
 133, 141, 143, 147-149, 151, 154, 156,
 157, 160, 184, 309, 314, 363
 Membrede, jhr. A.C., 24, 28, 31, 32, 35,
 37, 44, 330, 331
 Menten, J.H., 253
 Merckelbach, J.M.M.H., 66, 263, 340,
 349, 359, 361
 Mey van Streefkerk, J.G. baron de, 37
 Michiels van Kessenich, familie, 136
 Michiels van Kessenich, jhr. A.H.J.H.,
 105, 111, 115, 168, 171, 174, 341, 349,
 358, 361
 Michiels van Kessenich, jhr. F.B.H., 100,
 104, 111-113, 115, 162, 226, 234, 237,
 238, 288, 289, 300, 341, 349, 356, 361
 Michiels van Kessenich, F.B.H.M., 113,
 115
 Michiels van Kessenich, H.J. baron,
 172
 Michiels van Kessenich, jkvr.
 H.M.C.H., 113
 Michiels van Kessenich, jhr. L., 88, 253
 Michiels van Kessenich, jkvr.
 R.M.S.H., 113
 Michiels van Verduynen, familie, 136,
 172
 Michiels van Verduynen, (jhr.)
 A.H.Th. (baron), 27, 43, 58, 61, 111,
 113, 115, 134-136, 137, 143, 144, 152,
 153, 157, 179, 182, 183, 282, 283, 292,
 307, 308, 340, 350, 357, 360, 361
 Michiels van Verduynen, jkvr. J.F.P.,
 113
 Michiels van Verduynen, L.P.M.H.
 baron, 94, 115, 340
 Mijer, P., 208
 Mulken, J.J. van, 236
 Muysen, A.C.D. van, 334
 Mérode, F. graaf de, 46, 48, 332
 Napoleon I, keizer, 22, 153, 217
 Napoleon III, keizer, 208
 Nijst, M.V., 106, 184, 255, 257, 260, 261,
 263, 276, 296, 299, 311, 340, 350, 357,
 361
 Nispen, familie van, 114
 Nispen van Sevenaer, jhr. C.J.C.H.
 van, 239
 Nolens, W.H., 16, 87, 100, 103, 108, 116,
 132, 167-170, 173-177, 259, 260, 265,
 267-270, 273, 274, 276, 277, 279, 312,
 322, 328, 340, 350, 358, 359, 361

- Nothomb, J.B. baron, 41
 Nuyens, E.M.Th.W., 12
- Olislagers de Sipernau, Th., 332, 333
 Olivier, N., 186, 287
 Olne, J.E.H.W. baron d', 86, 111, 113,
 258, 340, 350, 359, 361
 Oppen, L.B.J., 171
 Orbons, P., 14, 15, 98
- Panhuys, jhr. J.A.C. van, 25, 330, 331
 Paredis, J.A., 72, 92, 126, 230–232, 245,
 364, 365
 Pelser-Berensberg, F. baron de, 101,
 261, 262
 Petit, jhr. P.M.J.F., 93, 111, 135, 137, 143,
 151, 152, 158, 340, 350, 357, 360
 Pierson, N.G., 269, 298, 299, 303
 Pijls, W.H., 89, 90, 104, 132, 198–202,
 204–206, 210, 214, 215, 219, 220,
 226, 228–231, 234, 237, 244, 247, 251,
 252, 254, 255, 268, 298, 311, 340, 341,
 351, 356, 357, 361
 Pius IX, paus, 232, 233, 245
 Pollenus, A.E.H.J.F., 333, 334
 Princkers, J.H., 91
 Prins, W.F., 12, 15, 28, 29, 31, 78, 98, 132
- Raalte, van, 99
 Randwijck, L.N. graaf van, 72, 153
 Rappard, W.L.F.Ch. ridder van, 57
 Ras, M. de, 69, 80–83, 85, 86, 96, 116,
 254, 257–259, 263, 265, 267, 272, 273,
 298, 299, 340, 351, 359, 360
 Rau, J., 57
 Raymaeckers, P.L., 334
 Reenen, jhr. G.C.J. van, 93, 148, 193
 Regout, familie, 114, 271
 Regout, E.B.H., 114
 Regout, E.R.H., 70, 94, 95, 114, 115, 340,
 365
 Regout, H.G.L., 104, 114, 115, 271, 298,
 341, 351, 356, 361
- Regout, L.H.W., 70, 94, 95, 99, 105, 114,
 115, 263, 268, 271, 272, 341, 351, 358,
 361, 365
 Regout, P.D., 42, 94, 114, 115, 126,
 142–145, 190–192, 194, 200, 201,
 205–207, 219–221, 226, 233, 238, 241,
 270, 271, 285, 318, 341, 351, 356, 361
 Reh, J.L.T., 123
 Renesse-Breidbach, C. graaf de, 48, 50,
 332, 333
 Reyphins, L.A., 31
 Rijk, G.J. de, 79, 94, 142–145, 159, 191,
 318, 326, 341, 352, 356, 361
 Roberti, E., 255, 257, 263
 Rogier, L.J., 22, 92, 119
 Rosen, Ch.J.A. baron de, 136
 Ruijs de Beerenbrouck, jhr. Ch.J.M.,
 14, 69, 90, 91, 95, 103, 106, 110, 111,
 115, 167–170, 174, 259, 260, 262, 263,
 268–271, 277–279, 340, 352, 359, 361,
 363, 365, 366
 Ruijs van Beerenbroek, jhr. Ch.E.M.,
 169
 Ruijs van Beerenbroek, jhr. G.L.M.H.,
 69, 89–91, 100, 111, 113, 115, 169, 170,
 252–254, 261, 267–270, 272, 274, 276,
 277, 296, 298, 299, 303, 311, 313, 340,
 345, 352, 357, 359–361, 363, 365
 Ruland, L.F.H.C., 79, 85, 257, 263, 268,
 340, 352, 359, 361
 Russel, J., 194, 212, 220, 221
 Rutgers van Rozenburg, jhr. J.W.H.,
 240
 Rutten, F.X., 255
- Sannes, G.W., 94, 340
 Sasse van Ysselt, jhr. L.J.B. van, 192
 Sassen, E.E.F., 263
 Savornin Lohman, jhr. A.F. de, 266,
 296, 311
 Schaepkens, A., 88
 Schaepman, H.J.A.M., 84, 266, 273–275
 Schaetzen, J.H., 333

- Scherff, jhr. F.H.W. von, 136, 159
 Scherpenzeel Heusch, J.L.Th.A.L.
 baron van, 79, 111, 113, 122–124,
 131–133, 135, 136, 140, 141, 143, 144,
 149–151, 155, 156, 159, 160, 184, 335,
 340, 352, 357
 Scherpenzeel Heusch, M.Th.V.
 barones van, 113
 Scheyven, J.G.H., 333
 Schiervel, L. de, 46, 51, 52, 332, 334
 Schimmelpenninck, familie, 114
 Schimmelpenninck van der Oye,
 J.E.N. baron, 99
 Schimmelpenninck van der Oye, W.A.
 baron, 137, 141, 151, 313
 Schmerling, A. Ritter von, 120
 Schoenmaeckers, J.A.L., 123, 124, 136,
 335
 Schreinemacher, C., 86, 115, 257, 259,
 263
 Schreinemacher, J.H.J., 109, 115, 257,
 263, 298, 340, 352, 359–361
 Schreuder, P., 98
 Schrijnen, L.J.H., 364
 Scott, W., 191
 Secus, F.M.J.H. baron de, 34
 Seipkens, E., 222
 Simons, H.A., 333
 Sloet tot Oldhuis, B.W.A.E. baron, 54
 Smeets, G., 263
 Smeets, M.K.J., 330
 Son, J.B. van, 187
 Sophie, koningin, 127
 Spronck, L., 14, 15, 98
 Stassen, M.J.L.A., 270, 278
 Stembier de Wideux, E. de, 334
 Stevens, P., 217
 Stockem Méan de Kermpt, C.F. baron
 de, 51, 334
 Stork, Ch.Th., 271
 Storm, L.D., 57
 Straetmans, W.G., 254, 340, 353, 357,
 361
 Strens, M.P.H., 65, 69, 82, 108, 135, 137,
 143–145, 152, 183–188, 191, 192, 226,
 233, 278, 279, 302, 341, 353, 357, 360,
 361, 365
 Stuers, H.J.J.L. ridder de, 153
 Stuers, jhr. V.E.L. de, 83, 84, 87, 89–91,
 98, 100, 110, 111, 265, 268, 274, 277,
 341, 353, 359, 361
 Stuers, jkvr. A.J.H.J.A. de, 171
 Surlet de Chokier, E.L. baron de, 27,
 28, 33, 35, 37, 45, 46, 48, 330–332
 Swart, J.M., 64, 79, 108, 135, 139,
 143–145, 159, 183, 341, 353, 357
 Tak van Poortvliet, J.P.R., 272
 Tans, J.G.H., 91
 Teuwens, P.G., 332
 Theux de Meylandt, B.T. ridder de, 46,
 49, 50, 332, 334
 Thissen, A.J.J.H., 64, 135, 139, 143, 144,
 159, 161, 183, 318, 341, 353, 357
 Thissen, F.H.J., 262
 Thomas, J., 259, 260
 Thorbecke, J.R., 11, 57–59, 63, 65, 67,
 75, 78–84, 106, 107, 117, 164, 165, 181,
 183–200, 202, 203, 205, 209, 216,
 223, 224, 229, 244, 245, 248–250,
 252, 278, 279, 312, 324, 326–328, 341,
 348, 354, 357, 361, 365
 Tiecken de Terhove, R.P. de, 49, 332,
 333
 Tillema, J.A.C., 98
 Tripels, G., 253
 Truijen, P.J., 87, 109, 110, 115, 265, 267,
 273, 341, 354, 359, 361
 Ubachs, P.J.H., 227
 Valette, Th.G.G., 94, 341
 Velsen, jhr. G.J.M. van, 36
 Verhage, H., 220
 Verheggen, Th., 262
 Vermeulen, P.J.F., 267

- Verstolk van Soelen, J.G. baron, 56
 Victor Emanuel II, koning, 233, 235
 Vilain XIIII, Ch. burggraaf, 332
 Villers de Pit, jhr. L.L.W.M.J. de, 74,
 79, 98, 100–102, 104, 111, 112, 114,
 135, 139–141, 143, 144, 151, 158, 162,
 218, 226, 234, 281, 285, 288, 289, 292,
 300, 341, 354, 356, 357, 361
 Villers de Pit, jkvr. J.M.L. de, 113
 Viruly Verbrugge, W.A., 295, 311
 Vissering, S., 295, 297, 311
 Vliegen, W.H., 88, 94, 95, 110, 255, 341
 Voorst tot Voorst, J.J.G. baron van, 99
 Voort van Zijp, C. van der, 172, 173
 Vos de Wael, A.J., 94, 341

 Wefe, M. de, 177
 Wagemans, K., 131, 177
 Wassenaer van Catwijck, O. baron
 van, 225–228
 Weber, E., 293
 Weekers, F.H.H., 11
 Weichs de Wenne, C.M.H. baron de,
 111, 113, 131–133, 135, 138, 143, 144,
 151, 156, 158, 178, 183, 341, 354, 357,
 360
 Weichs de Wenne, F.M.H. baron de,
 113
 Weichs de Wenne, M.J.Th.J.H. barones
 de, 113
 Weitzel, A.W.P., 247
 Welderen baron Rengers, W.J. van, 97,
 98, 295
 Wenmaekers, L., 210, 212, 213, 230, 248

 Weyer, S. van de, 40
 Wijnans, A.P.E.A., 253
 Wijnen, J.H., 267
 Wilhelmina, koningin, 130, 131,
 168–170, 278, 321
 Wilhelm II, keizer, 129
 Willem I, koning, 21, 23–26, 33, 36–43,
 47, 49, 52, 53, 58, 59, 62, 63, 94, 120,
 136, 142, 144, 146, 314, 363
 Willem II, koning (prins), 21, 46, 52,
 58, 61, 74, 94, 125, 126, 134, 137, 141,
 142, 144, 145, 147, 152, 153, 155, 156,
 183, 314, 321, 364
 Willem III, koning, 127, 161, 186, 208,
 211, 223, 225, 234, 236, 239, 247, 316
 Wilmer, G.P., 92, 231
 Wintershoven, P.F.E. van, 73, 78, 79,
 98, 103, 106, 162, 163, 184, 186, 188,
 189, 191, 193–202, 204–207, 225, 226,
 234, 235, 245, 285, 286, 311, 326, 341,
 355, 357, 360, 361
 Witlox, J., 152, 274
 Woelmont d'Opleeuw, A. baron de,
 332, 334
 Wylick, J.J.A. van, 291, 294, 308, 341,
 355, 357

 Zuylen van Nijvelt, J.J.P. baron van,
 191
 Zuylen van Nijvelt, J.P.J.A. graaf van,
 163–166, 185, 208, 209, 211, 231, 246,
 247, 327, 365, 366
 Zwijsen, J., 187
 Zylker, J.F., 305

Summary

Attached to Sovereign and Fatherland, yet they are not satisfied

Limburg politicians in The Hague 1839–1918

After the return of their province to the Kingdom of the Netherlands in 1839, many inhabitants of Limburg felt themselves more or less like strangers within the Dutch state, religiously, culturally and economically. As Limburg at that time largely became part of the German Confederation – and remained so until 1867 – the development of Dutch national feelings was hampered. This ambiguous position, balancing between the Dutch state and the German Confederation, was illustrated by Jan Lodewijk baron van Scherpenzeel Heusch who in 1848 was elected as member of the Second Chamber of the States-General in The Hague and at the same time was a representative in the German National Assembly in Frankfurt am Main.

In 1864, Johan Rudolf Thorbecke – liberal foreman and at that time Leader of the Cabinet – condemned the way certain Limburg Members of Parliament behaved during the debate. In his opinion they had a purely provincial approach. Instead of promoting the interests of their own province, they, being members of the national parliament, were supposed to represent the entire Dutch population, as stated in the constitution. Therefore, the label Limburg representative wouldn't do, as Thorbecke said. The main question of this book is whether the Limburg members of the States-General dissociated themselves from their colleges in parliament, as Thorbecke seems to have suggested. Did they indeed form a separate group and did they operate as such, looking at their background and political behaviour? This dissertation focuses on the position the Limburg Members of Parliament (the two chambers of the States-General) took in Dutch politics: their political loyalties as well as their attitude towards the Dutch nation state. The period under investigation covers the years between 1839, when Limburg again became part of the Dutch kingdom, and 1918, when the first Limburger, Charles Ruijs de Beerenbrouck, was appointed Prime Minister: an event that may be considered as an indication that the integration of the province within the national political system in the meantime had made major progress.

According to the historiography regarding Dutch parliamentary history, absence and reticence seem to have been two prominent characteristics of the behaviour of

Limburg deputies in the States-General. Indeed, on average, their rate of attendance appears to have been lower than that of their colleagues, as chapter 2 demonstrates. And minutes of the parliamentary sessions show that some of the Limburgers in The Hague did not hold public speeches at all during their membership of parliament. For instance, Louis Libert de Villers de Pité, who was a member of the States-General for more than thirty years, never said a word in the plenary assembly. Not all Limburg representatives conform to this: the presence of some of them exceeded the national average. Moreover, there were Limburg Members of Parliament who were renowned for their verbal quality. So we may conclude that it was at least not participation that clearly distinguished Limburg representatives as a group from their colleagues in parliament, although this has been suggested by the press of that time as well as by later historical literature.

Neither can they be identified as a separate group when we look at their social-economical background, their age and education. Although for the last thirty years (1888–1918) their level of education was below average. This was part of a pattern that was characteristic for emancipation parties in general, in Limburg the Catholic 'party'. Whereas the influence of the nobility in the Dutch Parliament, generally speaking, diminished over the years – at least in the later years of the period under investigation – the share Limburg aristocrats, mostly descending from the southern part of the province, took in the Limburg deputation in The Hague, remained almost constant. Only between April 1888 and July 1889 were none of the representatives of noble birth.

The election campaigns and their results amply illustrate that the label Limburg representative applied as far as the bond between representatives and province is concerned (see chapter 2). Candidates from outside the province were rare and had to reckon with resistance as they were considered to be strangers. With one exception, they all had ties with Limburg through birth or residence. The big exception was Johan Rudolf Thorbecke, who was chosen in the constituency of Maastricht in 1853 and 1856. In this respect, Limburg differed markedly from the other mainly Catholic province in the Netherlands: Noord-Brabant. On more than one occasion this province elected Catholic politicians who were born in the northern parts of the country and still resided there.

One could even go a step further. Limburg voters seem to have had a strong preference for representatives from their own region within the province. Evidently, the inhabitants and voters of Limburg made a sharp distinction between the separate parts of their province. Following the same pattern, the Provincial States of Limburg took great care for a proportional geographic distribution of representatives when electing the members of the First Chamber of parliament. Although feelings of attachment to the province gradually became stronger during the nineteenth and twentieth centuries, localism – a deep attachment to the local community – remained an important characteristic of political and cultural life in Limburg until the end of the period 1839–1918.

According to many, in the rest of the country as well as in the province itself, the integration of Limburg in the Dutch nation state was problematic. At least three times the so-called Limburg question, by which the (unequivocal) Dutch status of the province was disputed, became urgent and was therefore put high on the political agenda (see chapter 3). During the 40s, many inhabitants of Limburg still hoped their province would return to the Kingdom of Belgium or would be incorporated into a new German empire. In 1843–1844 and in 1848–1849 a separation movement played an active role in Limburg. With the failure of the German unification, the question faded away, but in 1863 it re-appeared when the German Confederation became involved in a war with Denmark over Schleswig, a duchy which belonged to the Confederation and found itself more or less in the same position as Limburg. Many Dutch feared that through the ties Limburg had with the German Confederation, their country could become involved in a European conflict. The crisis lasted until 1867 when the German Confederation was dissolved as a result of the war between its two main members, Prussia and Austria. Finally, the third time the Dutch status of Limburg became a political topic was at the end of World War I, due to Belgian territorial claims.

From the start, a clear majority among the Limburg parliamentarians was in favour of the integration of their province into the Dutch kingdom. This is all the more remarkable for the period 1840–1850 when many inhabitants of Limburg, in contrast with the later period, advocated a separation. So Limburg Members of Parliament hardly represented popular sentiment, at least not in the first decade after Limburg returned to the Netherlands. This was partly due to the electoral system, which was to the advantage of those groups within the Limburg society that wanted to remain Dutch, especially the higher classes in the cities. Moreover, the Dutch authorities, in particular the Governor in Maastricht, did not hesitate to intervene in elections in order to promote pro-Dutch candidates. As already became clear during the period of the united kingdom (1815–1830, see chapter 1), when the Netherlands and Belgium were united in one state, certain parts of the Limburg elite were willing to accept the ties with the northern parts of the Netherlands. It was especially from among this group that Governor and government after 1839, many times successfully, tried to recruit candidates for membership of the States-General.

Apart from the effects of the electoral system and the interventions on the part of the Dutch authorities, national parliament itself was hardly a suitable place to express separatist sentiments. Since representatives were obliged to take an oath of allegiance to the constitution of the kingdom, they were supposed to behave as patriots. It is therefore not surprising that we can find only one occasion (in August 1848) on which a Limburg member of the States-General, Clemens baron de Weichs de Wenne, asked the government in clear – but still diplomatic – terms to consider a separate administration for Limburg.

During the discussions about the national status of Limburg, deputies from this province were regularly labelled Limburg representative, by themselves as well as by others. Even Limburg parliamentarians who strongly resisted secession, referred to

themselves as such. However, since they opposed separation, these representatives were not condemned for adopting a parochial approach. The reason is simple: arguments against secession clearly made the deepest impression if expressed by deputies who came from the disputed territory itself.

To resist separation of Limburg did not automatically imply devotion to the Netherlands. For instance Arnold Hendrik Michiels van Verduynen (Baron since 1841, member of the Second Chamber between 1840 and 1846) was first and above all a loyal servant to his King and to the dynasty of Orange-Nassau. He was not alone on this. According to some, separation from the Netherlands didn't have to mean a separation from this dynasty – as the example of Luxemburg already demonstrated. That's why Michiels van Verduynen could combine his separatist ideas with his attachment to the King, at least at the beginning. This combination proved to be problematic, when King William II asked him to restrain his support to activities of the separation movement.

Even Limburg Members of Parliament who were loyal to the monarchy or fatherland, or to both, were not always content with the way they felt their province was treated by the Dutch authorities. As Gerard Johan de Rijk, member of the First Chamber, put it during a debate in 1849: 'The people of Limburg are Dutchmen attached to Sovereign and Fatherland, yet they are not satisfied.' Even in the twentieth century many Limburg politicians still felt their province was discriminated against. A pointed case was the policy of taxation, which was one of the main targets of their criticism.

Taxation was indeed a major issue for the Limburg Members of Parliament, as chapter 5 concludes. No other subject was discussed by as many Limburg deputies in The Hague. Generally speaking, their complaint was that Dutch taxes were disproportionately divided and weighted to heavy upon their province. This was particularly so because until the end of the nineteenth century there was no tax on capital (e.g. shares) whereas the property of real estate was taxed. Since the possession of shares was relatively rare among the inhabitants of Limburg, who preferred to invest in real estate, they felt at a serious disadvantage compared to people in other parts of the country.

In many debates on the system of taxation, Limburg representatives could be distinguished from their colleagues in parliament by their parochial attitude, openly advocating the interests of their province. Certainly in these cases the label Limburg representative was justified. Matters were further complicated by the constant attacks on the exceptional system for taxation on real estate especially designed for Limburg. This system existed for almost thirty years (until 1869) and outside Limburg many thought it was a relatively mild and therefore profitable regime. Its abolition was therefore an ever occurring subject on the parliamentary agenda. This compelled the Limburg delegates to defend the interests of their province, setting them apart from their colleagues.

The pressure to advocate provincial interests was intensified by public opinion in Limburg, which expressed a strong desire for a fundamental change in the tax

system – which meant charging capital too. Until the 70s, the Provincial States also took an active part in these protests against the current state of affairs, being much more involved in discussions on national taxation than the legislative assemblies of other provinces. These signals couldn't be ignored by the Limburg Members of Parliament: if they wanted to be re-elected they would have to manifest themselves clearly as Limburg representatives in The Hague.

Although Limburg Members of Parliament were usually close to the Liberals, and their foreman Thorbecke in particular, until 1863, the taxation issue put this bond under great pressure (see chapter 4). At the elections of 1864, a provincial opposition movement, the so-called Limburg opposition, emerged which turned away from this national alliance as it was considered to be in the way of Limburg interests. The Roman question formed another factor in the removal between the Liberals and the Limburg politicians: whereas the Liberals applauded the unification of Italy into one nation state, Limburg representatives felt disturbed by the restriction this new state placed upon papal sovereignty.

In their resistance against the Liberals, the Limburg opposition sided with the Conservatives in parliament. However, they did not constitute a firm alliance. Apart from the fact that the Conservatives failed to build up a real party or well-organised movement, ideological differences remained important and could only be overcome in matters where Limburg representatives and Conservatives were confronted with their common opponent, the Liberals. With the activities of the Limburg opposition, a period began in which the Limburg Members of Parliament were less strongly allied with politicians from other parts of the country than before.

In the 80s the Catholic co-operation in Dutch politics became apparent and the Limburgers participated in this new collaboration. Although the Catholics worked together, they still differed on important issues. On items like suffrage and the social question they disagreed and so did the Limburg representatives among them. At the same time this incorporation into the Catholic parliamentary group did not mean that Limburg representatives did not feel the urge anymore to look after the specific interests of their province. Whenever these interests were threatened, they did not hesitate to dissociate themselves from their Catholic colleagues in parliament. On such occasions the Limburg Catholics became Catholic Limburgers.

Nevertheless it was through this Catholic co-operation at national level that the Limburg politicians gained access to the centre of political power in the Netherlands. The process in which Dutch politics became national and ideological of character and which took place during the second half of the nineteenth century, did not only include the Limburg politicians, they even took an active part in it. And at the end of the period under investigation, it was politicians from Limburg who held two of the most important political offices: Charles Ruijs de Beerenbrouck was Prime Minister and Willem Nolens was Chairman of the most numerous group in the Second Chamber of the States-General, the Catholic group. Although the Queen still had to get used to the idea of having a Catholic and a Limburger as her Prime

Minister, Nolens had no doubts about the position of a Limburg politician: he himself felt Dutch and, as he told his colleagues in 1919, he would not like to see his parliamentary seat transferred to Brussels. He felt at home in the Dutch Parliament.

Curriculum vitae

Eric Lemmens (Venray 1970) volgde van 1982 tot 1988 het vwo aan het Boschveldcollege te Venray. Van 1988 tot 1994 studeerde hij politicologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Tussen 1996 en 2002 verrichtte hij promotieonderzoek aan de Universiteit Maastricht. Momenteel is hij in Brussel werkzaam als beleidsmedewerker van Ria Oomen-Ruijten, lid van het Europees Parlement.

Nadat Limburg in 1839 tegen de zin van veel van zijn inwoners was ingelijfd bij Nederland, moest het ook afgevaardigden leveren voor het parlement in Den Haag. Deze kamerleden opereerden in een ongemakkelijk spanningsveld, want hun provincie was en bleef lange tijd een buitenbeentje in de Nederlandse natiestaat. Enerzijds voelden zij zich pure belangenbehartigers van hun provincie, anderzijds moesten zij zich volgens de heersende opvattingen opstellen als nationale volksvertegenwoordigers.

In *Aan Vorst en Vaderland gehecht*, doch tevreden zijn zij niet vertelt Eric Lemmens hoe de Limburgse kamerleden van 1839 tot 1918 omgingen met deze spagaat. Hij kijkt daarbij naar hun positie in de nationalisering en ideologisering van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw die uiteindelijk leidden tot de vorming van landelijke politieke partijen. Hoe stonden zij tegenover deze ontwikkelingen, en zochten en kregen zij er ook aansluiting bij? Voor het antwoord onderzoekt Lemmens de netwerken waarin de Limburgse kamerleden opereerden, de band met hun kiezers, hun parlementaire activiteiten en hun politieke standpunten binnen en buiten de Eerste en Tweede Kamer.

Aan Vorst en Vaderland gehecht, doch tevreden zijn zij niet is een uitgave in de reeks *De natiestaat*.
Politiek in Nederland sinds 1815.

Eric Lemmens (Venray 1970) studeerde politicologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Van 1996 tot 2002 was hij als onderzoeker verbonden aan de Universiteit Maastricht, waar hij in januari 2004 promoveert op de proefschrifteditie van dit boek. Momenteel is hij werkzaam als beleidsmedewerker in het Europese Parlement.

Illustraties voorplat: linksboven 'In de Eerste Kamer' uit *De Nederlandsche spectator*, 30 december 1865; midden 'Sinterklaas uit Rolduc in de katholieke Kamerclub' uit *Uilenspiegel*, 9 april 1881 en onderaan 'Afvalligen' uit *Uilenspiegel*, 2 december 1893.

DE NATIESTAAT

POLITIEK
IN NEDERLAND
SINDS 1815